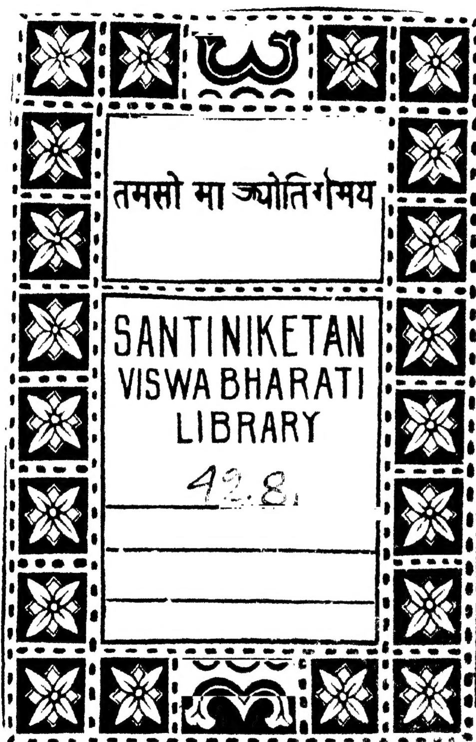

तमसो मा ज्योतिर्गमय
SANTINIKETAN
VISWA BHARATI
LIBRARY
42.8

प्रौढमनोरमा ।

महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता
तत्पौत्रेण महामहोपाध्यायश्रीहरिदीक्षितेन
विरचितलघुशब्दरत्नाख्यव्याख्यया
समलङ्कृता ।

—:o:—

श्रीयुतनित्यानन्दपन्तपर्वतीयान्तेवासिना साहित्यतीर्थ-
व्याकरणोपाध्यायेन भाण्डार्युपनामकमाधवशास्त्रिणा
विरचितया प्रभानामकटिप्पण्या
परिष्कृता संशोधिता च ।

काश्यां
विद्याविलासनाम्नि यन्त्रालये
संमुद्य प्रकाशिता ।
संवत् १९७६

Published and Sold by H. D. Gupta & Sons,
PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE.
BENARES CITY.

Printed by Jaykrishna Dass Gupta,
at the Vidya Vilas Press
Benares.
1920

जयकृष्णदास-हरिदास गुप्तः-चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस बनारस सिटी।

१ अस्यां चौखम्बा- संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते। एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

२ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शनव्याकरणधर्मशास्त्रसाहित्यपुराणादिग्रन्था एवाऽत्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

३ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालाध्यापकाः पण्डिता अन्ये च शास्त्रदृष्टयो विद्वांस एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

४ भारतवर्षीयैः, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्चैतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम्—मुद्राः ७ आणकाः ८

५ अन्यैर्देयं प्रतिस्तबकं ... ... " " १ " ०

६ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति। ... ...

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता २

(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः प्रथमाध्यायमारभ्य तृतीयाध्यायद्वितीयपादचतुर्थाध्यायपर्यन्तम् १२

(३) श्लोकवार्तिकं भट्टकुमारिलविरचितं पार्थसारथिमिश्रकृतन्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् १९

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम्। विशिष्टाद्वैतदर्शनप्रकरणम्। श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थविरचितभाट्टभाषाप्रकाशसहितं सम्पूर्णम् (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः ... १

(६) भाट्टचिन्तामणिः। महामहोपाध्यायश्रीगागाभट्टविरचित तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला श्रीपार्थसारथिमिश्रविरचिता सम्पूर्णा २

(८) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्–बादरायणप्रणीतवेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीमद्विज्ञानभिक्षुकृतव्याख्यानं। सम्पूर्णम्। (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरीमल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा। ... २

(१०) सिद्धित्रयम्- विशिष्टाद्वैतब्रह्मनिरूपणपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ श्रीयामुनमुनिभिर्विरचितम्। १

(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः; आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ४

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयो न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम्। श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृतं सम्पूर्णम् २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। (मीमांसा) १६

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः। जैमिनीयद्वादशाऽध्यायार्थसंग्रहः श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका प्रभाकरमतानुसारि–मीमांसादर्शनम्। महामहोपाध्यायशालिकनाथमिश्रविरचितम् श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतः। (वेदान्तः) १

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम्। महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् १९

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्। श्रीभास्कराचार्यविरचितं १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतं खण्डनखण्डखाद्यम्। आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया विद्यासागरीति प्रसिद्धया समेतम्। (वेदान्तः) १४

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता ... १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्ययाऽवतरणिकया च सहितम् ८

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः। अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्योः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्यो व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि ४

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाख्यटीकायुतम् २

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्धनैयायिककापिलजैनवैशेषिकजैमिनीयदर्शनसंक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशव्याख्यासहितःप्रमेयरत्नार्णवः

(२९) अनुमानचिन्तामणिव्याख्यायाः शिरोमणिकृतदीधितेः जागदीशी टीका १

(३०) वीरमित्रोदयः महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः परिभाषा—संस्कारप्रकाशात्मकः। सापिण्ड्यदीपकश्च १

(३१) वीरमित्रोदयः। महामहोपाध्यायश्रीमित्रमिश्रविरचितः आह्निकप्रकाशः ... ...

(३२) स्मृतिसारोद्धारः विद्वद्वरविश्वम्भरत्रिपाठिसंकलितः

(३३) वेदान्तरत्नमञ्जूषा। श्रीभगवत्पुरुषोत्तमाचार्यकृता

भूमिका ।

—:०:—

को नु खलु जगतीतले विचक्षणो न विजानाति, निखिल-जगन्मण्डलमण्डनायमानगीर्वाणवाणीमहार्हमणिशाणायमानस्य पाणिनी-यतीव्रतरतपस्यासंतोषितश्रीमहेश्वरवरप्रसादसमासाक्षरच्छन्दोमूलत्वेन सकलेतरव्याकरणातिशायिनो वेदाङ्गधुरीणतामवलम्बमानस्य पाणिन्युपज्ञ-व्याकरणस्य अतिसारवत्तरं सकलप्रयोजनमौलिभूतं सहस्रवदनसंवर्णितं 'रक्षोहागमलघ्वसन्देहा'इत्यादिकं प्रयोजनम् । को वा तदधिकारी उक्तं प्रयोजनमनुसन्दधानो व्याकरणाध्ययने न प्रवर्तते । कथं वा पदपदार्थशक्ति-ग्रहपदसाधुत्वादिज्ञानसाधनत्वेनान्तरङ्गस्यैतस्य प्रथमत एवात्रश्याध्येतव्यता न स्यात् । श्रीमद्विद्वदग्रेसरः श्रीभास्कराचार्योऽपि समुदलिखदेतदेवम्—

यो वेद वेदवदनं सदनं हि सम्यक् ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ॥ यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान् शास्त्रान्तरेषु भवति श्रवणेऽधिकारी ॥ १ ॥

तच्चेदं पाणिनीयव्याकरणं सूत्राष्टाध्यायीनिबद्धं भगवान् महा-मुनिवरः सहस्रवदनावतारभूतः पतञ्जलिर्लोकैककरुणापरः प्रत्यक्षरं वेदा-क्षरनिर्विशेषेण महता गौरवभरेण अवभाषदिति च श्रद्धातिशयजननमहा-निदानं परममहाप्रमोदस्थानं चैतन्नो व्याकरणमाभिजिगांसूनाम् ।

अथ खिस्ताब्दमानेन १६३० परिमितसंवत्सरसमये श्रीवारा-णसीवास्तव्यो महाराष्ट्रब्राह्मणो भट्टकुलारविन्दतरणिः श्रीमल्लक्ष्मीधरप-ण्डितवरतनूजन्मा श्रीमच्छेषकृष्णाभिधगुरोश्चरणाराधनसमासादितवैदुषी-भूषितः सुगृहीतनामधेयो विद्यावारिधिमथनदीक्षितः श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितो व्याकरणमहाभाष्यरत्नाकरं निजशेमुषीमन्थेन प्रमथ्य शब्दकौस्तुभं नाम अनर्घरत्नं समुददीधरादिति विदितचरमेव सर्वेषाम् । अनन्तरं च स एव श्रीहेमचन्द्रकृतशब्दानुशासनं श्रीयुतरामचन्द्रसूरिकृतप्रक्रियाकौमुदीं चावलम्ब्य यथार्थनामानं सिद्धान्तकौमुदीनामानं सुप्रतीततरं महनीयग्रन्थं विरचयांचकार । स्वयमेव च प्रौढमनोरमाख्यया टीकया तं ग्रन्थं समटिटीकत् । सेयं प्रौढमनोरमा स्वयमेव सकलप्रौढवैयाकरणमनो-

रमणचगाऽपि श्रीमद्भट्टोजीदीक्षिततनयश्रीभानुदीक्षिततनूभवेन विद्वदग्रगणेयेन श्रीहरिदीक्षितेन व्याख्यानरत्नेन शब्दरत्नेन समलमकारि ।

एवमियं शब्दरत्नविभूषिताऽपि प्रौढमनोरमा साम्प्रतं वाराणस्यादिषु प्रचलिताध्यापनशैल्यनुसारेण तत्प्रवणानामपि च्छात्राणां दुरवगमेत्यालोच्य श्रीयुतगुरुचरणनित्यानन्दपन्तपर्वतीयाज्ञया प्रौढमनोरमाकारशब्दरत्नकारयोः तत्तन्मतविशेषप्रदर्शनपूर्वकं, उभयमतयोः साधुत्वासाधुत्वविशदनगर्भं विषयावगमसहकारिण्या अस्याः प्रभानामकटिप्पण्या विरचने प्रावर्तिषि । अस्याश्च निर्माणे प्रायशो व्याकरणमहाभाष्यं तत्प्रदीपं, लघुशब्देन्दुशेखरं अस्मद्गुरुचरणविनिर्मिततट्टिप्पणादिकं च अवलम्ब्य स्थले स्थले यथामति विविच्य समापयमिदं कार्यम् । अनेन च श्रीमत्सरस्वतीसेवापरायणविद्वज्जनमानसाधिष्ठाता श्रीकाशीविश्वेश्वरः प्रीयताम्

अत्र च विद्वज्जना गुणैकपरिमार्गणनिरताः कण्टकाविद्धसरोजमुकुलवत् भीषणतरमहासरीसृपनक्राद्याक्रान्तरत्नाकरवच्च सतुषपलालसस्यादिपिञ्जरितमञ्जरीवच्च मानुषमनीषासुलभदोषाणामपरिहार्यतया सम्भाव्यमानदोषादप्येतस्मात् हंसक्षीरन्यायेन निसर्गत एव गुणग्रहणपरा भवेयुरिति न तेषां पुरतः साञ्जलिबन्धं विहिताऽपि प्रार्थना विशेषं कंचन करिष्यतीति दोषकुमरिद्रेषणनदीष्णदृष्टय एव मया—

> न चात्रातीव कर्तव्यं दोषदृष्टिपरं मनः ॥
> दोषो ह्यविद्यमानोऽपि तच्चित्तानां प्रकाशते ॥ १ ॥

इति श्रीमत्कुमारिलभट्टोक्तिमनुसन्धाप्य कणिशेभ्य इव धान्यकणानत्रत्यान् गुणकणानादाय महान्तं धान्यराशिमिव गुणौघं परिकल्प्य तदास्वादनेन अनुगृह्णन्तु मामिति वारं वारं साञ्जलिबन्धं सम्प्रार्थ्यन्ते । अस्य ग्रन्थस्य संमुद्र्यप्रमाणस्य च संशोधनकार्ये श्रीव्रिजयकृष्णदासगुप्तेन प्रवर्तितोऽहं तदपि कार्यं समपादयम् । अत्र च यथासम्भवं सावधानतया संशोधनेऽपि अनेककारणवशादवशिष्टा अशुद्धीः संकलय्य प्रान्ततो निर्दिष्टा आलोच्य तत्र तत्र विषयाशुद्धिजनितक्लेशं नानुभवेयुर्निपुणा इति चाशासे ।

विद्वज्जनानुचरो
व्याकरणोपाध्यायः साहित्यतीर्थश्च
भाण्डार्युपाह्वो माधवशास्त्री

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
१०	२२	पत्तिध्वनिता	पत्तिर्ध्वनिता
३७	२१	भेदाभावस्त्वस्य	भेदाभावस्य
४२	१५	तेन अतो लोपो	तेन आतो लोपो
५१	९	दृष्यत्रे	दृष्ट्यत्रे
६३	२३	शाकन्ध्वाष्विति	शाकन्ध्वादिष्विति
७२	२४	अत एव	अन्यथा
७३	१८	सार्वत्रिकवात्	सार्वत्रिकत्वात्
७५	२२	ननु विघ्न्	ननु विश्व
८८	१६	तत्सामर्थ्यान्वेन	तत्सामर्थ्याख्यानेन
१०७	१४	तस्यादिदेशेन	तस्यातिदेशेन
१०९	२५	शेपत्वं	शेषत्वम्
११०	११	परस्परसम्बन्धेन	परस्परासम्बन्धेन
११२	१९	इति सुत्रेभाष्ये	इति सूत्रे भाष्ये
११५	१३	द्रव्यसिङ्ग	द्रव्यलिङ्ग
	१५	अष्याकाङ्क्षितत्वात्	अप्याकाङ्क्षितत्वात्
१२०	१९	शद्बादणि	शब्दादणि
१२५	५	निर्दिष्टपदस्य	निर्दिष्टपदस्य
१३३	१८	उभावुभोभाविति	उभाबुभोभाविति
१३५	१	कुत्स्नेच	कृत्स्नेच
	६	यथापि	तथापि
१३६	१०	प्रातिवादिनि च	प्रतिवादिनि च
१४०	१६	अकच्स्वरौ	अकच्स्वरौ
१४१	२९	प्रकृतित्कवाभावेन	प्रकृतिकत्वाभावेन
१४२	१८	न्यासकुन्मतमिति	न्यासकृन्मतमिति
१४४	४	प्रतिपदोक्तवात्	प्रतिपदोक्तत्वात्
	१०	त्यदादीना	त्यदादीनां
	१४	पुंवत्भावर्थं	पुंवत्भावार्थम्
१४८	१०	परिभाषयाः	परिभाषायाः
१६८	९	स्थितमियुक्तम्	स्थितमित्युक्तम्
१७९	२६	अजहत्स्वार्थापक्षेत्विति	अजहत्स्वार्थापक्षे ष्विति
१८४	२३	मावः	भावः
१८५	७	णिद्वद्भावाद्दद्धिः	णिद्वद्भावाद्वृद्धिः
१८६	१०	शम्भवत्	शम्भुवत्
	१४	ह्रस्वाभावेन	ह्रस्वाभावेन
	१६	ह्रस्वस्तथा	ह्रस्वस्तथा

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्।
१८७	१२	सलुनेति	सुलुनेति
१८८	१०	व्यञ्जन	व्यञ्जन
१८८	११	ज्ञापक	ज्ञापक
१८९	२	ङः सि	ङः सि
	१२	ङः सि	ङः सि
१९०	१५	निर्णेतु	निर्णेतुं
१९१	४	प्रतिपदिक	प्रातिपदिक
	१०	रघदिः	रघादिः
	२१	भाष्भावस्तु	भष्भावस्तु
१९२	६	उठ्ग्रहणं	ऊठ्ग्रहणं
	१६	संज्ञा	संज्ञा
१९५	२६	तिङन्तवृत्तिधर्म	तिङन्तवृत्तिधर्म
१९७	८	तेनविजित्यर्यः	तेन विजित्यर्थः
	११	तूचितत्	तूचितम्
	१५	सङ्गोपानाय	सङ्गोपनाय
१९८	१९	शशकाद्यरिक्त	शशकाद्यतिरिक्त
	२३	नावस्यानुष्ठेयत्वं	नावश्यानुष्ठेयत्वं
१९९	१७	व्यञ्जन	व्यञ्जन
२०२	७	अग्निर्मूर्धा	अग्निर्मूर्धा
२०३	१५	तृज्वत्क्रोष्टु	तृज्वत्क्रोष्टु
	२२	सर्वेण	सवर्ण
	२८	मधघन्	मघवन्
२०५	१९	प्रमाण्य	प्रामाण्य
२०८	६	निर्मुलमपि	निर्मूलमपि
	१५	प्रजभूम्यादि	प्रजाभूम्यादि
	२३	मावः	भावः
	२८	ह्रस्वः	ह्रस्वः
२०९	१	तिस्थिते	स्थिते
	९	सर्वनामस्था	सर्वनामस्थान
	२६	झल्युपोत्तत्तम	झल्युपोत्तम
२१०	३	वर्मरूपस्य	धर्मरूपस्य
२११	१५	एतज्ज्ञापक	एतज्ज्ञापक
२१२	४	भाष्यकैयटयोःस्पष्टम।	भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्
	१०	विमाषा।	विभाषा
	११	त्यत्रेकाच	त्यत्रैकाच
	१५	इतीण्निषेघः।	इतीण्निषेधः
	२३	प्राप्नोतीति।	प्राप्नोतीति

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२१३	२१	हल्ङ्यादि	हल्ङ्यादि
२१४	१	कुञ्चेरप्येवम्	क्रुञ्चेरप्येवम्
	८	झलच	झलच
	१०	झलीति	झलीति
	११	झलीत्य	झलीत्य
	२२	बोद्यम्	बोध्यम्
२१५	६	ऊर्गिति	ऊर्गिति
२१६	१८	न्यायस्यात्र	न्यायस्यात्र
	२१	प्रवृत्ति	प्रवृत्तिः
२२०	४	ऽस्त्येवेपि	ऽस्त्येवेति
२२२	१	सुड्ग्रहणम्	सुड्ग्रहणम्
	१८	सुड्ग्रहणम्	सुड्ग्रहणम्
	२६	सूत्रस्थभोष्योक्ते	सूत्रस्थभाष्योक्ते
२२३	१	समाहाद्वन्द्वो	समाहारद्वन्द्वो
२२४	११	सम्पादयायितु	सम्पादयितु
२२५	९	अन्वदेशो.	अन्वादेशो
	१३	उल्लघित	उल्लङ्घित
२२७	७	थद्गुणसंविज्ञानो	अतद्गुणसंविज्ञानो
३·७	२४	प्रर्याप्त्यनुयोगिता	पर्याप्त्यनुयोगिता
	२९	तन्न्यायप्रवृत्ति	तन्न्यायप्रवृत्ति
२३०	१६	दरदत्तादयः	हरदत्तादयः
२३१	१	त्यदाद्यत्वं	त्यदाद्यत्वं
२३३	२३	कथमेनमिति	कथमेनमिति
२३४	१८	अन्येथगन्तानां	अन्यथेगन्तानां
२३६	४	उचैस् शनैम्	उच्चैस् शनैस्
२४१	२३	प्रातिदिक	प्रातिपदिक
२४२	५	दाम्पत्यरूप	दाम्पत्यरूप
	५	वैश्याशूद्योस्तु	वैश्याशूद्र्योस्तु
	१६	स्त्रीत्यादिविवक्षा	स्त्रीत्वादिविवक्षा
२४४	१२	इर्ति	इति
२४५	५	बहुव्रीह	बहुव्रीहि
	२०	दुर्धटः	दुर्घटः
२४६	९	अनुस्थानात्	अनुपस्थानात्
२४६	२९	श्रुतेनान्वयायोगा- दिति भावः	श्रुतेनान्वयसम्भवे अश्रुतेनान्वयायोगादिति भावः
२४९	१८	०	युक्तम् शुभ्रंयाः विच् तत. क इति नदीसंज्ञासूत्रस्थभाष्यप्रामाण्या
२६७	२६	बोग्यता	योग्यता

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
२६८	१४	तत्त लिङ्ग	तत्तल्लिङ्ग
२६९	३	व्युत्पतेः	व्युत्पत्तेः
२७०	२२	धिशेष्यान्वय्येव	विशेष्यान्वय्येव
२७२	८	यतु	यत्तु
२७३	१२	निरपेक्ष	निरपेक्षम्
	१४	प्रातिपदिक्वे	प्रातिपदिकार्थे
२७५	१६	र्निर्बाधत्वात्	निर्बाधत्वात्
२७६	८	कारकशब्द	कारकशब्दः
२७७	९	अततवैषां	अत एवैषां
	१४	क्रियायां	क्रियायां
	१९	रूढ्यर्थ	रूढ्यर्थे
	२६	व्युत्पत्त्या	व्युत्पत्त्या
२७८	२४	स्पष्टंचैदमत्रैव	स्पष्टंचेदमत्रैव
२७९	१४	आधेया स्या	आधेयस्या
२८२	२३	भुवादिसुत्रस्थ	भूवादिसूत्रस्थ
	२५	क्रियान्तरनिरुपित	क्रियान्तरनिरूपित
	२६	नमेच्चत्सुखं	नमेच्चेत्सुखं
	२७	हेतुमद्भाविनान्वयः	हेतुमद्भावेन
२८३	१	लिङ्गसङ्ख्ययो	लिङ्गसङ्ख्ययो
	१५	माषः	भावः
	२७	लिङ्क्रियानाधार	लिङ्गक्रियानाधार
२८४	१	पक्त्वौदनौ	पक्त्वौदनौ
	१५	पक्केति	पक्त्वेति
	१६	पक्केत्यादिना	पक्त्वेत्यादिना
	१८	तमुनत्क्त्वा	तुमुनक्त्वा
२८५	२२	भाविष्यतीति	भविष्यतीति
२८६	१९	कर्त्तृद्वारा	कर्तृद्वारा
२८७	९	गतार्थमतत्	गतार्थमेतत्
२८७	११	विक्लेदनं पचेः	विक्लेदनं निर्वर्तनं च पचेः
२८८	२६	फलश्रयत्वात	फलाश्रयत्वात्
२८९	४	दुह्यादीन्	दुह्यादीन्
२९३	१२	प्राकृकडारादिति	आकडारादिति
२९५	२६	कर्मत्वविवक्षायां	कर्मत्वाविवक्षायां
२९६	२६	उभयशब्दान्तस्यापि	उभयशब्दात्तस्यापि
२९७	१८	उपरिबुद्धिना	उपरिबुद्धीना
३०२	६	परिभाषिक	पारिभाषिक
	२२	इत्यर्थः	इत्यर्थः

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रौढमनोरमा ।

ध्यायं ध्यायं परं ब्रह्म स्मारं स्मारं गुरोर्गिरः ।
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां कुर्मः प्रौढमनोरमाम् ॥ १ ॥

ह य व र ट् । हकारोपदेशः, अट्अणुहशइण्ग्रहणेषु हकारग्रहणार्थः । अर्हेण, अड्व्यवायेऽपीति णत्वम् । देवा हसन्ति, भोभगो इति रोर्यत्वम् । देवो हसति, हशि चेत्युत्वम् । लिलिहिढ्वे, लिलिहिध्वे, विभाषेट इति वा ढः ॥

अथ शब्दरत्नप्रारम्भः ।

शेषविभूषणमीडे शेषाशेषार्थलाभाय ।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः ॥ १ ॥

ध्यायं ध्यायमिति । ध्यात्वा ध्यात्वेत्यर्थः । णमुलन्तमेतत् । परं सर्वजगदुपादानम् । कार्यब्रह्महिरण्य(१)गर्भव्यावृत्तय इदम् । ध्यानं चिन्तापरपर्यायं स्मृत्यनुकूलव्यापाररूपम् । स्मरणं तु तज्जन्यमिति विशेषः । गुरो(२)रित्येकवचनेन सर्वविद्यालाभ एकस्मादेव गुरोरिति सूचितम् । प्रौढानां मनो रमयतीत्यर्थिकां मनोरमाम् । प्रौढत्वं च (३)सकलदर्शनार्थज्ञानपूर्वकमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वम् ।

इण्ग्रहणेष्विति । नन्विदं न्यूनम्, अम्ग्रहणेऽपि ग्रहणात् । फलं तु बहुपुम्कृहित्यादौ पुमः खय्यमिति रुत्वम् । गवित्ययमाहेत्यादिवदपदान्तत्वात्ककारादेर्न जश्त्वमिति चेन्न । सुट्तिथोरित्यादाविकाराद्युच्चारणेन शास्त्राबोधिताजव्यवहितहल्समुदायस्यासाधुत्वबोधनात् । अत एवोच्चैरुदात्त इति सूत्रे भाष्यम् "न

(१) "हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे" इति श्रुत्या तस्य कार्यत्वं बोध्यते । "तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" इतिश्रुतौ तदर्थकब्रह्मशब्दस्य क्लीबतादर्शनेन न तस्य क्लीबनिर्देशेन व्यावृत्तिः ॥

(२) कृष्णपण्डितनामकादित्यर्थः । अस्य सर्वविद्यानिधित्वेनेश्वरस्येवाऽद्वितीयत्वमप्येकवचनेन ध्वन्यते ।

(३) दर्शनार्थज्ञानपूर्वकसकलमहाभाष्यगूढार्थज्ञानवत्त्वमित्यर्थः ।

हल् ॥ इदं सूत्रं वलरल्झल्शल्षु हकारग्रहणार्थम् । रुदिहि, स्वपिहि, रुदादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादिलक्षण इट् । स्निहित्वा, स्नेहित्वा, रलो व्युपधादिति वा कित्त्वम् । अदाग्धाम्, झलो झलीति सकारलोपः । अलिक्षत्, शल इगुपधादिति क्सः ॥

हलन्त्यम् ॥ सूत्रेऽन्त्यमिति । हलि अन्त्यमिति विग्रहे सप्तमीति योगविभागात्सुप्सुपेति वा समास इति भावः । यद्वा षष्ठीतत्पुरुषोऽयम् । स्यादेतत् । हलित्येकदेशस्यैव तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्तु । हस्य ल् इति च व्याख्यास्यते । सामीप्यं षष्ठ्यर्थः ।

पुनरन्तरेणाचं व्यञ्जनस्योच्चा(१)रणमपि भवति''इति । स्कोरित्यादिस्तु सौत्रः प्रयोगः । अत एवाटि हकारप्रयोजनकथनावसरे भाष्ये शश्छोटीत्युपन्यस्य तदुदाहरणं नोपन्यस्तम् हकारपरशकारासम्भवेन शश्छोटीति प्रसङ्गोच्चारितमिति च कैयटेन व्याख्यातम् । अमि हकारप्रयोजनमिति च भाष्ये नोक्तमिति दिक् ॥

इदं सूत्रमिति । वलादिप्रत्याहाराश्च रेफेणैव सन्तु । हरन्त्यमित्यत्रान्योन्याश्रयपरिहारस्तु "रन्त्यं हर्"इति न्यासेनावृत्त्या हर्प्रत्याहारबोधकसूत्रसमुदायान्त्यमिदित्यर्थेन वा सुकर इति भावः । **ग्रहणार्थमिति** । शयमह रित्येव तु नोक्तम् । खरि हकारग्रहणापत्तौ हरिर्हरतीत्यादौ विसर्गापत्तेः । **सप्तमीति** । अधिकरणकारकस्य कर्त्राद्यन्वयद्वारा क्रियान्वयादस्ति सामर्थ्यमिति भावः । अस्य योगविभागस्य भाष्येऽदर्शनादाह—**सुप्सुपेति** । अनेनापि साधनस्यागतिकगतित्वादाह—**षष्ठीति** । हलो हलिति सूत्रस्यान्त्यमिति विग्रह इति भावः । (२)षष्ठी स्थान इत्यस्य चोदुपधाया गोह इत्यादाविव (३)गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन वाऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । **तन्त्रावृत्त्येकशेषान्यतममस्त्विति** । यद्यपीदृशे विषये उच्चारयितुस्तन्त्रैकशेषान्यतरेणोच्चारणं बोद्धुस्त्वावृत्त्या बोध इत्येवानुभवसिद्धं तथापि व्यवस्थितवान्यतमसत्ताऽनेन बोध्यत इति न दोषः । एकशेषश्च प्रत्याख्यातोऽसहविवक्षायामपि शास्त्रमात्रप्रक्रियोपयोगीत्याशयेन पृथगुक्तः । **सामीप्यं षष्ठ्यर्थ इति** ।

---

(१) अक्लिष्टस्पष्टोच्चारणमित्यर्थः ।

(२) नित्यसाकाङ्क्षार्थबोधकपदसमभिव्याहृतषष्ठ्या आकाङ्क्ष्यमाणसम्बन्धार्थकत्वनियमेन प्रकृतेऽन्त्यत्वस्य निरूपकांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वेन हल इति षष्ठ्यन्तार्थस्याऽन्त्यपदार्थेऽन्वये निश्चिते संदेहाभावान्न षष्ठीस्थान इत्यस्य प्राप्तिरित्यर्थः ।

(३) गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यादिति न्यायः ।

यद्वा मास्तु तन्त्रादि । अस्तु समाहारद्वन्द्वो हल् च लृ चेति । लकारस्य संयोगान्तलोप इति चेन्मैवम् ॥

आद्ये समासस्य क्लिष्टत्वात् । न हि ब्राह्मणकम्बल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीयः कम्बलः प्रतीयते । न वा चित्रगुश-ब्दाच्चित्रगवीणां समीपवर्ती वृक्षादिः प्रतीयते । अत एवानन्तरादिषु

षष्ठीस्थान इत्यस्य गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेनाप्रवृत्तिः । न च "इकोगुणवृद्धी" इति सूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोरपि गुणगुणिभाव उक्त इति वाच्यम् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोरलोन्त्यस्येकोगुणवृद्धी" इति सूत्रत्रयस्य लक्ष्यसं-स्कारकमहावाक्ये विशेष्यविशेषणभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो न तु गुण-गुणिभावेन परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्तेः । एतन्मूलकतयैव तत्पक्षा-सम्भवस्य तेनोक्तेश्चेति भावः ॥

क्लिष्टत्वादिति । ब्राह्मणस्य कम्बल इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्व-स्वामिभावादिप्रतीतिवदनन्तरसमीपादिशब्दप्रयोगमन्तरेण सामीप्याद्यप्रतीतेः तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात्तत्प्रयोगे त्वसामर्थ्यात् षष्ठीसमासाप्राप्तिरिति मध्यमपदलोपिस-मासे सत्रे वा तत्र समासस्य क्लिष्टत्वमिति भावः । तदेतदाह—**नहीत्यादिना तत्रानिष्ट इत्यन्तेन** । **चित्र(१)गवीणामिति** । कुमति चेति णत्वम् । दन्त्यपाठस्तु लेखकप्रमादात् । एवं स्त्रीगवीणामित्येकशेषप्रकरणान्तस्थकैयटप्र-योगेऽपि बोध्यम् । अन्तरेणान्तरे समीपे वेत्यादि भाष्यं त्वनन्तरादिपदा-ध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका स्थानपदाध्याहारेण तन्निरूपितसंबन्धार्थिका वा षष्ठीत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन गावोऽस्य सन्त्यन-न्तरा इत्यर्थे मतुप्शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधि-

---

(१) वस्तुतोऽत्र कुमति चेत्यस्याऽसिद्धत्वेनैकाजुत्तरपदे इति णत्वं युक्तम् । गोरतद्धितेति टाच सत्यप्येकाजुत्तरपदकसमासत्वानपायात् । नचोत्तरपदा-वयवीभूय समासान्ताः प्रवर्तन्त इति कैयटमते टजन्तस्यैकाच्त्वाभाव इति वा-च्यम् । तथासति बहुकुमारीक इति बहुव्रीहौ कुमारीकेत्यस्य यदागम-न्यायेन स्त्रीप्रत्ययान्तत्वे गोस्त्रियोरित्यनेन निर्दिश्यमानस्त्रीप्रत्ययस्य ह्रस्वा-पत्त्यादिना तन्मतस्य दुष्टत्वेन हेयत्वात् । नचैवमपि पदव्यवायेऽपीति णत्वनि-षेधोऽत्र शङ्क्यः । अतद्धित इति वार्तिकेऽतद्धितेतिपर्युदासबलेन प्रत्यया-स्याऽव्यवहितपरकपदव्यवाय एव तन्निषेधप्रवृत्तेः । अत एव रम्यवेणित्या-दौ स निषेधो न । उत्तरपदत्वे चेति वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्या गोश-ब्दस्यापि टज्निमित्तकभत्वेन पदत्वस्य तद्योग्यत्वस्य वाऽभावेन तन्निषेधा-प्राप्तेश्च ।

न समासो ऽनभिधानादिति स्पष्टमाकरे । किं बहुना ब्राह्मणस्य कम्बलश्चित्रा गावोऽस्येति व्यस्तप्रयोगोऽपि तत्रानिष्टः ॥

द्वितीयेऽपि संयोगान्तलोपो दुर्लभो यणः प्रतिषेधारम्भात् । तत्प्रत्याख्यानपक्षेऽपि झलो झलीत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य संयोगान्तस्य झलो लोपविधानाच्च । किं च पदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्रार्थाबोधे प्रसक्ते तदुद्धारार्थोऽयं यत्नः । अस्यां चावस्थायां हल्शब्दार्थाप्रसिद्धौ द्वन्द्व एव दुर्लभः सहविवक्षाया असम्भवात् ।

रित्युक्तम्, नतु तस्य षष्ठ्यर्थत्वेन प्रत्ययार्थत्वमुक्तम् । भाष्यकृता चासामर्थ्यात्तत्र वृत्त्यभाव उक्तः । षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्क्वासामर्थ्यम् । तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एव बोध्यः । तत्रास्तिग्रहणाभावे तस्यान्य(१)फलकत्वे वा सूत्रानुपात्तास्त्यर्थान्तर्भावेण मत्वर्थीयवद्बहुव्रीहिवच्च तथाभूतानान्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण चित्रा गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा इत्याद्यर्थे बहुव्रीहिमत्वर्थीयौ न भवतोऽनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनन्तरादेरिदमर्थत्वे "तस्येदम्"इति शैषिकोऽप्यनभिधानान्नेति "तस्येदम्"इत्यत्र भाष्ये । तदुक्त**मनन्तरादिषु न समासोऽनभिधानादिति स्पष्टमाकर इति** । तत्र समासग्रहणं तद्धितवृत्तेरप्युपलक्षणम् । अनन्तरादिशब्दैः षष्ठीतत्पुरुषादिस्तु भवत्येव । ग्रामकूपो गङ्गातीरमित्यादौ समीप एवावयवत्वारोपेण समासः । स्पष्टा चेयं रीतिः "अपर्यन्तस्य" इति सूत्रे कैयटे । किं च हस्य लित्यर्थे "हल विलेखने"इति धातोरुपयत्त्वापत्तिः । न च फलाभावो, देवदत्तहलित्यादौ ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपर्वाल्लित्त्वसामर्थ्यात्प्रत्ययात्पूर्वत्वाभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वं वक्तुं शक्यमित्यपि बोध्यम् । यद्यपि "हलसीरात्"इति निर्देशेन तस्य नेत्त्वमिति कल्पयितुं शक्यम् । तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सूत्रावृत्तिरेव लघीयसीति दिक् ।

झलो लोपेति । सौत्रलोपाश्रयणे तु मूलोक्तमेव लघु **असम्भवादिति** । न चाद्यन्तौ टकितावित्यादौ यथासङ्ख्यमन्वये ऽपि प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयमात्रेण सहविवक्षामाश्रित्य यथा द्वन्द्वसाधुत्वं तथेहापि प्रथमतो लकारो हलपदवाच्यश्चेदिति सामान्यतो बोधं कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वं, ततो विशेषजिज्ञासायामादि-

---

(१) अस्तीत्यव्ययान्मतुबर्थकत्व इत्यर्थः ।

तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यम् ॥

मध्यगानामिति । आद्यन्ताभ्यामवयवाभ्यामवयवी समुदाय आ-

रन्त्येनेत्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थो लक्ष्यसंस्कारकः । किं च, सह-विवक्षा सह वक्तुं वक्तुरिच्छा, सा च सूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हल्पदार्थज्ञानादक्षतैव, बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति वाच्यम् । "आद्य-न्तौ" इत्यादौ यथासङ्ख्यसूत्रारम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारे ऽप्यन्यप्र-कारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाभावात् । किं च, श्रोतॄणां सह बोधो भवत्वितीच्छया सहवक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन श्रोतॄणामपि सहबोध एवोचितः । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधाजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रा-न्तत्वापत्तिः । मुखनयनं पश्येत्यादौ तु न दोषः । उभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः प्रमा वेत्यन्यदेतत् । किं च, पाणिनेः पूर्वं हल्पदार्थज्ञाने ऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोगः । अन्यथा व्या-ख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्यानुपपत्त्या "लट् स्म" इति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा ततः श्रोतॄणां बोधसम्भवेनेतरेतराश्रयस्यैवाभावेन तदाशङ्का लक्ष्येतिवक्तव्यमित्या-दिसमाधानपरभाष्यासङ्गत्यापत्तेः । न चैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनै-वोपपत्तावादिरन्त्येनेति सूत्रवैयर्थ्यम् । क्वचिल्लक्षणादिना बोध इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाभावात् । "नासूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रिय-त" इति "पङ्क्तिविंशति" इति सूत्रे भाष्योक्तेः । तस्मात्करिष्यमाणशक्तिग्रहोपाय-कपदस्य तदभिप्रायेणाचार्यस्य पूर्वमप्रयोग इत्येव कल्पना ज्यायसी । ध्व-नितश्चायमर्थो "नाऽऽज्झलौ" इति सूत्रे ऽष्टादशानां ग्रहणाभावाय वर्णाना-मुपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तरकालेत्सञ्ज्ञा, इत्सञ्ज्ञोत्तरकालः प्रत्याहारः, प्रत्या-हारोत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा, तदुत्तरमणुदिदिति सवर्णग्राहकमित्येतेन समुदि-तेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणं भवति न स्वस्मिन्नापि स्वाङ्ग इत्येवं वाक्याप-रिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणापि । अन्यथा तत्तच्छास्त्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिने-स्तथाज्ञानस्य पूर्वमपि सत्त्वेनाचार्येण तथा प्रयोगे बोद्धॄणामपि क्रमेण तथा बोध उपपन्ने किं तेन कृतं स्यात्, कथं वा नाज्झलावित्यत्राष्टाद-शादीनां ग्रहणवारणं भाष्योक्तं सङ्गतं स्यादिति विभाव्यतां तदाह—

तस्मादिति ॥

आद्यन्ताभ्यामिति । अवयवत्वेन बोधकाद्यन्तशब्दाभ्यामित्यर्थः ।

क्षिप्यते; तस्य च युगपल्लक्ष्ये प्रयोगाभावात्तदवयवेष्ववतरन्ती सञ्ज्ञा मध्यगेषु विश्राम्यति, न त्वाद्यन्तयोः, संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णयादिति भावः। स्वस्य चेति। "स्वं रूपम्" इत्यनुवृत्तेः। स्वं रूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य। अन्त्येनेत्यप्रधानतृतीयानिर्देशात्। सर्वनाम्नामुत्सर्गतः प्रधानपरामर्शित्वात्।

आद्योच्चारणमिति। यद्यप्युपदिश्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या शास्त्रमुपदेश इति भाष्यवृत्त्यादिषु व्याख्यातं तथापि तत्प्रौढिवादमात्रम्, करणे घञो दुर्लभत्वात्, ल्युटा बाधात्। न च घः, असंज्ञात्वात्।

तस्येति। समुदायस्य। **तयोः पारार्थ्येति**। सञ्ज्ञास्वरूपबोधकतया शक्तिग्रहकाल एव तयोः पारार्थ्यनिर्णयादित्यर्थः। **परामर्शित्वादिति**। वस्तुतो ज्ञापकादिना ऽस्यापि न सञ्ज्ञाकार्यम्, आद्यन्तशब्दाभ्यामाद्यन्तघटितसमुदायस्याक्षेपेणान्येषामिव तयोः प्राप्तायाः सञ्ज्ञायाः प्रकारान्तरेणाशक्यवारणत्वात्। स्वशब्दानुवृत्तेश्च न फलम्। भाष्ये ऽपि एतत्फलितार्थकथनमेव स्वस्य च रूपस्येति। सञ्ज्ञास्वरूपत्वं विशिष्टस्यास्तु प्रत्येकं स्वबोध्यत्वं चास्तु को विरोधः। यथा "अच्च घेः" इत्यादौ गुणदर्शनेन घिशब्दस्यापि घिसञ्ज्ञाबोध्यत्वं तद्वत्। एवमजादिसञ्ज्ञा स्वसञ्ज्ञिघटकेकारादिष्विवाकारचकारयोरपि प्राप्नोत्येव। किं च, स्वशब्देन केवलान्त्यपरामर्शासम्भवे ऽपि विशिष्टपरामर्शे न बाधकं, तत्र समुदाये फलाभावादवयवयोर्विश्रान्तिं प्राप्स्यति। तस्माज्ज्ञापकादिनैवान्त्यस्य तत्कार्यं वारणीयमित्यलम्।

भाष्येति। तत्र हि "उपदेश इति किम्, अभ्र आँ अपः, प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो गुणैः प्रापणमुद्देश" इति "नासावुपदेश" इत्युक्त्वोपदेशोद्देशयोर्लोकव्यवहारेण सङ्कीर्णत्वमाशङ्क्य "उपदेशने ऽजनुनासिक" इति वार्त्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय "उपदेश इति करणे घञुपदिश्यते ऽनेन" इत्युक्तम्। तच्च शास्त्रं शासनकरणं प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययादेशरूपम्॥

प्रौढिवादमात्रमिति। वार्त्तिककृदुक्तन्यासीयार्थस्य कथंचित्सूत्रतोऽपि लाभसम्भवान् न्यासान्तरप्रवृत्तिस्ते वृथैवेति प्रौढ्या बोधयितुमेवं वाद इति भावः। **घ इति**। अकर्त्तरि चेत्यत्र सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्तत्प्राप्तिरिति भावः। **बाधादिति**। वासरूपविधिस्तु क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु प्रतिषिद्धः। न च तत्र साहचर्येण भावल्युट एव ग्रहणमिति वाच्यम्। ईषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र कर्मणि खल् नेति भाष्यादिप्रा-

प्रायेण सञ्ज्ञायामिति व्याख्यानस्य क्लिष्टत्वात् । न ह्युपाधेरुपाधिर्भवतीत्यादिना भाष्यकृता ऽवहेलनाच्च । अत एव घापवादो हलश्चेति घञपीह न । बाहुलकं त्वगतिकगतिः । अत एव प्रक्रियन्ते शब्दा यैरभिरिति करणव्युत्पत्तिरपि परास्ता । तथा च वार्त्तिकम्—

"अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः स्त्रियाः खलनौ विप्रतिषेधेनेति" ।

अतो भाव एव प्रत्ययो न्याय्य इति भावः ॥

यत्तु धातुसूत्रेत्यादि पठन्ति । यच्च व्याचक्षते करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्धोपात्तानामुपदेशत्वम् कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमादीनाम् । उणादिलि-

---

माण्येनात्र साहचर्यानाश्रयणादिति भावः । **क्लिष्टत्वादिति** । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्व इतरान्वयस्तस्यायुक्त इति क्लेश इति भावस्तदाह—**नहीत्यादिना** । **भाष्यकृतेति** । अस्यार्थस्येति शेषः । एवं चोभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमान्न कर्त्तरि षष्ठीति बोध्यम् । **अवहेलनाच्चेति** । चो हेतौ यतोऽवहेलनमतः क्लिष्टत्वमित्यर्थः । **घापवाद इति** । ल्युडपवादश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनुवृत्तेरिति भावः । **अगतिकगतिरिति** । न च "खनो घ च" इति घविधानमन्यतोऽपीत्यर्थमित्याकरे स्पष्टं तेनात्र घे सिद्ध्यतीति वाच्यम् । तस्याप्यगतिकगतित्वात् । भगः पदमित्यादौ यत्र घित्वफलं तत्रैव तत्प्रवृत्तेश्च । पदस्य घञर्थे केन सिद्धेर्नैतदुदाहरणं किं तु क्वाचित्कं वाक्यं तत् । किं चोच्चार्य वर्णानाह "उपदिष्टा इमे वर्णा" इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वस्य निर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणया ऽप्युपपत्त्या भावघञि बाधकाभावः । किं चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव हलन्त्यमित्यत्रान्वयेन यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्य वारणसम्भवे तदर्थमन्त्यग्रहणसामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । "उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश" इति "आदेच उपदेशे" इति सूत्रे च भाष्ये भावघञन्तस्यैव तस्याङ्गीकाराच्चेति दिक् ॥

धातुसूत्रेत्यादीति ।

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् ।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥ इतीत्यर्थः ।

उपदेशत्वमिति । उपदेशशब्दव्यवहार इत्यर्थः । **धातोरपीति** । प्रत्ययेभ्य उणादेरपीत्यपिशब्दार्थः । वाक्यशब्देन वार्तिकम्, । शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेवगल्भ, धुट्, अण्, अनङि-

ङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्सिद्धे पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन । एवं गणत्वादेव सिद्धे धातोरपीत्यादि ।

अत्रेदं वक्तव्यम्—किमेषामुपदेशसञ्ज्ञा, उत योगमात्रम् । नाद्यः, संज्ञायाः शास्त्रकारैरनुक्तेः, असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो नेति भाष्योक्तेश्च । अस्मदादिकृतसंज्ञायाः शास्त्रव्यवस्थापकत्वे ऽतिप्रसङ्गाच्च, आमो ऽमित्त्वमदन्तत्वादिति स्वपरग्रन्थविरोधाच्च, न ह्युत्सृष्टानुबन्धस्यामो न प्रत्ययत्वं येन मित्त्वं न भवेत् । किं चैवं प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः षष्ठीप्रकल्पकत्वे सनः सनेवादेशोऽस्त्वित्याशङ्क्योपदेशाभावादित्सञ्ज्ञा न स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं, व्याकुप्येत । किञ्च "नधातुलोपः"इतिसूत्रे "धातुग्रहणं किम्? लूञ् लविता पूञ् पवितेति भाष्यम्, उपदेश एवानुबन्धलोपे कृते ततो धातुसञ्ज्ञेत्येवंपरः कैयटग्रन्थश्च विरुद्ध्येत । अपि च, घ्वसोरेद्धाविति सूत्रे लोपश्श्चेति-द्विशकारको निर्देशः, द्वितीयः शकार इदिति अलोऽन्त्यसूत्रस्थभाष्यकैयटादिकमपि विरुद्ध्येत । न द्वितीयः । योगस्यैव पुरस्कारे परिगणनस्य व्यर्थत्वात् । धात्वादिषु करणव्युत्पत्तिरागमादिषु नेति वैषम्यस्य दुरुपपादत्वाच्च । उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायान्त्यं हलिदित्यर्थ इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । पक्षद्वये ऽपि लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगात् । लोपश्श्चेति शकारस्यासंग्रहाच्च ।

त्युदाहरणानि । **उपदेशसञ्ज्ञेति** । उपदेशपदं योगरूढमेष्विति भावः । ननु सञ्ज्ञाशब्देन व्यवहार एवाभिमतो ऽत आह—**आम इत्यादि** । न चाकारोच्चारणं व्यर्थम् । तेनास्मत्पक्षज्ञापनस्यैवौचित्यादिति भावः । आदिना यकारादी चुञ्चुप्चणपावित्यादिसंग्रहः । **उपदेशाभावादिति** । आदेशस्योपदेशाभावादित्यर्थः । **ततो धातुसञ्ज्ञेति** । लूशब्द एव धातुसञ्ज्ञः केवलमसौ ञित्कार्यं लभत इति भावः । नन्वत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागमप्रत्ययादिशब्देन तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीकाणां ग्रहणम् । तेषां धात्वादिव्यवहारस्तु भाविसञ्ज्ञाविषयघटितत्वेन धातुपाठ इत्यादिव्यवहारवदिति चेन्न । आद्योच्चारणविषयाणामित्येव सिद्धे एतस्यानुपयोगात् । अत एव वाऽरुचेराह—**अपिचेति** ॥

अलोन्त्यसूत्रेति । उपधासञ्ज्ञासूत्रेत्यर्थः । **विरुद्ध्येतेति** । तत्र हि लोपशिति भिन्नं पदं शिति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन शः । असंदेहाय झल्परसंयो-

"आदेच उपदेशे" "उपदेशेऽत्वतः" इत्यादावाद्योच्चारणस्यैवोपदेशपदार्थतायाः सर्वसंमतत्वाच्चेति दिक् ॥

उपदेशे ऽजनुनासिक इत् ॥ यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसञ्ज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि नासिकामनुगत इति योगाश्रयणेनैव गगादित्वेऽपि "स्कोः"इत्यस्य न प्रवृत्तिः । "झलां जश्"इत्यादौ जश्त्वस्यैव । शकारस्य धात्वाद्यन्तत्वाभावः स्पष्ट एवेति भावः । किं च "नमोवरिवश्चित्र(१)ङ" इत्यस्यासंग्रहोऽत्र पक्षे इत्यपि बोध्यम् । एवमेतस्य रूढिरित्युक्तेः परिगणनताया एव लाभात् । **योग(२)स्यैवेति** । न तु रूढेरित्यर्थः । **परिगणनस्येति** । धात्वादिगणनस्येत्यर्थः । **वैषम्येति** । भाष्यरीत्या करणव्युत्पत्त्यैव सर्वसंग्रहादिति भावः । **उपदेशताप्रयोजकेति** । योगमात्रस्वीकारे उपदेशता- उपदेशकरणता, न हि तत्प्रयोजकं धातुत्वादि भवतीति तद्विरोधः । सञ्ज्ञात्वे तु उपदेशता—उपदेशशब्दत्वम्, उपदेशशब्दस्य शब्दपरत्वात् । तदवच्छिन्नस्य प्रयोजकं तु रूढ्यर्थतावच्छेदकतया धातुत्वादि वक्तुं शक्यमिति भावः । **शंकारस्येति** । न ह्यनेन किञ्चिदुपदिश्यत इति भावः । ननूपदिश्यते ज्ञाप्यते ऽनेनेति तदर्थः । धात्वादिभिर्हि प्रयोगो ज्ञाप्यते तद्वदनेनापि शकारेण सर्वादेशत्वं ज्ञाप्यते, इत्यरुचेराह- **आदेच इति** । **सर्वेति** । भाष्यकारादीत्यर्थः । यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवार्थसञ्ज्ञानिः, तत्रागत्याऽस्तु "कृत्यल्युट" इति बाहुलकाल्ल्युडभावः । यथा "यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तौ"इत्यादाविति दिक् ॥

नासिकामनुगत इति । नासिकामभिहत्य वायुनाऽभिव्यञ्जित इत्यर्थः । प्रातिशाख्यशिक्षादौ लोके च तद्व्यवहारस्य तथैवोपपादनमावश्यकमिति तात्पर्यम् ॥

अत एव मुखग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्य(३)नितो यमानुस्वारयोरनुनासिक

---

(१) चित्रङित्यस्य धातुसूत्राद्यन्तःपातित्वाभावेनोपदेशत्वाभावात् ङकारस्येत्संज्ञाऽनापत्तिरित्यर्थः ।

(२) अयं भावः । उपदेशशब्दस्य धात्वादिषु योगरूढिस्वीकारे धात्वाद्यन्यतमत्वस्योपदेशत्वस्य च समनियतत्वेन धात्वाद्यन्यतमत्वमुपदेशपदव्यवहार्यताप्रयोजकं सम्भवति । योगमात्रस्वीकारे तूपदेशत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वेन धात्वाद्यन्यतमत्वस्य तन्न्यूनवृत्तित्वेन समनैयत्याभावान्न धातुत्वादेस्तत्पदव्यवहार्यताप्रयोजकत्वं सम्भवतीति ।

(३) प्रकृतसंज्ञासूत्रे भाष्ये "ये प्रासादवासिनः, गृह्यन्ते ते प्रासादवा-

तार्थत्वाद् 'अनुनासिकसञ्ज्ञासूत्रं मन्दप्रयोजनम्'इति ध्वनयितुं नेहोपन्यस्तम् । उपदेशे किम् । अभ्र आँ अपः । यद्यपीह "उञ ऊँ" इत्यत्रेव विधानसामर्थ्यान्नेत्त्वमिति सुवचम्, तथाप्युत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यमुपदेशग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । अच् किम् । मानिनो मकारस्य मा भूत् । प्रतिज्ञायत इति प्रतिज्ञा । "आतश्चोपसर्गे" इति कर्मण्यङ् ।

व्यवहारः सूत्रमते सङ्गच्छते । "यरोऽनुनासिक"इत्यादौ स्वरूपग्रहणाभावस्तु "पशुः" "अपत्यम्"इत्यादिवदिति ध्येयम् । **मन्दप्रयोजनमिति** । मन्देषु प्रयोजनमस्येति बहुव्रीहिः । एवंविधयोगलोकप्रातिशाख्याद्यनभिज्ञं प्रति सप्रयोजनमित्यर्थः । **अभ्र आँ अप इति** । अत्रेत्सञ्ज्ञायां लोपः स्यादिति भावः । **विधानेति** । इदिति वक्तव्ये ऽनुनासिकविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । **नेत्त्वमिति** । तत्फललोपस्य सामर्थ्यादभावे इत्त्वमपि फलाभावान्नेत्यर्थः । ननु 'अभ्र आँ अटितः'इत्यत्र "अनेकान्ता अनुबन्धाः"इति पक्षे "आदितश्च"इतीट्प्रतिषेधः फलम् । न च लोपाभावे इदितिमहासञ्ज्ञाकरणात्सञ्ज्ञाऽपि नेति वाच्यम् । महासञ्ज्ञयैव लोपसिद्ध्या "तस्य लोपः"इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । "इक" इ(१)त्यादौ ककारादिश्रवणानापत्तेश्च; इति चेन्न । "अनुबन्धानामेकान्तत्वमेव"इति मुख्यपक्षे दोषाभाव इत्याशयात् । तदा हि मुख्ये ऽवयविन्यन्यपदार्थे बहुव्रीहिः । न चायमाकारोऽट्धातोरवयव इत्यदोषात् । **प्रतिज्ञेति** । प्रतिज्ञानविषय इत्यर्थः ।

सिग्रहणेन । ये भूमिवासिनः, गृह्यन्ते ते भूमिवासिग्रहणेन । ये तूभयवासिनः गृह्यन्ते ते प्रासादवासिग्रहणेन भूमिवासिग्रहणेन च" इति दृष्टान्तप्रदर्शनेन मुखनासिकोभयवचनानां वर्गान्त्यानां नासिकापदमात्रेण ग्रहणमभिधाय मुखग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तत्पक्षे च यमानुस्वारयोः सञ्ज्ञाऽतिप्रसङ्गमाशङ्क्य "नैव दोषो न प्रयोजनम्" इत्यनेनेष्टापत्तिर्ध्वनिता । तथा च सूत्रमतेऽपि अनुनासिकपदस्य प्रातिशाख्यादाविव व्याकरणेऽपि योगार्थपुरस्कारेण बोधकतामाश्रित्य यमानुस्वारसङ्ग्राहकत्वमावश्यकम् । सूत्रं त्ववयुत्यानुवादकम् । नन्वस्य शब्दशास्त्रीयसंज्ञात्वाभावे "अशब्दसंज्ञा" इतिप्रतिषेधाप्राप्त्या "यरोऽनुनासिके" इत्यादावनुनासिकपदेन "स्वं रूपम्"इति शास्त्रात् स्वरूपग्रहणापत्तिरित्यत आह-यरोऽनुनासिक इति । "हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ" "तस्यापत्यम्" इत्यादौ पश्वपत्यादिपदेष्विव व्याख्यानतः स्वरूपाग्रहणासिद्धेरित्यर्थः ।

(१) नन्वन्वर्थसंज्ञया लोपस्य सिद्धावपि तस्य साधुत्वाय सूत्रमावश्यकमित्यरुचेराह—इक इति ।

नन्वत्र ककारादेरित्संज्ञककारसदृशतयेत्त्वाभावेन न लोपापत्तिः । अत एव वैयाकरणे ञित्स्वरो न । इत्यरुचेराह-आदीति । तेन "अइउण्"इत्यादिषु णकारादिलोपापत्तिर्दोषः । वस्तुतोऽत्र महासंज्ञात्वं वक्तुमेवाशक्यम् ।

प्रतिज्ञा आनुनासिक्यं येषामिति विग्रहः । एवं च 'प्रतिज्ञासमधिगम्ये प्रतिज्ञाशब्दस्य लक्षणा'इति क्लिष्टं व्याख्यानं नाश्रयणीयम् । "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्"इत्यादिष्विव लक्षणां विनैव निर्वाहात् । यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानीं परिभ्रष्टस्तथापि वृत्तिकारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भावः ।

ननु रलयोरिति न्यूनम् । टकारस्यापि मध्यगतत्वादित्यत आह–**प्रत्याहारेष्विति व्यवह्रियन्ते इति** । प्रत्याह्रियन्ते संक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् । यद्यपि योगमात्रमकारादिसञ्ज्ञास्वतिप्रसक्तं तथापि योगरूढिरिति भावः । प्रत्याहाराश्चैकचत्वारिंशदिति प्राञ्चः । चतुर्दशसूत्रीस्थैर्हल्भिर्गिद्भिः कृता अष्टाध्याय्यां व्यवहृता एकचत्वारिंशदिति तस्यार्थः । तेन सुप्तिङादीनां रप्रत्या-

---

प्रतिज्ञाशब्दस्येति । भावाङन्तस्येत्यर्थः । **क्लिष्टेति** । शक्तिग्राहकव्याकरणसत्त्वाच्छक्त्यैव तदर्थबोधसम्भवे लक्षणाश्रयणं क्लेश इति भावः । **लक्षणां विनैवेति** । अत्र लक्षणया व्याख्यानं कुर्वतोऽपि तत्र लक्षणां विना मदुक्त(१)रीत्यैव व्याख्यातम् । एवं च पूर्वापरविरोधस्तस्येति भावः । न चोभयोर्विधाने ऽपि लाघवाद्भावे शक्तिः, कर्मणि लक्षणा, अनुशासनमपि लाक्षणिकार्थानुशासनमेवेति वाच्यम् । "लः कर्मणि"इत्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङां कर्त्रादौ शक्तिः'इतिसिद्धान्तासङ्गत्यापत्तेः । व्याकरणस्याभियुक्तोक्तशक्तिग्राहकत्वस्य(२) भङ्गापत्तेश्च ॥

टकारस्यापीति । अत्र यद्व(३)क्तव्यं तदन्यत्रोक्तम् । **बाहुलकादिति** । भावघञन्तादर्शआद्यजित्यपि बाहुलकादविशिष्टमिति भावः । **एकचत्वारिंशदिति** ।

सार्धमात्राधिककालिकसञ्ज्ञाया एव महासंज्ञात्वस्वीकारादिति बोध्यम् ।

(१) पाणिनिसमवेताद्यज्ञानविषयो व्याकरणमित्यर्थस्य शक्त्यैव स्वीकारादित्यर्थः ।

(२) शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥
इति शक्तिग्राहकेषु परिगणनाल्लब्धस्येत्यर्थः ।

(३) "आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः" इतिभाष्योक्तहेतुभिरनुबन्धसामान्यस्य प्रत्याहाराबोध्यत्वलाभात्, "हयवरट्"इत्यादौ हकाराद्युत्तरमसकृदुच्चारणार्थाकारोपादानेनोच्चारणार्थवर्णानन्वितहलां प्रत्याहारबोध्यत्वाभावस्य

हारस्य, "चयो द्वितीया" इतिवार्तिकस्थचय्प्रत्याहारस्य चाधिक्ये ऽप्य-दोषः । यत्तु "ञमन्ताड्डः" इति, "यमिर्ञमन्तेष्वनिडेक इष्यते" इति च ञम् वार्तिककृता व्यवहृत इत्याहुः, तद्भ्रमसाभिधानम् । आद्यस्योणादिसूत्रत्वात्, द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्थत्वात्; इत्यास्तां तावत् । एष च संख्यानियमो नातीवोपयुज्यत इत्युपेक्षितः ।

ऊकालोऽच् ॥ ह्रस्वदीर्घप्लुत इति समाहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । **वां काल इवेति** । फलितार्थकथनमिदम् । **विग्रहस्तु** वः कालो यस्येति बोध्यः । **ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते । आद्य इति** । "निपाता आद्युदात्ता" इत्याकार उदात्तः । **यच्छब्दस्तु फिट्सूत्रेण । अर्वाङ् इति । अकारोऽनुदात्तः** ।

तस्यादितः ॥ **अतन्त्रमिति** । "उपेयिवान्" इत्यत्रोपसर्ग इवा-

"एक(१)स्मान् ङञणवटा, द्वाभ्यां ष, स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो, रः पञ्चभ्यः, शलौ षड्भ्यः ॥
इति तदुक्तेरिति भावः ॥

सौत्रं पुंस्त्वमिति । यद्यपि इतरेतरयोगे ऽपि सौत्रमेकवचनं वक्तुं शक्यं, तथापि "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य" इति तत्र तत्र वार्त्तिकोक्तेर्लिङ्गस्य लौकिकत्वात्तद्व्यत्ययकल्पनमेवोचितं, न तु शास्त्रीयवचनव्यत्ययकल्पनमिति भावः । **फलितार्थेति** । ऊशब्देन स्वोच्चारणकालसदृशलक्षणया कालशब्देन समानाधिकरणबहुव्रीहौ तत्फलतीति भावः । वां काल इति तु न विग्रहो व्यधिकरणत्वादत आह- **विग्रहस्त्विति** । काल इति जात्याख्यायामेकवचनम् । **स्वोच्चारणकाल इति** । स्वोच्चारणकालसदृश इत्यर्थः । सादृश्यमूलके कालयोरभेदाध्यवसाये तु यथाश्रुतमेव साधु ।

फिट्सूत्रेणेति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । "एकादेश उदात्तेन" इत्येकार उदात्त इति भावः । **अनुदात्त इति** ।

ज्ञापितत्वाच्च टकारस्य न ग्रहणमित्यादीत्यर्थः ।

(१) ङञणवटा अनुबन्धा एकैकस्मादेवाऽऽदिवर्णात् परोच्चारिता एकैकं प्रत्याहारं जनयन्तीत्यादिरर्थः । एङ्, यञ्, अण्, छव्, अट् । झष् भष् । अक्, इक्, उक् । अण्, इण्, यण् । अम्, यम्, ङम् । अच्, इच्, एच्, ऐच् । यय्, मय्, झय्, खय् । यर्, झर्, खर्, चर्, शर् । अश्, हश्, वश्, झश्, जश्, बश् । अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल् । इत्युदाहरणानि ।

विवक्षितमित्यर्थः । ननु तत्र "ईयिवांसमतिस्रिध" इत्यादिप्रयोगदर्शना-दविवक्षाऽस्तु । इह त्वविवक्षायां प्रमाणं किम्?, इति चेल्लक्ष्यदर्शनं प्रातिशाख्यादिकं चेति गृहाण । तथा हि–ये ऽरा इत्यत्रैकारः, 'तनूनपात्' 'शचीपतिम्'इत्यत्र पदपाठे ऊदीतौ चार्धोदात्तौ इति सकलबह्वृचप्रसिद्धम् । तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोः "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्"इति पूर्वोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे कृते "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्"इति शेषनिघातः । पूर्वपदभूतयोस्तनूशची एतयोरन्त्यस्य पाक्षिकं स्वरितत्वं प्रातिशाख्ये उक्तम् ।

"जात्यवद्वा तथा वाऽन्तौ तनूशचीति पूर्वयोः"इति ।

तथा स्वरितार्द्धस्योदात्तत्वे प्रातिशाख्यमपि–

एकाक्षरसमावेशे पूर्वयोः स्वरितः स्वरः ।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्धमात्रा, ऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्तः परः शेषः, स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्तं वोच्यते किं चित्स्वरितं वाऽक्षरं परम् ॥ इति ।

अस्यार्थः पूर्वयोरुदात्तत्वानुदात्तत्वयोरेकत्र समावेशे सति स्वरितो वो-

---

फिट्स्वरेणान्तस्योदात्तत्वे शेषनिघातेनेति भावः । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमर्वाङिति । **अविवक्षितमित्यर्थ इति** । इदं च–वक्ष्यमाणं प्रातिशाख्यं यच्छाखायां, तच्छाखास्थवैदिकोदाहरणविषयम् । **तनूनपाच्छचीपतिशब्दयोरिति** । अस्य यद्यपीत्यादिः । **शेषनिघात इति** । अस्य तथापीति शेषः । तेनोदीतौ अनुदात्तौ प्राप्नुत इति भावः । **जात्यवद्वेति** । पूर्वपदभूतयोस्तनूशचीशब्दयोरन्तौ जात्यवदिति ।

अतो ऽन्यत्स्वरितं स्वारं जात्यमाचक्षते पदे ।

इति लक्षितो जात्यः । उदात्तस्वरितपूर्वस्वरितादन्य एकपदे स्थितः स्वरितो जात्य इति तदर्थः । तेन तुल्यं तद्वत्, अस्यान्त उदात्तश्रुतिक इत्यर्थः । तथा वा–असंहितवद्वा संहितवद्वेत्यर्थः ।

पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानामसंहितवदुत्तरान् ।

इत्युत्तरमस्य पाठात् । असंहितवदित्यनेन केवलमनुदात्तत्वम् । संहितवदित्यनेनार्धानुदात्तस्वरितत्वमिति तद्भाष्ये स्पष्टम् । **तथेति** । लक्ष्यदर्शनवत्प्रातिशाख्यमपि प्रमाणमस्तीत्यर्थः ॥

द्धयः। तस्य स्वरितस्य स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयोदात्ततरा ऽर्द्धमात्रा बोद्धव्येति। "क्व वोऽश्वाः" इत्यादि ह्रस्वाभिप्रायम्। "अर्द्धं वा" इति दीर्घाभिप्रायम्। अनेनैव ह्रस्वस्यापि संग्रहाद्व्यापकत्वादिदमेवादर्तव्यमिति सूचयितुमेवकारः। "अनुदात्त" इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनम्। सः-शेषः उदात्तश्रुतिः स्यात्। किमविशेषेण ?। नेत्याह—न चेदित्यादि। उदात्तस्वरितपरं विहायेत्यर्थः। शाकल्योऽप्याह—

"अप्राकृतस्तु यः स्वारः स्वरितोदात्तपूर्वगः।
उदादायार्द्धमस्याथ शिष्टं निघ्नन्ति काम्पितम्॥ इति।

उदादाय-उदात्तं कृत्वा। 'अर्द्धह्रस्वशब्देनार्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तादिग्रन्थास्तु मतान्तरपरतया कथं चिन्नेयाः। क्वेति। किमो ऽत्। तित् स्वरितम्। व इति। "अनुदात्तं सर्वमपादादौ" इत्यधिकारादनुदात्तम्। अश्वा इति। अशेः क्वनि नित्स्वरेणाद्युदात्तम्। संहितायां तु "एकादेश उदात्तेनोदात्तः" इत्योकार उदात्तः। गे अरा इति। द्वयमपि फिट्सूत्रेणान्तोदात्तम्। एकादेशस्तु पक्षे स्वरितः। "स्वरितो वा ऽनुदात्ते पदादौ" इत्युक्तेः॥

मुखं च नासिका चेति विग्रहे प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे 'मुखना-

स्वतन्त्रोदात्तापेक्षयेति। श्लोके "उदात्तात्" इति स्वतन्त्रोदात्तादित्यर्थकमिति भावः। **एवकार इति।** तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समांशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठादिति भावः। एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तम्। वाशब्दस्तु पादपूरणायेति बोध्यम्। **अप्राकृत इति।** स्वरित इत्यर्थः। **स्वार इति।** स्वर एव स्वा(१)रः। स्वार्थे ऽण्। स्वरितोदात्ताभ्यां पूर्ववर्णग इत्यर्थः। **लक्ष्यत इति।** तदुक्तं भाष्ये—"अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढः" इति। हरिरप्याह—

"प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते" इति।

अनुपात्तमपि अर्द्धमात्रारूपं प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थं तस्य हेलाराज आह। एवं च लोके ऽन्यशाखासु च दीर्घादिष्वप्यर्धमात्रैवोदात्तेति भावः। **मतान्तरेति।** प्रातिशाख्योक्तमतापेक्षयेतरवेदलोकसाधारणमतान्तरेत्यर्थः। **कथं चिदिति।** लक्ष्यते इत्यंशपरमिदम्। भाष्यतो रूढिशक्तेरेव प्रतीतेरिति भावः। **इत्युक्तेरिति।** "नोदात्तस्वरितोदयम्" इति निषेधस्तु "उदात्तादनुदात्तस्य" इत्यस्यैव, "अनन्तरस्य" इति न्यायादिति भावः॥

---

(१) अत्र "द्वारादीनां च" इति सूत्रेण प्राप्तोऽप्यैजागम आर्षत्वान्नेति बोध्यम्।

सिकम्' इति स्यादत आह—मुख(१)सहितेति ॥

तु(२)ल्यास्य ॥ आस्ये भवमास्यं, शरीरावयवाद्यत् । इत्यभिप्रेत्याह—ताल्वादीति । आभ्यन्तरेति । एतच्च प्रशब्दबलाल्लभ्यते । तुल्यास्यं किम् । तप्तं । अत्र पकारस्य तकारे परे "झरो झरि" इति लोपो मा भूत् । प्रयत्नग्रहणं किम् । वाक् श्चोतति । शस्य लोपो न । ञमङणनानामिति । 'नासिका च' इति चकारेण स्वस्ववर्गानुकूलं ताल्वादि समुच्चीयते । "अनुस्वारोत्तमा अनुनासिकाः" इति तैत्तिरीयाणां प्रातिशाख्यम् । "यमानुस्वारनासिक्यानां नासिका, अनुनासिकाश्चोत्तमाः" इति कात्यायनप्रातिशाख्यम् । "वर्गोत्तमा ञमङणना अनुनासिका भवन्ति, चशब्दात्स्वस्थानाद्यपरित्यागेन नासिका स्थानं द्वितीयमेषामित्यर्थः" इति तद्भाष्यं च । "एदैतोः" इत्यादौ तपरत्वमसंदेहार्थं, न तु तत्कालग्रहणार्थम् । तेन प्लुतस्यापि संग्रहः ॥

आस्यशब्देन कथं तदवयवताल्वादिग्रहणमत आह—आस्ये भवमिति । प्रशब्दबलादिति । प्रकृष्टो यत्नः प्रयत्नः । प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राक्कालिकत्वरूप इति भावः । चकारेणेति । अत्र यथा नासिकायाः स्थानत्वं, तथाऽन्यत्र निरू(३)पितम् । न तु तत्कालेति । एषां शिक्षा-

(१) अत्र "मुखद्वितीया वा नासिका वचनमस्य, मुखोपसंहिता वा नासिका वचनमस्य" इति भाष्योक्तेर्द्वितीयेति उपसंहितेति वा विग्रहवाक्ये बोध्यम् । तादृशस्यैव शाकपार्थिवादिगणे पाठकल्पनात् । मुखसहितत्वस्य तु तदर्थपरिचायकत्वमात्रम् । एतेन समासपक्षे शाकप्रियादीनामुत्तरपदलोपस्य नित्यत्वेन मुखसहितनासिकयेति प्रयोगस्यासाधुत्वमित्यपास्तम् ।

(२) स्वजनकयावत्स्थानप्रयत्नजन्यत्वं—स्वाजनकस्थानप्रयत्नाजन्यत्वमेतदुभयसम्बन्धेन वर्णविशिष्टो वर्णः सवर्णसंज्ञक इत्यर्थः । आद्यसम्बन्धदानेनैकारस्यावर्णेन सह न सावर्ण्यम् । द्वितीयसम्बन्धदानेनाकारस्यैकारेण सह तद्व्यावृत्तिः । न चैवं कङयोः सावर्ण्यानापत्तिः ककाराजनकनासिकास्थानजन्यत्वस्य ङकारे सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये "सिद्धं त्वास्ये तुल्यदेशप्रयत्नम्" इति वार्तिके आस्यग्रहणस्य देशप्रयत्नोभयविशेषणत्वेन नासिकायाश्चौष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपाऽऽस्याद्वाह्यत्वेन तज्जन्यत्वस्य सावर्ण्याविघातकत्वात् । 'नासिकाऽऽस्यान्तर्गता' इति मतेऽपि "मुखनासिका" इति सूत्रे नासिकाग्रहणसामर्थ्येन नासिकाभिन्नावयवार्थबोधकमुखशब्दग्रहणेन तत्साहचर्यादत्र सूत्रेऽपि तथार्थकस्यैवास्यशब्दस्य ग्रहणेनादोषात् ।

(३) यद्यपि कण्ठाद्यवच्छिन्नवायुसंयोगादकारादेरुत्पत्त्यनन्तरं नासावच्छिन्नवायुसंयोगेनाऽऽनुनासिक्यगुणोत्पत्तेर्नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वान्न स्थान-

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ यद्ययं स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, तर्हि 'त्रिपादी पूर्वं प्रत्यसिद्धा' इत्येव लभ्येत, त्रैपादिकं तु पूर्वं प्रति परं नासिद्धं स्यादत आह—अधिकारोऽयमिति। यद्यत्र कार्यासिद्धत्वमिष्येत तर्हि पूर्वत्रासिद्धमिति 'मनोरथः' इत्यादावुत्वं न स्यात्। परत्वाद् "रो रि"इत्यस्य प्रसङ्गात्। तथा च "पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य"इति सिद्धान्तो व्याकुप्येत। अमू, अमी, इत्यादि च न

युक्तार्थानुवादत्वेनात्र शास्त्रप्रवृत्त्यभावादिति भावः।

नासिद्धं स्यादिति। ततश्च गोधुङ्मानित्यादौ घत्व(१)जश्त्वानुनासिकेषु भष्भावो न स्यात्। न चातिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्यां प्रवृत्तौ न दोषः। सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तेः। मध्ये पाठस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य च सामर्थ्याश्रयणे तु विनिगमनाविरहात्त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्त्यापत्तिरिति भावः। **रो रीत्यस्य प्रसङ्गादिति**। सिद्धे ऽसिद्धत्वारोपात् सूत्रोदाहरणसंपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया परत्वात् त्रैपादिके कार्ये जाते तत्राभावप्रतियोगित्वारोपेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेन स्थानिभूतरोरभावाद् "हशि च" इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः। स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे "अचः परस्मिन्"इत्यत्र "षत्वतुकोः"इत्यत्र च भाष्ये।

तथा चेति। शास्त्रस्य तद्बोध्यकार्यस्य च शास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वाभावे "रो रि"इत्यादेः प्रसङ्गे चेत्यर्थः। **व्याकुप्येतेति**। त्वया विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्तौ निमित्तस्य त्रैपादिकस्य शास्त्रजबोधविषयकार्यस्य, शास्त्रस्य

त्वं, यद्देशावच्छिन्नवायुसंयोगाद्वर्णोत्पत्तिस्तद्देशस्यैव स्थानत्वात्, तथापि ङकारादेरनुनासिक्यरहितस्वरूपानुपलम्भात्तद्वर्णोत्पत्तिस्थान–नासिकेतदुभयावच्छिन्नवायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्तेस्तत्र नासिकाया अपि स्थानत्वम्। "अनुस्वारयमानां च"इति शिक्षायां चकारेण ङञणनमानां सङ्ग्रहान्न न्यूनतेति बोध्यम्।

(१)अत्र घत्वे कृते जश्त्वानुनासिकभष्भावेषु प्राप्तेषु भष्भावो न स्यादिति विवक्षितोऽर्थः। वस्तुतोऽत्र जश्त्वं प्रति भष्भावो ऽपवादत्वाद्बाधेत। नच तं परत्वादनुनासिको बाधते, तं चाऽन्तरङ्गत्वाज्जश्त्वं, तच्चाऽपवादत्वाद्भष्भाव इति चक्रकापत्तिरिति वाच्यम्। जश्त्वापेक्षयाऽपवादत्वादनुनासिकापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाच्च पूर्वं भष्भावसिद्धेः। तस्मादत्रानुनासिकापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्प्राप्तं जश्त्वं निरवकाशत्वेनापवादत्वाद् बाधित्वा "झयः" इति वत्वापत्तिर्दोषो बोध्यः। न च तडित्वानित्यादौ तान्ते चारितार्थ्यं वाच्यम्। तावन्मात्रेण 'झय'इतिप्रत्याहारग्रहणाचारितार्थ्यस्य तदवस्थत्वात्।

सिध्येदत आह–त्रिपादीति । परं शास्त्रमिति च । एतेन त्रि-

वा ऽसिद्धता वक्तुमशक्या, किं तु लक्ष्ये जातस्य तस्य प्रवर्तमानसपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या ऽसिद्धत्वं (१) वाच्यम् । एवं च विप्रतिषेधाभावोपपादकहेतोरसिद्धिरिति भावः । न च ममापि पूर्वपरपदयोः पूर्वपरशास्त्रजन्यबोधविषयकार्यलक्षणया शास्त्र एव कार्यासिद्धत्वमिति वाच्यम् । लक्षणायां मानाभावात्, फलाभा(२)वात्, गौरवाच्च । ननु मनोरथे दर्शनाभावरूपे लोपे ऽभावारोपस्य दर्शनारोपरूपत्वेन न दोषो ऽभावाभावस्य प्रतियोगिरूपत्वादित्यत आह–**अमू इत्यादि** । अद अ औ, अद अ अम्, इत्यवस्थायां जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या ऽसिद्धत्वे ऽपि पूर्वरीत्या ऽकाराभावेन पररू(३)पाद्यनापत्तिः । मुत्वस्यासिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये उक्तन्यायाप्रवृत्तिरिति चेत्तेन शास्त्रासिद्ध(४)त्वमेव ज्ञापयितुं युक्तम् । एवं शीभावात्पूर्वम् "अदसोसेः" इति मु-

---

नचातिदेशान्तरांते । "अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह तेन मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवति" इति संख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्येण वतिनिर्देशाभावेऽप्यतिदेशत्वस्वीकारवत् प्रकृते वतिनिर्देशाभावेऽप्यतिदेशसूत्रत्वमस्त्वित्यर्थः । नचैतदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन कथं तत्रास्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । वाक्यार्थबोधकालेऽस्य सूत्रस्य बोधजनकत्वेन बोधाविषयत्वासंभवात्स्वस्य पूर्वशब्देनाग्रहणात्स्वदृष्ट्या त्रिपाद्यसिद्धत्वबोधनासंभवात् ॥

(१) लोकेऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवृत्त्युपयोगित्वेऽपीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपस्यापि शास्त्रप्रवृत्तौ निवृत्तौ च नियामकत्वमिति भावः ॥

(२) नच शास्त्रासिद्धत्वपक्षे यत्र द्वयोः सहप्रसङ्गस्तत्र त्रैपादिकस्याप्रवृत्त्युपपादनेऽपि यत्र हर एहीत्यादौ निष्प्रतिपक्षत्वात् "लोपः शाकल्यस्य" इत्यादि त्रैपादिकशास्त्रं प्रवृत्तं तत्र वृद्धिशास्त्रदृष्ट्या लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि वस्तुतो लोपस्य लक्ष्ये जातत्वेन निमित्तसद्भावाद्वृद्धिशास्त्रस्य प्रवृत्तिः स्यादेव । कार्यासिद्धत्वे तु यलोपस्यासिद्धत्वेन निमित्ताभावाद्वृद्धेर्न प्राप्तिरिति फलसद्भाव इति वाच्यम् । शास्त्रासिद्धत्वपक्षेऽपि शास्त्रेऽसिद्धत्वबोधनेन तद्विहितादेशे लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावस्य तत्कृतस्थानिनिवृत्तिबुद्ध्यभावस्य च बोधनेनादोषात् ।

(३)इष्टपररूपाद्यनापत्तिरित्यर्थः । एतेन प्रथमाकारस्य तृतीयाकारे परतः पररूपप्राप्तिसद्भावेन तदनापत्त्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम् ॥

(४) नच कार्यासिद्धत्वेऽपि त्रैपादिकं कार्यं न जातम्, तत्कृता स्थानिनिवृत्तिर्न जातेति संभावनायां यत्कार्यं प्राप्नोति तद्भवति यच्च न प्राप्नोति तन्न भवतीत्यर्थस्वीकारेण प्रकृते मुत्वे कृतेऽपि तन्न कृतं तत्कृता दकाराकारनिवृत्तिर्न जातेति संभावनायामुकार एवाकारबुद्ध्या पररूपे सन्नियोगशिष्टन्यायेन मकारनिवृत्तौ प्रत्ययौकारे परतो वृद्धौ तद्धटकमात्रोद्देश्यकविकारातिरिक्तघटितत्वेन तल्लक्ष्य-

पाद्यां विहितं कार्यमसिद्धमित्यादिः प्राचां ग्रन्थः परास्तः ।

विवृण्वते कण्ठमिति । विवार एवा प्रयत्न इति भावः । **व-र्गयमगा इति** । वर्गगा यमगाश्चेत्यर्थः । **कादय इति** । लोकप्रसिद्धपाठापेक्षमिदम् । चतुर्दशसूत्र्यां मावसानत्वायोगात् । **अर्द्धविसर्गेति** । सादृश्यमुच्चारणे लेखने च बोध्यम् । **ऋलृवर्णयोरिति** । आ च आ च रलौ, तौ च तौ वर्णौ चेति वि(१)ग्रहः । उश्च उल् च ऋलोः ।

त्वे दात्परैकाराभावेन "एत ईत्"इति सूत्रमपि व्यर्थं सदत्रैव ज्ञापकमस्तु । न च "तौ सत्"इत्यादिनिर्देशैर्देवदत्तहन्तृहतन्यायो ऽनित्य इति वाच्यम् । 'हते देवदत्ते तद्धन्तरि हते ऽपि नोन्मज्जनं, हतत्वारोपे तु सुतराम् । हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येव'इति न्यायशरीरम् । 'तौ'इत्यादौ वृद्धिहन्तुः पूर्वसवर्णदीर्घस्य हननोद्यमसजातीयं प्रसङ्गमात्रं, न तु हननस्थानीया लक्ष्ये प्रवृत्तिरिति न तत्रास्य न्यायस्य विषय इति तेनाम्यानित्यत्वबोधनासम्भवात् । स्पष्टं चेदं "स्वादिष्वसर्व"इति सूत्रे कैयटे । प्रकृते तु निरधिष्ठानारोपासम्भवेन हननसजातीयं प्रयोगे कार्यप्रवर्तनमावश्यकमेवेत्यन्यत्र विस्तरः । **परास्त इति** । विहितं कार्यमित्यध्याहारे गौरवाच्च । किं च, त्रिपादी शास्त्रं, तद्धि विधाने करणं न त्वधिकरणम् । त्रिपाद्यां विद्यमानेन शास्त्रेण विहितं कार्यमिति व्याख्याने त्वत्यन्तं क्लिष्टतेत्यपि बोध्यम् ।

लोकप्रसिद्धेति । "त्रिभिश्च मध्यमवर्गैः"इति भाष्यपर्यालोचनया क–ख–ग–घ–ङेत्यादीनामप्यनादित्वमिति भावः । **उच्चारणेति** । पादमात्रिकाविमाविति भावः । **लेखने चेति** । अर्द्धवृत्तद्वयात्मकलिपित्वादिति भावः । **रलाविति** । ऋलृ औ इति स्थिते "ऋत्यक" इति प्रकृतिभावेन दीर्घाभावे गुणे यणि च रलावित्यस्य सिद्धिः । उश्च उल् च ऋलोरिति पाठः । रलोरिति पाठे आगन्तुना ऽकारेण निर्देश इति बोध्यम् ।

त्वाभावात्पुनर्मुत्वे चामू अमी इत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । अमू अमी इत्यादिर्यस्य तादृशस्याऽमूभ्याममीभिरित्यादिशब्दस्वरूपस्याऽसिद्ध्यापत्तेः । नचात्रापि पुनर्मुत्वेन सिद्धिर्वाच्या । अत्र तल्लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यलक्षणन्यायेन पुनर्मुत्वाप्रवृत्तेः ॥

(१) "न पदान्ताः परेऽणः सन्ति"इति लण्सूत्रस्थभाष्योक्त्या लृकारान्तानामनभिधाने तु आ च लृवर्णश्च ऋलृवर्णाविति विग्रहो बोध्यः ॥

तयोर्वर्णयोरिति वा । प्रथमान्तेन परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह इति सिद्धान्तात् । "ऋत्यक" इति प्रकृतिभावः ॥

नाज्झलौ ॥ आका(१)रसहित इति । अत्र च "कालसमयवेलासु"इत्यादिनिर्देशाः प्रश्लेषे लिङ्गम् । न चैवमपि यिया३सो, इत्यादौ "गुरोरनृत" इति प्लुतादाकारात्परस्य सनः सस्य षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । आश्च, आश्चेति द्वन्द्वे सवर्णदीर्घेण दीर्घात्परत्र प्लुतोऽपि प्रश्लिष्यत इति व्याख्यानात् । **यणादिकमिति ।** शीतलशब्दे सवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः ।

तयोर्वर्णयोरिति । "पूरणगुण"इति निषेधस्तु षष्ठीसमासस्य न तु कर्मधारयस्य, बहुलग्रहणेन तदभावो भाष्योदाहृतविषय एव नान्यत्रेति भावः । **प्रथमान्तेनेति ।** प्रथमोपस्थितत्वादिति भावः । अयं पक्षः "अनेकमन्यपदार्थे" इति सूत्रे भाष्ये । **परिनिष्ठितेनेति ।** अत्र च "एकविभक्ति चापूर्वनिपाते"इति ज्ञापकम् । अन्यथा मालामतिक्रान्त इति विग्रहे ऽतिपदस्यापि नियतविभक्त्यन्तत्वेनैकविभक्तीत्यस्य व्यावर्त्यालाभः । एकस्यानियतविभक्तित्वे हि तद्वारणाय "एकविभक्ति"इति सार्थकम् । परिनिष्ठितविभक्त्या समासे त्वतिक्रान्तमतिक्रान्तेनेत्यादिक्रमेण तस्यानियतविभक्तिकत्वं स्पष्टमेव । अत एव "तत्पुरुषे तुल्यार्थ"इति सूत्रे भाष्ये परमे कारके परमेण कारकेणेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्य प्रतिपदोक्तपरिभाषया समाहितमिति भावः ।

व्याख्यानादिति । एवं व्याख्याने मानं तु प्रयत्नभेदेन "नाज्झलौ" इत्येतत्प्रत्याख्यानपरं भाष्यम् । तद् ध्वनयन्वक्ष्यति --**सूत्रं नास्तीति भाष्ये स्थितमिति । शीतलशब्दे इति ।** शस्य ईकारे परे, दधीतीकारस्य शकारे परे चेत्यर्थः । न च शीङः शकारोच्चारणेन तच्छकारस्येकारे न दीर्घ इति वाच्यम् । शीतलशब्दे शीङो ऽभावात् । किं तु श्याधातोः क्ते "द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः" इत्यनेन सम्प्रसारणे "श्योऽस्पर्शे"इत्युक्तेर्नत्वाभावे च निष्पन्नाच्छीतशब्दात्सिध्मादित्वाल्लचि शीतलशब्द इत्यदोषात् । शीतशब्दो हि सिध्मादिषु गणरत्ने वृत्तौ च पठ्यते । किं(२)च तेनापू-

(१)अत्र आश्च अश्चेति विग्रहे समाहारद्वन्द्वे "द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद्–" इतिटजापत्तिः, अज्झलिति समाहारद्वन्द्वोत्तरमापदेन द्वन्द्वे तु अवर्णेनाऽप्याकारस्य सावर्ण्ये न स्यादत आह आकारसहित इति ॥

(२)ननु शीतलशब्दे शीङोऽभावेऽपि शीङश्शकारोच्चारणेन शकारस्येकारे

अत्रेति । अत्रैवेत्यर्थः । यद्यपीति । ग्रहणकशास्त्रस्याद्याप्य-निष्पत्तेरिति भावः ॥

र्वचनकल्पनापेक्षया सूत्रोदाहरणत्वमेव तस्य युक्तमिति भावः । **अत्रैवेति ।** ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः । अत्र च "उऋत्"इति सूत्रे तपरत्वं मानम् । तद्धि चुरादिण्यन्तात्कृतधातोर्लुङ्यचीकृतादित्यत्र दीर्घकारस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्यर्थम् । पूर्वेणात्राण्ग्रहणे तूद्देश्येन विधेयेन च ऋकारेणानण्त्वाद्भिन्नकालाग्रहणेन न तस्य स्थानित्वं न वा आदेशत्वं प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया ऋकारस्थाने तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाभावात् । न चैवं ज्ञापिते(१)ऽपि भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाभावे आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन स्वरूपाभ्यनुज्ञानार्थतया ऽपूर्वबोध्यत्वाभावेनाविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानता ऽपीत्यन्यदेतत् ।

अनिष्पत्तेरिति । 'वर्णानामुपदेशस्तावत्तदुत्तरकालमित्सञ्ज्ञा तदुत्तरम् "आदिरन्त्येन"इति प्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा तदुत्तरकालं "अणुदित्"इति एतेन समुदितेनान्यत्र सवर्णानां ग्रहणम्'इतिवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः । अयं भावः—"आदिरन्त्येन"इति प्रत्याहारसिद्धौ 'नाज्झलौ'इत्येतद्वाक्यार्थबोधे सति निर्णीतेतद्विषयपरिहारेण सवर्णपदबोध्यत्वनिश्चये "अणुदित्"इत्यनेन तासां ग्रहणं बोधनीयम् । अन्यथा बाधकसम्भावनया तुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहे ऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः । न चैतद्वाक्यार्थबोधतः प्राक् तन्निश्चय इति । यत्तु निषेधवाक्यार्थबोधात्पूर्वं विधेर्वाक्यार्थबोध एव नेति । तन्न । पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधे बा-

---

परं न साधकार्यमिति सामान्यापेक्षज्ञापनस्वीकारे प्रकृते न दोष इत्यरुचेराह—किञ्चेति ॥

(१)अयं भावः—परणकारेणाऽण्ग्रहणे ज्ञापिते "उऋत्" इत्यत्र तपरत्वाभावे उद्देश्यविधेयाभ्यां दीर्घस्याऽपि ग्रहणे आन्तरतम्याद्ध्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ इति स्वरूपव्यवस्थापनादपूर्वबोध्यत्वम्न सम्भवति । नच तदा भाव्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । तत्परिभाषाप्रवृत्तौ सत्यां विधेयांशे दीर्घनिवृत्त्याऽपूर्वबोध्यत्वेन भाव्यमानत्वम्, तस्मिँश्च सति परिभाषाप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रयेण तदप्रवृत्तेः । कृते तु तपरत्वे दीर्घस्यापि स्थाने ह्रस्वविधानेनापूर्वबोध्यत्वे भाव्यमानत्वसत्त्वेनान्योन्याश्रयाभावात्परिभाषाया अपि उपस्थितिसम्भव इति ।

हो ढ इत्युपलक्षणं, रमास्वित्यत्र षत्वं, वागाशीरित्यत्र "झयो ह" इत्याकारस्य घकारः, दासीढ्ढ्त्यादौ "दादेः"इति घत्वं च नेति बोध्यम् । यदि तु विवृतमूष्मणामित्यत्र ईषदित्यनुवर्त्य स्वराणां चेत्यत्र निवर्त्य प्रयत्नभेदो व्याख्यायते तदा "नाज्झलौ"इति सूत्रं माऽस्त्विति भाष्ये स्थितम् ॥

वृद्धिरादैच् ॥ ऐजिह द्विमात्र एव तात्परत्वात्, तेन कृष्णैकत्वमित्यत्र त्रिमात्रो न । एवमुत्तरसूत्रे ऽपि । तेन गङ्गोदकमित्यादौ त्रिमात्रो न ॥

भूवादयो धातवः ॥ भूश्च वाश्चेति(१)द्वन्द्वः ॥ आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेषः । भूर्वा आदी येषामिति बहुव्रीहिः । भूप्रभृतयो वासदृशाः । सादृश्यं च क्रिया(२)वाचकत्वेनेत्यभिप्रेत्याह **क्रियावाचिन इति** । क्रियावाचिनः किम् । याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं मा भूत् । सति हि तस्मिन्, "आतो धातोः"इति स्यात् । भ्वा-

---

धकाभावात् । निषेधस्य प्रतियोगिज्ञानोपपादकतया विध्यपेक्षत्वे ऽपि विधेस्तदपेक्षत्वे मानाभावाच्च । **रमास्वित्यत्र षत्वमिति** । सर्वस्याप्येकया युक्त्या वारणेनापाद्यमाने ऽर्थे व्यायानादरादेवमुक्तम् ॥

भाष्ये स्थितमिति । अनेनाकारप्रश्लेषे मानं दर्शितम् ।

सादृश्यं चेति । वाधातौ वासादृश्यं च प्रयोगभेदेन बोध्यम् । **आतो धातोरिति** । न च स्त्र्यर्थनिमित्तकटापो बहिरङ्गासिद्धत्वम् । "नाजानन्तर्ये" इति निषेधात् । ततोऽपि बहिर्भूतसंख्यानिमित्तकविभक्तिनिमित्तकभसञ्ज्ञानि-

---

(१)नचात्रैकरूपावच्छिन्नस्यैकरूपावच्छिन्नं एकरूपसंसर्गेणाऽन्वयबोधेच्छारूपसहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वालाभः, एकपदोपस्थापितयोरर्थयोः परस्परमभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन भूप्रभृतयो ये वासदृशाभिन्ना इत्यभेदान्वयालाभः,भूशब्दस्यैव व्यवस्थावाचिन्यन्वयः, वाशब्दस्यैव सादृश्यवाचिन्यन्वय इति विनिगमकाभावश्चाऽऽपद्येतेति वाच्यम् । भूवादय इति विशिष्टस्य तन्त्रेण निर्दिष्टत्वाद् भूवोरुभयोरपि व्यवस्थावाचिनि प्रकारवाचिनि चाऽन्वयस्वीकारेणाप्रोक्तदोषनिरासात् ।

(२)तत्र भूसाहचर्याद्वाशब्दोऽनव्ययमेव गृह्यते, वासाहचर्याच्च भूशब्दोऽसत्त्ववाची गृह्यत इति मिथःसाहचर्यात् क्रियावाचकस्यैव वाशब्दस्य ग्रहणादित्यर्थः ।

दयः किम् । हिरुक्, पृथगित्याद्यव्ययानां, शिश्ये इति भावार्थति-

---

मित्तकत्वेन लोपस्य बहि(१)रङ्गत्वाच्च, अर्थनिमित्तकबहिरङ्गत्वस्या(२)भावाच्च। नाप्ययं लाक्षणिकः।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ १ ॥

इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन तद्विषये तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः । "आतो धातोः"इत्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमप्यशक्यम् । पशुष इत्यसिद्ध्यापत्तेः । पशुं सनोतीति विट्, "विड्वनोः"इत्यात्वम् । "आतोऽनाप" इति वार्त्तिकमते तु विकल्पार्थकानिपातवाशब्दस्य धातुत्वे प्रातिपदिकत्वाभावात्सुबभावे पदत्वानापत्तिर्दोषः । क्रियात्वं साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् । साध्यत्वं चोत्पा(३)द्यमानत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। **हिरुगित्यादि** । एषां क्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च तदर्थस्य क्रियात्वमित्यभिमानः । एषामव्ययेषु पाठस्तु अप्रातिपदिकत्वे ऽप्यकजर्थः स्यात् । एतेन तेषु पाठसामर्थ्याद्धा(४)तुत्वाभाव इत्यपास्तम् । नन्वेषां क्रियाकाङ्क्षादर्शनेन न क्रियावाचकत्वमत आह— **शिश्ये इति** । कालोऽपि (५)धात्वर्थ एवेति न क्रियावाचकत्वहानिः । तस्य च धातुत्वे "आदेच उप-

---

(१) पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे लिङ्गसंख्ययोः प्रातिपदिकार्थत्वाविशेषेऽपि लिङ्गस्य स्वान्वयिधर्मिमात्रज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वात्तत्प्रयुक्तकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वम् । संख्यायास्तु सजातीयधर्म्यन्तरज्ञानसापेक्षज्ञानविषयत्वात्तत्प्रयुक्तकार्यस्य बहिरङ्गत्वमिति प्रकृते तादृशत्वादपि तत्त्वमित्यर्थः ।

(२) अत एव "त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः सङ्गच्छते ।

(३) साध्यत्वं च कालान्वयितावच्छेदकरूपवत्त्वमिति नान्योन्याश्रयः क्रियात्वसाध्यत्वज्ञानयोः ।

(४) क्रियानिरूपितशक्तिविशिष्टत्वं धातुत्वम् । वै० च स्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं, स्वनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्योच्चरितत्वं स्वाऽनिरूपकार्थविषयकबोधतात्पर्योच्चरिताऽघटितत्वमिति सम्बन्धत्रयेण । आद्यसम्बन्धदानेन शिश्ये इत्यादौ भावतिङन्ते न धातुत्वम् । द्वितीयसम्बन्धेन विकल्पार्थबोधकवाशब्दस्य न धातुत्वम् । तृतीयसम्बन्धेन च दरिं द्रातीत्यर्थकदरिद्राशब्दस्य न तत्त्वम् । अत्र घटितत्वं व्यपदेशिवद्भावानतिदिष्टं ग्राह्यम् । तेन क्विबन्तालिङ्गादिशब्दस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्तृवाचकघटितत्वेऽपि न धातुत्वहानिः ।

(५) यद् यद्वाचकत्वनिमित्तकं कार्यं तत् तद्वाचकत्वे तदितरावाचकत्वे च

ङन्तस्य च मा भूत् । स्तम्भ्वादीनामुदित्करणेन सौत्राणां धातुत्वं ज्ञाप्यते । चुलुम्पादीनां तु "बहुलमेतन्निदर्शनम्" इति गणसूत्रेण संग्रहः ॥

चादयः ॥ अद्रव्यार्थाः किम् पशुः । लिङ्गसंख्यान्वितं द्रव्यम् । इह तु स्यादेव लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः । पशु इति सम्यगर्थे ॥

उपसर्गाः ॥ निस् दुस् इति सान्तौ ॥ "निसस्तपतौ" इति निर्देशात् । अयोगवाहानामविशेषेणेति प्रकरणे निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य सकारस्य यो विसर्जनीयः" इति भाष्यकारोक्तेश्च । "उपसर्गस्यायतौ" इति सूत्रे वामनोऽप्येवम् । "निरः कुषः,"

देशे," इत्यात्वं स्यात् । तद्धि अनैमित्तिकं धातुत्वनिमित्तकं चेति स्पष्टमेव । अत्र प्रत्ययस्यैव धातुत्वापत्तिर्बोध्या, तिङन्तस्य तूपदेशाभावान्नात्वप्रसक्तिरित्याहुः । ननु षष्ठे प्रकृतसूत्रे धातुग्रहणा(१)सम्बन्ध उक्तो भाष्ये इति न तद् धातुत्वनिमित्तकम्, किं चाशितीति प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानान्नात्रात्वप्रसक्तिः, अपि(२) च वासादृश्यमन्यानाभिहितक्रियावाचकत्वेनेति न दोषोऽत आह—चेति । सूत्रशेषभाष्योक्तेष्वाणयति, वट्टयतीत्यादिषु च धातु-

---

सति प्रवर्तत इति नियमेन शिश्ये इत्यत्रैकारस्य क्रियेतरकालवाचकत्वाद्धातुत्वं न स्यादत आह कालोऽपि धात्वर्थ एवेति ।

(१) "लिटि धातोः" इतिसूत्रादग्रेऽनुवर्तमानस्यापि धातुपदस्य "ष्यङः संप्रसारणम्" इति सूत्रे सम्बन्धासम्भवेन विच्छेदान्न प्रकृतसूत्रे तदनुवृत्तिरित्यर्थः । अत एव "उदीचां माङः" इति सूत्रे माङः इत्यात्वघटितप्रयोगसङ्गतिः । अन्यथा "न धातुलोपः" इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽनुबन्धविनिर्मुक्तेः प्राग् मेङित्यस्य धातुत्वाभावेनात्वाप्राप्त्या तदसङ्गतिरेव स्यात् । नचैवमजन्तप्रातिपदिकानामप्यात्वापत्तिरिति वाच्यम् । उपदेशग्रहणेनैव तद्वारणात्, "उद्दशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश" इति भाष्येण प्रातिपदिकानामुपदेशाभावस्योक्तत्वात् । न च "उगवादिभ्यः" "नौद्व्यच" इतिसूत्रयोर्गोनौशब्दोपदेशदर्शनात्तत्राऽऽत्वापत्तिस्तदवस्थेति वाच्यम् । येषां स्वरूपज्ञापनायाऽपूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशपदव्यवहारात् । प्रकृते च गोनौशब्दयोः प्रत्ययविधावनूदितत्वेनाऽपूर्वोच्चारणाभावात् ।

(२) नन्वेकारस्य धातुत्वे ततोऽपि प्रत्ययोत्पत्तिसम्भावनया शित्परत्वयोग्यत्वमस्त्येवेत्यत आह—अपि चेति ।

"मृदुरोरधिकरणे" इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति तत्रैव सूत्रे हरदत्तः ॥

इति संज्ञाप्रकरणम् ॥

त्वे शास्त्रविषयतया साधु(१)त्वापत्तिरिति तद्व्यावृत्तये तदिति भावः। **उदित्करणेनेति** । इदमुपलक्षणम् । तत्प्रकृतिकच्ल्यनुवादेनाङ्विधानेन सार्वधातुके परे विकरणविधानेन च धातुत्वम् । "जुचङ्क्रम्य"इत्यत्र पठितजोः, "जपजभ"इत्यत्र पठितपसः, ऋतिप्रभृतीनां च केषां चिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद् बोध्यम् । एतैश्च स्थितस्य तेषां पाठस्य भ्रंशोऽनुमीयते इति भावः । मैत्रेयाद्यन्यसंमतं समाधिमाह **बहुलमिति । सम्यगर्थे इति ।** न च "लुब्धमृषिं नयन्ति पशुं मन्यमाना" इति निरुक्ते पशुमिति सानुस्वारपाठात् तत्र पश्विति लुप्तविभक्तिकं सत्त्ववाचीति वाच्यम् । लोधमित्यनवगतमिति तद्भाष्योक्त्या तन्मात्रनिर्णायके निरुक्ते पशुशब्दांशे ऽन्यथापाठे मानाभावात् । स्पष्टं चेदं प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे दशधातौ माधवग्रन्थे चेति दिक् ।

वामनोऽप्येवमिति । तत्र हि दुम् सान्त इति तेनोक्तम् ॥

---

(१) अत्र च गणसूत्राणां "भू सत्तायाम्" इत्यादीनां बहूनां साधुत्वविधायकत्वे गौरवाल्लाघवाद्धातुसंज्ञाविधायकस्यैवावृत्त्या साधुत्वविधायकत्वमित्यर्थः।

अथ परिभाषाप्रकरणम् ।

इको गुणवृद्धी ॥ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । एतच्च पूर्वसूत्राभ्यां गुणवृद्धिपदे अनुवर्त्य गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनया लभ्यते । तेनेह न । "दिव औत्" द्यौः । "त्यदादीनामः" सः, इमम् । **षष्ठ्यन्तमिति ।** सूत्रे षष्ठ्यन्तस्यानुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकात्सोर्लुगिति भावः । **पदमिति ।** तच्च सम्भ-

---

योजनयेति । (१)यद्यपि तदनुवृत्त्यैव सिद्धे सामर्थ्याच्छब्दव्यापाराश्रयणेन लभ्यते मूलोक्तार्थस्तथाऽपि मन्दबुद्धिसाधारण्येन स्फुटत्वायैवमेवोक्तम् । **स इति ।** अत्र नैव स्यादिति भावः । **इममिति ।** अत्रेकारस्यैव स्यान्न त्वन्त्यस्येति भावः । **सोर्लुगिति ।** अत एव दीर्घो नेति भावः । **तच्चेति ।** इक इति पदं चेत्यर्थः । अनेनात्र सूत्रे पदोपस्थितिपक्ष(२) इति सूचयति । "अचो ञ्णिति" "ओर्गुणः" इत्यादौ तु नास्याः प्रवृत्तिः ।

---

(१) अत्र प्राचीनमते संज्ञाशास्त्रादन्यत्रानुवर्त्तमानानामपि संज्ञाशब्दानां संज्ञाशास्त्र इव शब्दमात्रपरत्वम् । अत एव "सुप्तिङन्तम्" इति सूत्रादनुवर्त्तमानस्यापि पदपदस्य "स्वादिषु" इति सूत्रे शब्दपरत्वं भवति । "ष्णान्ता–" इति सूत्रे त्वनुवृत्तस्याऽपि संख्यापदस्य ष्णान्तत्वासम्भवादर्थपरत्वमुचितम् । एवं च 'इति' 'विधीयते' इत्यध्याहारेण मूलोक्तार्थलाभः । यद्वा सञ्ज्ञाशास्त्रे सञ्ज्ञापरस्यापि अन्यत्रानुवर्तमानस्य आद्युदात्तश्चेत्यत्रानुवर्तमानप्रत्ययपदवत्सञ्ज्ञिपरत्वम् । पदपदस्य तूत्तरत्रान्यथाऽन्वयासम्भवात्सञ्ज्ञापरता । तथाचैतत्सूत्रोपात्तगुणवृद्धिपदयोरनुवर्त्तमानयोश्च एकार्थत्वेन घटो घट इतिवदन्वयबोधाप्रसक्तौ अनुवर्त्तमानयोस्तयोर्गुणपदप्रयोज्यविधेयताश्रये वृद्धिपदप्रयोज्यविधेयताश्रये च लक्षणामाश्रित्यान्वयः कार्यः । तथाचादेङ्निष्ठविधेयतासमर्पकं यत्र गुणपदम, आदैज्निष्ठविधेयतासमर्पकं यत्र वृद्धिपदं तत्रक इत्युपतिष्ठत इत्यर्थलाभः । नव्यमते तूक्तरीत्योभयोः समानार्थकत्वात्तदनुवृत्त्यैव सिद्धे सूत्रे पुनरुपादानसामर्थ्यादेतत्सूत्रोपात्तयोर्गुणपदप्रयोज्यविधेयताश्रयादेङि वृद्धिपदप्रयोज्यविधेयताश्रयादैचि च लक्षणयोक्तार्थसिद्धिरिति नानुवृत्त्यादिक्लेश इति दिक् ॥

(२) अत्र भाष्ये इक्परिभाषालोन्त्यपरिभाषयोः पूर्वं तच्छेषपक्षमुक्त्वा तत्र पक्षे "वृद्धिगुणावलोन्त्यस्येति चेन् मिदिमृजिपुगन्तलघूपधर्च्छिदृशिक्षिप्रक्षुद्रेष्विग्ग्रहणं कर्त्तव्यम्" इति दूषणमभिहितम्, ततश्चेक्परिभाषाया निरवकाशत्वेनाऽलोन्त्यपरिभाषाबाधकत्वमूलकस्तदपवादपक्ष उक्तः । तत्पक्षेऽपि "इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वाद्योर्गुणेष्वनन्त्यप्रतिषेधः" इति दूषणमुद्भाव्य "एवन्तर्हि वृद्धिर्भवति गुणो

भवति सामानाधिकरण्ये इगन्तस्याङ्गस्येत्यादिक्रमेण संबध्यते । "मि-देर्गुणः" "मृजेर्वृद्धिः"इत्यादौ तु सामानाधिकरण्यासंभवान्मिदिमृज्यो-रवयवस्येक इति संबध्यते । यत्तु इक एव स्थाने स्त इति प्राचा व्याख्यातम्, यच्च तट्टीकाकृतोक्तमनियमप्रसङ्गे नियमार्थमिदमित्यादि । तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । तच्छेषपक्षं दूषयित्वा पदोपस्थितिपक्षस्यैव भाष्ये समर्थितत्वादित्याहुः । तच्छेषपक्षे ऽपि दूषणोद्धारस्तु शब्द-

लिङ्गस्य श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन(१) प्रथमतः श्रौताच्पदार्थादिघटितवाक्यार्थबोधे वृत्ते निर्दिष्टस्थानि[illegible]नोपस्थितस्या[illegible] वाक्यार्थे ऽनन्वयात् । "सार्व-धातुक"—इत्यादौ तु तदुपस्थितिं विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेति विशेषः । एवं च पदश्रुतिनिमित्तैषा पदैकवाक्यतया ऽन्वयवत्यन्तरङ्गा । स्थानषष्ठीत्वनिर्णये उपस्थिताअलोन्त्यपरिभाषाया अनन्त्यस्य गुणव्यावृत्तये वा-क्यैकवाक्यतया ऽन्वय इति बहिरङ्गा सा तदाह—**इगन्ताङ्गस्येत्यादि । मृज्यो-रवयवस्येति ।** एवं च स्थानषष्ठीत्वाभावनिर्णयेन "अलोन्त्यस्य" इत्यस्य प्रवृत्तिरे-व नेति भावः । **नियमार्थमिदमिति ।** तत्तद्विधायकैर्विहितयोर्गुणवृद्ध्योः "अलोन्त्यस्य"इतिवदिदमपि स्थानिनियमार्थमिति तदाशयः । **तत्सर्वं भाष्ये-ति ।** द्वयोर्नियमयोः"सार्वधातुक—"इत्यादावविरोधेनेगुरूपस्यान्त्यस्येत्यर्थो वाच्यः। अन्त्यस्येक इति वा । उभयथा ऽपि द्वयोर्विशेष्यविशेषणभावसत्त्वात्तच्छेषपक्षे पर्यवसानम् । सः "अलोऽन्त्यस्य"इति नियमः शेषो विशेषणमस्येति तदर्थः । तस्य "अलोऽन्त्यस्य"इत्यस्य विशेषणमिति वा । एवं च "मिदेर्गुणः" इत्यादौ परस्परविरोधादनयोस्त्यागे सर्वादेशगुणापत्त्या तद्विरोध इति भावस्तदाह—**तच्छे-षपक्षमिति । दूषणोद्धारस्त्विति ।** "मिदेः—"इत्यत्र मिद इर्मिदिस्तस्येति

भवतीति यत्र ब्रूयादिक इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्" इति भाष्येण पदो-पस्थितिपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात् ॥

(१) "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रक-र्षात्" इति जैमिनीयसूत्रेण श्रौतविनियोगापेक्षया लैङ्गिकविनियोगस्य दौर्ब-ल्यबोधनात् । तत्र हेतुः "अर्थविप्रकर्षात्" इति । तद्बीजन्तु अर्थप्रकाशनसा-मर्थ्यरूपस्य लिङ्गस्य स्वतो विनियोजकत्वासंभवात्तेन विनियोजकश्रुतिं कल्प-यित्वा क्रियमाणस्य विनियोगस्य विलम्बेनोपस्थितिः । श्रुतेस्तु स्वतो विनियो-जकत्वात्तत्कृतविनियोगस्य झटिति बुद्ध्युपारोह इति । अत एवैन्द्र्यमन्त्रस्य "ऐन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" इति श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानेऽङ्गत्वेन विनियोगो न तु लिङ्गादिन्द्रोपस्थाने ॥

कौस्तुभे स्पष्टीकृतोऽस्माभिः ।

अचां मध्य इति । यत्तु प्राचोक्तमन्त्यादचः पर इति । तन्न । "शे मुचादीनाम्" इत्यादावन्त्यस्याचोऽसंभवात् । **तस्यैवान्तावयव इति** । तेन त्रपूणीत्यादौ अङ्गस्य नान्तत्वेन दीर्घः सिद्धः । परादित्वे स न सिध्येत् । अभक्तत्वे तु वहंलिह इत्यत्र "वहाभ्रे लिहः" इति खशि "अरुर्द्विषद्-" इति मुमोऽनुस्वारो न स्यात् । अपदान्तत्वात् । यत्तु अभक्तत्वे त्रपूणीति दीर्घो न स्यादिति, तत् "तदादिग्रहणं स्यादिनुमर्थम्" इत्यङ्गसंज्ञासूत्रस्थवार्तिकेनैव दूषितप्रायम् ।

व्याख्यानान्न दोषः । "पुगन्त"-इत्यत्र पुक्यन्तो लघ्वी उपधेति व्याख्येयमित्यादि(१)भाष्योक्तदूषणोद्धारास्त्वित्यर्थः । न च यापयति, क्ष्मापयतीत्यादौ दोषः । गुणे कृते वृद्ध्या रूपसिद्धेः । अत एव "समयाच्च यापनायाम्" इति निर्देशः संगच्छते तदाह—**कौस्तुभे स्पष्टीकृत इति** । नन्वेवं तर्हि किमर्थं प्राचां पक्ष उपेक्षित इति चेच्छृणु । लघूपधांशे इक्परिभाषानुपस्थितावनिग्लक्षणत्वाद्भिन्नमित्यादौ गुणनिषेधानापत्तिभिया स उपेक्षित इति । क्नोः कित्त्वस्यानिग्लक्षणत्वे ऽपि गुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु तस्य पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितमिति दिक् ॥

इत्यादाविति । आदिना झलन्तलक्षणो नुम्, इदितो नुमित्यादि च । **अचो ऽसम्भवादिति** । नुमो मित्त्वं तु ज्ञानानीत्यादौ चरितार्थमिति मुचादावन्त्यस्यैव स्यादिति भावः । **दीर्घः सिद्ध इति** । तच्छ-

---

(१) एवं व्याख्यानस्य भिनत्तीत्यादौ दोषवारणायाऽऽवश्यकत्वमेव । "ऋच्छत्यृताम्" इत्यत्रापि ऋच्छत्यृ-ऋ-ऋतामिति प्रश्लेषः, ऋच्छतीत्यस्य ऋकारेण समास ऋच्छतेरा ऋच्छत्येति । तथा च ऋच्छत्यवयवऋकारस्य गुण इति व्याख्यानेन न दोषः । दृशेरपि "उरङ्गुणः" "दृशः" इति योगं विभज्य "दृशः" इत्यत्र "उः" इत्यनुवर्त्य दृशधात्ववयवऋकारस्य गुण इति व्याख्यानान्न दोषः । क्षिप्रक्षुद्रयोरपि "स्थूलदूर-" इत्यत्र "यणादिपरम्" इत्यन्त एको योगविभागः, "पूर्वस्य च गुण" इति द्वितीयः । अत्र व्याख्यानात्क्षिप्रक्षुद्रयोरेवानुवृत्तिः । स्थूलादयो निवृत्ताः, तेषाञ्च "ओर्गुण" इति गुणेन रूपसिद्धिः । यणादीति लुप्तपञ्चम्यन्तः षष्ठीतत्पुरुषः, तस्य चावृत्त्या 'पूर्वस्य' 'परम्' इतिशब्दाभ्यां सम्बन्धः । तथाच क्षिप्रक्षुद्रयोर्यण आदिभूतात्पकाराद्दकाराच्च परं लुप्यते, ततः पूर्वस्य च गुण इति व्याख्यानान्न दोषः ॥

स्थानेयोगेति । स्थानेन योगोऽस्या इति विग्रहः । निपातनादेत्त्वम् ।

अनेकविधमिति । स्थानार्थगुणप्रमाणकृतमित्यर्थः । **बलीय इति** । तेन चेता स्तोतेत्यत्र प्रमाणत आन्तर्यवानकारो नेति भावः ।

तस्मिन्निति सप्तम्यन्ता(१)नामनुकरणम् । निःशब्दो नैरन्तर्य-

व्देन यस्य विहितः स समुदायः परामृश्यते इति भावः(२) । यद्यपि तस्यान्त्याच इति व्याख्यानेऽपि भवितेत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य "दीधीवेवीटाम्"इति निषेधारम्भेण लोकव्यवहारेण चावयवावयवस्य समुदायावयवत्वाङ्गीकारादत्र न दोषः, तथाऽपि तथा न व्याख्यातं, पञ्चारत्नीनीत्यादौ पदस्य विभज्यान्वाख्याने उत्तरपदस्यापि नान्तत्वापत्तौ "इगन्त-" इति स्वरानापत्तेरिति स्पष्टं भाष्यादौ । त्रपूणीन्युपलक्षणं 'ता ता पिण्डानाम्' इति नलोपासिद्धेः । तानि तानीत्यर्थे "शेश्छन्दसि-" इति शेर्लोपे तदुदाहरणम् ॥

स्थानेनेति । स्थानशब्दार्थेनेत्यर्थः । सन्निरूपितसंबन्धः षष्ठ्यर्थो न तु तद्रूपः सम्बन्धस्तदर्थ इति अनेन ध्वनयति । **एत्वमिति** । व्यधिकरणबहुव्रीहिरप्यत एवेति बोध्यम् ।

गुणप्रमाणेति । प्रमाणस्य ह्रस्वत्वादेर्गुणत्वे ऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन पृथगुक्तिः । गुणशब्देनोक्तत्रितयातिरिक्तधर्ममात्रम् । तेन "अनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्यम्"इत्यादिस्थानेन्तरतमसूत्रस्थभाष्येण न विरोधः । अन्तरतमाभाव(३) एव गुणविधौ ऋकाराकारयोः सादृश्यमिति तदर्थः । बाह्यानां साक्षाद्वर्णावृत्तित्वे ऽप्यौपचारिकं गुणत्वं बोध्यम् ।

अनुकरणमिति । अचीत्यादिसप्तम्यन्तार्थकस्य स्वतन्त्रतच्छब्दस्य निर्देशो न स्वरूपपरम् । व्याख्यानाद्, बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च । सप्तमी तु सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्वमिति बोधनाय । तद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टे इत्यनेन सामाना-

---

(१) औपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तानामित्यर्थः । तथाचौपश्लेषिकाधिकरणबोधकसप्तम्यन्तपदघटिते शास्त्रे "निर्दिष्टे पूर्वस्य" इत्युपतिष्ठत इति वाक्यार्थः । औपश्लेषिकेत्युक्त्या "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्यत्र नास्याः प्रवृत्तिः । तत्र "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति लिङ्गात्सत्सप्तम्या आश्रयणात् ॥

(२) परशब्दस्यावयवत्वविशिष्टपरत्वावच्छिन्नवाचकत्वादन्त्याचोऽवधित्वेन तद्घटकपरत्वे, समुदायस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेनावयवत्वेऽन्वयस्वीकारादित्यर्थः ॥

(३) तालुस्थानजन्यत्वाभावविशिष्ट ओष्ठस्थानजन्यत्वाभाव इत्यर्थः ।

परः । दिशिरुच्चारणक्रियः । अचि यणित्युक्ते व्यवहिते ऽव्यवहिते च सति प्राप्तमव्यवहित एवेति, पूर्वस्य परस्य च प्राप्तं पूर्वस्यैवेति च नियम्यते । अव्यवहितस्येति तु फलितार्थकथनम् ।

परस्य यदिति । "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति तु न सूत्रितम् । आदेरित्यंशस्य सर्वादेशबाधकत्वापत्तेः । सिद्धान्ते तु परत्वात्सर्वादेशत्वं बाधकमित्यनुपदमेव वक्ष्यति ॥

धिकरण्याय(१) चेति भावः । शब्दार्थकत्वेन त्वनुकरणत्वव्यवहार इति बोध्यम् । **दिशिरुच्चारणेति** । अत एव "जनपदे लुप्" इत्यादौ न दोषः । नह्यर्थ उच्चारितो नापि शब्दस्य निरन्तर इति भावः । **अचि यणित्युक्ते इति** । अचि उपश्लिष्टस्य यणित्युक्ते इत्यर्थः । इदं "संहितायाम्" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **फलितेति** । सप्तम्यन्तार्थे ऽव्यवहिते षष्ठ्यन्तार्थोऽप्यव्यवहित एवेति भावः ।

न सूत्रितमिति । "स्वं रूपम्" इत्यतः प्रागिति शेषः । तत्र "आदेः" इति पृथग्वाक्यं तत्र "उत्तरस्य" इत्यनुवर्तते स्थानषष्ठी चेयं, पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि, उत्तरस्य स्थाने विधीयमानं चादेर्बोध्यमिति वाक्यार्थद्वयं, वाक्यभेदसामर्थ्याच्च "आदेः" इत्यंशं विना ऽपि क्वचिदंशान्तरप्रवृत्तिः(२) । "आदेः" इत्यंशस्त्वनुवृत्तोत्तरस्येत्यस्यावृत्त्या परत्वबोधकशब्देन यत्र विधानं तत्रैवेति "नित्यं ङित" इत्यादौ न प्रवर्त्तेत(३) इति भावः । **वक्ष्यतीति** । न च "अनेकाल्" इत्यतः पूर्वमेव "तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य", "तस्मादित्युत्तरस्यादेः" इति सूत्रे कुतो न पठिते इति वाच्यम् । "आदेः" इत्यंशे "षष्ठीस्थाने–" इत्यस्यासम्बन्धे "आज्जसेरसुक्" इत्यादावपि तस्य प्रवृत्त्यापत्तेः । सम्बन्धे मध्ये "तस्मिन्निति–" "तस्मादिति–" अनयोरपि तत्सम्बन्धे तयोरप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्तेरिति दिक् ॥

---

(१) वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् । यद्यत्र "निर्दिष्टे" इत्यंशस्य विधेयत्वं विवक्ष्येत तदा तस्मिन्नित्यंशस्य तद्विशेषणत्वेनोद्देश्यदलाप्रसिद्धिः स्यात् । यदि न विधेयत्वविवक्षा तदौपश्लेषिकसप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारितत्वस्य केनाप्यविधानात्सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते इत्यर्थासिद्धिः । तस्मात्प्राचीनोक्तमेव साधु ॥

(२) आगमविधायकेष्वित्यर्थः ॥

(३) तत्र विहितपञ्चम्याश्रयणादित्यर्थः ॥

अनेकाल् ॥ शित उदाहरणम् "इदम इश्" । इतः । यत्तु वृत्तिकृता "जश्शसोः शिः" इत्युदाहृतं तन्न । सर्वादेशतायाः प्राक् शित्त्वस्यैवालाभात् । तत्र हि डाणलोरिवानुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वमिति सिद्धान्तः । इत्यादाविति । आदिशब्देन "अतो भिस ऐस्" इति गृह्यते । परत्वादिति । अत एव "आदेः परस्य" इति पृथक् क्रियते इत्युक्तम् । "उत्तरस्य" इत्यंशस्तु औशैसोरपि प्रवर्तत एव । यत्तु प्राचा "आदेः" इति सूत्रं विवृण्वता पञ्चमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसम्बद्धमिति स्पष्टमेव ।

परान्नित्येति । परान्नित्यं यथा । तुदति । रुणद्धि । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा शश्नमौ । तथा रन्धेर्णिच् रन्धयति । परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा "रधिजभोः–" इति नुम् । न च सोऽपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्य इति वाच्यम् । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्व चिन्नित्यताभ्युपगमात् । अन्तरङ्गं यथा । उभये देवमनुष्याः । इह "प्रथमचरम–"इति परमपि विकल्पं बाधित्वा "सर्वादीनि–"इति सर्वनामसञ्ज्ञा विभक्तिनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्त-

---

डाणलोरिवेति । आदेशानां प्रत्ययाधिकारे पाठे ऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशे णकारे इत्त्वाप्रवृत्तेस्तदुत्तरं लक्ष्ये प्रवृत्तिकाले इत्त्वे ऽप्यनेकाल्त्वाक्षतेरिति भावः । प्रवर्तत एवेति । उपपादितमेतत् ।

शब्दान्तरप्राप्त्येति । यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति भावः । कृताकृतेति । व्यक्तिविशेषानाश्रयणेनेत्यर्थः । "वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भाव–" इत्यस्य त्वत्र न प्राप्तिः । साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव वृद्ध्यादीनां तत्र ग्रहणात् । नित्यत्वेनैव सिद्धे वाचनिकपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे फलाभावाच्चेति दिक् । अन्तरङ्गत्वादिति । भाष्ये त्वयच् प्रत्ययान्तरं न तु तयवादेशः, उभयीत्यत्र ङीप्तु मात्राजिति प्रत्याहाराश्रयणेन(१) साधितः । एवं चोभयशब्दे विकल्पस्य प्राप्तिरेव नेति उक्त-

---

(१) "परिमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" इति मात्रशब्दादारभ्य "द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वा" इत्ययचश्चकारपर्यन्तमित्यर्थः । "किमः संख्यापरिमाणे डति च" इति डतेः प्रत्याहारेऽन्तर्भावेऽपि तदन्तात्कतिशब्दान्न ङीप्, "टिड्ढ–"इति सूत्रे ऽत इत्यनुवृत्तेः ॥

रङ्गेण बाध्यत एव । तद्यथा । अयजे इन्द्रं, ग्रामे इह, सर्वे इत्थं, अ-न्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घो बाध्यते । स च यद्यपि यण्गुणयो-रपवादस्तथाऽपि समानाश्रये चरितार्थः । तथा च वार्तिकम् । "इण्ङि-शीनामादृगुणः सवर्णदीर्घत्वात्" । इति ॥

असिद्धमिति । तेन पचावेदमित्यादावेत ऐत्वं न ।

अकृतव्यूहा इति । यद्यपि "कृतमपि कार्यं निवर्त्तयन्ति" इति परिभाषान्तरं पठ्यते फलं च तुल्यम्, तथाऽपि "अकृत–"इत्येव लघु । "प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्"इति न्यायादिति भावः । न कुर्वन्तीति । यथा निषेदुषीमित्यादौ वसोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि भाविना संप्रसारणेन वलादित्वं नङ्क्ष्यतीत्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

म् । अन्तरङ्गस्य बलवत्त्वे ज्ञापकमन्यत्र प्रपञ्चितम् । बाध्यत एवेति । निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याभावात् ।

तेनेति । पूर्वा तु अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेवेति भावः ।

न कुर्वन्तीत्यर्थ इति । यदि तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद् वस् अस् इति स्थिते इट्संप्रसारणयोः प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं संप्रसारणे(१) वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव न, लक्ष्यानुरोधाच्चात्र पदावधिकमेवान्वाख्यानमिति तत्सिद्धिरित्युच्यते, तदैषा परिभाषा निष्फलेति बोध्यम् । अत एव भाष्ये न क्वापि व्यवहृतेत्यन्यत्र विस्तरेण निरूपितम् ॥

इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

---

(१) नच नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति सिद्धान्तपक्षे प्रकृते "वस्वेकाजाद्घसाम्" इत्यस्य वसुशब्दमुच्चार्येडागमविधायकत्वेनेटोऽपि प्रतिपदोक्तत्वात्परत्वाच्च पूर्वमिट एव प्रवृत्तिः स्यादिति वाच्यम् । सद्, वस् अस्, इति स्थिते कृताद्विर्वचनैकाच्त्वाभावेनेटोऽप्राप्तौ द्वित्वसम्प्रसारणयोश्च प्राप्तौ प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं सम्प्रसारणे ततो द्वित्वे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति व्याख्यानेनादोषात् ॥

अथ अच्सन्धिप्रकरणम्।

इको यणचि ॥ प्रत्याहारग्रहणेषु तद्वाच्यवाच्ये(१) निरूढा लक्षणा । "दीर्घाज्जसि च"इति ज्ञापकात् "ल्वादिभ्यः"इति निर्देशाच्च ।

ननु व्यक्तिपक्षे इक्पदोपस्थाप्येोका(२)रादिभिर्दीर्घादिग्रहणं न स्यात् उच्चारित एव शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इति अणुदित्सूत्रे भाष्योक्तेः । न चोच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वे रहसि पुस्तकमीक्षमाणस्य बोधानापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि पुस्तकद्रष्टुः स्वीयसूक्ष्मोच्चारणसत्त्वादित्यत आह— **प्रत्याहारग्रहणेष्विति** । एतेन दीर्घेकारादेर्ग्राहकशास्त्रबलेन इकारादिभिर्बोधे ऽपि तेषामिक्पदवृत्त्या ऽनुपस्थितत्वेन तदुत्तरप्रत्ययार्थानन्वयापत्तिरित्यपास्तम् । वृत्तिप्रयोज्योपस्थितिसत्त्वेनादोषाच्च । ननु अणुदित्सूत्रं व्यर्थम् । न च प्रत्यहाराणामाद्यवर्णेषु चरितार्थम् । अन्यसवर्णानामिव तत्सवर्णानामपि लक्षणयैव ग्रहणसिद्धेः । न च "अस्य च्वौ" इत्यादौ चारितार्थ्यम् । व्यक्तिपक्षे ऽस्य प्रत्याहारसूत्रस्थतो भेदेनाण्त्वाभावादिति स्पष्टम् "अणुदित्—"सूत्रे भाष्ये इति चेन्न । लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानार्थमेव तच्चारितार्थ्यात् । प्रत्याहारेत्युपलक्षणं तद्वाच्यवाच्येति च । "अस्य च्वौ"इत्यादावपि स्वसदृशवाच्येषु ल-

---

(१) ननु प्रत्ययार्थनिष्ठविषयतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन शाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रत्युच्चार्यमाणपदनिष्ठवृत्तिज्ञानाधीनोपस्थितेः कारणत्वेन दीर्घेकारादीनामिक्पदनिष्ठवृत्त्या ऽनुपस्थितत्वात्तेषामिक्पदोत्तरषष्ठ्यर्थेनान्वयाभावे दीर्घेषु यणसिद्ध्या "ल्वादिभ्यः" इति निर्देशाद्यनुपपत्तिरत आह—तद्वाच्यवाच्येति ॥

(२) नन्वत्र इकारादीति वक्तुमुचितम्, दीर्घेकारादेरपीक्पदनिष्ठवृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन तत्रापि प्रत्ययार्थानन्वयापत्तेः । नचेक्पदनिष्ठवृत्त्या चतुष्टयोपस्थितिवदू इक्पदघटकेकारनिष्ठवृत्त्या दीर्घेकारादेरप्युपस्थित्या न दोष इति वाच्यम् । अवयवनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति समुदायनिष्ठशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रकृते दीर्घेकारादिविषयकशाब्दबोधम्प्रति चतुष्टयार्थविषयकतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनोक्तार्थासिद्धेः । न च ककारस्य प्रत्यभिज्ञामात्रोपयोगित्वेनेकारस्यैव चतुष्टयबोधकत्वस्य दीर्घेकारादिबोधकत्वस्य च सत्त्वेनोक्तप्रतिबन्ध्यप्रतिबन्धकभावविषयाभावान्न दोष इति वाच्यम् । एवमप्येकशक्तिनिरूपकार्थविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नम्प्रत्यपरशक्तिनिरूपकार्थविषयकतात्पर्यज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन प्रकृते ककारसमभिव्याहारेण चतुष्टयबोधे तात्पर्यावधारणेन दीर्घेकारादिबोधस्य प्रतिबन्धादिति चेन्न । आवृत्त्यादिना चतुष्टयस्य दीर्घेकारादेश्च ग्रहणसम्भवेऽपि दीर्घेकारादीनां सर्वथा बोधासम्भवप्रदर्शनाय तथोक्तत्वात् ।

तेनेक्शब्देन षट्षष्टिर्गृह्यन्ते । यण्शब्देन सप्त । भाव्यमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वे ऽपि गुणानामभेदकत्वेनानुनासिकानामपि यवलानां ग्रहणात् । अतो नास्ति यथासङ्ख्यम् । न च लक्ष्यार्थबोधात्पूर्वभाविनं शक्यार्थबोधमादाय यथासंख्यमस्त्विति वाच्यम् । एवमपि तृतीय-

---

क्षणावश्यकत्वात् । अणुदित्सूत्रगृहीतलक्ष्यतावच्छेदकिका लक्षणा विधीयमानातिरिक्तविषये एव, "अप्रत्यय" इत्युक्तेः । अत एव "त्यदादीनामः" इत्यादौ न स्वसदृशवाच्येषु लक्षणा । "नाज्झलौ" "अणुदित्"इत्यत्र तु न लक्षणा तद्बोधकाले लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहादिति भावः । तत्र प्रमाणमाह—**दीर्घादिति** । अक्पदीयाकारेण स्वसवर्णग्रहणेऽपि तत्र "ना(१)दिचि"इत्येव सिद्धमिति भावः । **तेन**—लक्षणाङ्गीकारेण । **भाव्यमानत्वेनेति** । विधीयमानविषये लक्षणाऽभावस्यानुपदमुक्तत्वादिति भावः । **अभेदकत्वेनेति** । शास्त्रे उच्चारितगुणानां भेदकत्वाभावे ऽपि स्वरूपकृतभेदमादाय सप्तत्वसंख्या न विरुध्यते । यदि तु अणुदित्सूत्रे ऽण्ग्रहणाद्यण्विषये गुणानां भेदकतैवोचितेति विभाव्यते, तदा ऽपि चत्वारो यण इति यथासंख्यमसङ्गतमेव । तद् ध्वनयन्नाह—**अतो नास्तीति** । तत्खण्डने एवाग्रहो न तु सप्तत्वसंख्यायामिति भावः । **शक्यार्थबोधमादायेति** । "ल्वादिभ्य"इत्यादिनिर्देशोहिततात्पर्यानुपपत्तिग्रहस्य तत्सत्त्व एव सम्भवेन स बोध आवश्यकः । तत्र च यथासंख्यसहायेन वाक्यार्थे निष्पन्ने "ल्वादिभ्य" इत्यादिनिर्देशाल्लक्षण(२)या जायमाने पुनर्वाक्यार्थबोधे लक्षितदीर्घादीनां स्ववाचकान्वयिन्येवान्वय इति

---

(१) ननु यावत्पर्यन्तं लक्षणा न प्रमाणसिद्धा तावदकारेणाऽष्टादशानां ग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथमनेन सिद्धिरिति चेन्न । उत्तरत्र "अमिपूर्व"इतिसूत्रेऽनुवर्त्तिष्यमाणाक्पदस्य अत्राऽपि सम्बन्धं कृत्वा तेनाकारविशेषणे प्रत्याहाराद्यवर्णेन ग्राहकशास्त्रबलाद्दीर्घाकारस्याऽपि बोधसम्भव इत्याशयात् । वस्तुतस्तु आदित्यस्य प्रथमान्तत्वं स्वीकृत्य "इचि परे आद्रूपः सवर्णदीर्घो न"इति व्याख्यानेनाऽदोषः । यत्तु 'अश्च आश्च अनयोः समाहारे अम्, तस्मात् आत्' इति व्युत्पत्त्या अपदेनैव ह्रस्वाकारदीर्घाकारयोर्बोधान्न दोष इति । तन्न । लक्षणासिद्धेः प्राग् ह्रस्वाकारदीर्घाकारयोः सवर्णदीर्घस्यैवालाभादुक्तरूपासिद्धेः । प्रत्याहाराद्यवर्णेन दीर्घादीनामपि ग्रहणमित्युक्तेरसङ्गतत्वस्योक्तत्वात् ।

(२) अयं भावः-अत्राऽन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावेऽपि "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्"इत्यादौ तात्पर्यानुपपत्तेरेव लक्षणाबीजत्वावधारणात् प्रकृते च शक्यार्थविषयकबोधे जाते तावता दीर्घेषु यणसिध्या तस्मिंस्तात्पर्याभावावधारणात्तात्पर्यानुपपत्तिमूलकलक्षणास्वीकार इति ।

चतुर्थाभ्याम् ऋकारऌकाराभ्यां प्रत्येकं त्रिंशदुपस्थितौ ऌवर्णानां रेफादेशस्य ऋवर्णानां लादेशस्य च प्रसङ्गात् । तस्मादिह स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेष्टसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—स्थानत आन्तर्यादिति ।

अनचि च । द्वेवेति । "यरोऽनुनासिक—"इति सूत्राद् वाग्रहणमनुवर्तत इति "नाज्झलौ"इति सूत्रे कैयटः । एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" इति सूत्रं तत्प्रपञ्चभूतं पूर्वोत्तरसूत्रद्वयं च नारम्भणीयमिति भावः । यत्तु

भावः । **स्थानेन्तरतमसूत्रेणैवेति** । व्यक्तिपक्षे व्यक्तीनामानन्त्येन संख्याज्ञानाभावाद्यथासंख्यासम्भवाल्लक्ष्यासिद्धेश्चेति भावः ।

परे तु व्यक्तिपक्षे झलादिप्रत्याहारसूत्रेषु सर्वझकारादीनां ग्रहणं दुरुपपादम् । न हि तत्र लक्षणा वक्तुं शक्या, लक्ष्यतावच्छेदकाग्रहात् । एवं च तत्र प्रत्याहारसूत्रेषु जातिनिर्देशेनैव निर्वाहो नान्यथा । एवं च"अइउण्"इत्यादावपि जातिनिर्देश एवोचितः । अर्द्धजरतीयस्यानौचित्यात् । अत एव "अणुदित्—"सूत्रे भाष्ये प्रत्याहारेषु "अस्य च्वौ"इत्यादौ च उक्तामनुपपत्तिमाशङ्क्य जात्याश्रयणमेव कृतम् । यथासंख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्ये ऽपि प्रवर्तते । "स्यतासी ऌलुटोः"इत्यादौ यथा । नाप्यत्र पक्षे ऋकारादौ ऌकाराद्यापत्तिः । ऌत्वादिजातेर्ऋकारादावभावात् । न च जातिपक्षे अणुदित्सूत्रे ऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने "उपसर्गादृति—"इत्यादौ ऋकारेण ऌकारग्रहणाय सावर्ण्यवचनस्थाने ऌवर्णस्य ऋवदतिदेशाद् ऌकारे रेफापत्तिरिति वाच्यम् । क्लृ३प्तशिखार्थं तस्यातिदेशस्यानित्यत्वावश्य(१)कत्वात् । तत्पक्षे ऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने ऽपि "अप्रत्ययः" इत्यंशो वाक्यभेदेन विधीयमाने जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकस्तपरसूत्रवदिति "त्यदादीनामः" इत्यादौ न दोषः । एवं चात्र यण्पदेन जात्याश्रयणेनापि न सवर्णबोधनमिति "स्वौजस्—"इत्यादौ अनुनासिकस्थाने ऽपि निरनुनासिक एव । अत एव स्थानेन्तरतमसूत्रे भाष्ये ऽस्य तदुदाहरणत्वमाशङ्क्य "यथासंख्यम्"इत्यनेनापि सिद्धमित्युक्तम् । तेनात्र तयोः फलाविशेष उक्तः । "उञ"इति सूत्रे नव्यानां प्रमाद एव । न च झलादिषु झकारादिभी रूपसादृश्येन सर्वझकारादिप्रतीतिरिति वाच्यम् । अगादिष्वपि किंचित्सादृश्यमाश्रित्य दीर्घादीनामपि ग्रहणोपपत्तौ "अणुदित्—"सूत्रस्य, तद्भाष्येत्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । "ल्वादिभ्यः"इति निर्देशानामीषत्सादृश्येनापि ग्रहणमि-

(१) ऋकारऌकारयोः पृथगनुबन्धकरणेन ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यानित्यत्वस्य ज्ञापनादित्यर्थः ।

"दीर्घादाचार्याणाम्"इति सूत्रे आचार्यग्रहणं पूजार्थमित्यभिप्रेत्य वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्तार्थं क्लिश्यन्ते तन्मुधैव । पूजार्थतायाः प्रामाणिकैरनुक्तेः । "त्रिप्रभृतिषु–" इति सूत्रे शाकटायनग्रहणस्यापि तथात्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । संस्कर्तेति त्रिसकारपरकैयटहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । स्वग्रन्थविरोधाच्च । अत एव प्रातिशाख्यभाष्येऽपि "आ त्वा रथम्"इति मन्त्रे तकारस्य द्वित्वविकल्प उदाहृतः । माधवेन चास्ते इत्यत्र सकारस्य द्वित्वविकल्प उक्तः । एवं च धात्रंश इत्यत्र तकारस्य द्वित्वमसदित्युक्तिरेवासतीति दिक् ॥

स्थानिवदादेशः । धात्वङ्गकृत्तद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशा इति प्राचोक्तम् । तत् परिगणनमुदाहरणमात्रं वा? । नाद्यः । सिच्क्सचङ्ङादीनां

त्यर्थज्ञापकताया युक्तत्वात् । तदप्युक्तम् अइउण्सूत्रे भाष्ये "रूपसामान्याद्वा सिद्धम्"इति । अणुदित्सूत्रे ऽण्ग्रहणं तु प्रत्याहाराद्यवर्णेषु णकारादिभिश्चिह्नैः प्रत्याहारसूत्रस्थोऽयमिति प्रत्यभिज्ञासत्त्वादुपायान्तरपरम् । "आचार्याः कृत्वा न निवर्तन्ते" इति न्यायात् । इदमेवाभिप्रेत्य तत्रत्यमण्ग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्ये इत्याहुरिति दिक् ॥

क्लिश्यन्त इति । "अनचि"इत्यनुवर्त्य पर्युदासपरतया हलि पर एव नित्यनिषेध इति व्याख्यानेनेति भावः । **विकल्प उक्त इति ।** एवं च "सर्वत्र शाकल्यस्य" इतिवदिदमपि प्रपञ्चार्थमिति भावः । **असतीति ।** यत्तु "नादिनी–"इत्यादौ वृत्तौ "अनचि–"इति प्राप्तिमुद्भाव्य"त्रिप्रभृतिषु–" "सर्वत्र–" इत्यनयोः प्राप्तिमनुद्भाव्य पुनः "दीर्घात्–"इत्यत्र "अनचि–" इति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन, तस्यायमाशयः—निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावनं नावश्यकम्, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेव अप्राप्तविषयविकल्पसम्भवाद्, नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यकमिति । तन्न । विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्नञुल्लेखस्यावश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्यावश्यकत्वात् । मध्ये नञोऽसम्बन्धो मण्डूकानुवृत्तिरग्रे इत्यत्र मानाभावाच्च । "सर्वत्र" इति सूत्रेऽस्य द्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितुं तदनुल्लेखाच्च । "त्रिप्रभृतिषु–"इत्येतद्विषये "नकारषकारयोर्द्विर्वचनाभावः" इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च । वृत्तिहरदत्तयोः"नादिन्या–" "शरोऽचि"इत्यनयोरपि प्राप्त्युल्लेखस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भाच्चेति दिक् ॥

चङ्ङादीनामिति । आदिना चिण् । न केवलं चल्यादेशानामेवा-

श्नादेशस्य शानचश्चासंग्रहापत्तेः । नान्त्यः । अव्ययस्याङ्गपदाभ्यां पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यात् । प्रस्तुत्येति वृत्तिकारोक्तं तदुदाहरणमपि मन्दम् । क्त्वामात्रस्यानव्ययत्वात्, कृत्त्वेन सिद्धत्वाच्चेत्याशयेनाह—आदेश इति । अनल्विधाविति किम् । तेन, तस्मात्, तस्य, तस्मिंश्च विधौ मा भूत् । तत्र अला विधौ यथा—व्यूढोरस्केन । अत्र सकारस्य स्थानिवत्त्वेन विसर्गवदट्त्वमाश्रित्य "अड्व्यवाये" इति णत्वं प्राप्तम् । अलः

संग्रह इत्याह—श्नादेशस्येति । तदभावे ह्यवादिषा(१)तामित्यत्रेड् न स्यात् । क्सादेः कादीनामित्त्वं न स्यात् । शानचः शस्य च तन्न स्यात् । मा हि(२) दर्शदित्यादौ अङि गुणो न स्यादिति भावः । ननु सिजादीनां प्रत्ययाधिकारे पाठात् श्नम्वत् प्रत्ययत्वमस्तीति न स्थानिवत्त्वोपयोगः । न च तेषां प्रत्ययत्वे च्लिविधानं व्यर्थम् । "मन्त्रे घस—"इति सूत्रे चङङ्सिचामिति त्रयाणां ग्रहणे गौरवापत्तेः । सिचो लुकि तद्विषये "आदिः सिच—"इति स्वरापत्तेश्चेति भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्यरुचेराह—चेति । तेना(३)ग्रहीदित्यादाविडादेशस्य ईटोऽसङ्ग्रह इत्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । अव्ययस्य पदात्पृथग्ग्रहणवैयर्थ्यमपि दोष इति बोध्यम् । अव्ययस्येति । अत्र त्वस्यैव दोषत्वमिति भावः । नन्वव्ययस्याङ्गत्वे फलाभावेन प्रत्ययस्य लुका लुप्तत्वेन च तदप्राप्त्या कथं तेनाव्ययसंग्रहोऽत आह—पदेति । तत्त्वं च ततः परस्य निघातार्थमावश्यकं प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वाच्च तत्त्वमिति भावः । सिद्धत्वाच्चेति । अत एवात्र तुक् । न च "सर्वे सर्वपदादेशा" इति न्यायेन प्रस्तुत्वा इत्यस्य स्थाने प्रस्तुत्य इत्यादेशे तस्याव्ययत्वसिद्धिरिति वृत्त्याशय इति वाच्यम् । अर्थवत्येव स्थानिवत्त्वमिति तात्पर्येण क्त्वोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्यादेशभावकल्पने मानाभावादिति दिक् । अनल्विधाविति किमिति । विधिग्रहणविशिष्टं किमर्थमिति प्रश्नः । णत्वं प्राप्तमिति । न च सकारे स्वतोऽड्भिन्नत्वसत्त्वादड्भिन्नव्यवाये नेति निषेधात्कथं णत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । अतिदिश्य-

---

(१) वादशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्मणि लुङि प्रथमपुरुषद्विवचने रूपमिदम् । न च "स्यसिच्—"इत्यनेन चिण्वदिटि उक्तरूपसिद्धिरिति वाच्यम् । अस्योपदेशाभावेन तदप्राप्तेः ।

(२) अङ्गाधिकारीयकार्याणामङ्गसंज्ञानिमित्तभूतप्रत्ययानिमित्तकत्वादित्यर्थः ।

(३) तेन "इट ईटि" इति सलोपसिद्धिरिति भावः ।

परस्य । द्यौः । पन्थाः । हल्ङ्याद्दिलोपो न । अलो विधौ । द्युकामः । वलि लोपो न । अलि विधौ । यजेः क्तः । क इष्टः । "हशि च"इत्युत्वं न । अल् चेह (१)स्थान्यवयव एव गृह्यते । तेन रामायेत्यादौ "सुपि च" इति दीर्घः सिद्धः । तद्विधौ हि यत्रादित्वमाश्रितं यश्चादेशावयवो न तु

मानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वा(२)त् । इदं चासिद्धवत्सूत्रे कैयटे(३) स्पष्टम् । **द्युकाम इति** । यद्यपि वत्वं हल्त्वाद्यपेक्षया विशे(४)षधर्मस्तथाप्येतद्वाक्योपप्लुते वकारवदुकार इति वाक्ये उपात्तधर्मापेक्षया न तस्य तत्त्वम् । सूत्रक्लृप्तस्थान्यादेशभावमादायैवैतत्कृतवाक्योपप्लवादिति भावः ॥

क इष्ट इति । यद्यपीदं रूपमुत्वे गुणे ऽवादेशे च पाक्षिकलोपेन सिध्यति, तथाऽपि पक्षे कविष्ट इति स्यात् कायिष्ट इति चेष्यते इति भावः । **स्थान्यवयव एवेति** । उपलक्षणमेतत्स्था(५)निरूपोऽपीति बोध्यम् । अत एव "आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेधं"इति भाष्ये उक्तम् । **न तु स्थान्यवयव**

---

(१) तथा च स्थान्यवयवाल्वृत्तिधर्मनिमित्तके कार्ये स्थानिवत्त्वं नेत्यर्थः । नन्वेवं रामायेत्यत्र दीर्घस्यापि स्थान्यल्वृत्तिसुप्त्वनिमित्तकत्वात्तत्र कर्त्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधः स्यादिति चेन्न । स्थान्यवयवाल्वृत्तिर्योऽल्मात्रवृत्तिधर्मस्तन्निमित्तकत्वादेर्विवक्षितत्वात् । सुप्त्वस्य चाऽल्समुदायेऽपि वृत्तित्वेनाल्मात्रवृत्तित्वाभावेनादोषात् ।

(२) तद्वत्ताबुद्धिं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनाङ्भेदवत्ताबुद्धिं प्रत्यतिदेशशास्त्रकृतस्याङ्भेदाभावरूपाट्त्वप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्, भेदाभावत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वनियमादिति ध्येयम् ॥

(३) तत्र हि "जहि" इत्यत्र जादेशस्याभीयासिद्धत्वेन जादेशनिमित्तकः "अतो हेः"इति लुग् न । तथा "शाधि" इत्यत्र शादेशस्याऽसिद्धत्वात्स्थानिगतझलन्तत्वनिमित्तकः "हुझल्भ्यः" इति ध्यादेश इत्युक्तम् ।

(४) "सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः"इत्यनेन सादृश्यप्रतियोगितावच्छेदकव्यापकीभूतधर्मस्यैवातिदेश इति नियमात् ।

(५) तथा च स्थानिरूपाल्वृत्तिधर्मनिमित्तककार्ये स्थानिवन्नेत्यर्थः । ननु रामायेत्यादौ दीर्घस्यापि यादेशस्थानिभूतेकाररूपाल्वृत्तिसुप्त्वनिमित्तकत्वात्तत्राप्यनेन निषेधः स्यादिति चेन्न । अल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तककार्ये न स्थानिवदित्यर्थाभ्युपगमेनाऽदोषात् । स्थानषष्ठीप्रकृत्यर्थतावच्छेदकधर्मस्य स्थानितावच्छेदकत्वनियमात् "ङेर्यः" इत्यत्र ङेत्वं स्थानितावच्छेदकं तच्च नाल्त्वव्याप्यो धर्म इति तत्समानाधिकरणसुप्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन लाभः स्यादेव । अत्र च मानं "भोभगो"इति सूत्रस्थं भाष्यम् । तत्र

स्थान्यवयव इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह—न तु स्थान्यलाश्रय इति। आश्रयणं चेह यथाकथंचिन्न तु (१)प्राधान्येनैवेत्याग्रहः। तेन प्रपठ्येत्यत्र वलादिलक्षण इण् न। तन्निषेधादिति। स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः।

अचः। अल्विध्यर्थमिति। तेन वव्रश्चेत्यत्र वस्य संप्रसारणं न। उरदत्वस्य स्थानिवत्त्वेन संप्रसारणतया "न संप्रसारण—" इति निषेधात्। न चोरदत्वं परनिमित्तं नेति वाच्यम्। अङ्गाक्षिप्ते प्रत्यये परे तद्विधानात्। 'प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः' इति पक्षं दूषयित्वा 'आसप्तमसमाप्तेः' इति पक्षस्यैव आकरे सिद्धान्तितत्वात्। किं च पूर्वसूत्रेण स्थानिप्रयुक्तमतिदिश्यते नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते। नायकः, पावक इत्यादौ

इति। अतः प्रत्ययत्वं स्थानिवत्त्वेन भवत्येवेति भावः। अग्रहीदित्यादौ "ग्रहोऽलिटि" इत्यनेनेट एव दीर्घविधानान्नाल्त्वेन तस्य स्थानितेति तद्वृत्तीट्त्वाश्रयस्य सिचो लोपस्य सिद्धिरिति बोध्यम्। **यथा कथं चिदिति।** व्याख्यानादिति भावः॥

दूषयित्वेति। "अङ्गस्य" इति सूत्रे भाष्ये इति शेषः। एत-

हि "अशुग्रहणं किं छन्दःसु पयःसु। किं पुनः कारणं सुपर एवोदाह्रियते, न पुनरयं वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति। अस्त्यत्र विशेषः—विसर्जनीये कृते न भविष्यति। इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति छन्दःसु पयःसु इति। स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति। ननु चेहापि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः" इति॥ तत्फलं तु परश्वो यश्वः, नम्यापन्यं याश्विः। अत्राल्त्वव्याप्यैकत्वरूपधर्मावच्छिन्नस्थानिताधिकरणवृत्तिपदान्तत्वस्य यकारलाभात् "नय्वाभ्याम्" इति वृद्धिनिषेधैजागमौ न स्त इति दिक्।

(१) एवं च उक्तधर्मघटितधर्मनिमित्तके कार्ये कर्तव्ये न स्थानिवदित्यर्थः। नचैवं बभूविथेत्यत्रेडागमस्य वलादित्वनिमित्तकत्वाद्वलादित्वस्य चाल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्वात्तन्निमित्तकेडागमे कर्तव्ये आर्धधातुकत्वमपि स्थानिवत्त्वेन न लभ्येत' इति वाच्यम्। तादृशधर्मघटितधर्मे अतिदिदिक्षितेतिविशेषणदानेनादोषात्। अतिदिदिक्षितत्वं च—अतिदेष्टव्यत्वेनेच्छाविषयत्वम्। इच्छायाश्च सिद्धिप्रतिबध्यत्वेनातिदेशसिद्धिराहित्यमपेक्षितम्। तच्चादेशेऽतिदेष्टव्यासान्निध्ये भवतीत्यर्थादेतल्लब्धं भवति—आदेशावृत्तित्वमिति। एवं च प्रकृते आर्धधातुकत्वस्यातिदिदिक्षितत्वेऽप्यल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्वं नास्ति। वलादित्वस्य च यथोक्तधर्मघटितधर्मत्वेऽप्यतिदिदिक्षितत्वं नास्तीत्यदोष इति दिक्।

"एचोऽयवायावः"इत्यादीनामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अनेन तु वार्यते । शब्दाधिकारमाश्रित्य भावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशोऽयमिति स्वीकारात् । "न पदान्त"इति सूत्रे यलोपदीर्घादिग्रहणं चेह लिङ्गम् । अत एव गणयतीत्यादौ न वृद्धिः । स्थानिनि सत्यभवन्त्यास्तस्या आदेशे ऽप्यभावातिदेशात् ।

दसिध्यैव दूषयित्वेत्यर्थः । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । **अनेन तु वार्यत इति** । स्थानिनि सति यद्भवति तदादेशे ऽपि भवति तत्र सति यन्न भवति तदादेशे ऽपि न भवती(१)त्यर्थात् । अजादेशो ऽच्कार्यं लभते न लभते चेति वाच्योऽर्थः । तत्रोपपत्तिमाह - **शब्देति** । पूर्वसूत्रे स्थानिवत्पदस्य तद्वत्कार्यं लभत इत्येतन्मात्रार्थकस्येहोभयार्थकत्वात्तदाश्रयणमिति भावः । **यलोपदीर्घादीति** । यलोपदीर्घावादी येषामित्यर्थः । यलोपादयो दीर्घादयश्चेति यावत् । तेन स्वरादीनामपि संग्रहः । यलोपादीत्येव सिद्धे एवमुक्तिर्वैचित्र्याय । न हि यलोपादिविषये भावातिदेशप्रसक्तिरिति भावः । **न वृद्धिरिति** । "अत उपधाया"इति वृद्धिर्नेत्यर्थः । "क्विलुगुपधात्व–"इति निषेधस्तूपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव नान्यत्रेति भाष्ये(२)स्पष्टम् । **आयादेशापत्तेरिति** । यणः स्थानिवत्त्वेनाच्त्वादिति

(१) नन्वेवमर्थस्वीकारे दवयतेः क्विपि णिलोपे च कृते "च्छ्वोः–"इत्यूठि एकारस्यायादेशो न स्यात् । णिचि सत्यभवतस्तस्य णिलोपेऽप्यभावातिदेशप्रसङ्गात् इति चेद् न । "आदेशे स्थानिवृत्तिधर्मसम्भावनायां यत् कार्यं प्राप्नोति तद् भवति यन्न प्राप्नोति तन्न भवति" इत्यर्थेनादोषात् । तथाहि णिलोपे णित्वसम्भावनायामपि क्विब्निमित्तकोठो जातत्वेन तन्निमित्तकायादेशस्य प्राप्तिसत्त्वेन तद्भवने प्रतिबन्धकाभावात् । नचैवमपि एषो गमयतीत्यत्रेण्स्थानिकगमादेशे इणत्वसम्भावनायामपि गमादेशावयवगकारे वर्त्तमानस्य हल्त्वस्यानपायाद् गकारनिमित्तकः "एतत्तदोः"इति सुलोपः स्यादेवेति चेद् न । आदेशो न जातस्तत्कृता स्थानिनिवृत्तिरपि न जातेति संम्भावनायां यत् कार्यं प्राप्नोति तद्भवति यन्न प्राप्नोति तन्न भवतीत्यर्थस्वीकारेणादोषात् । तथा च इण्धातोर्गमादेशो न जातस्तत्कृतेकारनिवृत्तिर्न जातेति सम्भावनायां हल्परकत्वाभावात्सुलोपप्राप्त्यभावेन गमादेशे कृतेऽपि तदभावातिदेशात् ॥

(२) "क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानम्" इति स्थानिवत्त्वनिषेधवार्त्तिकम् । तत्र हि चङ्परनिर्ह्रासस्य पृथग् ग्रहणादुपधात्वे यो निषेधः स उपधात्वनिमित्तकप्रत्ययविधावेव भवति । तेन परिखायां भव इत्यर्थे ऽण्प्रत्यये निष्पन्नात् पारिखशब्दात् "वृद्धाट्ठकेकान्त–"इति खोपधत्वनिमित्तके छप्रत्यये कर्तव्ये, अण्प्रत्यये परतो जातस्याकारलोपस्य न स्थानिवत्त्वम् । प्रत्ययविधिविषयकत्वस्वीकारेण च पटयतीत्यादावुपधावृद्धौ कर्तव्यायां स्थानिवत्त्वनिषेधाभावान्न वृद्धिः ॥

उक्तं च "काममतिदिश्यतां वा सच्चासच्चापि नेह भारोऽस्ति" इति । स्यादेतत् । पूर्वत्वस्य सावधित्वेन सन्निहितस्यैव अवधित्वमुचितम् । सन्निहितं चेह त्रयं स्थानी, आदेशो, निमित्तं च । तत्र न तावत् स्थानी अवधिस्तस्यादेशेनापहारात् । नाप्यादेशनिमित्ते, वैयाकरण इत्यत्र ऐकारस्यायादेशापत्तेरित्याशङ्क्याह–अचः पूर्वत्वेन दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षणं न तु विशेषणमिति भावः । एतेन "अचः पूर्वत्वविज्ञानादैचोः सिद्धम्" इति वार्तिकं(१) व्याख्यातम् ।

न पदान्त । पदस्य चरमावयव इति । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः । वातीति वृक्षवाः । तमाचष्टे वृक्षव् । विच् । इह "लोपो व्योः–"इति वलोपो न । स्थानिवत्त्वात् । न च "न पदान्त–"इति निषेधः । इह विधेयस्य लोपस्य पदानवयवत्वात् । पदान्तस्य स्थाने विधौ नेति व्याख्याने तु नेदं सिध्येत् । "सुबन्ताण्णिच्"इति हरदत्तादिमते ऽन्तर्वर्तिसुपा पदत्वात् । न च "इष्ठवत्"इत्यतिदिष्टेन णिचि भत्वेन पदत्वबाधो, णेर्लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । वर्णाश्रयत्वादिति भावः । **द्विर्वचनादौ चेति ।** यलोपादय आ-

---

भावः । पूर्वत्वं चात्र व्यवहिताव्यवहितसाधारणं स्वरे निषेधात् । अतो यण्निमित्ताकारापेक्षया ऽप्यैकारस्य पूर्वत्वमस्तीति तत्पक्षे ऽप्ययं दोष इति भावः । आदेशेनापहारात् कथं स्थानिनोऽवधित्वमित्यत आह—**उपलक्षणमिति ॥**

अन्तशब्दस्य चरमावयववाचित्वं विधिशब्दो भावसाधनः कर्मषष्ठ्यासमासेन पदचरमावयवे कर्त्तव्ये इत्येवं व्याख्याने फलमाह—**वृक्षमिति । विजिति ।** क्विपि तूठ् स्यादिति भावः । **स्थानिवत्त्वादिति ।** णिलोपस्य टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वादित्यर्थः । नन्वस्य पदत्वाभावात्कुतो ऽसिद्धिरत आह—**सुबन्तादिति ।** अन्तर्वर्त्तिसुब्निमित्तकपदत्वस्यैकदेशविकृतन्यायेन वान्ते ऽपि सत्त्वमिति भावः । **प्रत्ययलक्षणमिति ।** स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययनिमित्तं कार्यमित्यर्थः । **वर्णाश्रयत्वादिति ।** "णाविष्ठवद्–"इत्यनेन "यचि भम्"इति शास्त्रस्यैवातिदेशस्तच्च वर्णाश्रयम्, एवं च स्थानिवत्त्वस्याप्रसक्तिः । कार्यातिदेशे ऽपि यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदेशस्यापीत्यङ्गीकाराद्वर्णाश्रयत्वाक्षतिः । प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु भाष्यकृता

---

(१) उपलक्षणीभूतपूर्वत्वे स्थानिभूताजवधिकत्वस्वीकाराद् वैयाकरणः, सौवश्व इत्यादौ ऐचोःश्रवणं सिद्धमिति तदर्थः ॥

दिशब्दग्राह्याः। "वरे" इति तु वरे योऽजादेशः स न स्थानिवदिति व्याख्येयम्। सहविवक्षाऽभावे ऽपि निपातनाद् द्वन्द्वः सप्तम्यलुक् च। अ-

---

प्रत्ययस्य यत्रासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमिति नियमार्थत्वेन स्थापितं(१) न त्वप्राधान्येनालाश्रयणे विध्यर्थमिति भावः। न च "अचः परस्मिन्" इति णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन भत्वं सुलभमिति वाच्यम्। णिलोपस्येव टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तत्र पदत्वानिवृत्तेः। "प्रकल्प्य चापवादविषयम्"इति न्यायेन निषेधविषये तत्प्रतिबन्धाय स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेश्च। हरदत्तादिमते इत्यनेनारुचिर्बोधिता। तद्बीजं त्वयं पक्षो न सूत्रवार्तिकभाष्यसंमत इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाभाव इति। चरमा-

---

(१) "वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्" इति वार्त्तिकस्य प्राधान्येन वर्णाश्रयविधिविषयकत्वात् प्रत्ययलक्षणसूत्रमप्राधान्येनाऽलाश्रयणे विध्यर्थमिति वार्त्तिककृन्मतम्। तेनाऽतृणेडित्यत्र हलादिपित्प्रत्ययनिमित्तकः "तृणह इम्" इतीमागमः, मित्रशीरित्यत्र हलादिकित्प्रत्ययनिमित्तकं "शास इदङ्हलोः"इतीत्वमित्यादि च सिध्यति॥ भाष्यकृता तु "तृणह इम्" इत्यत्र पितीत्येतदनुवर्त्य पित्प्रत्यये परत इमागमो भवतीति व्याख्यातम्। पित्वञ्चाऽनुबन्धकार्यत्वात्स्थानिवत्त्वेन सुलभम्। तेन 'अतृणेट्" इत्यस्य सिद्धिः। "तृणहानि" इत्यादौ चेमागमवारणार्थं "नाऽभ्यस्तस्याऽचि"इत्यतः "अचि, न" इति पदद्वयमनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यातम्। एवम् "शास इत्" इत्यत्र हल्ग्रहणं माऽस्तु "शासइदङि" इत्येवाऽस्तु, तथाच "शास इत्" इत्येको योगः शास उपधाया इद्भवतीत्यर्थकः। ततः, "अङि" पूर्वयोगेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्। अजादौ परतश्चेत्तर्ह्यङ्येवेति। एवं च स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्थम्। प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताके लोपे सति प्रत्ययलक्षणमेव नतु स्थानिवद्भाव इति॥ "प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः" इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्त्तमाने पुनराद्यप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताक इत्यर्थलाभः। तेनाऽऽग्रीय इत्यत्र "लिङः सलोपः" इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन "अनुदात्तोपदेश" इति नलोपो न। एवं प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्युक्त्यैव सिद्धे द्वितीयप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताककार्यमेव प्रत्ययलक्षणेन भवतीत्यर्थः। एवञ्च सुदृषत् प्रासाद इत्यत्राऽम्प्रत्ययलोपेऽस्त्वस्य प्रत्ययत्वव्याप्यत्वाभावात्तन्निमित्तके "अत्वसन्तस्य" इति दीर्घे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्त्या न दीर्घः। एवमम्प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताकलोपसत्वेनोक्तनियमात् स्थानिवद्भावोऽपि न प्रवर्त्तत इति न तेनाऽपि दीर्घापत्तिरिति नियमफलम्। वार्त्तिककृन्मते तु उक्तलक्ष्ये प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाभावेऽपि स्थानिवद्भावेन दीर्घापत्तिः स्यादेवेति दिक्।

थोदाहरणानि, पदान्ते–कानि सन्ति, कौ स्तः। द्विर्वचने–सुद्ध्युपास्यः। वरे–यायावरः। "यश्च यङः" इति वरच्। अतो लोपः। सच "आतो लोप इटि च" इत्यालोपे कर्तव्ये न स्थानिवत्। यलोपे–यातिः। यातेर्यङन्तात् क्तिच्। अतो लोपः। यलोपः। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोपः। यलोपः। न च पुनरालोपः शङ्क्यः। चिणोलुङ्न्यायेनातो लोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवद्भावाच्च। स्वरे–चिकीर्षकः। सनोऽतो लोपो "लिति" इति ककारेकारस्य उदात्तत्वे कर्तव्ये न स्थानिवत्। सवर्णानुस्वारयोः–शिण्ढि। दीर्घे–प्रतिदीव्ना। जशि–सग्धिश्च मे।

वयवे कार्य इति व्याख्याने फलं तु एषो यन् हसति(१) इत्यादौ यणः स्थानिवत्त्वाद् "एतत्तदोः" इति सुलोपाभावः। इणः शतरि यन्निति रूपम्। उत्वे च न स्थानिवद्, अनेन निषेधादिति तत्त्वम्। **कानि सन्तीति**। वाक्यसंस्कारपक्ष एतत्(२)। तत्र पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तेरिकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं द्रष्टव्यम्। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति। **न स्थानिवदिति**। तेन अतो लोपो नेति भावः। न च पूर्वमलोपस्ततो वलि लोप इति क्रमसत्त्वादकारेणार्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेशेन तल्लाभः। सम्भावनामात्रेणापि तल्लाभस्य वरेग्रहणेन ज्ञापनात्। अस्ति चात्रापि यदि पूर्वं यलोपः स्यात्तदाऽकारेण प्रत्ययत्वं लब्धं स्यादिति सम्भावना। फलं तु यातिरित्यादिसिद्धिरिति दिक्। **क्तिजिति**। "क्तिच्क्तौ च सञ्ज्ञायाम्" इत्यनेन। क्तिन् तु न। "अ प्रत्ययात्" इत्यनेन बाधात्। **न स्थानिवदिति**। स्थानिवत्त्वे हि स्वराप्रवृत्तिरेव स्यात्। अकारस्य तु न, स्वविधौ(३) स्थानिवत्त्वनिषेधात्। लित्त्वं तु कारक इत्यादौ सावकाशमिति भावः। **शिण्ढीति**। नन्वत्रानुस्वारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिः। न चास्मादेव ज्ञापकात्तस्याशास्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम्। फलाभावात्। तद्घटितसन्निवेशापेक्ष-

---

(१) नचाऽत्र पदसंस्कारपक्षे रोः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाऽप्राप्त्योदाहरणासम्भव इति वाच्यम्। पयःशब्दोपपदकणिजन्तेण्धातोः कर्मण्यणि इणो गमादेशे जायमानस्य पयोगमशब्दस्योक्तरीत्योदाहरणत्वसम्भवात्॥

(२) अत्र पदसंस्कारपक्षे प्रतीच इत्यादिकमुदाहरणं बोध्यम।

(३) स्थानिवद्भावेन यद्धर्मप्रकारकबुद्धिरुपजायते तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताके कार्ये कर्त्तव्ये न स्थानिवदिति तदर्थः।

अदनं ग्धिः । अदेः क्तिनि "बहुलं छन्दसि" इति घस्लादेशः । "घसिभसोर्हलि–" इत्युपधालोपः । "झलो झलि" इति सलोपः । धत्वम् । घस्य जश्त्वम् । "सहस्य स–" इति सूत्रात् स इत्यनुवर्तमाने "समानस्य च्छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदर्केषु" इति सूत्रेण सः । चरि–जक्षतुः ॥

स्य ततः पूर्वत्वस्यातिदेशसहस्रेणाप्यतिदेष्टुमशक्यत्वाच्च । "भोभगो–" इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तस्य स्थानिभूताल्वृत्तिधर्मत्वेन "अनल्विधौ" इति निषेधाच्च । विशेषणतया ऽलाश्रयणाच्च । भाष्ये "पूर्वत्रासिद्धे" इत्यवष्टभ्य वरे–यलोप–स्वर–भिन्नानां द्विर्वचनादीनां ग्रहणस्यात्र प्रत्याख्यानेन तस्य च णत्वे प्रतिप्रसवेनात्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाभावस्यैव लाभादिदमुदाहरणं चिन्त्यम् । णत्वग्रहणे च प्रतिप्रसववार्तिके लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नेत्युपपादयिष्यते । किं च "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्युत्तरम् "अनुस्वारस्य ययि–" "वा पदान्तस्य" "तोर्लि" "उदः-स्था–" "झयो हो–" "शश्छोऽटि" इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" "अभ्यासे चर्च" "खरि च," "वा ऽवसाने," "अणोऽप्रगृह्यस्य" इति, पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठपक्षे परसवर्णदृष्ट्या "झलां जश् झशि" इत्यस्य "झरो झरि" इत्यस्य चासिद्धत्वेन यय्परत्वाभावात्तदप्राप्तेरिति चेत्, सत्यम् । पादयतेः क्विपि पाद्धसतीत्यादौ "झयो ह–" इति पूर्वसवर्णे पञ्चमीसमासेन प्राप्तस्थानिवद्भाववारणार्थत्वात् हरितशब्दादाचक्षाणण्यन्तात् क्विपि हरिद्धसती(१)त्यादौ उक्तरीत्या प्राप्तस्य तस्य वारणार्थत्वाच्च । अत्राल्लोपस्यापि तत्प्राप्त्या क्वौ लुप्तमित्यस्य विषय एव न । हरिन्नमती(२)त्यादौ अनुनासिके तद्व्यावृत्त्यर्थत्वाच्च । "हयवरट्" सूत्रभाष्यरीत्या तत्र सवर्णग्रहणापकर्षेण तस्यापि सवर्णविधित्वादित्यन्यत्र विस्तरः । **सूत्रेण स इति** । "सग्धिः स्त्री सहभोजनम्" इत्यमरात्सहस्य सादेश इति प्रतीयते । "झलो झलि" इति सिच एव लोप इति पक्षे

(१) ननु हरित् हसतीत्यत्र "झयो ह" इत्यस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं "झलां जशोऽन्ते" इति जश्त्वेन तकारस्य दकारे तस्याऽनादिष्टादचः पूर्वत्वेन दृष्टत्वाभावात्स्थानिवत्त्वाऽप्राप्त्या नेदमुदाहरणं सम्भवतीति वाच्यम् । आचक्षाणण्यन्तात्क्विपि निष्पन्नस्य तकारान्तहरिच्छब्दस्य अशब्देन समासे निष्पन्नाद्धरिदशब्दाण्णिचि क्विपि "हरिद् हसति" इत्यस्योक्तप्रकारेणोदाहरणत्वसम्भवात् ।

(२) पञ्चमीसमासस्याऽनित्यत्वेन तत्पक्षीयोदाहरणस्य दृढतरफलत्वाभावादाह—हरिन्नमतीति । नन्वस्य भाष्यकृन्मतेनोदाहरणत्वसम्भवेऽपि सूत्रकृन्मतेनोदाहरणत्वासम्भवस्तदवस्थ एवेति चेन्न । उक्तप्रकाराद्धरिच्छब्दाल्लुनातिशब्दे परे "तोर्लि" इत्यनेन परसवर्णे कर्तव्ये प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य वारणेन सूत्रकृन्मते ऽप्युदाहरणलाभात् ॥

संयोगान्तस्य ॥ तदन्तस्येति । अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिलाभात् संयोगस्येत्येव सूत्रयितुमुचितं तथाऽपि प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञेति पक्षे दृषत्करोतीत्यादौ लोपं वारयितुं संयोगावन्तौ यस्येति द्विवचनान्तेन समासलाभार्थमन्तग्रहणम् । वृत्तौ हि उपसर्जनानामेकत्वसंख्यौत्सर्गिकी द्वित्वादिकं तु प्रयत्नलभ्यमिति भाष्ये स्थितम् ॥

"यण–"इति वाचनिकम् । यद्वा वाच्यो व्याख्येयः । व्याख्या च छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः । स्पष्टं चेदं "धि च" इति सूत्रे(१) भाष्ये । लोके तु सग्धिरित्यसाध्वेवेति(२) बोध्यम् ॥

विशेषणेन । पदस्येत्यधिकारप्राप्तविशेषणेन संयोगस्येत्यनेन । **एकत्वसंख्येति** । अभेदैकत्वसंख्येति तदर्थः । संख्यासामान्याभाव इति यावत् । विग्रहे एकवचनं तु औत्सर्गिकं सुबन्तत्वसम्पत्तिमात्रफलकमिति समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **भाष्ये स्थितमिति** । संयोगसञ्ज्ञासूत्रस्थे इत्यर्थः । एवं च प्रत्येकं संयोगसञ्ज्ञापक्षस्यानन्तरा इति सूत्राक्षरस्वारस्यविरोधेन(३) फलाभावेन चासङ्गतत्वमिति तत्रैव भाष्ये ध्वनिततया ऽत्रत्यमन्तग्रहणं व्यर्थमेव, न तु फलान्तरे ऽभिनिवेशः कार्य इति भावः । यत्तु संयोगेति लुप्तषष्ठीकम्, तच्च पदस्येति चान्तविशेषणम्, संयोगान्तस्य सतः पदान्तस्येत्यर्थमन्तग्रहणमिति । तन्न । ता-

(१) तत्र हि ।

"धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वन्तु कथन्ते स्याज्जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥ १ ॥
सर्वत्रैवं प्रसिद्धं स्यात् श्रुतिश्चाऽपि न भिद्यते ।
लुङश्चाऽपि न मूर्धन्ये ग्रहणं, सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिजग्रहणन्न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥ ३ ॥

निष्कर्त्तारमध्वरस्येति प्राप्ते इष्कर्त्तारमध्वरस्येत्यादिप्रयोग इव छान्दसो वर्णलोप इत्यर्थः ।

(२) "धिच" इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्या "सघ हिंसायाम्" इत्यस्य रूपस्वीकारे तु भाषायामप्यस्य प्रयोग इति ध्येयम् ।

(३) अनन्तरा इत्यस्याऽव्यवहिता इत्यर्थः । तत्र पर्युदासन्यायेन अव्यवहिता अपि व्यवधानयोग्या एव गृह्यन्ते । एवञ्च स्वाव्यवहितपूर्वत्वसामानाधिकरण्यं स्वाव्यवहितपरत्वसामानाधिकरण्यमित्युभयसम्बन्धेन यत्किञ्चित्पदार्थविशिष्टद्वित्ववत्त्वस्य व्यवहितपदार्थत्वेन एकैकवर्णस्य व्यवधानयोग्यत्वाभावान्न तस्य संयोगसंज्ञाप्रसक्तिरित्यर्थः ।

द्वेधा—"झलो झलि"इत्यतो झल्ग्रहणमपकृष्य झल एव लोपो विधीयते इति,अन्तरङ्गे लोपे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वमिति वा । न च षाष्ठी असिद्धपरिभाषा त्रिपादीस्थत्वेनासिद्धमन्तरङ्गं लोपं न पश्यतीति वाच्यम् । कार्यकालपक्षाभ्युपगमात् । न च "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"इति निषेधः । तस्यानित्यत्वात् । उत्तरकालप्रवृत्ते लोपे ऽजानन्तर्याभावाच्च । तथा च वार्तिकम्—"संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः", "न वा झलो लोपाद्", "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा"इति । इह यथोद्देशपक्षे आद्यं वार्तिकद्वयम्, तृतीयं तु कार्यकालपक्षे इति विवेकः । यत्त्वाहुः—वार्तिककृतो वचनं प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं तु भाष्यकृत इति । तन्निर्मूलम् । मतभेदे प्रमाणाभावात् । यद-

---

द्दशलक्ष्याभावात् । अत एव "ध्वसोः"इति सूत्रे "द्विशकारको निर्देशः" इति भाष्ये उक्तम् । त्वद्रीत्या संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाभावात्तदसंगतिः स्पष्टैव ॥

अपकृष्येति । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्य वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेन पूर्ववाक्यस्य क्व चिदझल्यपि प्रवृत्तिः(१) । उत्तरवाक्येन च तस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेन च नातिप्रसङ्गः । ध्वनितं चेदम् "अमो मश्" इत्यत्र भाष्ये । तत्र हि मद्वयात्मकमादेशं विधाय शित्त्वं प्रत्याख्यातम् । एकस्य मस्य संयोगान्तलोप इति च कैयटेन व्याख्यातम् । **अनित्यत्वादिति** । तत्र च ज्ञापकं "केऽण" इति निर्देशः । क इ अण इति स्थिते लक्ष्यगतपरत्वमाश्रित्य प्राप्त इकारस्य यण् असिद्धपरिभाषया तत्र व्यावर्त्यते । "अन्तरङ्गं बलीय"इति परिभाषान्तरं नास्त्येवेति भावः । वस्तुत "ओमाङोश्च"इत्याङ्ग्रहणादनित्यमिदम् । तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् । उदाहरणं तु(२) अक्षद्यूरिति । अन्यथा अन्तरङ्गे यण्यूडसिद्धः स्यात् । **मतभेद इति** । न वेति वाशब्दस्वारस्येन वचनारम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकारो भाष्यकृत्तु तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यमित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे इति

---

(१) अत एव "व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्"इति संहितापाठे संयोगान्तलोपेन लकारम्प्रश्लिष्य "कर्मवत्कर्मणा" इति सूत्रे तमनुवर्त्य लकारवाच्य एव कर्त्ता कर्मवदिति व्याख्यातम्भाष्ये ।

(२) "नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः"इति परिभाषोदाहरणमित्यर्थः । परिभाषार्थस्तु अज्निष्ठाऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः—बहिष्ट्वपदेन बहिरङ्गत्वमुच्यते तत्प्रयुक्तस्यासिद्धत्वस्य प्रकल्पनन्नेत्यर्थः ।

प्याहुः—काव्यं, कलत्रं, शाल्वं, चाचक्षाणः कान् कलत् शाल्, अद्भ्रयतेरधब् इति। तदपि न। पक्षत्रये ऽपि संयोगान्तलोपस्य दुर्लभत्वात्। आद्यपक्षद्वयैकरूप्यार्थं पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं बहिरङ्गमित्यल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वस्य सुवचत्वात्। अत एव कातन्त्रपरिशिष्टे शुक्रयतेः क्विपि शुक्ल् इत्युदाहृतम्। वान्तयोः क्विपि ऊठो दुर्वारत्वात्। न च स्थानिवत्त्वम्। क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात्। विचि "लोपो व्योः—"इति लोपस्य प्रसङ्गाच्च गिरिवेश्मयतेस्तु क्विपि यणः प्रतिषेधार्थं वचनारम्भपक्षे गिरिवेडित्युचितम्। प्रत्याख्यानपक्षे तु मान्तमेवेति दिक्।

सर्वं वार्तिककृत एवेति भावः। **काविति॥दि**। संयोगान्तलोपादिति भावः। ननु पूर्वपूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमित्यर्थो न भाष्यसम्मतः(१)। किं तु पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येव, किं च प्रातिपदिकाद् णिजुत्पत्तेरेव भाष्यसंमततया बहिर्भूतसुब्निमित्तकसंयोगान्तलोपोऽपि बहिरङ्ग इत्यरुचेराह—**वान्तयोरिति**। काव्ये यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात् "लोपो व्योः"इति कृते वान्तत्वमिति ऊठ् दुर्वारोऽन्त्ये च स्वत एवेति तत्र वलोपं बाधित्वोठ् दुर्वार इत्यर्थः। **विचीति**। काव्यशब्दे इति शेषः। यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। एवं च प्राचीनोक्तं संयोगान्तलोपोदाहरणत्वमयुक्तमिति भावः। शाल्वे तु अल्लोपादेः स्थानिवत्त्वान्न तत्प्रसक्तिरिति बोध्यम्। **मान्तमेवेति**। अस्य प्राप्नोतीति शेषः। तस्मात्तत्पक्षे ऽपि वाक्यभेदेन व्याख्याय गिरिवेडित्येव। अन्यथा ऽऽरम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदः स्यादिति भावः। **दिगिति**। दिगर्थस्तु संयोगान्तलोपसंयोगादिलोपविषयकतया ऽऽरब्धस्य "यणः प्रतिषेध—"इति वचनस्य संयोगान्तलोपविषयकस्य "झलो लोपात्" इति प्रत्याख्यानम्। अत एव तत्र "संयोगान्तलोपो झलो लोप"इति भाष्ये व्याख्या कृता। "बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यस्य तु बहिरङ्गो यणादेशो ऽन्तरङ्गो लोप इति व्याख्यानेन वार्तिकस्वारस्येन चेदृशानां(२) लक्ष्याणामनभिधानमे-

---

(१) अत एव "प्रकृत्यैकाच्"इति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे स्रजीयानित्यादौ "विन्मतोः"इति लुकि कृतेऽवशिष्टभागे टिलोपमाशङ्क्य तक्रन्यायेन टिलोपापवादविन्लुक्प्रवृत्त्या वारितम्भाष्ये। अत्र कैयटः—यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाऽप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते। तेन स्रजीयानित्यादौ साम्प्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते इति जातिपक्षमाश्रित्य बाधकत्वमुक्तवान्। तस्य चोक्तरीतिस्वीकारे वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः।

(२) ईदृशानामिति। अकृत्रिमयण्घटितलक्ष्याणामित्यर्थः।

इति पक्ष इति । पक्षद्वयस्यापि भाष्ये स्थितत्वादिति भावः । चत्वारि रूपाणीति । यत्तु वदन्ति—धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वित्वे लोपविकल्पे ऽन्यतरद्वित्वे ऽनुभयद्वित्वे च नव रूपाणि । तथा हि—एकधं त्रिधा । एकयं द्वियं त्रियं च । एवं द्विधं त्रिधं च त्रिधेति । न चान्तरङ्गे द्वित्वे बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वं, त्रैपादिके ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति विसर्जनीयसूत्रे भाष्यकैयटयोर्व्यवस्थापितत्वादिति । अत्रेदं वक्तव्यम्—पुनर्द्वित्वमशुद्धम् । एकस्यां व्यक्तौ एकं लक्षणं सकृदेव प्रवर्त्तेत(१) इति "एकः पूर्वपरयोः" इति सूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा च । वस्तुतस्तृतीयं वार्तिकं विसर्जनीयसूत्रभाष्ये(२) कार्यकालपक्षमुपक्रम्य "अयुक्तोऽयं परिहारो नवा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा" इत्यनेन दूषितमित्यलम् ।

उभयद्वित्वेति । द्विधं द्वियमेकम् । (१) पुनर्द्वित्वे त्रिधं त्रियम् । (२) **अन्यतरेति** । एकधं द्वियं त्रियं च । (४) एकयं द्विधं त्रिधं च । (६) द्वयोरपि द्वित्वे अन्यतरस्य पुनर्द्वित्वे द्विधं त्रियम्, (७) त्रिधं द्वियं च । (८) अनुभयद्वित्वे एकधमेकयम् । (९) लोपविकल्पान्यतरद्वित्वयोः समफलता संभवमात्रेण तु तदुक्तिः । **एकः पूर्वपरयोरिति** । तत्र हि यथा ऽनयोः पूलयोः कटं कुर्वित्यादौ

---

(१) तत्र हि नार्कुटो नार्पत्य इत्यादौ प्राप्तविसर्गवारणायारब्धस्य "विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे" इति वार्त्तिकस्य खण्डनावसरे "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" इति परिभाषया गतार्थत्वमुक्तमेकदेशिना । ततोऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोः सनिरूपकत्वेन परस्परं प्रति परस्परज्ञानस्यापेक्षितत्वेन त्रैपादिके तदसम्भवप्रदर्शनायोच्यते सिद्धान्तिना—नैष युक्तः परिहारः, अन्तरङ्गम्बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्भवतीति । अन्ते चाऽतोऽयुक्तोऽयम्परिहार इत्याद्युपसंहृतम् ।

(२) तल्लक्ष्ये तल्लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इत्यर्थः । तल्लक्ष्यत्वं च प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणो यावान् शब्दसमुदायस्तदघटको यस्तदघटितत्वम् । तेन सुध्युपास्य इत्यादौ "अनचि च" इति शास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तावुद्देश्यत्वेनाश्रीयमाणः समुदाय उध् इति तदघटको य आस् इति तदघटितत्वस्य उध् इति समुदाये सत्त्वेन तस्य तल्लक्ष्यत्वेऽपि आस् इति समुदायस्य तल्लक्ष्यत्वाभावात्तत्राऽपि "अनचि च" इति द्वित्वं प्रवर्तते । एवमेव पट्व्या मृद्व्येत्यादौ "इको यणचि" इत्यादेर्वारद्वयं प्रवृत्तिः । नन्वेवं पथ इत्यादौ "भस्य टेर्लोपः" इति शास्त्रस्य प्रथमप्रवृत्तौ पथिन्शब्दघटकस्य इन् इत्यस्योद्देश्यत्वेनाश्रयणेऽपि अथ् इति समुदायस्योद्देश्यत्वेनानाश्रयणात् तस्योक्तरीत्या तल्लक्ष्यत्वाऽभावात्तत्रापि टिलोपः स्यादिति चेन्न । उद्देश्यत्वेनेत्यस्योपयोगित्वेनेत्यर्थात् । तथाचोद्देश्यत्वेनोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन वा ऽऽश्रयणस्य

द्वित्वानामानन्त्यापत्तेः। न च "झरो झरि" इति "हलो यमाम्-" इति च लोपेन

एकवाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्ध्येककटकरणप्रतीतिस्तथा आदचि पूर्वपरयोर्गुण इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसंख्याविवक्षणाच्चोभयोः स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहणं प्रत्याख्याय शङ्कितम्—शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं संस्कारकं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेवार्थबोधकं, यथा ऽऽधानेनाग्नीन्संस्कुर्यादित्यर्थकं "वसन्ते ब्राह्मणो ऽग्नीनादधीत" इति वाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकं सकृदेव स्वविषये प्रवर्तकं च। अत एव पुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारः, तथा व्याकरणशास्त्रस्य "अवर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्य" इत्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यात्। अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यं वाच्यः। तद्वत्पूर्वपराविषये ऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति। तत्र गुणो भवतीत्याद्यंशो लक्ष्यसंस्कारफलक एव यथाऽऽधानमग्निसंस्कारकं, शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशयः। ततः सिद्धान्तितम्। यथा नि-

---

तल्लक्ष्यत्वप्रयोजकत्वेन प्रकृते प्रथमप्रवृत्तौ उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन पथिन्शब्दस्याश्रितत्वाद् द्वितीयप्रवृत्तौ च तद्घटकाघटितस्यैवाश्रयणीयत्वेन तस्यापि तल्लक्ष्यत्वसिद्धेः। अत एव "पथः संख्या-" इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः।

नन्वेवमपि सर्वेषामित्यादौ सर्व आमित्यवस्थायामामः सुडागमे कृते यदागमन्यायेन तस्याऽऽमत्वात् प्रथमप्रवृत्तौ य उद्देश्यत्वेनाश्रित आम् तद्घटको यः सुडागमस्तद्घटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्पुनः पुनः सुट् स्यात्। एवम् अगौप्सीदित्यादावपि अगुप् स् ईत् इत्यवस्थायां "वदव्रज-" इतिवृद्धेः प्रथमप्रवृत्तावाश्रीयमाणो यो गुप् इति तद्घटको य औकारस्तद्घटितत्वाभावेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्पुनरपि वृद्धिः स्यादिति चेन्न। आश्रीयमाणाऽघटके आश्रीयमाणघटकोद्देश्यकागमविकारातिरिक्तेति विशेषणदानेनाऽदोषात्। तथा च सुडागमस्य, औकारस्य वाऽऽश्रीयमाणघटकोद्देश्यकागमविकारातिरिक्तत्वाभावान्न दोषः। अत एव "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशस्य, "सिचि वृद्धिः" इति सूत्रस्थस्योदवोढामित्यत्राऽनेन न्यायेन वृद्धिवारणपरभाष्यस्य च सङ्गतिः॥ नन्वेवमपि गोपायन्तीत्यादौ गोपाय अ अन्तीत्यवस्थायां द्वितीयतृतीयाऽकारयोः पररूपावसरे "अतो गुणे" इत्यस्य प्रथमप्रवृत्तावाश्रीयमाणो यो द्वितीयाऽकारस्तद्घटको यः पररूपनिष्पन्नोऽकारस्तस्याऽऽश्रीयमाणघटकोद्देश्यकविकारातिरिक्तत्वाऽभावेन तल्लक्ष्यत्वात्तत्स्थाने पुनः पररूपं न स्यादिति चेन्न। विकारांशे तद्घटकमात्रोद्देश्यकेति मात्रपदनिवेशस्य विवक्षितत्वात्। तथा च प्रकृते पररूपनिष्पन्नाकारस्योभयस्थानिकत्वेन तन्मात्रोद्देश्यकत्वाऽभावेन न दोष इति दिक्।

स्यनैमित्तिककाम्यविधीनां(१) तदकरणजन्यप्रत्यवायपरिहाराय फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवात् पुनः प्रवर्तकत्वम्। तथा समाप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्वं प्रयोगविधेः। "एकः शब्दः सम्यग् ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति" इत्यनेन काम्यत्वं चेति तत्तद्विषयानन्तवाक्योपप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति। एवं प्रयोगविध्यंशस्य नित्यकाम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यंशस्य शुद्धसंस्कारार्थत्वमेवोक्तम्। एवं च तस्याधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि एकाग्नाविवैकलक्ष्ये नावृत्तिरिति पूर्वपरयोर्नादेशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम्। एवं च स्पष्टमेव पूर्व-

---

नन्वेवमपि राजपुरुष इत्यादौ "सुपोधातु-"इतिशास्त्रेण राजपदोत्तरङस्प्रत्ययलोपावसरे प्रातिपदिकस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रितत्वात् पुरुषपदोत्तरसुलोपावसरे च तस्यैव तथात्वेनाश्रीयमाणत्वेन तल्लक्ष्यत्वात्पुनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न। समानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वस्य लक्षणे निवेशनाद्दोषात्। प्रकृते च ङस्प्रत्ययलोपकाले एव पुरुषपदोत्तरसुलोपस्यापि प्राप्त्या समानकालिकप्राप्तिविषयघटितत्वमेव न तु तदघटितत्वमिति तल्लक्ष्यत्वाऽभावान्न दोषः। एवमेव पधिर्गीग्, भवेत्, इत्यादौ षत्वसलोपादेर्द्विवारं प्रवृत्तिः। अत एव "न संप्रसारणे सम्प्रसारणम्" इति निषेधः सङ्गच्छते, अन्यथैकस्मिन् लक्ष्ये सम्प्रसारणद्वयासम्भवेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव। नन्वेवमपि लिट्त्सु इत्यत्र धकारस्य चर्त्वावसरे "खरि च"इत्यत्र "पदस्य"इत्यधिकारप्राप्तस्य वैयधिकरण्येन पदावयवे खरीति सम्बन्धे पदस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वेनाश्रितत्वाद् द्वितीयप्रवृत्तौ च तस्य तथात्वेनाऽऽश्रयणीयत्वात् समानकालिकप्राप्तिविषयाघटितत्वेन च तल्लक्ष्यत्वापत्त्या पुनः प्रवृत्तिर्न स्यादिति चेन्न। समानकालिकेत्यस्य प्रथमप्रवृत्त्यनुत्तरकालिकप्राप्तीत्याद्यर्थविवक्षणात्। प्रकृते चोत्तरकालिकप्राप्तिभिन्नपूर्वकालिकप्राप्तिविषयघटितत्वेन तल्लक्ष्यत्वाभावात्। एवं च क्वचित्समानकालिकप्राप्तिः क्वचिच्च प्रथमप्रवृत्तिपूर्वकालिकप्राप्तिस्तल्लक्ष्यत्वाभावप्रयोजिकेत्यर्थः। अस्ति हि प्रकृते धुडागमात्पूर्वं डकारस्य चर्त्वप्राप्तिरिति न दोष इत्यलम्।

(१) नित्यविधित्वं नित्यकर्मविधायकत्वम्, एवं काम्यनैमित्तिकविधिष्वपि बोध्यम्। तत्र नित्यकर्मत्वं च—तदनुष्ठाने चित्तशुद्ध्यतिरिक्तफलविशेषाजनकत्वे सति तदननुष्ठाने प्रत्यवायसाधकत्वम्। यथा "यावज्जीवं अग्निहोत्रं जुहोति" "अहरहः सन्ध्यामुपासीत"इत्यादौ। नैमित्तिककर्मत्वं च—तदनुष्ठाने फलविशेषजनकत्वे सति तदननुष्ठाने प्रत्यवायजनकत्वम्। यथा "यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान् दहेत् सोऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्" "राहूपरागे स्नायात्" इत्यादौ। काम्यकर्मत्वं च—तदनुष्ठाने फलविशेषजनकत्वे सति तदननुष्ठाने प्रत्यवायाजनकत्वम् यथा "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः"। "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यादौ।

निर्वाहः। लोपस्य वैकल्पिकत्वात्। कथमन्यथा त्रिधं त्रियं चेति भवदुक्तिः संगच्छेत। किं चैवं सति "सर्वस्य द्वे" इति द्वित्वमपि पुनः पुनः प्रवर्तेत।

पक्षसिद्धान्तयोरयं न्यायः संस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भावः। "संप्रसारणाच्च" इति सूत्रे भाष्ये ऽपि स्फुटोऽयम्। **वैकल्पिकत्वादिति**। एवं च पक्षे द्वित्वानामानन्त्यापत्त्या परिनिष्ठितत्वाभावापत्तिः। न च त्वदुक्तरीत्या ऽऽनन्त्यापत्तिप्रयुक्तमपरिनिष्ठितत्वमसकृत्प्रवृत्तौ बाधकमिति लभ्यते। तच्च नात्र, द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छाक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसंभवात्। अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं हि परिनिष्ठितत्वमिति वाच्यम्। आनन्त्यापत्तेरित्यस्य चतुष्पञ्चादिधकारयकाराणामापत्त्या त्रिधमित्यादित्वदुक्तमर्यादाभङ्गापत्तेरित्यर्थात्। तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नवत्वोक्तिरसंगतैवेति। आनन्त्यापत्तिरेव तन्न्यायबीजामिति तु न युक्तम्। उदवोढामित्यादौ उद् अवह् स् तामित्यवस्थायां सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धावोकारे "लक्ष्ये लक्षणस्य" इति न्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति "सिचि वृद्धिः—" इति सूत्रस्थभाष्याविरोधात्। आनन्त्यापत्तेस्तत्राभावात्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदेन न लक्ष्यभेदाश्रयणम्। "समःसुटि" इति सूत्रं चास्यां मानम्। अन्यथा "समो वा लोपम्—" इत्यनेनान्त्यलोपे पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्यापि सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। "इरयोरे" इतिसूत्रे इरयोरिति द्विवचनं तु स्वाविधेयस्य स्वस्मिन्नुद्देश्यत्वाप्राप्त्या(१) तत्प्राप्तये इति न तदस्यां मानम्। न च तत्र "संहिवहोरोत्—" इति तपरत्वसामर्थ्याद् न वृद्धिरिति वाच्यम्। अशाब्दत्वात्, अतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात्। एतेन सुद्ध्युपास्ये पूर्वधस्य द्वित्वे जश्त्वे लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्वमित्यपास्तम्। पूर्वमकारस्येदानीमोकारस्येति लक्ष्यभेदस्योदवोढामित्यादावपि सत्त्वेनोक्तभाष्यविरोधात्। विकारान्यानुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यं तु ममाप्यस्त्येवेति दिक्। **इति द्वित्वमपीति**। एतेनाष्टमिकवर्णद्वित्वं स्थाने द्वित्वमिति लक्ष्यभेदोऽस्तीति परास्तम्। पदद्वित्वस्याप्यावृत्त्यापत्तेः। वस्तुतस्तत्षाष्ठद्विर्वचनं स्थाने

---

(१) नन्वेवम् अशब्दादाचारक्विबन्ताद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे पुनः प्रेषणविवक्षायां पुनर्णिच् न स्यात् "हेतुमति च" इति शास्त्रविहितस्य णिच एव द्वितीयणिज्विधावुद्देश्यत्वादिति चेन्न। स्वीयविधेयतावच्छेदकस्य स्वीयोद्देश्यतावच्छेदकत्वं न भवतीत्यर्थे तस्य तात्पर्यात्। तथा च प्रकृते इशब्दे उद्देश्यतापर्याप्तावपि तद्वृत्तिधातुत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकं न तु णित्त्वमिति न दोष इति दिक्।

अत एव "लिटि धातोः—"इति सूत्रे ऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । सन्नन्ताद्यङन्ताद्वा णिचि चङि द्वित्वाभावार्थं तदिति तु कैयटादिभिरुक्तम् । तस्मादिह त्यज वा पञ्चमादीनि रूपाणि स्वीकुरु वा रूपानन्त्यमिति नवत्वोक्तिरसंगतैव । सकारद्वित्वेनाष्टौ विसर्गद्वित्वेन षोडशेति त्वन्यदेतत् । यदप्युक्तं त्रैपादिके ऽन्तरङ्गे इत्यादि । तदपि न । नार्कुटो नार्पत्य इत्यत्र विसर्गवारणाय वृद्धेरसिद्धत्वस्य तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वात् । "संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेधः"इत्यस्य बहिरङ्गत्वेन प्रत्याख्यातत्वात् । स्वयमपि तथैवानूदितत्वाच्च । तस्मादिह यथोद्देशपक्षो ग्राह्यो बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तये । तथा च भाष्ये मयः परस्य यणो द्वित्वे दध्यत्रेत्युदाहृतम् । न चैवमपि "इकोऽसवर्ण—"इति शाकलेन रूपान्तरमस्त्विति वाच्यम् । समासे तन्निषेधात् । न च नित्यसमास एव तन्निषेध इति वाच्यम् । भाष्ये नित्यग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वात् । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यात् । नन्विह यणेव दुर्लभः । सुधीशब्दस्य. ध्यायतेः संप्रसारणेन निष्पन्नत्वेन "संप्रसारणाच्च"इति पूर्वरूपापत्तेरिति चेन्न । "संप्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणम्"इति वार्तिकोक्तेः । संप्रसारणस्थानिकस्यातथात्वाच्च । न

द्विर्वचनमित्यन्यत्र निरूपितम् । **प्रत्याख्यानमिति** । "अनभ्यासप्रतिषेधोऽनर्थकश्छन्दसि वावचनात् नोनूयतेर्नोनावेत्यादौ न दोष"इति भाष्यम् । "एकस्यैकाचो द्वित्वे कृते एकाज्व्यपदेशे हेतोरचो द्विरुक्तत्वाद् अनेन न्यायेनाचः पुनः पुनर्द्वित्वाप्राप्तौ अवयवान्तरस्यैकाच्त्वाभावेन तदप्रवृत्तौ तद् व्यर्थम्" इति च तदाशयः कैयटेनोक्तः । **कैयटादिभिरिति** । अत्रारुचिबीजं तु भाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानं, "स्तौतिण्योः—"इति सूत्रस्थः सोषुप्यतेः सन् सोषुपिषत इति भाष्यप्रयोगोऽपि च्छान्दस इत्याहुः । **रूपानन्त्यमिति** । रूपाधिक्यमित्यर्थः । तदाह—**नवत्वोक्तिरसङ्गतैवेति** । **सकारद्वित्वे इति** । अच्परयत्वावच्छिन्नं ह्यस्य लक्ष्यम्, तत्रैकस्मिन् धकारे प्रवृत्तावपि तादृशे सकारे लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति भावः । एवं संप्रसारणादिविधौ यण्त्वावच्छिन्नमुद्देश्यमिति लक्ष्यभेदाद्यावदुद्देश्यं पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न "न संप्रसारणे" इत्यादेर्वैयर्थ्यमिति बोध्यम् । **तदपि नेति** । यथोद्देशपक्षे इत्यनुक्त्वा सामान्येन यदुक्तं तदपि नेत्यर्थः । **तस्मादिहेति** । "यणो मय" इत्यत्रेत्यर्थः । विसर्जनीयसूत्रभाष्यात्तु कार्यकालपक्षे ऽपि त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तिरिति लभ्यते मूलं तु कैयटानुसारेणेति परे । **संप्रसारणस्थानिकस्येति** । स्थाने

चैवमपि "न भूसुधियोः" इति, यणिनषेधः शङ्क्यः। आङ्त्वेन प्रत्यये परत एव तस्य प्रवृत्तेः। अनन्तरस्येति न्यायेन "एरनेकाचः-" इति "ओस्सुपि" इति च सूत्रद्वयेन प्राप्तस्यैव निषेधाच्च। धात्रंश इति। अत्र रेफस्य द्वित्वं न। द्वित्वप्रकरणे रहाभ्यामिति साक्षाच्छ्रुतेन निमित्तभावेन रेफस्य कार्यित्वबाधात्। सुध्युपास्य इत्यादौ तु स्थानित्वेन निमित्तत्वमिकः "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्यादिनिर्देशाज् ज्ञापकान्न बाध्यत इति कैयटः। तकारस्य तु भवत्येवेत्युक्तम्। तच्च वेध्यतोऽत्र

जातस्येति शेषः। साक्षात्संप्रसारणस्थानिकपूर्वरूपादेः "हलः" इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वाङ्गीकारे ऽपि पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्तस्य "हलः" इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेन संप्रसारणत्वे मानाभाव इति भावः। **द्वित्वं नेति।** "यणो मय" इति प्राप्तं नेत्यर्थः। **द्वित्वप्रकरणे इति।** तथा च भाष्यम्— "रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्यः। स्वर्नयति। कुण्डं रथेन। मद्रह्रदः। भद्रह्रदः। न वक्तव्यः। रेफोष्मणां सवर्णा(१) न सन्ति। नेमौ रहौ कार्यिणौ किं तर्हि निमित्तं द्विर्वचनस्येति"। अन्यथा वचनारम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानानापत्तेः। साक्षाच्छ्रुतेन-विशेषशब्दबोधितेन। यत्र यत्र द्वित्वनिमित्तत्वं तत्र सर्वत्र वाक्यान्तरेण "अनचि" इत्यनेन कार्यित्वप्रसक्तेरनवकाशेन तेन भाष्यप्रामाण्यात्सामान्यत एव द्वित्वकार्यित्वं बाध्यते इति भावः।

न बाध्यत इति। इदं च व्यक्तिपक्षे ऽप्यावश्यकम्। अन्यथा "अकः सवर्णे-" इत्येतत्पर्यालोचनया श्रीश इत्यादिविषयकयणशास्त्राभावकल्पनवत्संग्राहकवाक्ये इकः स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणाभावस्यैव कल्पनं स्यादिति स्पष्टम् "इको यणचि" इत्यत्र कैयटे। **कैयट इति।** अत्रारुचिबीजं तु अत्र स्थानित्वस्य नानवकाशत्वं मध्वत्रेत्यत्र निमित्तत्वाप्राप्त्या तत्र स्थानित्वस्य चारितार्थ्यात्। तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽप्यनवकाशविषय एव इति स्पष्टं "तद्धितेष्वचाम्-" इति सूत्रे भाष्ये। तद्प्राप्तियोग्यविषयाभावरूपं चानवकाशत्वमेतद्विषये। न च तक्रकौण्डिन्यन्यायो विधेयविषय एव विशेषविहितेन सामान्यविहितं बाध्यत इति अभियुक्तव्यवहारादिति वाच्यम्। अपूर्वबोध्यत्वेन निमित्तत्वादेरपि विधेयत्वात्। न हि निमित्तवत्तत्त्वमपि मानान्तरसिद्धमिति

---

(१) "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा" इत्यत्र "अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः" इति सूत्रात् सवर्णग्रहणमपकृष्य चतुर्मुख इत्यादावनुनासिकत्वारणपक्षे तस्यापि सवर्णविधित्वेन भाष्यकारमते निस्तारः॥

रूपद्वयम् । लाकृतिरिति त्वेकमेव ॥

दिक्(१) । **एकमेवेति** । यणतत्प्रागवर्तियरोर्द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदाभावादिति भावः ।

---

(१) वस्तुतस्तु बाध्यबाधकत्वेनाभिमतशास्त्रीयविषयतयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावस्तत्रैव तक्रकौण्डिन्यन्यायः प्रवर्तते । अत एव "आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी बाधते अनुशतिकादिषु पुष्करसच्छब्दस्य पाठसामर्थ्यात्" इति भाष्ये सामर्थ्योपवर्णनं सङ्गच्छते । उद्देश्यादिदलप्रविष्टधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावमात्रेणैतन्न्यायप्रवृत्तिस्वीकारे तु तद्भाष्यस्याऽसङ्गतिरेव स्यात् । अस्ति हि अत्रापि ञिद्णित्ताद्धितत्वाञ्णित्प्रत्ययत्वरूपधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभाव इति न्यायेनैवेष्टसिद्धिः स्यात् । एवमनेन न्यायेन बाधोऽपि व्याप्यविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये सङ्कोचरूपो बोध्यः । अत एव आट, आटतुः, इत्यादौ द्वित्वसिद्धिः । अन्यथा व्याप्यविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने सङ्कोचस्वीकारे तु "लिटि धातोरनभ्यासस्य" इति सूत्रीयोद्देश्यतारूपव्यापकविषयतावच्छेदकप्रथमैकाच्त्वरूपधर्मावच्छिन्ने "अजादेर्द्वितीयस्य" इति सूत्रीयोद्देश्यतावच्छेदकतारूपव्याप्यविषयतावच्छेदकाजादिप्रथमैकाच्त्वरूपधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन सङ्कोचे "लिटि धातोः–" इत्यनेन द्वित्वं न स्यात् । नापि "अजादेः–" इत्यनेन, द्वितीयस्यैकाचोऽभावात् । पूर्वोक्तरीत्या द्वितीयाजवधिकपूर्वत्ववदजादिप्रथमैकाच्त्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन व्यापकविषयताश्रये प्रथमैकाच्त्वावच्छिन्ने सङ्कोचे तु प्रकृते द्वितीयाजवधिकपूर्वत्ववत्त्वाभावात्तदतिरिक्तत्वेनाऽसङ्कोचात् "लिटि धातोः–" इत्यनेन द्वित्वसिद्धिरिति न दोषः ॥ एवं च प्रकृते यरव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टाजव्यवहितोत्तरत्वविशिष्टरेफत्वावच्छिन्नविषयताश्रयातिरिक्तत्वेन अजव्यवहितोत्तरयत्वावच्छिन्नविषयताश्रये सङ्कोचे क्रियमाणे हर्यनुभव इत्यादौ रेफस्य द्वित्ववारणेऽपि अर्हेणेत्यादौ यरवधिकपूर्वत्वाभाववतो रेफस्य द्वित्वापत्तिस्तदवस्थैव । एवं मद्रह्रद इत्यत्र पूर्वरेफस्य "यणो मय" इत्यनेन द्वितीयरेफस्य "अचो रहाभ्यां द्वे" इत्यनेन द्वित्वापत्तिः स्यादेव ॥ तस्मादत्र तक्रन्यायातिरिक्तेन माठरपरिवेषणन्यायेन व्यवस्थेति भाष्यकाराशयः ॥ सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तां, माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषाताम् इति च न्यायाकारः । एकविधेयतानिरूपितोद्देश्यदलप्रविष्टधर्मयोर्यत्र व्याप्यव्यापकभावस्तत्रायं न्यायः प्रवर्तते । अनेन च बाधो व्याप्यधर्मावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्ने संकोचरूपः क्रियते । तथा च प्रकृते द्वित्वरूपैकविधेयतानिरूपितोद्देश्यदलप्रविष्टयो रेफत्वयत्वरूपधर्मयोर्व्याप्यव्यापकभावसत्वादेतन्न्यायप्रवृत्तौ रेफत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन यत्वावच्छिन्ने संकोचाद् हर्यनुभवः, अर्हेण इत्यादौ "अनचि च" इत्यनेन न द्वित्वम् । तत्र संकुचितस्यैव यर्पदस्यानुवृत्तत्वात् । एवं "यणो मय" इति तत्सूत्रस्थवार्तिकेऽपि संकुचितयर्पदस्यानुवर्तनाद्रेफातिरिक्तयरन्तर्गतो यो यण् तस्य मयः परीभूतस्य द्वित्वमित्यर्थेन मद्रह्रद इत्यत्र पूर्वरेफस्य द्वित्वं न । एवं द्वितीयरेफस्यापि "अचो रहाभ्याम्" इति द्वित्वं न भवति इति व्यवस्थोपपद्यते । अस्य न्यायस्य तक्रन्याया-

हलो यमाम् ॥ लोपः स्याद्वेति । "झयो हः-"इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः । एतच्च लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । माहात्म्यमिति । अत्र मलोपो नेत्यर्थः । "हलो यरां यरि सवर्णे लोप" इति तु न सूत्रितम् । आध्नोंत्, मूर्ध्नः, शार्ङ्गम्, आर्त्नीं, इत्यादौ रेफात्परस्य लोपापत्तेः ॥

वान्तो यि ॥ यकारादाविति । विशेषणमात्मान्तस्य सञ्ज्ञा स्यादित्येतदर्थकस्य "येन विधिः-"इति सूत्रस्यापवादभूतेन "यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे"इति वार्तिकेनायमर्थो लभ्यते । ओदौतोरिति । पूर्वसूत्रे तयोरेव वान्तौ प्रति स्थानित्वेन निर्णीतत्वादित्यर्थः । ननु गव्यूतिरित्यत्र "हलि सर्वेषाम्"इति, "लोपः शाकल्यस्य"इति वा लोपः स्यादित्याशङ्क्याह वान्त इति । लव्यमिति । लुनातेरचो यत् । "सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति गुणः । अवश्यलाव्यमिति । "ओरावश्यके"इति ण्यत् ।

क्षय्यमिति । "शकि लिङ् च"इति चात्कृत्याः । क्षेयमिति । "अर्हे कृत्यतृचश्च"इति यत् । हर एहीति । इह "ओमाङोश्च"इति पररूपं प्राप्तम् ॥

उरण् रपरः ॥ आन्तरतम्यादिति । रेफशिरस्कस्यार् इत्यस्य रेफ-

वकारस्तु नात्र(१) । अन्यूनानतिरिक्तस्थानकादेशलाभेनाधिकस्थानकस्याप्रवृत्तेः । लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधेनेदृशानामनभिधानमिति तत्त्वम् ।

आर्त्नी इति । आङ्पूर्वादर्तेर्बाहुलकान्निप्रत्ययः । धनुषः कोटी उच्यते । "आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः"इत्यमरे नकाररहितः पाठो दृश्यते । अर्तिरिति पाठान्तरम् । वार्तिकेत्यनेन तस्य वाचनिकत्वं सूचितम् ।

पूर्वसूत्रे इति । वान्तज्ञानाय तत्पर्यालोचनस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

तिरिक्तत्वादेव चानेन न्यायेन "इको यणचि"इत्यादावपि इक्त्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेनाच्त्वावच्छिन्ने संकोचो मा भूदित्येतदर्थं "तस्मादित्युत्तरस्य"इति निर्देशेन ज्ञापकेन समाधानं कैयटोक्तमपि सङ्गच्छते इति दिक् ॥

(१) "स्थानेऽन्तरतमः"इति सूत्रे तमब्ग्रहणसामर्थ्येन अत्यन्तसदृशस्यैवादेशत्वमिति लभ्यते । अत्यन्तसदृशत्वं च स्थानिविशिष्टधर्मवत्त्वम् । वैशिष्ट्यं च स्ववृत्तित्वं स्वस्थानिकादेशवृत्तित्वं स्वस्थानिकादेशतरयावदादेशावृत्तित्वमिति संबन्धत्रयेण । तथा च प्रकृते लृकारस्य स्ववृत्तिदन्तमात्रस्थानजन्यत्वरूपधर्मवत्त्वेन लकार एव सदृशतमः । वकारस्य तु दन्तोष्ठस्थानजन्यत्वेन तादृशधर्मवत्त्वाभावान्न तत्प्राप्तिरित्यर्थः ।

द्वारा ऋकारेण स्थानसाम्यादित्यर्थः । पक्षे द्वित्वमिति । ऋधेर्ध-स्येति भावः ।

लोपो वेति । "झयो होऽन्यतरस्याम्" इति सूत्राद्विकल्पानुवृत्तेः । एतच्च "नाज्झलौ" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । प्राचस्तु विकल्पा-नुवृत्तेरनुक्तेर्न्यूनता । यदपि व्याख्यातृभिः "शरोऽचि" इति ज्ञापकमुपन्यस्य तत्संवादार्थं भाष्यमुपन्यस्तम्—"अनुवर्त्तते विभाषा शरोऽचि यद्वारयत्ययं द्वित्वम्" इति । तन्न । तदुत्तरभाष्ये एव उक्तज्ञापकस्य दूषितत्वात् । लोपस्य हि नित्यत्वे "अचो रहाभ्याम्–" इति द्वित्वं लोपापवादः स्यात् । तथा च "शरोऽचि" इत्यस्य सार्थक्यं स्पष्टमेव । तस्माद्विकल्पानुवृत्तौ ज्ञापकान्तरमनु-सर्तव्यम् । भाष्यकारादिव्याख्यानमेव वा शरणम् । द्वित्वलोपयोरिति । यत्तु द्वित्वविधानसामर्थ्याद् द्वावेव शिष्येते इति । तन्न । लोपस्य वैकल्पि-कत्वेन द्वित्वस्य पक्षे चरितार्थत्वात् । त्रिधमिति । "यणो मय" इति लक्ष-णान्तरेण पुनर्द्वित्वे तु चतुर्धमपि बोध्यम् ।

ऋधेर्धस्येति । न च द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थकेन "पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे" इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे दस्येति वक्तुमुचितमिति वा-च्यम् । फले विशेषाभावेन तदनादरणात् । न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति । तदनन्तरं जश्त्वप्रवृत्तेः सत्त्वात् । यत्र पूर्वत्रासिद्धप्र-वृत्तौ तन्निषेधे वा फले विशेषस्तत्रैवास्याः परिभाषात्वेन प्रवृत्तेरित्यन्यत्र वि-स्तरः । यद्वा धस्य तत्स्थानिकस्येत्यर्थ इति दिक् ।

नाज्झलाविति सूत्रे इति । "हयवरट्" सूत्रशेषे चेत्यपि बोध्यम् । **अनुक्तेरिति** । "हलो यमाम्" इत्यत्र "झरो झरि" इत्यत्र चेति भावः । **ज्ञाप-कमिति** । उभयत्रापि विकल्पानुवृत्ताविति भावः । **लोपस्य हीति** । लोपमात्रस्येत्यर्थः । **लोपापवाद इति** । आरम्भसामर्थ्यादिति भावः । **ज्ञापकान्तरमिति** । "अणुदित्" सूत्रस्थमण्ग्रहणं हलः परस्य यरो लोपो वैक-ल्पिक इति सामान्यापेक्षमाश्रयणीयमिति भावः । तस्य "हलो यमाम्–" इति विशे-षापेक्षत्वे आह—**व्याख्यानमेव वेति** । यदि तु "हलो यमाम्–" इत्यत्र वि-कल्पं सिद्धं कृत्वा द्वित्वस्य तद्विषये चारितार्थ्येन "झरो झरि" इत्यत्र तदनु-वृत्तौ "शरोऽचि" इति ज्ञापकमुपन्यस्यते तदा सम्यगेव, परं तु प्राचां भाष्यसंम-तिलेखः प्रामादिकः । तद्भाष्यस्योभयविषयतया प्रवृत्तेः ।

एत्येधत्यूठ्सु ॥ अत्र एचीत्यनुवर्त्तते तच्च एतेरेव विशेषणं न त्वेधतेः । अव्यभिचारात् । नाप्यूठः । असम्भवादिति प्राञ्चः । अत्र कैयटः । एधतेरपि विशेषणम् । मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारात् । यद्यपीदं कैयटपुस्तकेषु प्रायेण न दृश्यते तथा ऽपि क्व चिद् दृश्यत एव । न च "णौ चङि-"इति ह्रस्वे कृते नायमेधतिरिति वाच्यम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । न चैवमपि "अजादेर्द्वितीयस्य"इति धिशब्दस्थाने धिधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम् । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति षाष्ठभाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात् । जिघांसतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यात् । न चान्तरङ्गत्वात् प्रथमं "चङि" इति द्वित्वे कृते ह्रस्वो न भवत्येवेति वाच्यम् । ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्यापि "णौ चङि"इति

असम्भवादिति । न च आ अवतीति औजेनस्य औजेनौरित्यादाववेः क्वावूठ्याद्गुणे परादिवत्त्वेनोठ्त्वात्सम्भवोऽस्ति । न च "वृद्धिरेचि"इति सिद्धिः"ओमाङोश्च"इत्यनेन बाधाद्, अनेन तु सामर्थ्यात्तद् बाध्यत इति वाच्यम् । तस्यानभिधानादित्याशयात् । किं च "ओमाङोः-"इत्येतद्बाधकल्पनापेक्षया सामर्थ्येन लक्ष्यानुरोधेन च "एचि"इत्यस्यासम्बन्धकल्पनैवोचिता । **ह्रस्वे कृते इति** । वृद्धेः पूर्वमित्यादिः । वार्णपरिभाषयेति भावः । **अनन्यत्वादिति** । न च "अचः परस्मिन्"इति स्थानिवत्त्वेनैजादित्वं सुलभम्, पूर्वपरविधित्वात् । पूर्वस्यैव विधौ हि सः । मध्ये ऽपवादन्यायेनाद्गुणं बाधित्वा इहैव स्यात् । उपैधत इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति भावः । **संमोह इति** । एधतेरादेशाभावेन न स्थानिवत्त्वेन तत्त्वम् । **न स्यादिति** । न च "णेरनिटि"इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्य लोप इत्यर्थः, स चालोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य, एवं च प्रकृते न दोषः । "सर्वे सर्वपदादेशा"इति न्यायेनैधीत्यस्यैधिधिइत्यादेशसत्त्वेन स्थानिनो ण्यन्ततया आदेशे ऽपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यम् । अलोऽन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषया च "णेरनिटि"इत्यस्य ण्यन्तस्याङ्गस्यान्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोप इत्यर्थेन दोषात् । अन्ते णेरसत्त्वात् । सूत्रं तु आद्यादित्यादौ चरितार्थमिति भावः । **कुत्वं च न स्यादिति** । हन्त्यवयवहकाराभावात् । सन्सम्बन्धिसकारवैशिष्ट्याभावे तु स्थानिवत्त्वेन कुत्वं स्यादपीति भावः । **अन्तरङ्गत्वादिति** । चङ्परणिनिमित्तह्रस्वापेक्षया चङ्मात्रनिमित्तत्वेनाल्पपदार्थापेक्षत्वादित्यर्थः । भाष्ये तु नित्यत्वमात्रमेव द्वित्वस्योक्तम् ।

ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिरिति ज्ञापितत्वात् । अत्र माधवः—मा भवान् प्रेदिधदित्यत्र नातिप्रसङ्गः । ण्यन्तस्य शब्दान्तरत्वादेधतिग्रहणेनाग्रहणात् । अत एव हि "न भाभूपूकमिगमि–"इत्यत्र "ण्यन्तानां च भादीनामुपसंख्यानम्"इत्युक्तम् । तत्रैव शब्दान्तरत्वादप्राप्तावुपसंख्यानमिति कैयटन्यासकारहरदत्तादिभिः सर्वैरेवोक्तम् । किं च ण्यधिकस्यापि ग्रहणे "उपसर्गात्सुनोति–"इत्यत्राभिषावयतीत्युदाहृत्य ण्यन्तेनाभेर्योगात्सुनोतिं प्रत्यनुपसर्गत्वात्कथं षत्वमित्याशङ्क्याभेः प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानं भाष्यकाराद्युक्तमसङ्गतं स्यात् । न च "हेरचङि"इति लिङ्गात् "प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्"इति भ्रमितव्यम् । ज्ञापकस्य कुत्वमात्रविषयकत्वात् । तथा च वार्तिकम्–"हेश्चङि प्रतिषेधानर्थक्यमङ्गान्यत्वात्" । ज्ञापकं तु चङोऽन्यत्र ण्यन्ते ऽपि कुत्वभावस्येति । तस्माद्युक्तिविरोधाद्भाष्यवार्तिकवृत्तिन्यासादिग्रन्थैः पूर्वापरस्वग्रन्थेन च विरोधादुपेक्ष्योऽयं कैयट इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अस्तु विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वं तावता ऽपि प्रकृतिभागस्यैधरूपत्वं केनापगतमित्यवधार्यताम् । न ह्युपैधतइत्यादौ तिङन्तस्यैधरूपता नास्तीति प्रकृत्यंशे सा हीयते । तथा च–"उपसर्गात्सुनोति–"इति सूत्रे वार्त्तिकं"सिद्धं त्ववयवानन्यत्वात्"इति । यत्त्वभिषावयतीत्यत्रत्यभाष्यविरोधोद्भावनं तद्विपरीतम् । यतः प्रकृतेः सुनोतिरूपानपायात् कैयटमते सिद्धा यथोक्तव्यवस्था । त्वन्मते तु रूपान्तरत्वेन ण्यधिकस्याग्रहणादसङ्गतैव प्रागुक्तव्यवस्था स्यात् । को ह्येधयतिसावयत्योर्विशेषः । यदेधतेर्ण्यधिकस्याग्रहणं सुनोतेस्तु ग्रहणमिति । यदपि ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानमुपन्यस्तं तदपि नास्माकं प्रतिकूलम् । विशिष्टस्य शब्दान्तरत्वेन प्रकृत्यंशस्य तु णिचा व्यवधानेनोपसंख्यानस्यावश्यकत्वात् । अत एव न तत्रत्यन्यासादिभिः स्वोक्त्या वा विरो-

---

ज्ञापितत्वादिति । इदं च "णौ चङि–"इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **असङ्गतं स्यादिति** । सुनोतिग्रहणेन सावयतेरपि ग्रहणेन शङ्काया एवाभावादिति भावः । **अवयवानन्यत्वादिति** । ण्यन्तावयवस्य सुनोतेः सुनोतिभिन्नत्वाभावादिति तदर्थः । **सुनोतिरूपानपायादिति** । सुनोतित्वानपायादित्यर्थः । **असङ्गतैवेति** । ण्यन्तेनाभेर्योगादिति शङ्का प्रकृत्यर्थविशेषकत्वेन समाधानरूपा च व्यवस्थाऽसङ्गतैव स्यात् । त्वदुक्तरीत्या ण्यधिके षत्वाप्राप्तेरित्यर्थः । तदेवाह–**को हीति** ।

धः। प्रत्युत तत्रैव विरोधः। षाष्ठे भाष्यवार्तिकयोः "एत्येधत्योः—" इति योगं विभज्य "एचि" इति विशेषितत्वात्। तस्मादिह वृत्तिग्रन्थो माधवग्रन्थश्चासङ्गत एवेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—एजाद्योरिति।

अक्षौहिणीति। ऊहोऽस्त्यस्या ऊहिनी अक्षाणामूहिनीति विग्रहः। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना अक्षौहिणी। "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्" इति णत्वम्। यत्तु प्राचा विगृहीतमक्षाणामूहः समूहः सोऽस्त्यस्या इति। तदपि उहिनीशब्देन षष्ठीतत्पुरुष इत्येवंपरतयैव कथं चिन्नेयम्। ऊहशब्देन समासे तत इनौ तु वृद्धिर्न स्यात्। अन्तरङ्गेण गुणेन बाधात्। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चरितार्थत्वात्। तथा चोक्तं प्राक्। "इण्—ङि—शीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वात्" इति।

स्वादीरेरिणोः। इरेरिण्योरिति क्वचित्कोऽपपाठः। स्वैरीति णिन्यन्तस्यास्त्रियां वृद्ध्यभावप्रसङ्गात्। स्वैरिणीत्यत्र तु ङीपः प्राग्भागमादाय वृद्धिर्बोध्या। यत्तु व्याचख्युः लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति तन्निष्फलम्।

प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। अत्रोहशब्दः कैश्चित्प्रक्षिप्तो भाष्यादौ तु न दृश्यत इति प्राञ्चः। इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्तिकयोरूहशब्दो दृश्यत एव। नानर्थकस्येति। उपस्थितस्यार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणत्वसंभवे त्यागायोगादिति भावः। सीरदेवस्त्वाह—"व्रश्च—" इतिसूत्रे राजेः पृथग् भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमिति। नन्वेतदयुक्तं फणादिना राजिना साहचर्यात् तथाभूतस्यैव षत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत्। विभ्राट् विभ्रागिति रूपद्वयं हि साध्यं तच्च व्रश्चादिसूत्रे "राज्"

विग्रह इति। समस्यमानपदस्वरूपबोधक इत्यर्थः। **तत इनाविति**। "अत इनिठनौ" इति विहित इत्यर्थः। **अन्तरङ्गेणेति**। प्रथमप्रवृत्तिकेनेत्यर्थः। समर्थग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्त्या तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्तेस्तस्या असत्त्वाच्चेति भावः। **चरितार्थत्वादिति**। तद्घटकोहिनीशब्दस्य कल्पितार्थेनाप्यर्थवत्त्वाभावेन तत्रैतत्सूत्राप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम्।

ज्ञापकमितीति। भ्राजौ राजेरपि सत्त्वेन राजिग्रहणेनैव सिद्धेस्तद् व्यर्थं सत् ज्ञापकमिति भावः। **तथाभूतस्यैवेति**। फणादेरेवेत्यर्थः।

इति पठित्वाऽपि सुसाधम् । एकस्य भ्राजतेर्ऋकारस्य प्रागपि दातुं शक्यत्वात् ऋभ्राज इति । "भ्राजभास–"इति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्य आत्मनेपदमात्रफलकतया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽकारस्य सुपठत्वाच्च । तस्मात् सीरदेवोक्तं ज्ञापकमपि सम्यगेव । प्रेष्य इति । एवसाहचर्यादेष्योऽपि अनव्ययं गृह्यते । तेन ण्यन्तादिषेः क्तो ल्यपि पररूपमेव न तु वृद्धिः । प्रेष्य गतः ।

प्रवत्सतरेति । अत्र कालापानुसारिणो वत्सरशब्दमपि पठित्वा वत्सरे देयमृणं वत्सरार्णमित्युदाहरन्ति । अपरे तु वत्सशब्दमपि पठन्ति तत्सर्वं भाष्यादिविरुद्धम् ।

अन्तादिवच्च । इहैकः पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते यथासंख्यं चेत्याभिप्रेत्याह । पूर्वस्यान्तवदिति । स्थानिवत्सूत्रेणैव गतार्थमिदं सूत्रम् । न चालिवध्यर्थमिदमिति भ्रमितव्यम् । अस्याप्यलिवधावनिष्टत्वात् । अन्य-

---

राजृ इति पठित्वेति । न चैवमनुबन्धनिर्देशाद्राराष्टीत्यादौ यङ्लुकि षत्वं न स्यादिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छान्दसत्वात् "श्तिपा शपा"इत्यस्यानित्यत्वाच्च, भाष्ये तस्यानुक्तत्वाच्च । एतेन फणादित्वेन ग्रहणे गणेन ग्रहणाद्यङ्लुकि न स्यादित्यपास्तम् । गणेन निर्देशाभावाच्च । राट्, विभ्राट्, इत्यादौ राजृत्वं तु भूतपूर्वगत्या । राशब्दपूर्वकजृधातोः क्विपि निष्पन्नराज्शब्दे नपुंसके न षत्वं सूत्रे राजृ इत्यनुनासिकस्य पाठात् । **सुपठत्वाच्चेति** । एवञ्च "भ्राजभास–"इति सूत्रे भ्राजग्रहणं न कार्यमिति बोध्यम् । **सीरदेवोक्तमिति** । अत्रारुचिर्बीजं तु व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञकराजेर्ग्रहणं स्यादिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम् । किं च भ्राजन्तर्गतराजेर्न ऋकारानु(१)बन्धत्वं तस्य समुदायानुबन्धत्वादिति । **भाष्यादिविरुद्धमिति** । तदनुक्तत्वादिति भावः ॥

गतार्थमिदमिति । पूर्वपरयोरिति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येकं स्थानित्वादिति भावः । एवं च प्राच्छेतीत्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न(२)कार्यं, यतस्तत्र स्थानिवत्त्वेन रेफान्ते पदत्वं दुर्लभं तस्य त-

---

(१) यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्संज्ञा तदुपकारकत्वं तस्येति नियमादित्यर्थः ।

(२) वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रेणास्य गतार्थत्वाङ्गीकारेऽपि ज्ञापकाश्रयणमावश्यकमेव । तथाहि—आनुमानिकस्थान्यादेशभावपक्षे अर्थवत्येव स्थानितापर्याप्तिनियमात् प्रकृते च प्र इत्यस्य, ऋच्छ् इत्यस्य, प्र ऋच्छ् इति समुदायस्य चार्थवत्त्वेन त्रिष्वपि स्थानित्वमुपपद्यते । अपि च स्थानेऽन्तरतमपरिभाषासहकारेण प्र इत्यस्य स्थाने प्रार्इत्यादेशः, ऋच्छ् इत्यस्य स्थाने आर्छ इत्यादेशः, प्र ऋच्छ्

था अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्ण(१)दीर्घापत्तेः। तथा च वार्तिकम्। "न वा अताद्रूप्यातिदेशात्" इति। न विसर्ग इति। एतच्च सुखार्त इत्यादा-त्स्थानिधर्मत्वाभावात्। आनुमानिकवचनकल्पनया प्र ऋच्छीत्यस्य प्राछर्यादेशे तु समुदाये प्रशब्दधर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभे ऽपि प्रारित्यत्र तदलाभेन रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वादिति बोध्यम्। **न वेति**। "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वाच्यः" इत्यस्य प्रत्याख्यानमेतत् न वा वक्तव्यं ताद्रूप्यस्य

इत्यस्य स्थाने प्रार्छ् इत्यादेश इति कल्पनावश्यकतया प्रारित्यादेशे प्रोपसर्गवृत्ति पदत्वस्यारोपे तुल्यवित्तिवेद्यन्यायेन रेफस्य पदान्तत्वेन दोषापत्तिः स्यादेव। आनुमानिकस्थान्यादेशभावे च अन्तरतमपरिभाषासहकार आवश्यक एव। अन्यथा स्व अश्व इति समुदाये कल्प्तस्य स्वाश्व इत्यादेशस्य तद्घटके स्व इत्यस्मिन्नर्थवति स्थानितापर्याप्तिसंभवेन स्वशब्दत्वस्य स्वाश्वशब्देऽतिदेशेन तत ईरिन्शब्दे परे वृद्ध्यापत्तेः। अन्तरतमपरिभाषया तु स्व इत्यस्य स्थाने स्वा इत्यादेशः, अश्व इत्यस्य स्थाने आश्व इत्यादेश इति कल्पनेन स्वशब्दत्वस्य स्थानिवत्त्वेन स्वा इत्यस्मिन् लाभेऽपि स्वाश्व इति समुदाये तदलाभान्न पूर्वोक्तदोषावकाशः।

नच स्थानिवत्सूत्रेणास्य गतार्थत्वाङ्गीकारे क्षीरपेणेत्यत्र पे इति समुदाये एकाज्उत्तरपदत्वस्यातिदेशो न स्यात् तस्याऽल्मात्रवृत्तिधर्मघटितधर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। तत्रैकाच्त्वस्य स्वतः सिद्धत्वेनोत्तरपदत्वमात्रस्याऽतिदेशेन सुलभत्वात्। एवमेव अमी इत्यादावपि मेत्वात्पूर्वं अद ई इत्यवस्थायां अद इत्यस्य स्थाने अदे इत्यादेशः, ई इत्यस्य स्थाने ए इत्यादेशः। अदई इत्यस्य स्थाने अदे इत्यादेश इति स्थान्यादेशभावत्रयसंभवेन ईकारवृत्तिबहुवचनत्वस्य एकारे लाभेन तत्र "एत ईत्" इत्यस्य प्रवृत्तेः सुवचत्वात्।

(१) अयं भावः—अत्र "तद्वच्च" इति सूत्रन्यासं कृत्वा "एकः पूर्वपरयोः" इत्यस्यानुवर्तनाच्चैकादेशे पूर्वपरस्थानिवृत्तिधर्मातिदेशे सिद्धे, समुदायांशे नित्यसाकाङ्क्षान्तादिशब्दघटितस्य "अन्तादिवच्च" इति न्यासस्य करणसामर्थ्येन पूर्वशब्दस्य पूर्वस्थानिनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये, एवं परशब्दस्य परस्थानिनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकसमुदाये च लक्षणामाश्रित्य तादृशसमुदायवृत्तीनामेवाऽर्थवत्पर्याप्तप्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वादिधर्माणामेकादेशनिष्ठचरमावयवतानिरूपकसमुदाये, एकादेशनिष्ठाद्यवयवतानिरूपकसमुदाये च क्रमेणारोपाङ्गीकारेण वर्णमात्रवृत्तिधर्माणां तद्घटितधर्माणां चाऽजन्तत्वादीनामतिदेशाऽप्राप्त्या अयजे इन्द्रमित्यत्र सवर्णदीर्घः, खट्वाभिरित्यत्र "अतो भिस ऐस्" इत्यैसित्यादिकं च न प्राप्नोति इति। अयमेव च "नवा अताद्रूप्यातिदेशात्" इति वार्तिकस्याशयः। अन्यथाऽस्य स्वतन्त्रवचनरूपत्वे तु "वर्णाश्रये विधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधः" इति वचनस्याऽनेन प्रत्याख्यानं न युज्येत। वचनस्य वचनान्तरेण प्रत्याख्यानायोगादिति बोध्यम्।

वपि तुल्यम् । अत्र च कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वमपि बोध्यम् । न च "नाजानन्तर्ये–"इति निषेधः । यत्रान्तरङ्गे बहिरङ्गे वा अचोरानन्तर्यं तत्रेति हरदत्तपक्षे तत्प्राप्तावपि यत्र पश्चात्प्रवर्तमाने ऽजानन्तर्यमिति कैयटमते निषेधाप्राप्तेः । बह्वपेक्षत्वेन बहिरङ्गायां वृद्धावजानन्तर्यसत्त्वे ऽपि पश्चात्प्रवर्तमाने तदभावात् ।

उपसर्गेणेति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसञ्ज्ञा इत्युक्तत्वादिति भावः । प्रार्षभीयतीति । "शरोऽचि"इति द्वित्वनिषेधः । प्रेजत इति । एजृ दीप्तौ । कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी । एजते कम्पते इति तु प्राचां व्याख्यानं प्रामादिकमेव । एङ्येङित्येव सिद्धे परग्रहणमुत्तरार्थं रूपग्रहणं तु चिन्त्यप्रयोजनम् । एङि पर इत्येव सिद्धेः । यथा "अमि पूर्वः"इति । नियोगोऽवधारणमिति । यदाहुः—

वर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानेनातिदेशाभावादिति तदर्थः । पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व–सुबन्तत्व–प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्यापि भवन्तीत्यर्थात् । अत एव तुक्यसिद्धवचनं चरितार्थम् । अन्यथा ऽधीत्येत्यादौ ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव खट्वाभिरित्यत्रैस् नेति दिक् । **अत्र चेति** । सुखार्त इत्यत्र प्रार्च्छतीत्यत्र चेत्यर्थः । आद्ये विशिष्य ऋतशब्दस्य तृतीयासमाससापेक्षत्वेनान्त्ये उपसर्गत्वधातुत्वादिसापेक्षत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वादिति भावः । **अचोरानन्तर्यमिति** । अचोऽजानन्तर्यनिमित्तमित्यर्थः । **पश्चात्प्रवर्तमाने इति** । अन्तरङ्गे इत्यर्थः । अत्र च "षत्वतुकोः–"इति सूत्रस्थं तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथा ऽधीत्येत्यादौ ल्यप्प्रवृत्तये पूर्वं समासे तत्र जाते संहिताया नित्यत्वाल् ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितया ऽवस्थानासम्भवेन एकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्र पश्चात्प्रवर्तमाने तुक्यचो ऽन्यानन्तर्यनिमित्तककार्यत्वान्न दोषः । **अजानन्तर्यमिति** । अचोऽन्यानन्तर्यमित्यर्थः ।

यत्क्रियेति । यदर्थक्रियायुक्ता इत्यर्थः । **इत्युक्तत्वादिति** । भाष्यकारादिभिरिति शेषः । **उत्तरार्थमिति** । तेनाद्यश्यात्, भिन्द्युः, पचन्ति, इत्यादिसिद्धिः । "अतो गुण इत्युत्तरार्थम्"इति क्वाचित्कोऽपपाठः । **चिन्त्यप्रयोजनमिति** । न च शिवायेत्यत्र"अणो ऽप्रगृह्यस्य–"इत्यनुनासिकत्वे तदनुकरणे ततः परमोमित्यस्य"ओमाङोश्च"इति पररूपे ऽनुनासिकाभावार्थं परस्य यादृशं रूपं

नावक्लृप्सौ यदा दृष्टः पररूपस्य गोचरः ॥
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेत् ॥ १ ॥ इति

एतेन नियोजनं नियोगो व्यापार इति व्याख्यानं परास्तम् । "यदेव पूर्वे ज्वलने शरीरं" "ममैव जन्मान्तरपातकानाम्" इत्यादिप्रयोगविरोधात् । उदाहृतवृत्तिस्थश्लोकविरोधात् । "लङः शाकटायनस्यैव" "तपस्तपःकर्मकस्यैव" इत्यादिसौत्रप्रयोगविरोधाच्च । यत्तु श्लोकवार्तिकमिदमित्याहुस्तद्भ्रमसात् ।

तादृशं यथा स्यादिति रूपग्रहणम् । स्पष्टं चेदं "ऐऔच्" इत्यत्र भाष्ये कैयटे चेति वाच्यम् । "तृज्वत्क्रोष्टुः" इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या गुणस्य शब्दत्वादिवद्रूपत्वाभावेन रूपग्रहणेनाव्यावृत्तेः । रूपशब्देन च श्रावणज्ञानविषयोऽवयवसंस्थानवान् । अत एव तृज्वत्सूत्रे न हि स्वरो रूपवानित्युक्तम् । वर्णरूपावयवसंस्थानमेव शब्दस्य रूपं तद्वत्तयैव शब्दस्य रूपमिति व्यवहारः, स्वरस्तु न तद्वानिति शब्दत्वादिवन्न स शब्दस्य रूपमिति तदर्थः । तत्र सूत्रे . रूपातिदेशे स्वरातिदेशो न स्यादित्युपक्रम्येदमुक्तम् । परः किंगुणको भवतीत्याकाङ्क्षायां स्थानिगुणक इति लभ्यते । तत्रोभयगुणकस्यासम्भवादेकस्थान्यन्तरतमत्वात्तद्गुणकस्यैवोपस्थित्या च तस्यैव सिद्धेश्च । परशब्देन प्रयोगस्थस्योपस्थितस्य ग्रहणं, प्रयोगे च गुणो भेदक एव । शास्त्रे परमुच्चारितो गुणो ऽभेदको न तु प्रयोगे इति परशब्देनोपस्थिताननुनासिकस्यैवैकस्थान्यन्तरतमत्वाद्विधिः ; यत्र तु स्थानिद्वयगुणकसम्भवस्तत्र स एव । अत एव स्वरितान्तसुब्रह्मण्याशब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन ओंशब्देन "ओमाङोः–" इत्येकादेशः सुब्रह्मण्योमिति स्वरित इति "तस्यादित–" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोरुक्तम् । "ऐऔज्" इति सूत्रे एकादेशे "आद् गुण" इत्यादौ दीर्घग्रहणं कर्तव्यं त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा माभूवन्निति वार्तिककृतोक्ते "अकः सवर्णे–" इत्यत्र योगविभागेन "एकः पूर्वपरयोः" इति यो निर्दिष्टः स दीर्घ इति व्याख्याने पचन्तीत्यत्र दोषमाशङ्क्यैकदेशिनोक्तं रूपग्रहणात् परस्य यादृशं रूपमित्यादि भाष्ये, तत्तु ह्रस्वत्वस्य रूपत्वाभिमानेन । सिद्धान्ते तु स्पष्टार्थमेव रूपग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये सूचितम् । "इको गुण–" इति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। तत्र हि इक्परिभाषाऽभावे जनेर्गुणो ऽनुनासिकः स्यादिति शङ्किते पररूपेण शुद्धो भविष्यतीति भाष्ये उक्तम् । तस्य मदुक्तरीत्या उपपत्तेः । "ऐऔज्" इतिसूत्रस्थकैयटस्तु पूर्वपक्षोपपादकत्वान्न स्वार्थे साधक इति दिक् ॥

नावक्लृप्सौ यदेति पाठे न च्छन्दोभङ्गः । **तद्भ्रमसादिति** । वृत्तौ

शकन्ध्वादिष्विति । शकन्ध्वादिविषये तन्सिद्ध्यनुगुणं पररूपं वाच्यमित्यर्थः । अत एवाह—तच्च टेरिति । यदि तु "आत्"इत्यधिकारादकारस्यैवेष्यते तर्हि मनीषा, पतञ्जलिः, इति न सिद्ध्येत् । केचित्तु मनःपतच्छब्दयोः पृषोदरादित्वादन्त्यलोपे ऽकारस्यैव पररूपमाहुः । शकानां देशविशेषाणामन्धुः कूपः शकन्धुः । कर्कीणां राज्ञामन्धुः । बदरीवाची तु कर्कन्धूशब्दो दीर्घान्तः "अन्धूदृम्भू—"इत्यादिना उणादिषु वक्ष्यते । अटतीत्यटा पचाद्यच् । कुलस्य अटा कुलटा । ईष उञ्छे, ईष गत्यादिषु । आभ्यां "गुरोश्च हलः"इत्यप्रत्यये ईषा । मनस ईषा मनीषा । हलस्य ईषा हलीषा लाङ्गलदण्डः । मूर्द्धन्योपधः । यस्तु

प्रभुशङ्करयोरीशः स्त्रियां लाङ्गलदण्डके ॥

इति रभसकोशात् तालव्योपधस्तस्मिन् परे "आद्गुणः"इत्येव भवति । हलेशा । पतन्नञ्जलिर्यस्मिन्नमस्कार्यत्वादिति पतञ्जलिः । मार्तण्ड इति । केचिदत्र सवर्णदीर्घमाहुः । परा मार्ताण्डमास्थत्, पुनर्मार्ताण्डमाभरत्, विश्वो मार्ताण्डोऽव्रजदित्यादिर्वैदिकप्रयोगास्तेषामनुकूलाः ।

ओत्वोष्ठयोरिति । अकारस्य ओत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामिदं प्रवर्तते । तेनेह न । वृपलसुतौष्ठव्रणस्ते इति ।

अव्यक्तशब्दं व्याचष्टे—ध्वनेरिति । अनुकरणस्येति । परिस्फुटाकारादिवर्णस्येति भावः । तस्य चानुकरणत्वं किञ्चित्साम्येन बोध्यम् । यत्तु प्राचोक्तम् । अतः किम् । दकारान्ते मा भूदिति । यच्च व्याख्यातं दकारान्त इति रूपान्तरोपलक्षणं वटक्, मरुत्, इत्या-

---

भवमिति व्याख्याने वार्तिकशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिरित्याहुः । **विषय इति** । शकन्ध्वाष्विति विषयसप्तमीति भावः । **अत आहेति** । ईदृशव्याख्यानतो लब्धमाहेत्यर्थः ॥

आहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु वचनद्वयव्यापारो व्यर्थः । पृषोदरादित्वाट्टिलोपेनैव सिद्धेरिति । **देशविशेषाणामिति** । देशविशेषशब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाभावात् "विशेषणानां चाजातेः"इति न निषेध इति बोध्यम् । **कुलस्याटेति** । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । अन्यथा कर्मण्यणि कुलाटीति स्यादिति भावः ।

किंचित्साम्येनेति । तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिताव्यक्त-

देरपीति । तन्निःसारम् । प्रश्नस्य दान्त इत्युत्तरस्य च निरालम्बनत्वात् । यत्तु व्याचख्युः । "अतो गुणे" इत्यतोऽत इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकाराश्रयणात्सिद्धमिति प्रश्नः । यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वं तदाऽपि स्यात्पुनरद्ग्रहणे तु श्रौततान्तत्वस्य विवक्षणान्नेत्युत्तरमिति । तच्चिन्त्यम् । जश्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वेन पररूपस्यैव प्रवृत्तेः । "नाम्रेडितस्य—" इति निषेधे पटत्पटदितीत्युदाहरणस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च । तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति । दान्तत्वात् । एतेनानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया विभक्त्यभावेन गवित्ययमाहेतिवदपदत्वात् पटत् इतीत्यत्र जश्त्वं नेति ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । उत्तरग्रन्थविरोधात् । जश्त्वस्यासिद्धतया पररूपेणैव बाधाच्च । ननु तदपि नित्यं तथा च कथं पररूपविरहेण प्रयोग इतिचेन्न । अलौकिकं प्रक्रियावाक्यमिदमिति स्वयमेव व्याख्यात-

---

शब्दे एव स्यादव्यक्तत्वं चार्थबोधाजनकत्वेनापि वक्तुं शक्यमित्याहुः । **निरालम्बनत्वादिति** । अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेनातः किमिति प्रश्नस्य दान्ते मा भूत्, वटक्, मरुदित्यत्र च मा भूदिति उत्तरस्य च निरालम्बनत्वमित्यर्थः । **शब्दाधिकारेति** । तदाश्रयणाच्चात्शब्दस्येत्यर्थो भविष्यतीति भावः । **तदाऽपि स्यादिति** । एकदेशविकृतन्यायेनाच्छब्दत्वादिति भावः । **जश्त्वशास्त्रस्येति** । अनुकार्यानुकरणयोर्भेदे पदान्ततया जश्त्वे ऽपीत्यादिः । तदसिद्धत्वेनात एव सत्त्वादितिभावः । ननु पुनरद्ग्रहणाज् जश्त्वासिद्धत्वमपि बाध्यतामत आह—**नाम्रेडितेति** । उदाहरणस्य—वृत्त्यादिस्थस्य । **अनुकार्यानुकरणयोरिति** । सर्वत्र जश्त्वप्राप्त्योदाहरणासम्भवाशङ्कायां ह्येतदुक्तं तैरिति बोध्यम् । **उत्तरग्रन्थेति** । नाम्रेडितस्येत्यस्य पटत्पटदितीत्युदाहरणपरग्रन्थेत्यर्थः । ननु स ग्रन्थो जश्त्वासिद्धत्वेन योज्य इति चेत्तत्राह—**जश्त्वेति** । तस्यासिद्धतया पररूपेणैव भवितव्यमिति जश्त्वस्याप्रवृत्तिलक्षणो बाधः । एवं च यदा जश्त्ववशाद्दान्तत्वमिति ग्रन्थासंगतिरिति सेयमुभयतः स्पाशा रज्जुरिति भावः । **दिगिति** । दिगर्थस्तु अपदान्तादित्यनुवृत्त्यैव जश्त्वविषये व्यावृत्तिसिद्धेः पुनरद्ग्रहणं व्यर्थमेव । एतेन पुनरद्ग्रहणं श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाविषये ऽभेदविवक्षायामेव यथा स्यान्न तु भेदविवक्षायां जश्त्वविषय इत्यर्थकमित्यपास्तम् । ममाद्ग्रहणं तु शब्दाधिकारानित्यत्वज्ञापनार्थमिति दिक् ॥

त्वात् । संहिताया अविवक्षायां तत्सम्भवाच्चेति दिक् ॥

अकः सवर्णे ॥ अचि पर इति । यदा तूष्मणामीषद्विवृतत्वमाश्रित्य- "नाज्झलौ" इति सूत्रं प्रत्याख्यायते तदा इहाचीति नानुवर्तनीयम् । अकोऽकि दीर्घ इति सुवचम् । वर्णद्वयं द्विमात्रमिति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं दीर्घे प्राप्ते ह्रस्व ऋकार ऌकारश्च विधीयत इति तद्भाष्यकैयटादिविरोधादुपेक्ष्यम् ॥

एङः पदान्तात् ॥ ङसिङसोश्च" इत्यस्यारम्भादस्य पदान्तविषयत्वे लब्धे उत्तरार्थं पदान्तादिति स्पष्टार्थमिहैव कृतम् ।

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ यद्यपि छन्दसीति न प्रकृतं तथाऽपि "यजुष्युर" इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येत अतः सर्वत्रेत्युक्तम्। तथाचाह लोके वेदे चेति । इह "एङ" इत्यनुवर्त्यैङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम् । तेनेह न । चित्रग्वग्रमिति । प्रतिपदोक्तस्य एङो ग्रहणान्नेह । हे चित्रगोऽग्रम् । प्रकृतिभाव इति । "प्रकृत्याऽन्तःपादम्" इति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवृत्तेः । यद्यपि भाष्ये "इको गुणवृद्धी" इति सूत्रे "नान्तः पादम्" इति पाठः स्थितः । पाठभाष्ये ऽप्येवम् । तथापि शाकल्यसूत्रे "ह्रस्वश्च"

सुवचमिति । जातिपक्षाश्रयणे यथासंख्येनेष्टसिद्धेरिति भावः । एवं रीत्या यथासंख्यं "इको यणचि" इत्यत्रापि बोध्यमिति सूचितम् । तद्भाष्येति । "तुल्यास्य" सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । तत्र(१) हि "अकः सवर्णे-" इति सूत्रेण-तद्वार्तिकान्यथासिद्धिरुद्भाविता । आरम्भादिति । अपदान्ताच्चेत् ङसिङसो-रेवेति नियमादिति भावः उत्तरार्थमिति । "इकोऽसवर्णे" इत्याद्यर्थम् । स्पष्टार्थमिति । विभक्तौ चेत् ङसिङसोरेवेति नि(२)यमशङ्कावारणार्थमिति भावः।

इत्यनुवर्त्येति । षष्ठ्या विपरिणमय्येत्यपि बोध्यम् । प्रतिपदोक्तस्येति । एङ्ग्रहणावृत्त्येति भावः । प्रतिपदोक्तपरिभाषया वा । वर्णग्रहणे

---

(१) "तुल्यास्य-" सूत्रे भाष्ये रेफद्वयलकारद्वयघटितस्यास्य वर्णद्वयस्य होतृ३ कार इत्यादौ प्लुतसिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञातात्त्ववत् दीर्घत्वमपि प्रतिज्ञाय "अकःसवर्णे-" इति सूत्रेणैव कदाचिद्रेफद्वयवत्तारूपान्तरतम्यादृकारद्वयस्थाने रेफद्वयघटितस्य, लकारवत्तारूपान्तरतम्याच्च ऋकारऌकारयोः स्थाने लकारद्वयघटितस्य, एवमुभयत्रापि कदाचित् विवृतत्वसाम्येन विवृतकारस्य सिद्धिमाश्रित्येदं वार्तिकं प्रत्याख्यातम् ॥

(२) नियमस्य सजातीयविषयत्वेन विभक्त्यंशे एव नियमः स्यात्। तथाच भवतीत्यादौ भो अ तीत्यवस्थायां "एङः-" इति पूर्वरूपं दुर्वारं स्यादिति भावः ॥

इति चकारेण "प्रकृत्या"इत्यनुकृष्यते इति भाष्यदर्शनात् "अन्तः पादम्"इति पाठोऽपि साधुरेव। "न"इति पाठे तु "सर्वत्र"इति सूत्रेण पूर्वरूपमेव विकल्प्येतेत्यवधेयम्।

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ अत्राप्येङन्तस्य गोरिति व्याख्येयम्। अ-

तदप्रवृत्तिज्ञा(१)पकस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वम्। ध्वनितं चेदम् "ओत्" सूत्रे (२)भाष्ये। "एङः पदान्तात्"इत्यत्र तु "हलो ऽनन्तरा" इत्यादिनिर्देशान्न प्रतिपदोक्तग्रहणम्। अत्र च स्थानिवत्सूत्रस्थं भाष्यं मानमित्यन्यत्र विस्तरः। **पूर्वरूपमेवेति**। पूर्वरूपमपीत्यर्थः। गोशब्दस्य यद्यत्प्राप्तं तन्नेति व्याख्यानेन नान्तःपादमित्यनेनैव पूर्वत्वादिकं विकल्पेन निषिध्येतेत्यर्थः। तेनावादेशोऽपि न।

एङन्तस्य गोरिति। प्रतिपदोक्तस्यैङ इत्यपि बोध्यम्। ननु "गोरग्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमन्यथावङ् कदा(३) चिदन्तोदात्तोऽपि स्याद्"इत्येतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चित्रग्वग्रमित्यत्रावङभावोऽस्तु तत्रागवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात्। चित्रगोऽग्रमित्यत्रावङभावकल्पने किं मानमिति चेन्न। उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनावङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्य मानत्वात्। चित्रगोशब्द आमन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तानुदात्तस्तत्राकि तस्यागमानुदात्तत्वे उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवणं स्यात्। आद्यु-

---

(१) "आदेच उपदेशेऽशिति"इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणस्य तज्ज्ञापकत्वम्। तथाहि अत्र" लिटि धातोः-"इतिसूत्राद्धातोरित्यनुवर्त्यैजन्तस्य धातोरित्यर्थेन गोभ्यां नौभ्यामित्यादेर्व्यावृत्तौ सिद्धायां पुनरुपदेशग्रहणं अचैषीत्, अस्तौषीदित्यादावात्ववारणार्थं भवति। तत्र च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणसंभवेन पुनरपि तद् व्यर्थं सदुक्तार्थं ज्ञापयतीत्यर्थः। अथ तत्सूत्रस्थशेखरोक्तरीत्या धातुग्रहणानुवृत्तेरनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव "न धातुलोप-"सूत्रे धातुत्वोक्त्या"उदीचां माङ"इत्यादौ ङकारसत्वे धातुत्वाऽभावादात्वानापत्त्या दोषावहत्वेन, एशिरेजित्यादौ च धातुपदाननुवृत्तावपि अशितीति प्रसज्यप्रतिषेधेन शित्परत्वयोग्यस्यैवात्वविधानेन दोषाभावाच्चात्र सूत्रे धातुग्रहणासंबधेनोपदेशग्रहणस्य गोभ्यामित्याद्यर्थमावश्यकत्वेनोक्तज्ञापकत्वासम्भवे तु "ह्वावामश्च"इति सूत्रं तत्र ज्ञापकं बोध्यम्॥

(२) तत्र हि अदोऽभवदित्यादौ "ओत्" इत्यनेन प्राप्तं प्रगृह्यत्वं प्रतिपदोक्तपरिभाषया परिहृतम्। तत्परिभाषाया वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिरेव स्यादिति भावः।

(३) कदाचिदिति—व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोप्रत्यये तस्य "आद्युदात्तश्च"इत्यनेन आद्युदात्तत्वात्तत्स्थानिकावङ आद्युदात्तत्वे पूर्वाकारस्योदात्तत्वम्। अव्युत्पत्तिपक्षे तु "फिष"इत्यनेनौकारस्यान्तोदात्तत्वात्तत्स्थानिकावङोऽप्यन्तोदात्तत्वे-ऽकाराकारस्योदात्तत्वमित्यर्थः।

गिति सूत्रयितुमुचितम् । विभाषानुवृत्तेः स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् । गवीति । यत्तु प्राचा गवे इति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । सत्यप्यवङि "अतो गुणे" इति पररूपेण रूपसिद्धेः । न च सत्यवङि ङेर्यादेशः स्यात्, स्त्रियां तु टाप् स्यादिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया यादेशटापोः सुसमाधानत्वात् । न च साऽनित्येति वाच्यम् । तावताप्यौत्सर्गिकतत्प्रवृत्त्येष्टसिद्धेः । गवाक्ष इति । गवामक्षीवेति विग्रहः । "अक्ष्णोऽदर्शनात्" इत्यच् समासान्तः । वातायने रूढोऽयम् । पुंस्त्वं लोकात् ।

इन्द्रे च ॥ आरम्भसामर्थ्यान्नित्यमिदम् । "इन्द्रे च नित्यम्"इति पाठस्तु भाष्यासंमतत्वादुपेक्षितः ।

दातत्वनिपातने तु गकाराकारस्योदात्तस्येति विशेषः स्पष्टः । न च गवाक्ष इत्यादाववङ आद्युदात्तस्य श्रवणं मा भूदिति तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति समासान्तोदात्तादिवामन्त्रिताद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ पश्चादामन्त्रितस्वरे स्वरभेदाभाव इति वाच्यम् । गवाक्ष इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्तौ उपदेशिवद्भाववचनचारितार्थ्येनाङ्गसञ्ज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसंपादने ऽस्य सामर्थ्याभावात् । तद् ध्वनयन्नाह —**अगिनीत्यादि** । यथान्यासे त्वाद्युदात्तनिपातनोपदेशिवद्भावयोः करणे गौरवादस्यौचित्यमिति भावः । स्थानिवत्सूत्रे भाष्येऽप्युक्तं "गोः पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रं "सर्वत्र विभाषा गोः"इति पूर्वत्वं प्राप्नोति । नैष दोषः, "एङ"इति वर्त्तते,तत्र "अनल्विधौ" इति प्रतिषेधो भविष्यति । एवन्तर्हि चित्रगोऽग्रमित्यत्र प्राप्नोति"इति । अत्र पूर्वत्वशब्देन तदपवादप्रकृतिभावावङो विनिगमनाविरहात् । "सर्वत्र—"इति"अवङ्—"इत्यस्याप्युपलक्षणम् । अत एव प्रकृतिभावे इति त्यक्त्वा पूर्वत्वे इत्युक्तं वार्तिके भाष्ये च । चित्रगोशब्दस्य लाक्षणिकत्वे ऽपि स्थानिवत्त्वात्प्राप्तौ तत्प्रतिषेधः कृतः । एङः प्रतिपदोक्तत्वाश्रयणे तु तन्न कार्यमिति लाघवमिति दिक् । **टाप्स्यादिति** । ङीष उपलक्षणमिदम् । **इष्टसिद्धेरिति** । गवीत्यस्य स्थाने गवे इति स्यादिति तद्ग्रन्थव्याख्यानमपि न सम(१)ञ्जसम् ।

भाष्यासंमतत्वादिति । "इन्द्रे इति सामर्थ्यान्नित्यम्"इति तदुक्तेरिति भावः ।

---

(१) असाधु शब्दोल्लेखस्य ग्रन्थकारोक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः ॥

एहि कृष्णेति । "दूराद्धूते च" इति प्लुतः । यत्तु कृष्ण ३ एहीति प्राचोक्तं तन्न । "दूराद्धूते च" इत्यादौ "वाक्यस्य टेः—" इत्यधिकारात् । चक्रय्यत्रेति । इह "स्कोः—" इति कलोपो न । यणः कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषया ऽसिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । "पूर्वत्रासिद्धीये न—" इति तु नास्ति । "तस्य दोषः संयोगादिलोप—" इत्याद्युक्तेः ।

दूराद्धूते च ॥ हूतमाह्वानं तच्च सम्बोधनमात्रोपलक्षणमित्यभिप्रेत्याह—दूरात्संबोधन इति । उपलक्षणतया व्याख्यानस्य फलमुदाहरति । सक्तून् पिबेत्यादि ।

गुरोरनृतः ॥ अपिशब्दो गुरोरगुरोश्च टेः प्लुतार्थः । देवदत्तेति । असयहीत्यादिः । एवमग्रेऽपि । सर्वः प्लुत इति । तथा च "अग्नीत्प्रेषणे परस्य च" इति सूत्रे भाष्यम् "सर्वः प्लुतः साहसमनिच्छता ऽपि विभाषा कर्तव्य" इति । साहसं शास्त्रत्यागः. तदनिच्छता ऽपि शास्त्रमनुरुन्धानेनापीत्यर्थ इति हरदत्तः । वैकल्पिकेष्वनुष्ठानक्लेशं धर्माधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ इत्यन्ये । एतेन "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव पुत्र" इति भागवतं व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । किं चेह पुत्रशब्दस्य वाक्यान्तत्वं नास्तीत्यपि सुवचम् । आख्यानप्राग्वर्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवात् । अपि च अस्तु प्लुतः, प्रकृतिभावस्तु वैकल्पिकत्वान्मास्तु । तथा च "ई चाक्रवर्मणस्य" इति सूत्रे भाष्यम्—ईग्रहणेन नार्थः, वशा इयं वशेयमिति । प्लुतप्रकृतिभावः सर्वोऽपि चाक्रवर्मणमते नास्तीति

प्लुत इति । प्रकृतिभाववचनसामर्थ्यादेव प्लुतस्य तत्र नासिद्धत्वमिति भावः । उपलक्षणेति । एवं चासत्यप्याह्वाने भवतीति भावः ।

एहीत्यादिरिति । "वाक्यस्य टेः—" इत्युक्तेरिति भावः । हरदत्त इति । कैयटोऽप्येवम् । अत्र पक्षे "विभाषा पृष्ट—" इत्यत्र विभाषाग्रहणमनयुत्यानुवादः । "अविद्वांसः प्रत्यभिवादे—" इत्यादि पस्पशास्थं भाष्यमपि वैकल्पिकेषु भावानुष्ठानौचित्येन शास्त्राज्ञाननिन्दापरं बोध्यम् । आख्यानप्रागिति । पुत्र एहीति वाक्यस्थस्येत्यर्थः । अनुकरणे दूरात्संबोधनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । वैकल्पिकत्वादिति । अस्य अप्लुतवद्भावस्य वैकल्पिकत्वेन तत्त्वमित्यर्थः । प्लुतप्रकृतिभाव इति । तस्य मते अप्लुतवद्भावोक्तेरिति भावः । एतेन चाक्रवर्मणस्याचार्यस्याप्लुतवदित्येव भाष्योक्तेरिदं सर्वं चिन्त्यमित्यपास्तम् । प्रकारान्तरेणाप्यप्लुतवद्भावोऽत्रेत्याह—अपि

भावः । अपि च इह प्रकृतिभावोऽपि दुर्लभ एव । "अप्लुतवदु-पस्थिते" इति सूत्रात् । उपस्थितं नामावैदिक इतिशब्दस्तस्मिन्परे प्लुतोऽप्लुतवत्स्यादिति हि तस्यार्थः । एवं चतुर्धापि निर्वाहे स्पष्टे आर्ष प्रयोग इति श्रीधरोक्तिर्नादर्तव्या(१) ।

द्विवचनमिति । "सुप्तिङन्तम्"इति अन्तग्रहणेन "सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति"इति ज्ञापितत्वादिति भावः । तेनेह न । कुमार्योर्वध्वोश्चागारं कुमार्यगारं वध्वगारमिति । स्पष्टं चेदं भाष्यादौ । द्विवचनान्तं प्रगृह्यं स्यादिति तु माधः प्रमाद एव । हरी एताविति । इह शाकलं न । "प्लुतप्रगृह्या–"इत्यत्र नित्यग्रहणादित्युक्तम् । अत्र वृत्तिकारः । "मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः"इति पठित्वा मणीव, रोदसीव, दम्पतीव, जम्पतीवेत्युदाजहार । तच्च मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमिति कैयटहरदत्तादयः । एवं स्थिते

"मणीवोष्ट्रस्य लम्बेते, प्रियौ वत्सतरौ मम" ॥

इति भारतप्रयोगं समर्थयते । इवार्थ इति । वशब्द इति ।

"वं प्रचेतसि जानीयादिवार्थे च तदव्ययम्" इति मेदिनी ॥

"व वा यथा तथैवैवं साम्ये"इत्यमरग्रन्थव्याख्यावसरे "शात्रवं व वपुर्यशः" इति कालिदासप्रयोगस्याभियुक्तैरुदाहृतत्वात् । "कादम्बखण्डितदलानि व पङ्कजानि" इत्यादिदर्शनाच्चेति भावः । यत्तु पाठान्तरं "व-द्वा यथा तथा" इत्यादि तदयुक्तम् । नामलिङ्गानुशासनप्रक्रमे तद्धितवतेरननुगुणत्वात् । अपत्यसमूहादिपर्यायमध्ये ऽण्फिञ्वुञादीनामनुक्तेश्च ।

चेति । **अवैदिक इति** । अस्य पुराणस्थत्वेनावैदिकत्वं स्पष्टमेव ।

कुमार्योरिति । अत्र हि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वं श्रुत्या चेदन्तत्वमस्तीति भावः । इदं च द्विवचनान्तमीदन्तमित्यर्थे । ईदन्तं यद् द्विवचनं तदन्तमित्यर्थे तदन्तविध्यसम्भव एव दोषो बोध्यः । **इत्युक्तमिति** । मूले इति शेषः । **शात्रवं वेति** । शात्रवं यश इवेत्यर्थः । ववेत्यादिकोशप्रदर्शनेन वशब्द इवपर्यायः स्वतन्त्र एव न तु सत्या भामादिवत् एकदेश इति सूचयति । "विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो वाच्यः"इति वचनेन तादृशस्थले तथा कल्पने ऽप्यखण्डे पदे तथात्वे मानाभावात् ।

---

(१) वस्तुतस्तु आदरार्थे बहुवचनान्तस्य पुत्रा इत्यस्येतिशब्देन सह सन्धिरार्ष इति श्रीधरस्वामिनामभिप्रायात्तदुक्तिरादर्तव्यैव ॥

अदसो मात् ॥ इह एकारो नानुवर्तते असम्भवात् । इत्यभिप्रेत्याह—ईदूताविति । ननु उकारानुवृत्तिर्व्यर्था । स्त्रियौ फले वा अमू आसाते इत्यत्र पूर्वेणैव सिद्धेः । मुत्वस्यासिद्धत्वे ऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिध्यति औकारान्तत्वादिति भावः । "अदसो मात्" इति सूत्रं प्रति तु मुत्वमीत्वे नासिद्धे आरम्भसामर्थ्यात् । एकारोऽपीति । तथा च एकाराननुवृत्तितात्पर्यग्रहणफलकं माद्ग्रहणमिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । ईदूत्सप्तम्यर्थे प्रगृह्यम्, अदसः, एच्च द्विवचनमित्येव कुतो न सूत्रितम् । एवं हि पूर्वसूत्रस्थमीदूद्ग्रहणं प्रकृतसूत्रे माद्ग्रहणं च मास्तु । एकदेशानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति ।

शे ॥ छान्दसमपीदं संदर्भशुद्ध्यर्थमुक्तम् । वस्तुतस्त्वनुकरणार्थतया लोकार्थमपि संभवत्येव । त्वे रायो मे राय इत्यादौ त्वे इति, मे इति इत्यनुकरणे प्रयोजनलाभात् । अस्मे इति—अस्मभ्यमित्यर्थः । भ्यसः "सुपां सुलुक्" इति शे आदेशः । "शेषे लोपः"।

आरम्भसामर्थ्यादिति । ननु कार्यकालपक्षे ऽनुनासिकप्रतिषेधेन चारितार्थ्यं, तत्पक्षे हि संज्ञाशास्त्रस्य न पृथग् बोधकत्वं, "पूर्वत्रासिद्धम्" इति चातिदेशः कार्यार्थः । कार्यज्ञानं वाक्यार्थबोधोत्तरमिति यद्देशे वाक्यार्थबोधस्तद्देशस्थत्वमेव तस्य । किं च अधिकारः सः । एवं च मुत्वदृष्ट्या अनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अपि तद्दृष्ट्या ऽसिद्धतया मुत्वशास्त्रे ऽनुवृत्तपूर्वत्रासिद्धमित्यत्रत्यपूर्वशब्देन तदेकवाक्यतापन्नस्य "अदसो मात्" इत्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वम् । एतेन कार्यकालपक्षे ऽपि पाठकृतपूर्वत्वस्यानपगमेन सञ्ज्ञां प्रत्यसिद्धत्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति चेन्न । अप्रगृह्यादस इति न्यासेनैव सिद्धौ सामान्यसञ्ज्ञासूत्रकरणसामर्थ्येन "प्लुतप्रगृह्या" इत्यत्राप्युपस्थितया तत्सामर्थ्येनासिद्धत्वबाधात् । हे ऽमुका ऽमुक इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तयोरनभिधानाद्वा सूत्रमते ऽपि नानुनासिक इत्याशयात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

छान्दसमिति । शे आदेशस्य च्छान्दसत्वादिति भावः । **मे इतीत्यनुकरण इति** । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तः प्रकृतिभावस्तत्र, तेनातिदेशेन प्रगृह्यत्वं तु न । त्वे राय इत्यादावनुकार्ये फलाभावेन प्रगृह्यत्वाप्रवृत्त्या तदनुकरणे ऽतिदेशेनासिध्योपदेशप्रवृत्तिरेव वाच्येति भावः ।

निपात ॥ अनाङिति पर्युदासादेवाङ्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रह(१)-णमुत्तरार्थं स्पष्टार्थमिहैव कृतम् । आ एवमिति । पूर्वं प्रक्रान्तस्य वाक्यार्थस्यान्यथात्वद्योतकोऽयमाकारः । पूर्वमित्थं नामंस्था इदानीं त्वेवं मन्यसे इत्यर्थः । आ एवं किलेति । स्मरणद्योतकोऽयमाकारः । वाक्येत्यादि । तथा च भाष्यम्

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।
एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥ इति ।

अत्र अङिल्लक्षण एव तात्पर्यं लाघवात् । अन्यस्य ङित्त्वं त्वर्थसिद्धम् । ईषदर्थेत्यादिस्तु अवयुत्यानुवादः । एवं च अभ्र आँ अप इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य ङित्त्वात् "आङोऽनुनासिकश्छन्दसि" इति प्रवर्तत इति भावः ।

ओत् ॥ निपातः किम् । देवोऽसि । वायवायाहि ।

संबुद्धौ ॥ ऋषिर्वेदः "तदुक्तमृषिणा" इत्यादौ तथा दर्शनादित्यभिप्रेत्याह—अवैदिक इति । सम्बुद्धौ किम् । अहो इति । अत्र परत्वाद्विकल्पो मा भूत् । यत्तु "ओत्" इत्यत्र निपातानुवृत्तेरिह च संबुद्धिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणं वृत्त्यादावुक्तं गवित्ययमाहेति । तन्न । तत्र प्रगृह्यसञ्ज्ञासत्त्वेऽपि प्रकृतिभावाप्रसक्तेः । "इकोऽसवर्णे" इत्यत्र हि पदान्तग्रहणमनुवर्त्तत

अन्यथात्वेति । अनभिमतत्वेत्यर्थः । तदाह—**नामंस्था इति** । **स्मरणेति** । विस्मृतस्य स्मरणविषयताद्योतक इत्यर्थः । मर्यादाभिविधावित्यत्र मध्यमपदलोपी समासः । तत्सहिते ऽभिविधावित्यर्थः । **सप्तम्यर्थेति** । तद्वृत्तित्वं च तस्य निरुक्ते स्पष्टम् । अव्ययीभावाभावश्च श्रुतौ छान्दसत्वाद्बोध्यः ।

अत्र परत्वादिति । न चैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः । इतिशब्दातिरिक्ते "ओत्" इत्यस्य निपातातिरिक्ते "सम्बुद्धौ—" इत्यस्य चारितार्थ्येन साम-

---

(१) निपातस्यैवैकाज्रूपस्याऽर्थवत्त्वात्प्रत्ययस्य च केवलस्य प्रयोगाभावादानर्थक्यात्कल्पितरूपत्वात्कल्पनायाश्च नियमाऽभावादिति भावयतां मतेऽनाङितिपर्युदासेन निपातत्वेन सादृश्यमादाय सिद्धावपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्त्वमिति मते ऽर्थवत्त्वेन सादृश्यग्रहणे, द्योतकत्वपक्षेऽपि निपातस्य केवलस्याऽप्रयुज्यमानत्वेन द्योतकत्वात्साम्यमेव प्रत्ययनिपातयोरिति मते च द्योतकत्वेन सादृश्यग्रहणे चकारात्रेत्यादौ दोषवारणाय निपातग्रहणमिति भावः ।

इत्याकरे स्पष्टम् । एवं च "प्लुतप्रगृह्या" इति सूत्रे तत्सम्बन्ध आवश्यकः । गविति च न पदम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्त्वाभावेन विभक्तेरनुत्पादात् ।

ध्यभावादेव च फले ऽविशेष इति वाच्यम् । परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्त(१)-मप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन "ओत्" इत्यस्य तदभावे ऽप्रवृत्तेः । अत एव "न यदि" "विभाषा साकाङ्क्षे" इति सूत्रे निषेधीयोभयत्र विभाषेति सङ्गच्छते । अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारत्वेन सा दुर्लभा स्यात् । न च "आकडार–" सूत्रेणान्यत्र सञ्ज्ञानां बाध्यबाधकभावाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वाद्विकल्प इत्यसंगतमिति वाच्यम् । सञ्ज्ञाया एकत्वात्, ज्ञापकस्य च विशेषापेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वादिति भाव इति केचित् । परे तु "ओत्" इत्यस्येतिशब्दनिरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमिति परत्वं न युक्तं "सम्बुद्धौ" इति तु निपातपदाननुवृत्तये । अन्यथादन्तनिपातस्यैवेतौ विकल्पापत्तिः । नित्यविकल्पविध्योर्युगपत्प्रवृत्तावपि विरोधाभावेन परत्वादित्यस्यासङ्गतेः । एवं च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादपवादत्वादित्यर्थः । ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनरोद्ग्रहणेनापि तन्निवृत्तिसिद्धौ वै(२)चित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणमित्याहुः । **आवश्यक इति** । अन्यथा "इकोऽसवर्णे" इत्यत्र मण्डूकानुवृत्त्यापत्तिः । सा च सम्बन्धतदभावोभयकल्पनापत्त्या ऽन्याय्येति भावः । **अनुत्पादादिति** । अत एव तस्या श्रवणं न । अभेदविवक्षापदार्थश्चार्थवत्सूत्रे निरूपयिष्यते । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेनोत्पन्नाया विभक्तेर्लुक् । ह्रस्वापत्तेः । न च सुप्सुपेति समासेन निर्वाहः । इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभाव-

---

(१) प्राप्तविभाषास्थले भावसामानाधिकरण्येनाभावमात्रस्य विधाने विधिव्यापार इत्यर्थः । अप्राप्तविभाषासु तु अभावस्य सिद्धत्वात्तत्सामानाधिकरण्येन भावमात्रविधाने विधिव्यापारः । अभावांशे तु न विधिव्यापारः । तस्य सिद्धत्वात् । अत एव "मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा" इत्यस्याभावपक्षे मुमुक्षते वत्सः स्वयमेवेत्यत्रा ऽभावांशे विधिव्यापारात् "अत्र लोपोऽभ्यासस्य" इत्यनेनाभ्यासलोपापत्तिः । एवं नॄन् पाहीत्यादौ "नॄन्पे" इत्यस्याभावपक्षे पूर्वोक्तरीत्या "अत्रानुनासिकः–" इति "अनुनासिकात्पर–" इति चानुस्वारागमानुनासिकावापद्येयातामिति बोध्यम् ।

(२) वस्तुतस्तु सम्बुद्धिग्रहणाभावे पुनरोद्ग्रहणेन निपातग्रहणाननुवृत्तावपि निपातसंज्ञारहितस्य स्वरादिगणपठितस्य मिथो इत्यव्ययस्य, एवं स्वरादेराकृतिगणत्वात्संगृहीतस्य अहो इत्यस्य चेतिशब्दे परतो विकल्पापत्त्या तद्वारणाय सम्बुद्धावित्यस्यावश्यकत्वमेवेति ध्येयम् ॥

उञः ॥ "निपात एकाज्–"इति प्राप्ते विभाषेयम्।

ऊँ ॥ अनुनासिक इति। तेनास्मिन्परे"यरोऽनुनासिक—"इति विकल्पः। यदेतन्नूँ इति पठसि, यदेतदूँ इति वा तद्दीर्घमित्यादि। एतदर्थमेव तत्रानुनासिकग्रहणम्। अन्यथा यरो ञमि ञम्वेत्येवावक्ष्यत्।

मय उञो वो वा ॥ मयः परस्येति। परादिति तु प्राचः प्रमादः। "षष्ठीनिर्दिष्टस्य हि आदेशा उच्यन्ते" इति भाष्यात्। आदेशविधौ स्थानिनः षष्ठ्या एव न्याय्यत्वाच्च। असिद्धत्वादिति। अत एवेदं वत्वं त्रिपाद्यां विधीयते। प्रकृतिभावमात्रबाधनार्थत्वे हि "इको यण्–"इत्यनन्तरं मय उञो वेत्येवावक्ष्यत्। यणं चान्ववर्त्तयिष्यत्। इह मय उञ इतौ परे अष्टाविंशतिरूपा(१)णि। तथा हि। "उञः"इति प्रगृह्यत्वे किमु इति। वरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। न च गोभ्यां गोक्षीरमित्याद्येकदेशगोशब्दानुकरणे "ऋलक्"सूत्रभाष्योक्तेन "प्रकृतिवदनुकरणम्"इत्यतिदेशेन पदत्वं सुलभमिति वाच्यम्। "क्षियो दीर्घात्"इति सूत्रभाष्योक्तेन तदतिदेशानित्यत्वेन(२) तदप्रवृत्तिमाश्रित्यापि सुसाधत्वेनासाधारणप्रयोजनत्वाभावादिति भावः।

एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। अनितेः क्विपि सम्बुद्धावान् चिनोषीत्यत्र "नश्छवि–"इति रुत्वे "अत्रानुनासिकः–"इति पूर्वस्यानुनासिके यदेतनाँश्चिनोषि कमलँ आँश्चिनोषीत्यत्रापि फलसत्त्वात्। अवक्ष्यदिति। न चैवं न्यासे यथासंख्यापत्तिः। तस्या(३)सार्वत्रिकत्वात्। "आन्महतः–"इत्यादिनिर्देशाच्चेति भावः। पूर्वोक्ते कमलाँश्चिनोषीत्यत्र लस्य नकारापत्तिवारणाय विधेयकोटावनुनासिक इति। विधेयकोटौ(४)यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु विधेयविषये सवर्णग्रहणाभावेन पूर्वोक्ते निरनुनासिकलस्यैवापत्तिरिति यथान्यासमेव साधु।

इत्येवावक्ष्यदिति। न चात्रापि न्यासे सन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वा-

---

(१) अष्टाविंशतिरूपाणीति समस्तमेव पदं सर्वत्रोपलभ्यते। एतादृशस्थलेषु च–"दिक्संख्ये संज्ञायाम्"इति नियमस्तु न प्रवर्तते तत्र संख्यापदेनैतादृशाभियुक्तप्रयोगबलात् संख्यात्वव्याप्यधर्मप्रकारकसंख्याविशेष्यकबोधाजनका एकादिदशान्तसंख्येयवाचका एव गृह्यन्ते इति कल्पनादिति विभावनीयम्।

(२) अत्र क्षिय इतीयङ्करणेन "प्रकृतिवदनुकरणं भवति"इति ज्ञाप्यते। तथा तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिमित्तकविभक्तिदर्शनेन च तदतिदेशानित्यत्वं ज्ञाप्यते। अन्यथाऽनुकार्यवृत्तिधातुत्वादिदेशे तत्र "अधातुः"इति पर्युदासेन प्रातिपदिकत्वाभावाद्विभक्तिर्दुर्लभा स्यादित्यर्थः॥

(३) स्वरितत्वविशिष्टे एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः।

(४) यकारमारभ्येति—तथाच दध्यौँश्चिनोषि, मध्वाँश्चिनोषीत्यादौ यका-

त्वपक्षे किम्विति । ऊँआदेशे किमूँ इति । आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन "मय उञ–"इति प्रकृतिभावापवादभूते आन्तरतम्यादनुनासिके वकारे किम्वँति। अनुनासिकाननुनासिकयोर्वकारयोः "मयो यण"इति द्वित्वस्य मकारस्य "अनाचि च"इति द्वित्वस्य च विकल्पेन वत्वपक्षे रूपाष्टकम्। तदभावे द्वयमिति दशकम् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाविरहपक्षे "मय उञ–"इति वत्वस्यासिद्धत्वात् "इको यण्–"इति यणेव तस्य सिद्धत्वान्मोऽनुस्वारे"वा पदान्तस्य"इति परसवर्णपक्षे अनुनासिकाननुनासिकवकारद्वयोपेतमेकादशं रूपम् । अनुनासिकस्य द्वित्वे"हलो यमाम्–"इति लोपस्य वैकल्पिकत्वादकरणे त्रिवकारं द्वादशं रूपम् । परसवर्णाभावपक्षे अनुस्वारस्य यत्वांत्पाक्षिके द्वित्वे द्वे । संकलनया चतुर्दश । इतिशब्देकारस्य"अणोऽप्रगृह्यस्य–"इत्यनुनासिकविकल्पादष्टाविंशतिरिति ॥

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

राप्रासिरिति वाच्यम् । त्रिपाद्यान्तथा पाठेन सान्निपातपरिभाषाऽनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भावः ।

अनुनासिके वकारे इति । इदं कैयटानुरोधेन । "मय उञः–" इत्यत्र विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वाभावेनानेन सानुनासिकविधानाभावेन कथमत्र सः । अन्यथेदमो मस्यानुनासिको ऽकारः स्यात् । अत एवेदृशे विषये गुणानामभेदकत्वपक्षानाश्रयणमिति चिन्त्यम् ।

॥ इत्यच्सन्धिः ॥

रवकारयोरानुमासिक्यसिद्धिः । एतेन लकारमारभ्य प्रत्याहाराश्रयणेन कमलँ आँम्निनोषीत्यादिसिद्धौ यकारमारभ्य प्रत्याहारोक्तिर्व्यर्थेत्यपास्तम् ॥

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

स्तोः श्चुना ॥ स्तोरिति स(१)माहारद्वन्द्वः । सौत्रं पुंस्त्वम् । श्चुनेति । "सह युक्त–"इति सूत्रे विनापि तद्योगं तृतीयेति वक्ष्यते । योगइत्येतदध्याहारलभ्यम् । अत्र स्थान्यादेशयोर्यथासंख्यं, निमित्तकार्यिणोस्तु न । "शात्"इति (२)ज्ञापकात् । "अल्पाच्तरम्"इत्यादौ तु सौत्रत्वात् श्चुत्वं न । तज्ज्ञानमित्यादौ तु भवत्येव । स्तोः श्चौ श्चुरिति सुवचम् । न च "तस्मिन्निति निर्दिष्ट–"इति परिभाषोपस्थानेन यज्ञः याच्ञा इत्यादि न सिध्येत् । "शात्"इति लिङ्गेन तस्या इहानुपस्थानात् ।

विनापि तद्योगमिति । साहित्यं च योगक्रियायाम् । **एतदिति** । संयोग इति तदर्थः । सत्या भामेतिवन्निर्देशः । संयोगश्चाव्यवहितयोरेवेति चितं कटु (३)तैलमित्यादौ न दोषः । **यथासंख्यमिति** तथदधनेत्यादेरप्यनादितया क्रमादाय "परस्मैपदानां णल्–"इत्यादौ सूत्रान्तरस्थक्रमेणेव यथासंख्यमिति भावः । च्वादिशब्दैश्चानादिसिद्धलोकप्रसिद्धक्रमेणैवोपस्थितिरिति तात्पर्यम् । ननु तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुयोगाभावान्न स्यादत आह–**तज्ज्ञानमिति** । जञयोगे तथोच्चारणमात्रं न त्विदं वर्णान्तरमिति भावः । **अनुपस्थानेति** । पूर्वत्वां(४)शानुपस्थानेत्यर्थः । तेन चितमित्यादौ न दोषः ।

---

(१) अत्र च प्रथमतः साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नान्वयाभिप्रायेण सहविवक्षोपपादनीया । यद्वा स् इति श् इति च लुप्तविभक्तिके भिन्ने पदे इति बोध्यम् ।

(२) ज्ञापकेन च स्वरितत्वोपलक्षिते एव यथासंख्यसूत्रप्रवृत्तिरिति ज्ञाप्यते,तथाच प्रकृते "श्चुना"इति तृतीयान्ते स्वरितत्वाभावान्न यथासंख्यप्रवृत्तिः । अत एव "ङसिङसोश्च"इत्यत्रैङो द्वित्वेऽपि न तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

ननु विश्न् शब्दाण्णिजन्तात्क्विपि विश्न् चकारेत्यादौ नकारस्य चकारयोगेन प्राप्तस्य श्चुत्वस्य निषेधार्थं "शात्"इति चरितार्थं । नचात्र यथासंख्यसूत्राप्रवृत्तिज्ञापनात्पूर्वं यथासंख्यप्रसक्त्या चकारादियोगे नकारस्य श्चुत्वप्राप्तिरेव नेति उदाहरणासंभव इति वाच्यम् । कुङ् शब्दे इत्यस्य लिटि चुकुङ्वे इति रूपम् । तस्मिन् परत उदाहरणसंभवादिति चेन्न । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन विश्न् इत्यादीनामनभिधानमित्याशयात् ॥

(३) चितं कटु तैलमित्यादि क्वाचित्कं वाक्यमेतत् ।

(४) तस्मिन्निति परिभाषया हि अव्यवहितत्वांशः, पूर्वत्वांशः, विधेयान्वयिषष्ठ्यर्थश्चेत्यंशत्रयमुपस्थाप्यते । तन्मध्ये प्रकृते ज्ञापकबलात्पूर्वत्वांशानुपस्थानेऽपि तदन्यदंशद्वयमुपतिष्ठत एवेत्यर्थः । तत्राऽव्यवहितत्वांशोपस्थित्या चितमित्यादौ नातिव्याप्तिः ।

ष्टुना ॥ इहापि कार्यिनिमित्तयोर्यथासंख्यं न । "तोष्षि" इति ज्ञापकात् । ष्टौ ष्टुरिति सुवचम् । ईट्टे, ईष्टे, इत्यादौ "न पदान्तात्–"इति ज्ञापकान्न दोषः । सर्पिष्टममिति । "ह्रस्वात्तादौ–"इति षत्वम् ।

प्रत्यये भाषायामिति । यत्तु प्राचा मयटि नित्यमिति पठितम् । यच्च हलन्तप्रकरणे षण्णां, षड्णामित्युदाहृतम् । यच्च "यरोऽनुनासिक–"इति वाऽनुनासिक इति तत्र व्याख्यातं तत्सर्वं भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । यवादिगण इति । "यचि भं तसौ मत्वर्थे" इति संहितया पाठे तसाविति तात्पूर्वं दकारं प्रश्लिष्य भत्वेनाप्येतत्समाधातुं शक्यम् ।

उदः स्था ॥ "अनुस्वारस्य ययि–"इत्यत्र समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बध्यते । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादित्याशयेनाह । पूर्वसवर्णः स्यादिति । अघोषस्येत्यादि । एतेन सस्य तकार इति प्राचां ग्रन्थाः प्रत्युक्ताः । यदपीह "चयो द्वितीयाः शरि"इत्यस्योपन्यसनं तदतिरभसात् ।

षत्वमिति । न च षस्य पदान्ते जश्त्वं भविष्यतीति तद्व्यर्थमिति वाच्यम् । षत्वस्यासिद्धत्वेनास्य (१)जश्त्वाभावात् ।

भाष्येति । प्रत्यय इत्येव तत्र पाठादिति भावः । **दकारमिति** । चर्त्वेनेति भावः । मृच्छब्दस्य यवादिगणे पाठे न मानमिति तत्र "झयः"इति वत्वे मृद्वानित्येवेति तात्पर्यम् इति के चित्तन्न । मृन्मानित्यस्यासिद्ध्यापत्तेः । मृद्वानिति क्वाचित्कोऽसांप्रदायिकः पाठः ।

ननु सवर्णपदमधिकं "परसवर्णः"इत्यत्रेकार्थीभावापन्नस्यान्यत्र सम्बन्धो वक्तुमशक्यः । न च पूर्वस्येत्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनापेक्षया पूर्वत्रोपस्थितार्थवाचकपदाध्याहारौचित्यात्तल्लाभः । "चुटू"इत्यादावादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेः । न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः । "तोर्लि"इत्यत्र समुदायानुवृत्त्या तस्याश्चारितार्थ्यादित्यत आह–**अनुस्वारस्येत्यादि । एकदेश इति च** । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव "तोर्लि"इत्यादावनुवृत्तिसिद्धौ पुनः सकारांशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । **तदतिरभसादिति** । च-

---

(१) अत्र हि "ह्रस्वात्तादौ तद्धिते"इत्यनेन षत्वम् । तच्च जश्त्वदृष्ट्याऽसिद्धमिति भावः ।

तच्छिव इति । यत्तु प्राचा तत् शिव इत्यत्र जश्त्वे कृते "खरि च" इत्युक्तम् । तन्न । तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात् । यत्तु तत्पौत्रेणोक्तं तदो "वाऽवसाने" इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे "झलां जशोऽन्ते" इति जश्त्वे "खरि च" इति चर्त्वमिति तदतिस्थवीयः । जश्त्वं प्रति अवसाने चर्त्वस्यापवादत्वात् । जश्त्वे शिवशब्दानपेक्षणाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे "वाऽवसाने" इत्यस्य पूर्वमप्रवृत्तेश्च । प्रवृत्तस्य वा निवृत्तिसम्भवात् । उक्तं च "अकृतव्यूहाः पाणिनीया" इति "कृतमपि शास्त्रं निवर्तयन्ति" इति च । अन्यथा हरिरयमित्यत्रापि त्वदुक्तरीत्या प्रवृत्तो विसर्गः केन वार्यताम् । अथ तनोतीति तदिति क्विबन्तं ब्रूषे एवमपि जश्त्वेन दकारोऽस्तु । चर्त्वे कृते श्चुत्वमिति तु न न्याय्यम् । श्चुत्वं प्रति चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । यत्तु "न मु ने" इत्यत्र "न" इति योगं विभज्यायोऽभावात् । "दीर्घादाचार्याणाम्" इत्युत्तरं "अनुस्वारस्य ययि–" "वा पदान्तस्य" "तोर्लि" "उदः स्था–" "झयो हो–" "शश्छोऽटि" इति षट्सूत्रीपाठोत्तरं "झलां जश् झशि" "अभ्यासे चर्च" "खरि च" "वा ऽवसाने" "अणोऽप्रगृह्यस्य–" इति पञ्चसूत्र्याः पाठे भाष्यसम्मते थस्य चर्त्वेऽपि तस्यासिद्धत्वाच्छपरत्वाभावाच्चेति भावः ।

चर्त्वमिति । ततः श्चुत्वे "शश्छोऽटि" इति प्रक्रियेति भावः । **चर्त्वापवादत्वादिति** । एवं च तत्र कृते जश्त्वाप्रवृत्तिरिति भावः । न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन तस्यासिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्काले ऽवश्यं प्राप्तत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वस्य सुलभतयोक्तरीतेरसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्य "मिदचोऽन्त्यात्–" सूत्रे भाष्ये उक्तम् । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति । अन्यथा कौण्डिन्याय तक्रमित्यनेन ब्राह्मणेभ्यो दधीति प्राप्तदाधिदानस्यापि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात् । अत एव "अजादेर्द्वितीयस्य" इति सूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्यानेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य सत्यपि सम्भवे इति न्यायेन बाधकत्वमुक्तं भाष्ये । एवं च "दयतेर्दिगि–" इति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्था असम्भवे एव बाधकतेति वार्तिकानुसारेण प्रवृत्ता अयुक्ता एवेति बोध्यमिति भावः । **केन वार्यतामिति** । एवं चेदृशविषये वाक्यसंस्कारपक्षेणैव साधुत्वान्वाख्यानमिति स्वीकृत्याकृतव्यूहपरिभाषा त्याज्येति चेदिष्टापत्तिरिति बोध्यम् । अन्ये तु पदसंस्कारे हरिः अस्तीति सविसर्गमपि साध्वेव सत्यभिधाने, परिभाषाया भा-

सिद्धत्वमिह नेत्याहुः । तदपि न । असिद्धत्वेऽपि रूपासिद्धौ निर्बाधायां योगविभागस्यागतिकगतिभूतस्येहाश्रयणे प्रमाणाभावात् ।

आक्रंस्यत इति । "आङ उद्गमन"इति तङ् ।"स्नुक्रमोः-"इति नेट् ।

समसम्बन्धी विधिरिति । समकर्मकं विधानमिति तु नोक्तम् । अनुवाद्ययोरपि यथासंख्यस्येष्टत्वात् । "समूलाकृतजीवेषु हनकृञ्ग्रहः"इत्यत्र यथा ।

ङ्णोः ॥ कुक्टुकोः पूर्वान्तत्वात्प्राङ्क्साये इत्यत्र "सात्पदाद्योः" इति षत्वं न । सुगण्ट्साये इत्यत्र "न पदान्तात्–"इति ष्टुत्वं न ।

पुष्करे तीर्थविशेषे सीदतीति पुष्करसत् तस्यापत्यं पौष्करसादिराचार्यः । बाह्वादित्वादिञ् । अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः ।

डः सि धुट् ॥ "उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् परत्वात्" इत्यभिप्रेत्याह—सस्येति । सीति सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । षट्त्सन्त इति । धुटश्चर्त्वेन तकारः । यत्त्वाहुः—"चयो द्वितीया" इति पक्षे तस्य थ इति तन्न । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । अत एव धुडभावे षट् सन्त इत्यत्र टस्य ठो न । टकारनकारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पात् षोडश । "खयः शर"इति सकारद्वित्वे द्वात्रिंशत् । न च तत्र चर्त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । "पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे"इत्युक्तेः । न च"शरोऽचि"इति द्वित्वनिषेधः

ष्ये ऽदर्शनादित्याहुः । **प्रमाणाभावादिति** । योगविभागस्य भाष्ये ऽदर्शनेनाप्रामाणिकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

यथासंख्यस्येति । "ख्यान्तैकदेशेन सूत्रस्य ग्रहणं बोध्यम् ।

परत्वादिति । तस्मिन्–"इति सूत्रापेक्षया "तस्मात्–"इत्यस्य परत्वादित्यर्थः । डकारात्सकारे धुडित्यर्थे "तस्मिन्–"इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्यागमित्वं"तस्मात्–"इत्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसस्य तत्त्वमित्यसम्भवरूपविरोधे परत्वेन व्यवस्थेति सस्यागमित्वनिर्णय इति भावः । स्पष्टं चेदं"तस्मिन्" इति सूत्रे भाष्ये । **लाघवार्थ इति** । षष्ठ्याः प्रयोग एव कर्त्तव्ये इत्यर्थः । **चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति** । अत एव तुडिति नोक्तम् । अत एव—चर्त्वस्यासिद्धत्वादेव । ननु "धुक् डः सि"इत्यस्तु सप्तमी च यथाश्रुतैव, ड इति च षष्ठ्यन्तं, परमा(१)र्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे परादित्वे वा न शक्तता-

---

(१) ननु धुटःपरादित्वे त्सन्त इत्यानुपूर्व्याः शक्ततावच्छेदकत्वं, पूर्वान्तत्वे तु सन्त इत्यानुपूर्व्यास्तत्वमिति भेदः स्यात्कल्पद्वये इत्यत आह–परमार्थत इति ।

शङ्क्यः तस्य सौत्रद्वित्वमात्रविषयत्वात् । अत एव "शरः खय" इति वार्तिकस्य वत्सः, अप्सराः, इत्युदाहरणं भाष्ये स्थितम् । धुटः परादित्वं "न पदान्तात्–" इति ष्टुत्वनिषेधार्थम् । अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृतः । यत्त्वाहुः–एवमपि प्रक्रियालाघवार्थम् तुडेव कर्तुमुचित इति तन्न । "चयो द्वितीया–" इति पक्षे थकारापत्तेः ॥ "श्चुत्वं धुटि सिद्धं वाच्यम्" अट्तीत्यट् श्चोतति । इह धुड् न ।

शि तुक् ॥ शीति सप्तमी पूर्वत्र कृतार्थायाः "नः" इति पञ्चम्याः षष्ठीं कल्पयतीत्याह—नस्येति । ननु प्रकृतो धुडेवास्तु किं तुका । मैवम् । "शश्छोऽटि" इत्यस्य हि पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छ इत्यर्थ आकरे स्थितः । एवं च धुटः परादित्वात् सञ्च्छम्भुरित्यत्र च्छो न स्यात् । विपूर्वाद्रपेरौणादिके शप्रत्यये "मध्वश्चोतन्त्यभितो विरप्शम्" इत्यादौ यथा । अतः पूर्वान्तस्तुक् कृतः । नन्वेवं कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र "पदान्तस्य" इति णत्वनिषेधो न स्यादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गत्वेन तुकोऽसिद्धत्वात् । यथोद्देशपक्षे "स्तोः श्चुना" इति योगो विभज्यते "न" इति वर्तते "णः" इति च । स्तोः श्चुना योगे णत्वं न स्यात् । नकारार्थमिदम् । सकारग्रहणं वर्गग्रहणं चोत्तरार्थम् । ततः "श्चुः" इति । पूर्वमनुवर्तते । एवं "नश्च" इति सूत्रे कुर्वन्त्सीदतीत्यत्र "पदान्तस्य" इति णत्वप्रतिषेधो धुटः परादित्वे प्रयोजनमिति प्राचां ग्रन्थोऽपि यथोद्देशपक्षे बोध्यः । यत्तु वदन्ति । इदं प्रयोजनं बहिरङ्गपरिभाषया गता-

---

वच्छेदकभेदोऽत आह–**धुटः परादित्वमिति** । श्चोततिरुपदेशे सादिः । श्चुत्वस्य धुटि सिद्धत्वेऽपि तुक्यसिद्धत्वात्सन् श्चोततीत्यत्र तुग्नेति बोध्यम् ।

षष्ठीं कल्पयतीति । न च "शि" इति सप्तमीनिर्देशो लाघवार्थः । द्वयोरचरितार्थत्वे लाघवेनान्यविभक्त्युच्चारणं युक्तं न त्वन्यथेत्याशयात् । **धुडेवास्त्विति** । शीति च षष्ठ्यर्थे इति भावः । **विरप्शमिति** । छान्द(१)सार्थमपि बहुशः सूत्रकृतो यत्नदर्शनादिति भावः । **णत्वं न स्यादिति** । एतद्दृष्ट्या श्चुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, वचनसामर्थ्यादिति भावः । त्रिपाद्यां सर्वथा परिभाषाऽप्रवृत्तौ पक्षद्वयेऽपीदमेव समाधानम् । । **यथोद्देशपक्षे इति** । कार्यकाले तु असिद्धत्वान्न दोषः पूर्वान्तत्वेऽपीति भावः ।

---

(१) वस्तुतस्तु लोकेऽपि चक्षिङो लिटि चक्शौ, चक्शे इत्यादिषु च्छत्वाभावाय पदान्तसम्बन्ध आवश्यक इति न केवलं छन्दसार्थं तदिति भावः ।

र्थत्वात्प्रत्युक्तमिति । तत्पाक्षिकम् । त्रिपादीस्थे ऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषेयं न प्रवर्तत इति सुद्ध्युपास्य इत्युदाहरणे स्वोक्त्या सह विरुद्धं चेत्यास्तां तावत् । सञ्च्छम्भुरिति । इह श्चुत्वतुकोरसिद्धतामाश्रित्य "नश्छवि–"इति रुत्वं न शङ्क्यम् । छत्वस्यासिद्धत्वात् ।

ङमो ह्रस्वात् ॥ ङम् प्रत्याहारः । सञ्ज्ञायां च कृतं टित्त्वं सामर्थ्यात् संज्ञिभिः सम्बध्यते । तेन यथासंख्यं ङुट्–णुट्–नुटः प्रवर्तन्ते । नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । "हे मपरे–" इति "मय उञो वो वा" इति च विकल्पद्वयस्य मध्ये पाठादेव नित्यत्वलाभात् । सुगण्णीश इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत्पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात् । ङमुटः परादित्वं कुर्वन्नास्ते इत्यत्र णत्वप्रतिषेधार्थम् । अत एव ङमो ह्रस्वादचि द्वे इति नासूत्रि । परं णत्वं प्रति पूर्वस्य सिद्धतया णत्वापत्तेरिति प्राञ्चः । यत्त्वाहुः—बहिरङ्गपरिभाषया गतार्थत्वादुभयमप्यसङ्गतमिति । तदपि पाक्षिकम् । राज्ञ इत्यत्रेव यथोद्देशे त्रैपादिके ऽन्तरङ्गपरिभाषाविरहस्योक्तत्वेन प्राचां ग्रन्थस्य सौष्ठवात् । कथमन्यथा द्वियं त्रियं च स्वयमेवोक्तमिति दिक् ।

सञ्ज्ञायाम्—ङमिति प्रत्याहाररूपायाम् । **विकल्पद्वयस्य मध्ये इति** । "विभाषामध्ये च ये विधयस्ते नित्या"इति । "पूङः क्त्वा च"इति सूत्रे भाष्योक्तेरिति भावः । न च तन्मध्ये पाठेन नित्यत्वकल्पने तन्मध्यपतितानां "नपरे नः"इत्यादीनामपि नित्यत्वापत्तिः । स्वरितत्वबलादनुवृत्तस्य पुनर्वाग्रहणान्निवृत्तौ कल्प्यमानायां स्वानन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाभावात् । तस्मादुत्तरत्र वाग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वसूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भावः । **तन्निषेधादिति** । "तस्य दोष–"इत्यस्य तु न प्राप्तिः । लत्वसाहचर्येणादेशणत्वस्यैव ग्रहणात् । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **परादित्वमिति** । ततः परस्याच इति व्याख्यानेनेत्यर्थः । ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे इत्यर्थेन पूर्वादित्वमेव कुतो न कृतम् । "पदस्य"इति च "मादुपधाया" इत्यादाविवावयवषष्ठी । अजादौ पदे इत्युक्तेर्म्ना अभ्यासे इत्यतः शतरि मननित्यादावनन्त्यस्य नेति भावः । **बहिरङ्गपरिभाषयेति** । नुटो बहिरङ्गतया ऽसिद्धत्वादित्यर्थः । उभयम्—ङमुटः परादित्वं, द्वे इति सूत्राकरणं च । पाक्षिकम् – कार्यकालसम्बन्धि । **दिगिति** । दिगर्थस्तु तत्परिभाषायास्त्रिपाद्यामभाव

ननु परमदण्डिनावित्यादौ अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यादिति चेन्न । "उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ" इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् । अत एव परमवाचौ, परमगोदुहौ, परमलिहावित्यादौ कुत्वघत्वढत्वादीनि न । यत्तु प्राचा "ञि च पदे" इत्यतः "पदे" इत्यनुवर्त्याजादेः पदस्येति व्याख्यानाद् ङमुड् नेत्युक्तं तदनेन प्रत्युक्तम् । इहैव नलोपं वारयितुमुक्तरीतेरेव तेनाप्यनुसर्तव्यत्वात् ।

एव । किं च यदि(१) यदागमा इति न्यायेनागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते इति तेन नकाराद्यवयवनस्यापि पदान्तत्वाण्णत्वनिषेधसिद्धिरित्युच्यते(२) तर्हि ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याचि परे ङमुडित्येवार्थस्तथासति स्यान्न प्रागुक्तः, स्याच्चातिमहदनिष्टमिति । स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्ये ।

प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादिति । इदं च प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अनुसर्तव्यत्वादिति । यदि तु स निषेधो "अपदादिविधौ" इति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमि(३)त्तके विधावेवेति "न लुमता–" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । किं चोत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तिरत एव माषकुम्भवापेनेत्यादौ "पदव्यवाये-

---

(१) यदीत्यस्य न बोध्यते इत्यनेनान्वयः किन्तु उच्यते इत्यनेन । तथाच नायमर्थः सिद्धान्तिसंमत इति ध्वन्यते । अन्यथाऽनयैव भाष्यप्रदर्शितरीत्या सर्वेषामित्यादावाम्प्रत्ययवृत्तिपदान्तत्वस्य सुडागम आरोपेण षत्वानापत्तिर्बोध्या । नचाऽन्तत्वस्य चरमवर्णे एव सम्भवेन समुदिते आमि पदान्तत्वस्य दुर्वचत्वेन कथं तदागमे सुडादौ पदान्तत्वारोप इति वाच्यम् । "अलोऽन्त्यस्य" इति सूत्रेऽल्पदोपादानसामर्थ्येनाऽल्समुदायेऽपि तत्संभवादिति दिक् ।

(२) अयं भावः, दीक्षितैः "अचि" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य कुर्वन्नास्ते इत्यादौ पूर्वनकारस्य णत्ववारणायाऽऽश्रितस्य परादित्वस्योक्तरीत्याऽनावश्यकत्वाङ्गीकारे, पूर्वोक्तस्य च "ङम इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे" इत्यर्थस्य ङम्पदाऽऽवृत्ति–"पदे" इत्येतदनुवृत्तिक्लेशाभ्यां गौरवपराहतत्वोद्भावने च, अनुवृत्तस्य "पदस्य" इत्यस्य विशेष्यत्वाश्रयणेन प्राधान्यात् तत्रैव ह्रस्वादित्यस्याऽवधित्वेन, ङम इत्यस्य च विशेषणत्वेनाऽन्वयात् ह्रस्वात्परस्य ङमन्तपदस्याऽचि परे ङमुडित्येवार्थः प्रतिपन्नो भवति । तथा चाऽयं ङमुड्ङमन्तपदस्याऽऽद्यवयवीभूय अस्ति पराङ् आत्मा, अस्ति सुगण् ईश इत्यादावेव प्रवर्तेत, न तु केवलं प्रत्यङ् आत्मेत्यादौ, ङम उत्तरं चेति महदनिष्टमिति ॥

(३) नतु पदान्तस्थानिके इत्यर्थः । अन्यथा परमबुधावित्यादौ भष्भावापत्तिः । एवं च न हि भष्भावविधाविव ङमुड्विधौ पदान्तत्वनिमित्तकत्वमस्तीत्यभिप्रायः ।

समः सुटि ॥ यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धं तथाप्यनुनासिकत्व-त्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम् ।

अत्रानुनासिकः ॥ अयमधिकारो विधिर्वेति द्वैतम् । आद्ये ऽत्र-ग्रहणमनर्थकम् । अधिकारादेव रुप्रकरणलाभात् । तुशब्दस्त्वधिकारपक्षे परस्मात्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः, परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुना-

ऽपि"इति निषेधसिद्धि(१)रित्युच्यते तदा प्राचीनोक्तमजादेः पदस्येति व्याख्यान-मेव शरणम् । स्पष्टं चैवं व्याख्यानं प्रकृतसूत्रे "उञि च पदे" इत्यत्र च भाष्ये । तेन निषेधेन सिद्धमिति प्रकृतसूत्रभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्यास्तां तावत् ।

त्रिसकारकत्वेति । न च पुनर्द्वित्वेन तदपि सिद्धम् । लक्ष्ये लक्ष-णस्येति न्यायात् । अत्र चेदमेव ज्ञापकं बोध्यम् ।

अनर्थकमिति । इदमुपलक्षणं प्रतिसूत्रमावृत्तौ गौरवं चेत्यपि बोध्यम् ।

---

(१) न च पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादौ दण्डिन् इत्यादेर्नलोपसिद्धये मध्यम-त्वानाक्रान्तस्यैवोत्तरपदस्य "उत्तरपदत्वे" इत्यनेन पदत्वप्रतिषेधात् माष-कुम्भवापेनेत्यत्र च मध्यमत्वानाक्रान्तत्वस्य कुम्भरूपोत्तरपदेऽभावेन उक्तनि-षेधाप्रवृत्त्या तदर्थं कार्यित्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । परमलोम्नि-शये इत्यादौ लोमन्शब्दस्य मध्यमत्वव्यावृत्तये यद्वृत्त्यारम्भकसुबनिमि-त्तिका पदसंज्ञा चिकीर्षिता तद्वृत्तिविशिष्टस्य मध्यमपदेन विवक्षितत्वात् । वै० च स्वघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वं, स्वघटकार्थवदव्यवहितोत्तरत्वं स्वघ-टकत्वमिति सम्बन्धत्रयेण, तच्च वैशिष्ट्यं पूर्वदण्डिप्रिय इत्यादावेकवृत्तिसत्त्वेन दण्ड्यादिशब्दे घटते । माषकुम्भवापेनेत्यादौ तु वृत्तिद्वयं वर्तते । तथा च माष आम् कुम्भ सु इत्येतद्वृत्तिग्रहणे कुम्भपदस्य तद्वृत्तिघटकार्थवदव्यवहितपूर्वत्वं नास्ति । माषकुम्भ ङस् वाप इत्येतद्वृत्तिग्रहणे तु तस्य तद्वृत्त्यारम्भकसुबनि-मित्तकपदसंज्ञा न चिकीर्षितेति न तत्र परिष्कृतं मध्यमत्वमस्तीति तत्र वा-र्तिकेन निषेधप्राप्तिसत्त्वात्कार्यित्वनिवेश आवश्यकः ।

नचैवमपि "अतद्धिते" इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय "पदव्यवायेऽपि" इत्यत्र पदे व्यवाय इति सप्तमीसमास उक्तो भाष्ये । तथा च माषकुम्भवापेन, क्षीरपकुम्भेनेत्यादौ तृतीयासमाससप्तमीसमासयोः फलैक्याय पदपदं पदत्वयो-ग्यप्रातिपदिकपरं वक्तव्यं । अन्यथोभयत्र सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे प्रथमो-दाहरणे पदे परतो व्यवायाभावात्, द्वितीये पदेन व्यवायाभावात्पक्षद्वये फलैक्याभावप्रसङ्गात् । एवं च माषकुम्भवापेनेत्यादौ कुम्भेत्यस्य पदत्वयो-ग्यतासत्त्वाद्वार्तिकेन प्रत्ययलक्षणनिषेधेऽपि क्षत्यभावेन तदर्थं कार्यित्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । अटधातोः कर्तरि क्विपि तेन सह परमशब्दस्य समासे सिद्धात्परमाटशब्दादाचारक्विबन्तात् "क्विच्क्वौ च संज्ञायाम्"इति क्विचि परमाट्तिरित्यादौ ष्टुत्वाद्यप्रवृत्तये कार्यित्वनिवेशस्येष्यमाणत्वादिति दिक् ।

सिक इति । विधिपक्षे व्यर्थः । वाग्रहणं स्पष्टार्थम् । "अनुनासिकात्पर–" इति ज्ञापकादेव सिद्धेः । न हि विकल्पं विना ऽनुनासिकाभावपक्ष इति सम्भवति । इदमेव ध्वनयितुं वृत्तौ तु वेति शब्दौ नोक्तौ ।

अनुनासिकात् ॥ ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह । अनुनासिकं विहायेति । एवं च संसर्गवद् विप्रयोगस्यापि विशेषावग(१)तिहेतुत्वादवत्साऽऽनीयतामित्यत्रेव सम्भावितानुनासिक्यगुणक एव उपस्थितत्वादाकाङ्क्षितत्वाच्चावधित्वेन सम्बध्यत इत्यभिप्रेत्याह–रोः पूर्वस्मादिति । अनुस्वारागम इति । आगमत्वं च परशब्देनैव लभ्यते "पूर्वौ तु ताभ्यामैच्–" इत्यत्र पूर्वशब्देनैचोरिवेति भावः ।

विसर्जनीयस्य ॥ खरीति । एतच्च मण्डूकप्लुत्या "खरवसानयोः" इति सूत्रादनुवर्तते । नन्वनुस्वारस्यानच्त्वात्ततः परस्य द्वित्वं न स्यादेवेत्यत आह—अनुस्वारविसर्गेत्यादि । अकारोपरीति । यदि त्विकारोपरि पठ्येरन् तर्हि पयःसु, यशःसु, इत्यादौ इणः परस्येति षत्वं स्या

स्पष्टार्थमिति । अनेन तुग्रहणमधिकारपक्षेऽपि परस्य रुस्ततः पूर्वस्यानुनासिक इत्यर्थस्य स्पष्टं बोधनार्थं वाशब्दवदिति सूचितम् । विधिपक्षे ऽत्रग्रहणं तु एतद्प्रकरणे इत्यर्थलाभार्थम् । वस्तुतोऽत्राधिकारत्वमेवोचितम् । "मतुवसो रुः–" इति सूत्रे कृतयोः "वन उपसंख्यानं" "विभाषा भवत्–"इत्यनयोरुदाहरणे भाष्ये ऽनुनासिकाद्यनुच्चारणात् । विधित्वे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अधिकारत्वे तूत्तरत्रैव प्रवृत्तिः । स्पष्टं चेदं वृत्ताविति तत्त्वम् ।

ल्यब्लोपे इति । दिग्योगलक्षणा तु न अत्रानुस्वारपरानुनासिकः पूर्वस्य तु वेति न्यासेन सिद्धौ "अनुनासिकात्पर–" इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । **परशब्देनैवेति** । प्रसिद्धावेवकारः ।

मण्डूकेति । एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञयेत्यपि बोध्यम् । अत एवावसाने न सः । पूर्वेण संनिकर्षरूपा संहिता त्ववसाने ऽप्यस्त्येव । अत एव संहिताधिकारे ऽवसानकार्यपाठः सङ्गच्छते । **षत्वं स्यादिति** । अत एव पुं-

(१) अर्थविशेषावगतिहेतवश्चैवं पठ्यन्ते—

संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ।
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥ १ ॥

अत्राऽनवच्छेदे इत्यस्य सन्देहे सतीत्यर्थः ।

दिति भावः । अच्त्वादिति । न चैवं हरिः कर्त्ता, हरिं स्मरेदित्यादौ यणादिप्रसङ्गः । त्रिपादीस्थत्वेन विसर्गादीनामसिद्धत्वात् । अनुस्वारस्यापि द्वित्व इति । अपिशब्दात्ककारस्य । वचनान्तरेणेति । "अचो रहाभ्याम्"इति कृते ऽपि "यणो मयः" इति भवत्येवेति भावः ।

पुमः खयि ॥ पुंसः संयोगान्तलोपे कृते ऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । पर्युदासादिति । "इदुदुपधस्य–"इति षत्वविधायके सूत्र इति भावः । अप्रत्ययस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन व्याचक्षाणानां प्राचां मतेनेदम् । वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येनान्वये तु षत्वप्राप्ताविति बोध्यम् ।

ख्याञादेश इति । आदेशो हि उपदेशे ख्शादिः । असिद्धप्रकरणे णत्वानन्तरं ख्शाञः शस्य यत्वं विकल्प्यते । तेन सुप्रख्येन निर्वृत्तं सौप्रख्यं तत्र भवः सौप्रख्यीयः । यत्वस्यासिद्धत्वात् "धन्वयोपधात्–"इति वुञ्नेत्यादिप्रयोजनान्याकरे स्थितानि । एवं च यत्वस्यासिद्धतया ऽम्परत्वाभावात् "पुमः खयि"इति रुत्वं नेत्यर्थः । पुंख्यानमिति । चक्षिङो ल्युट् । ख्याञादेशः । नन्वादेश इह दुर्लभः । "वर्जने प्रतिषेधः" "असनयोश्च"इति वार्तिकादिति चेत् । सत्यम् । "बहुलं(१) तणि""अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्"इति वार्तिके बहुलग्रहणात्समाधेयम् । तथा च ख्शादित्वप्रयोजनगणनवार्तिकम् । रुविधिः पुंख्यानमिति । णत्वं पर्याख्यानमिति ।

स्वित्यादावुकारं निमित्तीकृत्यानुस्वारव्यवधाने षत्वमाशङ्क्य नुम्स्थानिकानुस्वारस्यैव "नुम्विसर्जनीय–"इति सूत्रे ग्रहणान्नेति भाष्यं सङ्गच्छते । इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वारमिणं गृहीत्वा षत्वं दुर्वारं स्यादिति भावः । यणादीति । पूर्वसवर्णदीर्घ आदिशब्दार्थः । "अयं पाठो ऽनित्यः । "अट्कुपु"इति सूत्रे ऽनुस्वारोपलक्षणनुम्ग्रहणात् । अत एव हरिं जयतीत्यादौ "झलां जश् झशि"इति नेति बोध्यम्"इति कश्चित् । भवत्येवेति । एकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनं तयोर्मध्ये परस्य द्वितीयोच्चारणस्यान्येन साधुत्वबोधनमिति भावः ।

वक्ष्यमाणरीत्येति । प्रत्ययरूपो यो विसर्ग इति व्याख्यादर्शरीत्येत्यर्थः । वस्तुतस्तदसङ्गतम् । कविभिः कृतामित्यादौ दोषापत्तेः । एतच्चान्वये "तु"इति तुना ऽरुचिबोधकेन सूचितम् । यदा तु सूतेः सस्य षकारोऽन्त्यस्य ह्रस्वो म्सुः प्रत्यय इति "स्त्रियाम्"इति सूत्रभाष्यकैयटोक्तव्युत्पत्तिस्तदा सस्य लोपे

(१) तणीति संज्ञाछन्दसोर्ग्रहणम् ।

निष्ठानत्वमाख्यातं इति च । शकारेण व्यवधानात् "कृत्यचः" इति णत्वं न । तथा अ ख्यातमित्यत्र "संयोगादेरात -" इति नत्वं न । यत्वस्यासिद्ध्या यण्वत्ताविरहात् । एवं च "न ध्याख्या–" इति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । न च ख्या प्रकथने, इत्येतदर्थं तदिति वाच्यम् । तस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वात् । अत्र च "सस्थानत्वं नमः ख्यात्रे" इत्युत्तरवार्तिकं प्रमाणम् । सस्थान इति जिह्वामूलीयस्य प्राचां सञ्ज्ञा । स इह न । "शर्परे विसर्जनीयः" इत्यस्य प्रवृत्तेरिति भावः । यदि स्वतन्त्रोऽपि धातुरार्द्धधातुके इष्येत तदा जिह्वामूलीयस्य दुर्वारतयेदं वार्तिकमसङ्गतं स्यात् । यत्तु हरदत्तमाधवादिभिरुक्तं ख्याधातुरपि ख्शादिर्यत्वविधिरप्युभयसाधारण इति । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये चक्षिङ एवोपक्रमात्सार्वधातुकेऽपि ख्शादिप्रयोगापत्तेश्च । न चेष्टापत्तिः । माधवेनार्द्धधातुकेष्वेवायं ख्शादिरित्युक्तत्वात् । सार्वधातुकेऽनभिधानस्यैव शरणीकर्तव्यत्वापत्त्या गौरवग्रस्तत्वाच्चेत्यास्तां तावत् । स्यादेतत् । बहवः पुमांसोऽस्मिन् कुले बहुपुम् ख्यातीत्यत्र रुत्वं स्यात् । उरः प्रभृतिषु पुम्शब्दस्यैकवचनान्तस्यैव पाठान्नेह कप् । सार्वधातुके च ख्यातेः प्रयोगो निर्बाध एवेति चेत् । इष्टापत्तेः । संहिताया अविवक्षायां तु रुत्वं नेति स्पष्टमेव । यत्तु प्राचा "ख्याधातौ नेति केचित्" इत्युक्तं तत्र यदि ख्याआदेशे इत्यर्थस्तर्हि केचिदित्यनुचितम् । स्वतन्त्रे धातौ चेत्तर्हि

मस्यैव प्रत्ययत्वमिति व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्येऽपि षत्वाप्राप्तिरेव । पातेर्डुम्सुन्निति व्युत्पत्तिमादाय तु मूलमिति दिक् ।

शकारेणेति । यत्वासिद्धत्वादिति भावः । **न कर्तव्यमिति** । यत्वासिद्ध्या यण्वत्ताविरहेण नत्वाप्राप्तेरिति भावः । **अत्र चेति** । ख्यातेः सार्वधातुकमात्रविषयत्वे इत्यर्थः । **सञ्ज्ञेति** । एवं च तदुत्तरभावप्रत्ययेन सस्थानशब्द उच्यते । तेन स्ववाच्यो जिह्वामूलीयो वार्तिके लक्ष्यते । कुत्वं कस्मान्न भवतीत्यत्रेवेति भावः । क्शादीति पाठे प्रयोगे चर्त्वप्रवृत्तिरिति भावः । **इत्युक्तत्वादिति** । एवं च माधवो नेष्टापत्तिं कर्तुमर्हे इत्यर्थः । **अनभिधानस्यैवेति** । ख्शादेरनभिधानस्यैवेत्यर्थः । **गौरवेति** । ख्शादित्वं स्वीकृत्यानभिधानस्वीकारापेक्षया तदस्वीकृत्यैव ख्यातेरार्धधातुकेऽनभिधानस्यैव स्वीकारे लाघवमिति भावः । रुत्वमित्युपलक्षणं जिह्वामूलीयस्य षत्वस्य च । नमः ख्याति, निःख्यातीत्यादौ ।

सार्वधातुकविषये ऽपि निषेधः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । निर्मूलत्वात् ।

चक्रिँस्त्रायस्वेति । यत्तु प्राचा त्राहीत्युक्तं तत्र परस्मैपद[illegible] ।
त्रायतेर्ङित्त्वात् । त्रायत इति त्राः स इवाचरेत्यर्थे कर्तरि क्विबन्तादाचारक्विपि वा बोद्धव्यम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छाम्यतेः क्विप् । "अनुनासिकस्य क्वि–"इति दीर्घः । "मो नो धातोः"इति नः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न ।

नॄन्पे ॥ पकारोपर्यकार उच्चारणार्थः । तेन नॄः पुनातीत्यादि सिद्धम् । "उभयथर्क्षु–"इत्यत "उभयथा"इत्यनुवृत्तेर्विकल्पः फलित इत्याशयेनाह—रुः स्याद्वेति ।

कुप्वोः ॥ सूत्रे खर्परत्वाद्विसर्गः जिह्वामूलीयस्य खत्वात् । "खर्परे शरि"इति विसर्गस्य लोपः जिह्वामूलीयस्य शत्वात् । "वा शरि"इति विसर्ग एव वा । आदेशयोः कपावुच्चारणार्थौ । चाद्विसर्ग इति । यत्तु प्राचा चाद्विकल्प इत्युक्तं तन्न । ≍क≍पाभ्यां मुक्ते विसर्गस्य सत्वप्रसङ्गात् ।

त्रायतेर्ङित्त्वादिति । अत्र त्रायते इत्युक्त्या सत्यपि परस्मैपदे त्रायेत्यस्य प्राप्त्या त्राहीत्यस्यासिद्धिः सूचिता । **आचारक्विपि वेति** । नामधातौ मूलधात्वादेर्ङित्त्वाद्याश्रित्य "अनुदात्तङित"इत्यादेः प्रवृत्तिर्नेत्यभिमानः । अत एव "त्राहि मां पुण्डरीकाक्ष"इति सङ्गच्छते इति भाव. । आर्षं तत्र तदित्यन्ये । **शाम्यतेरिति** । न तु शान तेजने इत्यतः, तस्य पदान्ते नलोपेन नान्तत्वासम्भवादिति भावः । न च"अप्रशान्"इति पर्युदासेन नान्तग्रहणेन सिद्धे "नः"इति व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्य लक्षणवशसपन्ननान्तत्वेन पर्युदासेनापि लक्षणवशसंपन्ननकारान्तानामेवापत्तेः ।

ननु "कुप्वोः" इत्यत्र जिह्वामूलीयस्य खत्वाद्विसर्गे तस्य सत्वे सश्रवणापत्तिरत आह–सूत्रे इत्यादिशत्वादित्यन्तेन । विसर्गलोपश्च सत्वापवादः । एवं च सूत्रे निर्विसर्गपाठ इति भावः । सविसर्गपाठे ऽप्याह–"वा शरि"इति । स च सत्वापवादः । "खर्परे" इति च वैकल्पिकमिति भावः । **उच्चारणार्थाविति** । तयोरुच्चारणस्य तौ विना ऽसम्भवेन नान्तरीयकतया तयोरुच्चारणं न तु तयोर्विधेयत्वम् । किं तु तन्मात्रे तयोर्लक्षणा व्याख्यानादिति भावः । **चाद्विकल्प इति** । निपातानामनेकार्थत्वाच्चशब्दो विकल्पार्थ इति तदाशयः । **सत्वप्रसङ्गादिति** । चानुकृष्टविसर्गस्तु सत्वापवाद इति नास्माकं दोष इति भावः ।

कानाम्रेडिते ॥ कान् कानीति वाच्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत् । कान् कान् पश्यसि । अत्रैकः किंशब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे । कान् कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थः ।

कस्कादिषु च ॥ अत्र प्राचा विसर्जनीयस्य ≍ क ≍ पौ नेत्युक्तं, नासौ सूत्रार्थः । ≍ क ≍ पयोरस्वरितत्वात्, नञश्चाप्रकृतत्वात् । किं त्वार्थिकार्थकथनं तदिति ध्वनयन्नाह– ≍ क ≍ पयोरिति । कौतस्कुत इति । कुतः कुतः आगत इत्यर्थे ऽव्ययात्त्यपि प्राप्ते गणपाठसामर्थ्यादण् । सर्पिष्कुण्डिकेति । "नित्यं समासे" इत्येव सिद्धे इह पाठस्य प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते । "सेनासुरा–"इति । यदि हि च्छस्य तुक् स्यात् तर्हि च्छस्य चर्त्वे सति चद्वयं स्यात् । सन्निपातपरिभाषया चर्त्वाप्रवृत्तौ तु च्छकारोपरि चकारः श्रूयेतेति भावः ॥

इति हल्सन्धिः ॥

गणपाठसामर्थ्यादिति । एतेन पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेनाव्ययादुत्सर्गतः प्रथमैकवचनोत्पादेन पञ्चम्यन्तत्वाभावात् "तत आगतः"इत्यर्थे कथमणित्यपास्तम् । "अव्ययानाम्"इति टिलोपः । सन्निपातेति । असिद्धविषये ऽपि सा प्रवर्तते । यद्वा पूर्वत्र कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वे ऽपि तत्र कृते उत्तरस्यासिद्धत्वे मानाभाव इति नासिद्धत्वेन सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तिप्रतिबन्धः शङ्क्य इति भावः । वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवोचित्यं फलाधिक्यायेति तात्पर्यम् ।

इति हल्सन्धिः ॥

अथ विसर्गसन्धिः ॥

शर्परे ॥ सत्वादेरयमपवादः । यदि तु शर्परे नेत्येवोच्येत तर्हि प्रकृते सत्वे निषिद्धे ऽपि कुप्वोः ≍क≍ पौ स्याताम् । वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमिति । विसर्जनीयवचनात्तु विकारमात्रं बाध्यते इत्याशयेनाह—न त्वन्यदिति । तदेव स्फुटयति । इहेति ।

सोऽपदादौ ॥ अपदाद्योरिति । सूत्रे तु व्यत्ययेनैकवचनम् । यदि तु खर् विशेष्यते ऽपदादौ खरीति तदा यथाश्रुतं साधु । किं तु "खरि"इति मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्यमिति क्लेशः । न चानुवृत्तेरुत्तरत्राप्याव-श्यकता । खरं विना विसर्गस्य दुर्लभत्वेन तदनुवृत्तेर्निष्फलत्वात् । पाशकल्पककाम्येष्विति वृत्तिः । सम्भवप्रदर्शनमेतन्न तु परिगणनम् । अन्यथासम्भवात् । प्रातःकल्पमिति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रा-तःशब्दस्येह वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वम् । दोषाभुतमहः, दिवाभूता-

अथ विसर्गसन्धिः ॥

नेत्येवोच्येतेति । "कुप्वोः"इत्यत्रापि चेन सत्वं नेत्येवानुकृष्टव्य मिति भावः । **स्यातामिति** । सत्वनिषेधे "खरवसानयोः"इति विहितविसर्गस्य सत्त्वादिति भावः । **विकारमात्रमिति** । तत्सामर्थ्याच्चेन तस्यैव प्रत्याप-त्तावपि न ताविति भावः । एतेनैद्भिहितस्य स्थाने ऽपि तौ स्याताम् । किं चास्यैव तौ स्यातां "खरवसानयोः—"इति विहितस्य त्वेतयोरासिद्धत्वात् "विसर्जनीयस्य" इति सत्वमेव स्यादित्यपास्तम् । अर्थाधिकारेण "खरवसानयोः"इति विहितविसर्ग-स्यैवातिदेशाच्च । विसर्जनीयस्य सोऽशर्पर इति तु न सूत्रं कृतम् । "वा शरि" इत्यनेन सत्वस्य विकल्पेन सिद्धावपि "कुप्वोः" इत्यत्राशर्परे इत्यनुवृत्त्या तयोः शर्परे ऽप्रवृत्तावपि "कुप्वोः—"इति सूत्रे चाद्विसर्गलाभानापत्तेः ।

व्यत्ययेनेति । सौत्रत्वादिति भावः । **इति क्लेश इति** । किं च पूस्तरेत्यादौ षत्वादिवारणाय "कुप्वोः"इत्यनुवर्त्य तदन्तर्गते खरीति व्या-ख्याने सुतरां क्लेश इत्यपि बोध्यम् । **अन्यथासम्भवादिति** । अयं भावः । अपदे इत्येव "कुप्वोः"इत्यनुवर्त्य "यस्मिन्विधिः—"इति परिभाषया कपवर्गादौ अपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थलाभार्थम् । तेनोरः कायतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे ऽप्युरःकेणेत्यादौ न सत्वम् । आदिग्रहण-सामर्थ्येन तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणा दिति । **शक्तिमत्परत्वमिति** । अव्ययत्वं तु भूतपूर्वगत्या बोध्य-

रात्रिरितिवत् । गी काम्यतीति । इह "इणः षः" इति षत्वं न । तत्रापि "काम्ये रोरेव" इत्यस्यानुवृत्तेः । यदि तु तत्रैवेदं पठ्येत तर्हि षत्वमात्रप्रतिषेधे ऽपि पूर्वेण सत्वं स्यात् ।

इणः षः ॥ पूर्वस्यापवादः । इदं सूत्रं "सः" इति च द्वयमपि उत्तरत्रानुवर्तते, तेन यथासम्भवमिणः परस्य षोऽन्यस्य स इति विवेकः । पुरः प्रवेष्टव्या इति । पॄ पालनपूरणयोः । "भ्राजभास–" इत्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्ततां स्फुटीकर्तुं पूः पुराविव्युपन्यस्तम् ।

इदुदुपधस्य ॥ इदुतौ उपधे यस्य समुदायस्य तस्यावयवो यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । "अप्रत्ययस्य" इति तु अप्रत्ययो यो विसर्ग इति सम्बध्यते । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । न च विसर्गस्य प्रत्ययत्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । अग्निः करोतीत्यादौ स्थानिवद्भावेन तत्प्रसिद्धेः । न चातिदेशं प्रति त्रिपाद्यामिति भावः । षत्वं नेति । सत्वं नेत्यपि बोध्यम् । तत्रापि षत्वविधावपि । एवं चात्र पाठात्तत्रानुवृत्तेश्चोभयमपि नेति बोध्यम् ।

समुदायस्येति । "अलोन्त्यात्–" इति सूत्रे अवयववाचकान्त्यशब्देन समुदायस्याक्षेपेण उपधात्वस्य समुदायनिरूपि(१)तत्वादिति भावः । इदुदुपधस्य(२) विसर्गान्तस्य पदस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः । षत्वं तु "अलोऽन्त्यस्य" इत्यनेन विसर्गस्येत्यन्ये । व्याख्यादर्शोक्तरीत्या ऽऽह–अप्रत्ययो य इति । तत्प्रसि-

---

(१) समुदायांशे निरूपसाकाङ्क्षार्थबोधकान्त्यशब्दोपादानेन समुदायविशिष्टस्योपधात्वलाभादित्यर्थः । वैशिष्ट्यं च स्वघटकत्वं स्वघटकान्त्यालवधिकपूर्वत्ववत्त्वमित्युभयसंबन्धेन ।

(२) नन्वेवं वैयधिकरण्येनान्वयस्वीकारे पयःकुण्डलसोमसुत् इत्यादावपि षत्वापत्तिः, उकारोपधसमुदायावयवस्य विसर्गस्य सत्वादत आह–इदुदुपधस्येत्यादि । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वमिति हि न्यायस्वरूपं । अतएव निषादस्थपत्यधिकरणे "एतया निषादस्थपतिं याजयेत्" इति स्थपतीष्टिविधायकश्रुतिवाक्यस्थस्य निषादस्थपतिपदस्य निषादानां स्थपतिरिति षष्ठीसमासेन निषादनिरूपितस्वामित्ववानित्यर्थबोधकत्वेन, अथवा निषादःस्थपतिर्यस्येति बहुव्रीहिणा निषादाभिन्नस्वामिसम्बन्धीत्यर्थबोधकत्वेन त्रैवर्णिकस्यैवाधानसिद्धाग्निमतोऽध्ययनविधिसिद्धविद्यावतश्चाऽधिकारो नान्यस्येति पूर्वपक्षीकृत्य षष्ठीतत्पुरुषे बहुव्रीहिसमासे वा तत्तत्संबन्धान्तर्भावेण वृत्तिकल्पनाप्रयुक्तगौरवमुद्भाव्य निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति समानाधिकरणतत्पुरुषेऽभेदेनान्वयात् संबन्धविशेषस्य वृत्तावनन्तर्भावेण लाघवात्

असिद्धत्वं शङ्क्यम्। "अप्रत्ययस्य"इति निषेधेनैव सिद्धत्वज्ञापनात्। अत एवाग्निरित्यादौ रोर्विसर्गः सिद्ध्यति। अन्यथा ऽपदान्तत्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु पुनरित्यादौ चरितार्थः। ज्ञापकं च विशेषापेक्षम्।

द्धेरिति। विसर्गस्य प्रत्ययत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः। न स्यादिति। रोरसुप्त्वेन पदत्वाप्रवृत्तेरिति भावः। चरितार्थ इति। ननु तत्रापि पुनर् स् इत्यवस्थायां जातपदत्वस्यातिदेशेनैव सुलोपे कृते आनयनमिति को विशेषः। न चैकदेशवि(१)कृतन्यायेन सिद्धिः। अग्निरित्यत्रापि समत्वात्। न चाग्निरित्यत्रादेशस्यातिदेशलभ्यकार्यस्य चासिद्धत्वमत्र तल्लभ्यकार्यस्यैवेति विशेष इति वाच्यम्। सर्वथा ऽतिदेशापेक्षणेन तस्याकिञ्चित्करत्वात्। (२)किं च रुत्वासिद्धत्वेनाग्निरित्यत्र पदत्वं सुलभम्। (३)किं च विसर्गस्थान्यल्रूपरेफवृत्तिप्रत्ययत्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वेन तदतिदेशाप्रवृत्तिरिति प्रत्ययरूपो विसर्गो दुर्लभः। स्पष्टा चेयं रीतिः "भोभगो—" इति सूत्रे भाष्ये। (४)किं चैवं सामानाधिकरण्ये "असोः"इति वक्तव्ये ऽप्रत्ययप्र-

---

अत्रैवर्णिकस्य निषादरूपस्थपतेरेव तद्विष्टावाधिकारः। तस्य च तद्विधिसामर्थ्यात् तावन्मात्रोपयुक्तविद्यायामधिकारः। लौकिकाग्नौ च सेष्टिरिति सिद्धान्तितम्॥

(१) लौकिकन्यायेनेत्यर्थः। तथाचोभयत्राऽनेन सिद्धौ ज्ञापकानुपयोग इति भावः।

(२) नन्वतिदेशशास्त्रदृष्ट्या सिद्धे स्थानिनि स्वसिद्धयेऽतिदेशं प्रवर्त्य चरितार्थो विसर्गविधिरतिदेशशास्त्रदृष्ट्याऽसिद्धेऽपि स्थानिनि स्वसिद्धयेऽतिदेशं प्रवर्तयितुं न प्रभवतीति विशेषसत्त्वेन, अणुरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायेन तस्याऽकिञ्चित्करत्वं वक्तुमशक्यमित्यत आह—किञ्चेति।

(३) नन्वस्या युक्तेः कार्यकालपक्षाभिप्रायकत्वे तत्पक्षे पदसंज्ञाया विसर्गविधिसूत्रैकवाक्यतापन्नतया रुत्वशास्त्रोपस्थितपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपूर्वपदेन पदसंज्ञाविधायकसूत्रस्याग्रहणेन तदृष्ट्या रुत्वासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवादुक्तयुक्तेरसंगतिः। तथा यथोद्देशपक्षाभिप्रायकत्वेऽपि तत्पक्षे भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेण प्रवृत्तपदसंज्ञयैव कार्यसिद्धेरतिदेशानपेक्षणेनोक्तस्यायुक्तत्वमत आह—किञ्चेति॥

(४) ननु "भोभगो"इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या "अनल्विधौ"इत्यस्याऽल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मनिमित्तककार्ये न स्थानिवदित्यर्थस्वीकारे "कृन्मेजन्त"इतिसूत्रभाष्योक्त आधये, चिकीर्षवे, इत्यादावव्ययत्वापादनपरशङ्काग्रन्थो विरुध्येत। तत्र हि "घेर्ङिति"इति सूत्रे "अलोऽन्त्यस्य"इत्यस्योपस्थित्याऽल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मस्य कृत्त्वस्य आधे ए इत्याद्यवस्थायां पूर्वैकारेऽतिदेशनाऽप्राप्त्या तन्निमित्तकाव्ययसंज्ञाया अप्रवृत्त्या-

तेन "अचः परस्मिन्–"इति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते । एवं च "पूर्वत्रासिद्धे
हणं व्यर्थं स्यात् । (१)किं चैवं "नित्यं समासे–"इति सूत्रे "अनुत्तरपदस्थस्य" इत्यस्य वैयर्थ्यम् । परमसर्पिःकुण्डिकेत्यादावनेन षत्वस्य दुर्वारत्वात् । (२)किं चैवं "नित्यं समासे–" इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तथा हि अथाव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्पिरादि ततो नित्ये प्राप्ते "इसुसोः सामर्थ्ये" इति विभाषा आरभ्यत इति तत्रोक्तम् । प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्येत्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षे ऽपि नित्यषत्वप्राप्तेरथाव्युत्पन्नमित्यादेरसङ्गतिः स्पष्टैव । अत्र भाष्ये ऽथेति यद्यर्थे । तेन सर्पिषा यजुषेत्यादौ षत्वसिद्धये व्युत्पत्तिपक्ष एव न त्वसाविति सूचितम् । तस्मादत्र प्रत्ययपदं तत्सम्बन्धिपरं प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्यर्थ उचितः । अत एव कविभिः कृतमित्यादौ न दोषः । "नित्यं समासे–" इति सूत्रस्थानुत्तरपदस्थस्येत्यस्य, कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्दपाठस्य चैतदर्थज्ञापकतैवोचितेति चेत्सत्यम् । व्याख्यादर्शानुसारेणैतद्ग्रन्थसत्त्वात्तद् ध्वनयन्वक्ष्यति—नातीवादर्तव्यमिति । **न प्रवर्तत इति** । अत एव तिरश्चेत्यादौ सस्य श्चुत्वसिद्धिः । एतच्चेष्टानुरोधेन संयोगादिलोपलत्वणत्वातिरिक्तविषयं तेन तत्र स्थानिवत्त्वं भव-

---

त्या"अव्ययादाप्सुपः"इति सुब्लुग्वारणार्थं "अनिकारोकारप्रकृतिरिति वा"इति वार्त्तिकस्य संनिपातपरिभाषया तत्प्रत्याख्यानभाष्यस्य चाऽसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मात्तद्विरोधपरिहारायाऽल्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नस्थानितासमानाधिकरणधर्मेण साक्षादवच्छिन्नोद्देश्यताककार्ये न स्थानिवदित्यर्थो वाच्यः । तथा च तादृशस्थानितासमानाधिकरणधर्मेण कृत्त्वेन साक्षादवच्छिन्नाऽव्ययसंज्ञीयोद्देश्यता नास्ति किं तु कृदन्तत्वेनावच्छिन्नेति न तत्र "अनल्विधौ"इत्यस्य प्राप्तिः । एवं च प्रकृतेऽपि तादृशधर्मेण प्रत्ययत्वेन साक्षादवच्छिन्ना षत्वशास्त्रीयोद्देश्यता नास्ति इति न "अनल्विधौ" इत्यस्य द्वितीयार्थेन प्रतिबन्ध इत्यरुचेराह—किञ्चेति ।

(१) ननु अटतीत्यट्, अमुष्य अट् इति विग्रहे "षष्ठ्या आक्रोशे"इति षष्ठ्या अलुकि अमुष्याडिति रूपं सिद्धम् । तस्मादाचक्षाणण्यन्तात्कर्तरि क्विपि टिलोपयलोपयोः कृतयोः अमुस् इति रूपं भवति । तस्मात्करोतिशब्दे परे अमुः करोतीत्यादौ "असोः"इति न्यासेन षत्वनिषेधो न स्यात्, सिद्धान्ते तु अत्रापि निषेध इष्ट इत्यरुचेराह—किञ्चेति ।

(२) नन्वेतन्मते सर्पिष्कुण्डिकेत्यादिसमासे सर्पिस् इत्यादिस्थसकारस्थानिकविसर्गस्य व्युत्पत्तिपक्षे ऽव्युत्पत्तिपक्षे च प्रत्ययरूपविसर्गाभिन्नत्वेन तत्र "इदुदुपधस्य–"इत्यनेनैव नित्यषत्वप्राप्त्या "नित्यं समासे–"इति सूत्रे नित्यग्रहणस्य स्पष्टार्थतयाऽस्य सूत्रस्य समासघटकोत्तरपदस्थविसर्गस्य षत्वनिषेधार्थकतयाऽऽवश्यकत्वेन संपूर्णसूत्रस्य, "अनुत्तरपदस्थस्य"इत्येतन्मात्रस्य वा न वैयर्थ्यप्रसक्तिरित्यरुचेराह—किं चेति ।

न स्थानिवत्''इति सिद्धान्त उक्तयुक्तिमूलको न तु वाचानिक इति प्रपञ्चितं शब्दकौस्तुभे ऽस्माभिः । नन्वेवं मातुः कार्यमित्यादौ षत्वं स्यादिति चेन्न । कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठेन ङसिङसोरत उकारात्परस्य षत्वं नेति ज्ञापनात् । एवं च ''अप्रत्ययस्य''इत्येतदपि व्यधिकरणमेवेति हरदत्तेनोक्तं नातीवादर्तव्यम् । मातुरिति । अत्र हि

त्येवेति ''तस्य दोष–''इत्याद्यपि न वाचानिकमिति भावः । **मातुः कार्यमिति** । सिद्धान्तव्याख्याने ऽप्यत्र दोषः । तथा हि सकारसन्निधावकारो नैव प्रत्ययः समुदायनिवेशित्वात्प्रत्ययत्वस्येति तदादेशस्योरः प्रत्ययत्वाभावेन विसर्गस्य तत्सम्बन्धित्वाभावात् । यस्तूत्वे कृते ऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययसञ्ज्ञकः, स लुप्त एव । न च ''अन्तादिवच्च'' इत्यस्य पूर्वस्य परस्य समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेशविशिष्टस्यापीत्यर्थादुर्सित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया एकदेशविकृतन्यायेनोरित्यस्य प्रत्ययतया न दोष इति वाच्यम् । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रान्तवत्त्वाप्रवृत्तेः । स्थानिवत्त्वेन तु न निर्वाहः । उपात्तस्य स्थानिनो ऽकारस्य प्रत्ययत्वाभावात् । प्रत्ययसम्बन्धित्वं तु न स्थानिवत्त्वलभ्यमशास्त्रीयत्वात् । ''सर्वे सर्वपदादेशा''इति न्यायेन मातृ असित्यस्य स्थानित्वेऽप्यसित्यस्य स्थानित्वालाभेनोर्सित्यस्य प्रत्ययत्वमलभ्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे ''उरण् रपरः'' इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम् ''इह कस्मान्न भवति पितुः करोति ''अप्रत्ययस्य''इति षत्वं प्राप्नोति अप्रत्ययविसर्जनीयस्येत्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चायं लुप्यते ऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो ''रात्सस्य''इति'' । लुप्यते ऽत्रेत्यादेरयमर्थः । प्रत्ययविसर्जनीयत्वेन यस्तवाभिमतः स लुप्यते, न दृश्यते स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति बोध्यम् । **ज्ञापनादिति** । त्रिपाद्यामप्यन्तवत्त्वप्रवृत्तिज्ञापनद्वारेति भावः । अत एवामी, क्षीरपेणेत्यादौ मीत्वणत्वे सिद्ध्यतः । अत्रैकारस्यादस्सम्बन्धित्वं पे इत्यस्यैकाजुत्तरपदत्वं चान्तवद्भावाधीनमिति बोध्यम् । **व्यधिकरणमेवेति** प्रत्ययस्य सम्बन्धी यो विसर्गस्तस्य नेत्यर्थ इति तद्भावः । अगत्या च वाक्यभेदाऽसमर्थसमासवैयधिकरण्यान्वयरूपदोषत्रयसहनमिति तदभिमानः । **नातीवेति** । वैयधिकरण्यान्वयफलस्य कविभिः कृतामित्यादे प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्य विसर्गस्येत्येवं लक्षणया सामानाधिकरण्येनापि संग्रहसम्भवादिति भावः । व्याख्यादर्शोक्तसामानाधिकरण्ये तु लेशतोऽपि तदादराभावादतीवेत्यसंङ्गतमेव स्या-

"ऋत उत्" इत्येकादेशशास्त्रं विसर्गं प्रति परम्परया प्रयोजकम् । आकरे तु एकादेशशास्त्रनिमित्तात्" इति प्रचुरः पाठः । तत्र एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्य उकारस्य तस्मादित्यर्थः ।

मुहुःकामेति । इह "कुप्वोः ≍क ≍पौ" इति प्रवर्तते । वृत्तौ मुहुस्कामेति सकारः क्वचित् पठ्यते तत्प्रामादिकमिति हरदत्तः ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति ॥ इह द्वित्रिभ्यां सुजन्ताभ्यां साहचर्यात् चतुःशब्दोऽपि सुजन्त एव ग्रहीष्यते । कृत्वोऽर्थग्रहणं ज्ञापकम् । साहचर्यं न सर्वत्र व्यवस्थापकमिति । तेन "दीधीवेवीटाम्" इत्यत्र धातुसाहचर्ये ऽपि आगमस्येटो ग्रहणम् । उभयत्र विभाषा चेयम् । चतुरित्यस्य "इदुदुपधस्य -" इति प्राप्ते इतरयोस्त्वप्राप्ते । न च तयोरपि "इसुसोः सामर्थ्ये" इत्यनेन सिद्धिः शङ्क्या । इसः प्रत्ययस्य अर्थवतश्च तत्र ग्रहणात् । चतुष्क-

---

दिति । अनेनोक्तव्याख्याया एवं स्वाभिमतत्वं सूचितवानित्यलम् । **परम्परयेति** । एकादेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्गस्यैकादशशास्त्रनिमित्तकत्वमिति भावः । **प्रचुरः पाठ इति** । ओषधीस्कधीत्यादौ शसैकादेशे "कः करत्करतिकृधि—" इति षत्वनिवृत्तिश्च तत्फलमुक्तम् । मूले तु तस्य फलस्य च्छान्दसत्वात् "छन्दसि वा प्र—" इत्यतः "इणः षः" इत्यस्य निवृत्त्या ऽदोषाच्च षष्ठ्यन्तमेव पठितमिति दिक् ।

प्रामादिकमिति । पदादित्वेन "सोऽपदादौ" इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । **साहचर्यमिति** । न च रामलक्ष्मणावित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याभिधानियामकत्वं दृष्टम् । न चैषां क्वापि साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । "पञ्चम्यपाङ्परिभिः" इत्यनेन लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीशङ्कायां "यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने चायं खल्वपशब्दो ऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कः सहायो भवितुमर्हति अन्यो वर्जनार्थात् । यथा ऽस्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ" इति "कर्मप्रवचनीययुक्ते—" इति सूत्रस्थभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाक्षतेः । परिभाषायां सहचरितशब्देन सदृशस्यैव ग्रहणं सहचरस्य भावः साहचर्यम् । सहचरणं च सदृशयोरेवेति साहचर्यशब्देन सादृश्यमुच्यते । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव च सह प्रयोगः । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकमिति दिक् । **अर्थव-**

पाल इति । "इदुदुपधस्य"इति नित्यं षः । व्यपेक्षाविरहे ऽपीति । तिष्ठतु सर्पिष्कुण्डिकामानयेत्यादावित्यर्थः । व्यपेक्षायामिति । इदं सर्पिष्कुण्डिकाया इत्यत्रेत्यर्थः । यत्तु पारायणिका आहुः—"कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकादीनां पाठ उत्तरपदस्थत्वे ऽपि षत्वार्थ"इति । तद्भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । अयःसहितेति । न त्वयसो विकारः । "जानपद–"इति ङीष्प्रसङ्गात् । अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्याः । "नासिकोदरौष्ठ–"इत्यादिना ङीष् ।

अधःशिरसी ॥ एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा बोद्धया । अधस्पदमिति । मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

तश्चेति । प्रतिपदोक्तस्य चेत्यपि बोध्यम् । **नित्यं ष इति** । भाष्यप्रामाण्येनात्राव्युत्पत्तिपक्षस्यैवाङ्गीकारेण व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्कथं षत्वमिति न शङ्क्यम् । अत एव "चतुष्पाद्भ्यो ढञ्"इत्यादिनिर्देशसङ्गतिः । **इत्यर्थ इति** । अत्रत्यन्तत्त्वं पूर्वं सूचितम् । **तद्भाष्येति** । "अनुत्तरपदस्थस्य"इति किं परमसर्पिःकुण्डिकेति "नित्यं समासे–" इति सूत्रस्थभाष्येत्यर्थः । आबन्तप्रयोगसूचितमर्थं स्फुटप्रतिपत्तये आह—नत्वयस इत्यादि ।

इति विसर्गसन्धिः ।

॥ अथ स्वादिसन्धिः ॥

ससजुषो रुः ॥ पदस्येत्यनुवृत्तं ससजूर्भ्यां विशेष्यते, विशेषणेन तदन्तविधिः । न च सजूःशब्दांशे "ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति"इति निषेधः शङ्क्यः । तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । सान्तं सजुष्शब्दान्तं च यत्पदं तस्य रुः स्यात् स चालोऽन्त्यस्य । एवं स्थिते फलितमाह—पदान्तस्येति । सजुष्शब्दस्येति । तदन्तस्य पदस्येत्यर्थः । तेन सजुष इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । न च सजूरित्यत्राव्याप्तिः "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन"इति निषेधादिति वाच्यम् । "येन विधिः"इति सूत्रे

अथ स्वादिसन्धिः ।

तस्य प्रत्ययविधीति । अत एव "येन विधिः–"इति सूत्रे भाष्ये पत्ययविधिभिन्ने"अप्तृन्"इत्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्युदाहृतं च सङ्गच्छते । अस्य "[illegible]विधौ–"इति निषेधानुवादकताया एव युक्तत्वाच्च । यत्त्वस्य ज्ञापकं "सपूर्वाच्च"इति सूत्रम् । अन्यथा "पूर्वादिनिः"इत्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन । तत् "प्रत्ययविधौ प्रतिषेधः"

शब्दकौस्तुभे ऽस्य प्रत्याख्यातत्वात् । "व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन" इति, "ग्रहणवता–" इति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमिति "दिव उत्" सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तत्वाच्च । एवं च परमसजूभ्र्यामित्याद्यपि निर्बाधम् । एवं स्थिते इह सजुष्शब्देन तदन्तविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इत्यवधेयम् ।

भोभगो ॥ असन्धिः सौत्र इति । भगोअघोशब्दयोरोकारस्याकारस्य च पूर्वरूपं सौत्रत्वान्नेत्यर्थः । यदि तु भोस्, भगोस्, अघोस्, इति

इत्यस्यैव ज्ञापकमिति वक्तुं शक्यम् । अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये "समास–" इत्यादिनिषेधवदस्य न कथनमिति बोध्यम् । **प्रत्याख्यातत्वादिति** । फलाभावात् "सूत्रान्ताट्ठक्" "दशान्ताड्डः" इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेरिति भावः । ननु "एकगोपूर्वात्–" इत्यस्य केवलैकशब्दगोशब्दयोरप्रवृत्त्यर्थं सा ऽऽवश्यकी "सूत्रान्तात्–" "दशान्तात्–" इत्यर्थं च । तत्रान्तग्रहणं तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्तदन्ते प्रवृत्त्यर्थमावश्यकमिति न तत्सामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिर्वक्तुं शक्या । न च भयाढ्यादाविव "सूत्रान्तात्–" इत्यादौ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन सिद्धे ऽन्तग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमिति कौस्तुभोक्तरीत्या निर्वाहः । "समासप्रत्ययविधौ–" इत्यादीनां सूत्रशब्दादेर्विशेष्यत्वे तात्पर्यग्राहकत्वस्य सत्त्वेन विपरीतस्य तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चास्यां मानाभावः । पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणस्य मानत्वात् । न च "इष्टादिभ्य" इत्यत्रानुवृत्त्यर्थं तथा पाठः । अत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टीत्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगे ऽपि तत्रैव स्वरितत्वबलेन तावत एवोत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च । व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके निषेधस्वीकारादेव "नान्तादसंख्यादेः–" इति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन संख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यरुचेराह—**व्यपदेशिद्भाव इत्यादि** । दिव उत्सूत्रं यत्रेति बहुव्रीहिणा तत्सूत्रघटिते पादे इत्यर्थः । एवं च "दिव उत्" इति सूत्रे हरदत्तेन "इन्द्रे च" इति सूत्रे कैयटनोक्तमिति भावः । "येन विधिः–" इति सूत्रे कैयटेन सूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयतास्येति वदता स्पष्टमेव प्रत्ययविधिविषयतोक्ता । "असमासे निष्कादिभ्यः" इति सूत्रे भाष्ये कैयटे च स्पष्टमनयोः प्रत्ययविधिविषयतोक्तेति दिक् । **इत्याद्यपीति** । आदिना सजूर्भ्यामिति ।

सान्तं रान्तं वा अनुकृत्य भो इत्यादीनां त्रयाणामलोऽन्त्यस्य यः स्याद-पूर्वस्य रोश्चेति व्याख्यायते, तर्हि असन्धिर्न्याय्य एव। युक्तं चैतत्। अ-न्यथा विभोरिदं, सुप्रभा गौर्यस्य स सुप्रभगुस्तस्य सुप्रभगोरिदं रघो-रिदमित्यत्रापि यत्वापत्तेः। भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वो रुः। न चात्र भोशब्दादेर्लाक्षणिकत्वादग्रहणम्। "विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चाव-स्य" इति वार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकानां भोशब्दादीनामपि ला-क्षणिकत्वाविशेषात्। अनर्थकत्वमप्युभयत्र तुल्यम्। रुविशिष्टानामेवार्थ-वत्त्वात्। ननु रोरुकारस्यानुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि तथा च "अनल्विधौ" इति स्थानिवद्भावो न स्यादित्याशङ्क्याह—न ह्ययमिति। यथा ऽग्रहीदित्यत्र "ग्रहोऽलिटि" इति दीर्घस्य स्थानिवद्भावेनेट्त्वात् "इट ईटि" इति प्रवर्त्तते। एवमिहापि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्वं प्रवर्तेतेति भावः। तथा च स्था-निवत्सूत्रे भाष्यम् "विशिष्टं ह्येषोऽनल्माश्रयते इटं नाम" इति। इतोऽपि हेतो-र्धात्वङ्गेत्यादिपरिगणनमशुद्धमित्यवधेयम्। निपाता इति। "भोभगो-" इति सूत्रे निर्दिष्टाश्चादेराकृतिगणत्वात्तत्र बोद्ध्याः। तथा च "विभाषा भवद्भ-गवत्-" इति वार्तिकं नाश्रयणीयम्। अन्यथा पुल्लिङ्गैकवचनमात्रे भो हरे इत्यादिसिद्धावपि भो हरिहरौ, भो विद्वद्वृन्द, भो गङ्गे इत्यादि न सिद्ध्ये-दिति भावः। एतच्च वृत्तिहरदत्तादिमतेनोक्तम्। भाष्यस्वरसरीत्या तु "वि-भाषा-" इत्यादि वार्तिकमारब्धव्यमेव। किं तु निपातोऽपि भोःशब्दोऽस्ति, तेन द्विवचनादौ स्त्रीनपुंसकयोश्च न दोषः। युक्ततरं चैतत्। हे भवन्नि-तिवत् हे भो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात्। तस्य च वार्तिकारम्भ एव सिद्धेः।

ननु सान्तानुकरणे "विभाषा भवत्-" इति वार्त्तिकनिष्पन्नानां ग्रहणं न स्यादत आह—**रान्तं वेति**। कृतरुत्वानुकरणमित्यर्थः। **अलोऽन्त्यस्येति**। न च भो राजसे इत्यादौ "रो रि" इति लोपे कृते एकदेशविकृतन्यायेन भोःशब्द-त्वादन्त्यस्यौकारस्य यत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तेषामभिधाने एषां रोरपूर्वस्य च रोरिति व्याख्यानेनादोषो बोध्यः। अत्र पक्षे ऽघोशब्दान्तद्वन्द्वे षष्ठ्याः सौत्रो लुक् बोध्यः। **अवधेयमिति**। यदि "ग्रहोऽलिटि" इति सूत्रे इटः स्थानि-त्वेन निर्देश इति तत्रानलाश्रयणं, प्रकृते तु विसर्गे रेफस्यैव स्थानित्वाद्वैष-म्यं "अनल्विधौ" इत्यस्य स्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रये स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये च ने-त्यर्थस्तत्र स्थान्यल्रेफवृत्ति रुत्वं स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमल्विधित्वात्स्पष्टं चेदं प्र-कृतसूत्रे भाष्ये इत्युच्यते तदा पयःस्वित्यत्र यत्ववारणायाशीति। तत्र हि

स्युः प्याद्पाडङ्गहेहेभो"इत्यमरोक्तानां सम्बोधनार्थानां निपातानां सह

"रोःसुपि"इति विसर्गः । नियमशास्त्राणां च विधिमुखेनैव(१)प्रवृत्तिरिति तत्र रुर्विशिष्टः स्थानीति तद्वृत्तिरुत्वस्य स्थानित्वेन लाभः सुकरः । यदि तु "रोः सुपि' इत्यत्रापि 'रः" इत्यनुवर्त्य रोः रेफस्यैव तेन विसर्गस्तदा ऽश्ग्रहणमुत्तरार्थं सत्स्पष्टार्थमिहैव कृतमित्यवधेयम् । **तत्रेति** । चादिष्वित्यर्थः । **वार्त्तिकं नाश्रयणीयमिति** । भो इत्यादिप्रयोगाणां निपातैरेव सिद्धेः । निपातानामपि संबोधनान्तभवदादिसमानार्थकत्वात्संबोधनविभक्त्यन्तत्वेनामन्त्रितत्वमस्ति । "भवदादि-" इत्यत्र भोःशब्दस्याप्यादिना ग्रहणात्तत्र भो इत्यादिसिद्धिरिति भावः । अन्यथा साधारणानामभावे । **भो विद्वद्वृन्देति** । नपुंसके सोर्लुका लुप्तत्वेन वार्त्तिकाप्रवृत्तेरिति भावः । **भो गङ्गे इति** । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्ङीपा व्यवधानाद्भवतः संबुद्धिपरत्वाभावेनेति भावः । "स्युः प्याड्-"इत्यस्य निपातमात्राङ्गीकार इत्यादिः । ननु निपातोऽप्ययं भवच्छब्दसमानार्थ एवेति हे भो इत्यस्य नामङ्गतिः । अत एव भाष्यकैयटयोर्वार्त्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्य-

---

(१) अयमाशयः सर्वत्र नियामकशास्त्राणां वाच्यवृत्त्या विधायकत्वमेव सम्भवति,अन्यनिषेधकत्वं तु फलितार्थमादायैव भवति, न वाच्यार्थमादाय । तथा च यत्र नियामकशास्त्रस्य नियम्यशास्त्रे संकोचं कृत्वा विधायकत्वं सम्भवति, तत्र निषेधार्थकत्वस्वीकारो स्वार्थहान्यादिदोषत्रयप्रयुक्तगौरवादयुक्तः । यत्र तु विधिमुखेन प्रवृत्तौ स्नुषाश्वश्रून्याय आपतेत् तत्र निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिर्वाच्या । यथा "हन्तेः" "अत्पूर्वस्य"इत्यादौ । अत्र हि "नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं, नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोच"इति नियमानुरोधेन हन्त्यवयवाकारपूर्वकनत्वस्य स्वस्यापि स्वव्यापकत्वसम्भवेन नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वेन स्वीकारे तदवच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचे प्रहण्यादित्यादौ "अत्पूर्वस्य"इत्यनेन, प्रघ्नन्तीत्यादौ "हन्तेः" इत्यनेन णत्वस्य प्राप्तिः क्रियते, तथाच स्नुषाश्वश्रून्यायप्रसक्तिः स्पष्टैव । अथ सामान्यतो हन्त्यवयवनत्वावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचे "प्रघ्नन्तीत्यादौ वारणसम्भवेऽपि "हन्तेः"इति योगविभागस्य वैयर्थ्यं स्यादेव । तस्मादत्र निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिः । तथा च "अत्पूर्वस्य"इत्यनेन हन्त्यवयवाऽकारपूर्वकनत्वावच्छिन्नातिरिक्तस्य हन्त्यवयवनकारस्य णत्वं नेति निषेधकेन प्रघ्नन्तीत्यादौ णत्वं निषिध्यते । प्रहण्यादित्यादौ तु "हन्तेः"इत्यनेन णत्वं विधीयते इति उभयोः सार्थक्यं सम्भवति । प्रकृते च विधिमुखेन प्रवृत्तिस्वीकारे न तन्न्यायापत्तिरिति लाघवात्तत्स्वीकार एवोचित इति ।

प्रयोगायोगात् । किं चात्रभवान् हरिस्तत्रभवान् इतिवत् तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिद्ध्यति । "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति सर्वविभक्त्यन्तात्त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् । किं चामन्त्रितत्वे पदात्परस्याष्टमिकनिघातः । "आमन्त्रितं पूर्वम्–"इत्यविद्यमानवद्भावः । "आम एकान्तरम्–"इति विधिः । "वाक्यादेरामन्त्रितस्य–"इति द्विर्भावः । "सुबान्त्रित–"इति पराङ्गवद्भावश्चेत्यादि सर्वं सिद्ध्यति, न त्वन्यथेति दिक् । भगो, अघो इति निपातावपि यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्तां नाम । आमन्त्रितकार्यसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति सुधीभिराकलनीयम् । यत्तु वदन्ति–सकारान्तानेवैतान् निपातानास्थाय रुत्वौत्वे भाष्ये प्रत्याख्याते इति,

---

यमित्युक्तं, विभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वं च शब्दतोऽर्थत(१)इत्यन्यत्र स्पष्टम् । किं च व्यतिलुनीत इत्यादिवदेतयोरपि सहप्रयोग(२)सम्भव इत्यरुचेराह–**किं चेति** । **पदात्परस्येति** । इदं च न भोः शब्दे फलमुभयोरपि भोः शब्दयोः सम्बोधनप्रथमान्तत्वेनामन्त्रितत्वात् । किं तु तिष्ठसि भगो, तिष्ठसि अघो इत्यादौ भगवन्, अघवन् तिष्ठसीत्यर्थके "आमन्त्रितस्य–"इति निघातसिद्धिः । निपातयोस्तु तयोः सम्बोधने शक्तौ मानाभावेन सम्बोधनप्रथमान्तत्वाभावेनामन्त्रितत्वाभावात् । भगो तिष्ठसीत्यादौ अविद्यमानत्वम् । आँ भगो देवदत्तेत्यादौ द्विर्भावः । धनेन भगो इत्यादौ पराङ्गत्वमिति भावः । **यदि प्रामाणिकाविति** । यदीत्यनेनेदं सूचितं तौ न प्रामाणिकौ । अत एव भाष्ये "विभाषा भवत्–"इति व्याख्याय भोः ब्राह्मणीत्यस्यैवासिद्धिमाशङ्क्याव्ययमेष भोःशब्दो विभक्तिप्रतिरूपकत्वादित्येवोक्तम् । एवं च भगो हरिहराविल्याद्यसाध्वेव । **तदनिरभसादिति** । "भोभगो–" "मतुवसोः–"इति सूत्रयोरस्यार्थस्य भाष्येऽस्पृष्टत्वादिति भावः । **उभयग्रहणादिति** । वार्त्तिकबोधितसाधुत्वानामपि "कुलटाया वा"

---

(१) ननु "उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च"इत्यत्र स्वरांशेऽर्थतः प्रतिरूपकत्वासम्भवात्तत्साहचर्याद्विभक्तिप्रतिरूपकत्वमपि शब्दत एव स्यान्नत्वर्थतोऽपीति चेन्न, समकालार्थकयुगपच्छब्दस्य शब्दतो युगं पततीति व्युत्पत्त्या सिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वसत्त्वेन वार्त्तिकेनैव सिध्या गणपाठस्य वैयर्थ्यापाताच्छब्दतोऽर्थतश्च विभक्तिप्रतिरूपकग्रहणात् ।

(२) व्यावक्रोशी, व्यावहासीत्यादौ स्त्रीत्वरूपार्थे द्योत्ये "कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्"इत्यनेन णच्प्रत्ययस्य, णजन्ताच्च"णचः स्त्रियामञ्"इत्यनेनाञ्प्रत्ययस्य, तदन्ताच्च"टिड्ढाणञ्–"इत्यनेन ङीप्प्रत्ययस्य च विधानेन द्योतकानां समुच्चयस्य शास्त्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

तदातिरभसात् । स्यादेतत् । निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन् प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु सम्बुद्ध्यन्ताः लाक्षणिकत्वात् इति चेन्नैवम् । "स्वरितेनाधिकारः" इत्यत्राधिकः कारोऽधिकार इति व्याख्यानमाश्रित्य लक्ष्यानुरोधेन स्वरितत्वमाश्रित्योभयग्रहणात् । "भुवश्च महाव्याहृतेः" इति सूत्रे महाव्याहृतिग्रहणं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति हरदत्ताद्युक्तेश्च । न चैवमपि प्रभोरित्यादावतिव्याप्तिः । परस्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणे ऽप्यन्येषामग्रहणात् ।

व्योर्लघु ॥ लघुप्रयत्नतरः । स चान्तरतम्याद्ध्रस्य वो यस्य य इत्याह—वयाविति ।

ओतो गार्ग्यस्य ॥ ओकारादिति । यत्त्वोकारान्तादङ्गादिति प्राचा व्याख्यातं तन्न । अङ्गस्याप्रकृतत्वात् । असम्भवाच्च । न ह्युदाहरणेष्वोकारान्तमङ्गमस्ति ।

हलि सर्वेषाम् ॥ यकारस्येति । वकारस्तु नानुवर्तते । भोभगोअघोपूर्वस्यासम्भवात् । अपूर्वस्तु यद्यपि सम्भवति वृक्षव्करोतीति तथापि तत्र लोपाप्रसङ्गः । अशीत्यनुवर्त्याशा हलो विशेषणात् । वृक्षव्हस-

इत्यादौ कार्यान्तरबोधनाय सूत्रकृताऽनुवादस्य करणादिति भावः । **हरदत्तेति** । एवं चानित्यत्वात्तदप्रवृत्तौ उभयोर्ग्रहणसिद्धिरिति भावः । "विभाषा भवत्—" इति वार्तिके भो ब्राह्मणा भो ब्राह्मणी इत्यसिध्याशङ्कायामव्ययमेष भोः शब्द इति सिद्धान्तेनोभयोरत्र ग्रहणलाभादिति बोध्यम् । **परस्परसाहचर्येणेति** । तेन चार्थवतामेव ग्रहणमिति भावः । अर्थवत्परिभाषयेत्यपि बोध्यम् । अन्येषाम् अनर्थकानां । सान्तरान्तान्यतरानुकरणमिति पक्षे प्रसिध्या भोइत्यादिपूर्वकरेफान्तानामेवार्थवतां ग्रहणस्य न्याय्यतया भोइत्याद्योकारान्तानुकरणपक्षेऽपि वार्त्तिकनिष्पन्नानां निपातानां चैकदेशभूतभोशब्दादीनामेव ग्रहणमिति भावः । अत्रेदन्तत्त्वं—रान्तानामेवानुकरणं सूत्रे सन्ध्यभावो न्याय्य एवेति भाष्यस्वरसः ।

लघूच्चारणतरो (१)लघुतरोच्चारणः ।

(१) अत्र लघुः प्रयत्नो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहेः, लघुशब्दार्थगतप्रकर्षविवक्षायां तरप्प्रत्ययस्य च युगपत्प्राप्तौ विप्रतिषेधेन परत्वात्तरपि प्राप्ते "पूर्वपदातिशये आतिशायिकाद् बहुव्रीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः" । इति वार्त्तिकेन पूर्वविप्रतिषेधेन बहुव्रीहौ कृते ततो ऽप्ययत्नार्थगतातिशयबोधकस्तरबित्यर्थः ।

तीत्यादि तु अनभिधानादसाध्वित्याहुः। गव्यमित्यत्र तु पदान्तत्वं नास्ति। गव्यूतिरित्यत्र तु वकारप्रश्लेषान्न वलोप इत्युक्तम्। ननु देवा नम्या इत्यादौ "लोपो व्योः—"इत्येव सिद्धम्। मैवम्। तं प्रति यत्वस्यासिद्धत्वात्। देवा यान्तीत्यत्र वलपरत्वाभावाच्च। अहोरात्र इति। "रात्राह्नाहाः—"इति पुंस्त्वम्। अहरादीनामिति। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। तेन"स्वर्चक्षा रथिनः सत्यशुष्मः"। "विप्रः कविः काव्येन स्वर्चना"इत्यादि ग्राह्यम्।

तृढो वृढ इति। उदित्त्वेन वेट्कत्वात्"यस्य विभाषा"इति निष्ठायां नेट्। ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः। यत्तु प्राचा प्रत्युदाहृतं दृढ इति। तन्न। तत्र ढलोपस्यैवाभावात्। तथा हि। "दृढः स्थूलबलयोः"इति सूत्रेण दृंहेर्नकारहकारयोर्लोपः, तकारस्य ढत्वं च निपात्यते। न त्वसिद्धकाण्डस्थढत्वस्येह प्रवृत्तिः "दादेर्धातोः—"इति घत्वेन बाधात्। न च इडभावो ढत्वं च निपात्यतां धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम्। तथा सति परिदृढय्येत्यत्र "ल्यपि लघुपूर्वात्" इति णेरयादेशो न स्यात्। पारिदृढीकन्येत्यत्र "अणिञोः—"इति ष्यङ् च स्यात्। ढलोपस्यासिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वादिति भाष्ये स्थितम्। यत्तु प्राचा व्याख्यातं दृंहेरेवेदं निपातनं, दृह वृद्धाविति तु प्रकृत्यन्तरम्। तस्य निष्ठायामागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिडभावे "वा द्रुह—"इत्यत्र "वा" इति योगविभागात् पक्षे घत्वाभावे ढलोपे च प्रत्युदाहरणमिदं द्रष्टव्यमिति। तन्न। उभयोरपि निपातनाभ्युपगमात्। तदाह वामनः—अथ दृहिः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्याप्ये-

---

हलो विशेषणादिति। स्पष्टं चेदं भाष्ये। **इत्याहुरिति**। हरदत्तादयः। वकारलोपे ततस्तदर्थानवगतेरित्यर्थः। एवं च करोत्यादिपरेऽपि तत एव लोपो न भविष्यतीत्यशा हलो विशेषणं व्यर्थमिति सूचितम्। भाष्यमपि तदेकदेशयुक्तिरेव। "न पदान्ताः परे ऽणः सन्ति"इति "लण्"सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च।

इडभावो ढत्वं चेति। चेन नलोपसङ्ग्रहः। **ढलोप इति**। "ढो ढे लोप" इत्येतदृष्ट्या ष्टुत्वं तु नासिद्धं सामर्थ्यादिति भावः। **भाष्ये स्थितमिति**। "दृढः स्थूल—"इति सूत्रे इति शेषः। **द्रष्टव्यमितीति**। ष्यङि णेरयाभावे चेष्टापत्तिरिति भावः। **उभयोरपीति**। त्वदवलम्बभूतेन वृत्तिकृतेति शेषः। तदाह—**वामन इति**। अत्रारुचिबीजं तु दृंहेर्नकारहकार-

तन्निपातनं नलोपवर्जमिति । युक्तं चैतत् । अन्यथा हि अस्माद् णेरय् न स्यात्, ष्यङ् च स्यात् ।

उत्वमेवेति । सिद्धासिद्धयोरतुल्यबलत्वेन "विप्रतिषेधे परम्—" इत्यस्याप्रवृत्तौ निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेव भवतीत्यर्थः । तदुक्तम्—"पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य" इति । एतेन विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे इत्यादि व्याख्यातम् ।

सूत्रे सु इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकमित्याह—एतत्तदोर्यः सुरिति । एतत्तद(१)

लोपार्थमिति भाष्यविरोधः । अनिदितो दृंहेस्तु दृंहितमित्येवेष्यत इति कैयटविरोधश्चेति । किं च प्रसादोक्तरीत्या दृंहेरपि इडभावढत्वयोः सिद्धाविण्निषेधप्रकरणे दृढ इति निपातनस्य व्यर्थत्वमित्यलम् ।

अभावादुत्तरस्येति । आहार्याभावारोपादित्यर्थः ।

---

(१) अत्र हि एतत्तदोरिति षष्ठीप्रकृत्यर्थस्य सुपदार्थेन सह सम्बन्धो वाच्यः । स च नानन्तरत्वरूपः सम्भवति तस्य षष्ठ्यर्थत्वाभावात् । नाप्यनन्तरपदाध्याहारेण तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति ब्राह्मणः स इति ब्राह्मणपदोत्तरसुप्रत्ययस्यापि तच्छब्दानन्तरितत्वाल्लोपापत्तेः । नापि परशब्दमध्याहृत्य तन्निरूपितसम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति वाच्यम् । परशब्दयोगे पञ्चम्या एव न्याय्यत्वेन पञ्चम्यर्थे षष्ठ्या लक्षणाप्रसङ्गात् । विभक्तौ लक्षणाश्रयणस्य निषिद्धत्वात् । न च पञ्चम्यर्थे षष्ठीविधानं छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न्यायात् सूत्राणां छन्दोरूपत्वादिति वाच्यम् । एवमपि स ब्राह्मणः इत्यत्र ब्राह्मणपदोत्तरस्यापि सोर्लोपप्रसङ्गात् तस्यापि तच्छब्दापेक्षया परत्वात् । नच परशब्देनाव्यवहितपरत्वस्य ग्रहणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि वासुदेववाचके अशब्दे परतः सः अः इत्यवस्थायां रुत्वे, उत्वे, पूर्वरूपे च सोऽः इति जायते, तत्रापि पूर्वान्तवद्भावेन तच्छब्दत्वात्तदव्यवहितोत्तरत्वस्य सुप्रत्यये सत्वेन चापत्तितादवस्थ्यात् । एतेनानन्तरपदाध्याहारपक्षेऽपि एतच्छब्दसाहचर्येण तच्छब्दादपि परानन्तरस्यैव सोर्लोपेन ब्राह्मणः स इत्यादावदोषात्स पक्षो युक्त इत्यपास्तम् । एतत्सर्वं मनसिकृत्याह—एतत्तदर्थगतसंख्याभिधायीति । नचैवमपि सः अः इत्युक्तलक्ष्ये अपदार्थतत्पदार्थयोरभेदेनैवान्वयात् अपदोत्तरसुप्रत्ययस्यापि तत्पदार्थगतसंख्याभिधायित्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् । एतत्तदर्थगतेत्यादिना एतत्तदर्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजको यः सुरित्यर्थस्य विवक्षितत्वात् । प्रकृते च अपदार्थतावच्छेदकं वासुदेवत्वं, तदवच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वमेव अपदोत्तरसोः, नतु तत्पदार्थतावच्छेदकबुद्धिविशेषविषयत्वावाच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वमस्तीति न दोषः । न चैवमपि

र्थगतसंख्याभिधायी यः सुस्तस्येत्यर्थः। एतत्तदोर्विहित इति व्याख्याने तु परमस ददाति परमैष ददातीत्यादौ न स्यात्। अर्थद्वारकसम्बन्धाश्रयणे लिङ्गं तु "अनञ्समासे" इति बोद्धयम्। अकोः किमिति। साकच्कयोः शब्दान्तरत्वादप्रसङ्ग इति प्रश्नः। एषक इति। "अकोः" इति प्रतिषेध एव "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति परिभाषां ज्ञापयतीति भावः॥

बहुलग्रहणेति। अत एव लोपं विना पादपूरणेऽपि क्व चिद्भवति। सास्मा अरम्। सः अस्मै इति च्छेदः॥

इति स्वादिसन्धिः॥

इति पञ्चसन्धिप्रकरणम्॥

लिङ्गमिति। विहितविशेषणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः।

सास्मा अरमिति। सोस्मा अरमिति सन्धावपि पादपूर्तेः। न च "प्रकृत्यान्तःपादम्–" इति पूर्वरूपस्याभावेन न पादपूर्त्तिः। 'सोऽयमागात्" इत्यादाविवात्रापि प्रातिशाख्येन सिद्धेः। एवञ्चावधारणपरतया न व्याख्येयम्। "सोऽहमाजन्म–" इत्यादौ बहुलग्रहणेन क्व चिदप्रवृत्त्याऽपि सिद्धेरिति तात्पर्यम्॥

इति भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितकृते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने

पञ्चसन्धिप्रकरणम्॥

तत्पदात् "इषदसमाप्तौ–" इत्यनेन कल्पप्प्रत्यये तत्कल्पमित्यादौ लोपापत्तिरिति वाच्यम्। एतत्तच्छब्दविशिष्टस्य सुप्रत्ययस्य लोप इत्यर्थाविवक्षणात्। वैशिष्ट्यं च स्वार्थतावच्छेदकावच्छिन्नधर्मितानिरूपितसंख्यानिष्ठप्रकारताप्रयोजकत्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वमित्युभयसम्बन्धेनेत्युक्त्याऽदोषात्।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

अर्थवदधातुः ॥ प्रत्ययं प्रत्ययान्तं चेति । सूत्रे तन्त्रादिना उभयं विवक्षितमिति भावः । तथा हि । प्रत्ययस्यैव पर्युदासे "कृत्तद्धित-" इति सूत्रेण तद्धितान्तस्य संज्ञाविधानं व्यर्थं स्यात् । न च तत्रापि तदन्तं न ग्राह्यमिति वाच्यम् । "अर्थवत्" इत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणात् । प्रशंसायां हि मतुप् । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वं च प्रशंसामूलम् । न च "अर्थवत्" इत्यस्य पूर्वसूत्रे चरितार्थता । धातुप्रत्ययपर्युदासेनैव तल्लाभात् । तस्मात्प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वेत्युचितमेव । यदि तु प्रत्ययो न पर्युदस्येत तर्हि "सातपदाद्योः" इति सूत्रे सातिग्रहणं व्यर्थं स्यात् । "अर्थवत्" इति किम् । धनं, वनमित्यादौ प्रतिवर्णं संज्ञा मा भूत् । तस्यां च सत्यां स्वादयः स्युः । ननु संख्याक्रमादेरभावात् न भविष्यन्तीति चेन्न एकवचनमुत्सर्गः करिष्यते इति सिद्धान्तात् । हुंफडादिभ्य इव सोर्दुर्वारत्वात् । न च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा ऽनर्थके न स्यादिति वाच्यम् ।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ॥

व्यर्थं स्यादिति । न चास्यापत्यमिरित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधनेन तच्चरितार्थम् । अ अस् इ इत्यवस्थायां प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेशविकृत(१)न्यायेन सुलभत्वात् । **एकार्थीभावेनेति** । न चैतत्प्रत्ययमात्रस्य, तन्मात्रे एकार्थीभावाभावादिति भावः । एकार्थीभावश्च यस्य प्रातिपदिकसंज्ञा चिकीर्षिता तन्मात्रवृत्तिरेव ग्राह्यः । तेन पञ्चनावप्रिय इति समासघटकपञ्चनावेत्यस्य तद्धितान्तत्वसमासत्वयोरपि न प्रातिपदिकत्वम् । प्रियशब्दान्त एव तत्रैकार्थीभावो न तु तन्मात्र इत्यदोषात् । न च क्विबन्ते दोषः । तत्र धातोरेव विशिष्टार्थबोधकत्वेन अर्थवद्द्वितीयाभावेन पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाभावादिति वाच्यम् । अलौकिके वाक्ये कल्पितैकार्थीभावस्य तत्राप्यारोपेणादोषात् । **व्यर्थं स्यादिति** । अनेन प्रत्ययपर्युदासे मानमुक्तम् । सातः प्रातिपदिकत्वे हि तत औत्सर्गिकैकवचने तस्यापि सुबन्तत्वेन पदत्वे पदादित्वादेव निषेधसिद्धेस्तद् व्यर्थमिति भावः । **सोर्दुर्वारत्वादिति** । तस्य च समुदायप्रातिपदिकत्वेन तदवयवत्वाल्लुक् । समुदायसंज्ञा चान्तरङ्गत्वादवयवेभ्यः प्रातिपदिकत्वात्सुपि च

---

(१) आनुमानिकस्थान्यादेशभावेनेत्यर्थः । अर्धाधिकविकारेण तन्न्यायस्येहाप्रवृत्तेः ।

तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । "अधातुः" इत्यादिपर्युदासबलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं लभ्यते, तथाऽपि उत्तरार्थं तदित्युक्तम् । एतच्च "सुप्तिङन्तम्" इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । यत्त्वाहुः—पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति । अनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनात् । अधीते, यावक इति । अधिपूर्वस्यैवेङः प्रयोगात् विशिष्ट एव अर्थवान्, न तु केवलः । इङ् अध्ययने इत्याद्यर्थनिर्देशस्तु अवयवे समुदायार्थारोपात् । एवं कन्नप्यनर्थकः । यावशब्दादपि तदर्थप्रतीतेः । "ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्" "अकर्तरि च कारके—" इति विभक्तिकारकग्रहणाभ्यां नाञ्वियुक्तन्यायस्यानित्यत्वकल्पनाच्चेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । धातुरनर्थक इति तावद्व्याहतम् । क्रियावाचकत्वं विना धातुत्वायोगात् । आरोपितं तदिति चेत् । सत्यम् । तावतैवेष्टसिद्धेः । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्तत्तदर्थविभागश्च सर्वः क-

---

सति प्रवर्तते इति तस्य तदवयवत्वमक्षतम् । पचति, ध्वनतीत्यादौ नावयवानां सा । धातुप्रत्ययान्तपदयोस्तदवयवपरत्वेन तत्र तन्निषेधात् । तस्मादव्युत्पन्नप्रातिपदिकावयवेभ्यस्तदुत्पत्तिरापाद्या । धनशब्दस्य धिनोतेर्धनमिति व्युत्पत्तिपक्षे तु वनाद्युदाहरणं बोध्यम् । ध्वनितं चेदं भाष्यकैयटयोः । तस्मान्नलोपाद्यापत्तिर्दोषः । इदमव्ययेभ्य इव तेभ्योऽपि सुप एकवचनाभ्युपगमेन । यदि तु तदुत्पत्तिः सत्येव गमके यथाऽव्ययेभ्य उत्पत्तौ "अव्ययादाप्सुपः" इति गमकम् । नान्यत्र "एकवचनम्" इति महासंज्ञाकरणात् । प्रकृते तु न तथा गमकम् । अत एव "ङ्याप्—" इति सूत्रे प्रातिपदिकाधिकाराभावे तिङन्तेभ्यस्तदुत्पत्तिमाशङ्क्यैकत्वादीनामुक्तत्वान्नेति समाहितं भाष्ये, त्वद्रीत्यौत्सर्गिकमेकवचनं दुर्वारमेव । अत एवाग्रे भाष्ये ऽर्थवत्पदस्य दश दाडिमानीत्यादिपदसमुदायो निरर्थको व्यावर्त्यत्वेन प्रदर्शितः । तत्र हि "सुपो धातु—" इत्यस्य प्राप्तिरिति तदेवास्य मुख्यं व्यावर्त्यम् । पचतःकल्पमित्यादौ तत्प्रवृत्तौ रूपप्सूत्रस्थं भाष्यं गमकम् । समासग्रहणकृतनियमस्तु अर्थवत्समुदायविषयक इति भाष्ये स्पष्टमिति न तेनास्य व्यावृत्तिरिति दिक् । **यद्यप्यर्थवत्त्वमिति** । व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यं गृह्यत इति भावः । **उक्तमिति** । एतेनेदमुक्तमेव पुनर्दार्ढ्यायोच्यत इति सूचितम् । **भाष्ये इति** । एवं हि तत्र भाष्यम्—"अर्थवदिति वर्त्तते कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवद्, न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति "कृत्तद्धित—" इति सूत्रेऽन्तग्रहणं न कार्यम्" इति । "अर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादेव चेदृशार्थलाभ" इति कैयटः । **समुदायार्थारोपादिति** । तेन तन्मात्रस्य क्रियावाचित्वनिबन्धन-

लिपत एव । परमार्थतस्तु स्फोट एवार्थवानिति सिद्धान्तात् । उक्तं च हरिणा—

उपायाः शिक्षमाणानां बालानामुपलालनाः ।
असत्ये वर्त्मनि स्थित्वा ततः सत्यं समीहते ॥ १ ॥

इति । कथमन्यथा इङो द्विर्वचनमडादयश्च स्युः । तथा च प्रत्याहाराह्निके अर्थवन्तो वर्णा इति प्रघट्टके अध्येति अधीत इत्यत्रेकारोऽर्थवानिति भाष्ये स्पष्टमेवोक्तम् । एवं कन्प्रत्ययोऽप्यर्थवानेव । स्वार्थिकानां प्रकृत्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् । कल्पनामात्रमिदमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । नैषा कल्पना शास्त्रकृत्संमतेति चेन्न । "द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणि—"इति सूत्रे पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणार्थताया भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । प्रत्यय इति महासंज्ञां कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि संमतमेवेदम् । यदपि "ओषधेश्च—"इत्यादि । तदपि न । अनित्यत्वेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्त्या इष्टसिद्धेः । इष्टस्थले ऽप्यप्रवृत्तौ न्यायस्य निर्विषयत्वापाताच्च । अनित्यत्वज्ञापनस्य कथं चिदावश्यकत्वे अर्थवद्ग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वसंभवाच्च । उ-

---

धातुत्वसिद्धिरिति भावः । तत् क्रियावाचकत्वम् । **तत्तदर्थविभागश्चेति** । तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन षष्ठीसमासे, स सोऽर्थविभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु । एतेनान्यान्यप्रादुर्भावादिति "अपादाने पञ्चमी" इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोऽपि व्याख्यातः । सुबन्तत्वमपि द्विःप्रयोगपक्ष इव स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽप्याद्यान्यशब्दे प्रकृतित्वबुद्ध्याऽन्त्यस्यशब्दे प्रत्ययत्वबुद्ध्या सूपपादम् । **सर्व इति** । धातूपसर्गविभागो वृत्तिष्वेकार्थीभावश्चैवमेवेति भावः । **स्फोट एवेति** । पदरूपो वाक्यरूपो वेत्यर्थः । लोकानां तत्रैव शक्तिग्रहेण बोधादिति भावः । अत एव तस्य परमार्थत्वं लोके बोधजनकत्वात् । शास्त्रेण प्रकृतिप्रत्ययविभागव्युत्पादनेन विशिष्टपदस्यैव तत्तदर्थबोधनद्वारा विशिष्टे पदे विशिष्टार्थबोधकत्वमेव बोध्यते । उपलालना इत्यस्य भवन्तीति शेषः । न तु वास्तवा इति भावस्तदाह—**असत्ये इति** । आरोपिते इत्यर्थः । लोकानान्तत्तच्छब्दजन्यबोधानुपयोगित्वात्तत्त्वम् । सत्यं विशिष्टशक्त्या बोधकं पदादीत्यर्थः । **स्युरिति** । अधिजगे, ऽध्यगीष्टेत्यादौ । **अर्थवत्त्वादिति** । आरोपितार्थवत्वादित्यर्थः । शास्त्रकृत् भाष्यकृदादिः । **संमतेति** । तद्धितविषये इति शेषः । औत्सर्गिकप्रवृत्तौ हेतुमाह—**इष्टस्थले ऽपीति** । चः पञ्चम्यर्थहेतुत्वानुवादकः । **कथं चिदिति** । अनेन तदनावश्यकत्वमेवेति ध्वन-

चरार्थस्यापि इह किं चित्रपो इति न्यायेन इह करणस्य सफलत्वौचित्यात् ।"ओषधेश्च–"इत्यादौ विभक्तिकारकग्रहणयोरेवेत्थं सति प्रत्याख्यानसम्भवाच्चेति दिक् । "अधातुः"इति किम् । अहन् । नलोपो मा भूत् । न च कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासोऽस्त्विति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाप्रवृत्तेः "न ङिसंबुद्ध्योः"इति निषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा राजेत्यादौ नलोपः स्यात् । अप्रत्ययः किम् । हरिषु, करोषि । अत्र सुप्सिपोर्मा भूत् । अप्रत्ययान्तः किम् । त-

---

यति । ननूत्तरत्र चरितार्थस्य कथं ज्ञापकत्वमत आह–**उत्तरार्थस्यापीति** । "इकोचि–"इति सूत्रे ऽजूग्रहणस्योत्तरार्थतामुक्त्वा भाष्ये उक्तामिह किं चित्रपो इति । "न लुमता–"इति निषेधानित्यत्वज्ञापनद्वारा त्रपो इत्यत्र गुणः फलमिति तदर्थः । **इत्थं सतीति** । लघुना ऽनेनैवानित्यत्वज्ञापनमाश्रित्य न्यायानुसरणेन तयोः प्रत्याख्यानसम्भव इति भावः । **नलोप इति** । सुबुत्पत्तिस्तु नोक्ता । "भूवादयो–"इत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थितेर्निरवकाशतया ऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात् । **कार्यकालपक्षे इति** । न च यथोद्देशे ऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेनाकृतव्यूहपरिभाषया फलाभावेन च संज्ञाया अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वादसत्त्वाच्च । भविष्यति किं चित्फलमित्यभिसन्धिमात्रेणात्र पक्षे संज्ञायाः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्च । यथोद्देशपक्षेण पर्युदासे लक्ष्यसिद्धेः शङ्कासमाधाने अत्र निर्दले । न हि व्यवस्थितयोः पक्षयोरन्यतरेण लक्ष्ये सिद्धे पक्षान्तरेण शङ्काऽप्युचितेत्यर्थस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ध्वनितत्वादिति कश्चित् । **कथमन्यथेति** । न च राजेत्यादौ कृदन्तत्वात्प्रवृत्तिः । तत्रापि "अप्रत्ययः–" इत्यस्य संबन्धात् । अत एव दाक्षी, दिदृक्षू इत्यादौ परादिवद्भावेन न सुपो लुक् । न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकम् । असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात इत्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितङिसंबुद्धिमात्रविषयता स्यादिति राजपुरुषासिद्धिः । स्पष्टा चेयं रीतिः "सार्वधातुकमपित्"इत्यत्र भाष्ये । प्रकृतसूत्रभाष्ये चेदं स्पष्टम् । **अत्र सुप्सिपोरिति** । तयोः प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने तच्छ्रवणापत्तिः । विभक्त्यर्थस्य लिङ्गं प्रति स्वरूपायोग्यत्वेन न नपुंसकत्वाश्रयो विभक्तिलुक् । तत्सत्त्वे तु पदादित्वेन षत्वनिषेधापत्तिर्दोष इति भावः । **तत्रैवेति** । अत्राप्यौत्सर्गिकैकवचनापत्तिः । "सुपो धातु–"इति लुकापत्तिश्च, पचे-

न्नैव विभक्तिविशिष्टयोर्मा भूत् । न चान्तवद्भावेन काण्डे, कुड्ये इत्यादौ प्रातिपदिकत्वं स्यादेव । तथा च "ह्रस्वो नपुंसक–"इति ह्रस्वत्वं सोरुत्पत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । कार्यकालपक्षेणेष्टसिद्धेः । यथोद्देशेऽपि विभक्त्येकादेशो नान्तवत् । "सप्तम्यधिकरणे च"इत्यादिनिर्देशात् । "ह्रस्वो नपुंसके–"इति सूत्रे प्रातिपदिकग्रहणं वा उक्तार्थे सामान्यापेक्षं ज्ञापकमस्तु ।

यत्तु वदन्ति—प्रत्ययपर्युदासो न कर्तव्यः, प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव गतार्थत्वात् । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापि प्रत्ययान्तत्वादिति । तन्न । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेर्ग्रहणात् । केवलस्य च अतथात्वात् । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सुप्तिङोरपि तदन्तत्वात् पदत्वं स्यात् । तथा च हरिषु, करोषि, इत्यादौ षत्वं न स्यात् "सात्पदाद्योः"इति निषेधात् । अधातुप्रत्ययाविति सिद्धे नञ्द्वयोपादानं स्पष्टार्थम् । महासं-

---

रश्नित्यादौ नलोपापत्तिश्चेति भावः । **स्यादेवेति** । पूर्वं विभक्त्युत्पत्तये जातस्यादिदेशेन विभक्त्यन्ते बुद्धिरिति भावः । **यथोद्देशेऽपीति** । अपिना कार्यकालपक्षे ऽपि । न हि तत्र पक्षे उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्ति अतिदेशैकवाक्यतयैव ह्रस्वप्राप्तेः सुवचत्वात् । **प्रातिपदिकग्रहणं चेति** । नपुंसकवृत्तित्वस्य प्रातिपदिकधर्मत्वान्नपुंसके वर्तमानस्येत्यर्थेनैव प्रातिपदिकलाभे सिद्धे तस्य व्यर्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे–विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावे । **सामान्यापेक्षमिति** । अन्यथा ह्रस्व एव न स्यात्स्वाद्युत्पत्तिस्तु स्यादेवेति भावः । यद्यपीदं प्रातिपदिकग्रहणं सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकग्रहणार्थं तेनात्र न ह्रस्वः । मूलोक्तार्थे ज्ञापिते चारितार्थ्यं दुर्निरूपं च । संख्याकर्माद्ययोगात्स्वाद्युत्पत्तिरपि न, औत्सर्गिकमेकवचनमपि न । गमकं विना तदनुत्पत्तेः । "सुपो धातु–"इति लुगपि न धातुसाहचर्येण सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानात् । एवं च प्रत्ययान्तपर्युदासो न कर्तव्य इति सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनितम् । पचेरन्, सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारोच्चारणसामर्थ्येन न नलोपस्तथाप्येतावत्क्लिष्टकल्पनापेक्षया लाघवात्प्रत्ययान्तपर्युदास एवोचित इति भावः । **अतथात्वादिति** । यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याशास्त्रीयत्वेन व्यपदेशिवद्भावालभ्यत्वादिति भावः । **निषेधादिति** । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशेन लाभसंभवोऽत एव भवतीत्यादौ भवतेः श-

ज्ञाकरणं श्रुत्यनुरोधात् । तथा चाथर्वणे पठ्यते ।"को धातुः किं प्रातिपदिकं कः प्रत्यय"इति । डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमिति प्राञ्चः । यत्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि निपातार्थमनुकरणार्थं चेदमिति हरदत्तेनोक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनसम्भवात् । वस्तुतस्तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि बहुपटव इत्याद्यर्थं सूत्रम् । न चैवं बहुच्पूर्व इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । मूलकेनोपदंशं इत्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसङ्गात् । न च समासग्रहणं नियमार्थमिति निस्तारः । अर्थवत्सूत्रारम्भं विना समासग्रहणस्य नियमार्थत्वायोगादिति दिक् ।

वृनिरूपिताङ्गत्वासिद्धिः । व्यतिसे इत्यादौ से इत्यस्य पदत्वसिद्धिश्च,इरित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिश्च, युवापत्ये तत इञन्तत्वनिबन्धनफक्सिद्धिश्च । तथाप्यसहाय एव व्यपदेशिवद्भावो न तु ससहाये, तेनेतरावयवे तदप्रवृत्तिः । स्पष्टा चेयं रीतिः "आदेच उपदेशे–"इत्यत्र कैयटे । अत एव सभासंनयने व्यपदेशिवद्भावेनाकारस्य नादित्वं, दरिद्राधातावाकारस्य नान्तत्वं, तथा सति वृद्धत्वप्रयुक्तश्छः, इवर्णान्तत्वप्रयुक्तोऽच्प्रत्ययश्च स्यात् । ततोऽत्र न किंचिद्वैषम्यम् । लोकेऽपि बहुपुत्रसत्त्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठकनिष्ठादिव्यवहारो विजातीयकन्यादिसत्त्वे त्वेकस्मिन्नपि तथा व्यवहारो भवत्येवेति बोध्यम् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न । "निजां त्रयाणां–" इत्यत्र "त्रयाणामिति किम्" इति प्रश्ने "चत्वार एकाच" इति भाष्यं त्वेकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनयैकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे अर्थवद्ग्रहणादत्र सूत्रेऽपि विभक्तीतरानपेक्षया ऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वं गृह्यते । एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वमिवेदमप्यलौकिके आरोपितमस्तीति दक्ष अस् इ इत्यवस्थायां प्रातिपदिकत्वाक्षतिः । तदा प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति केवलप्रत्ययपर्युदासो व्यर्थः । ध्वनितं चेदं प्रत्ययपर्युदासानुक्त्या भाष्ये । "सुप्तिङन्तम्–"इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोरप्यत्रैव तात्पर्यमिति बोध्यम् । **इत्याद्यर्थमिति** । अन्यथा विभक्त्यन्तस्योदात्तता स्यात् । प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वं विभक्तिलुकि टकारोकारस्योदात्तत्वे पुनर्जसि टकाराकारोदात्तत्वसिद्धिरिति भावः । **कृदन्तत्वेनेति** । न च समासविकल्पविधानस्य वैयर्थ्यम् । समासे एकस्वरश्रवणं समासाभावे प्रातिपदिकत्वे तु पूर्वोत्तरपदयोर्भिन्नस्वरश्रवणमिति विशेषात् । दधि उपदंशमित्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

कृत्तद्धितसमासाश्च ॥ "अर्थवत्" इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । न हि जहत्स्वार्थायां वृत्तौ कृतां तद्धितानां चार्थोऽस्ति । भूतपूर्वगतिलभ्यस्तु न प्रशस्तः । अजहत्स्वार्थायामपि न प्रत्ययमात्रेणार्थपर्यवसानमित्यभिप्रेत्याह-कृत्तद्धितान्ताविति । लिट्, धुक्, इत्यादौ "अधातुः" इति, कर्तेत्यादौ अप्रत्ययान्तमिति पर्युदासे प्राप्ते कृदन्ते विधिरयम् । नियमार्थमिति । नच प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासे प्राप्ते विध्यर्थमस्त्विति शङ्क्यम् । वाक्यस्याप्रत्ययान्तत्वात् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । ननु-स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो निषिद्धः । एवं च राजकुमारीत्यादौ विध्यर्थमस्त्विति चेन्नैवम् । अन्तरङ्गस्यापि हल्ङ्याबादिलोपस्य लुग्विषये ऽप्रवृत्त्या श्रूयमाण एव सुपि समासप्रवृत्तेः । तत्र चाप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तायाः संज्ञाया एकदेशविकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वात् । अत एव गोमत्प्रिय' इत्यादौ नुमादयो न । लुकः प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव । नन्वेवमपि असमर्थसमासे दशदाडिमादिवदनर्थके विध्यर्थमस्त्विति चेन्न । "अर्थवत्" इत्यस्यानुवृत्तेरुक्तत्वात् । कथं तर्हि असमर्थसमासे संज्ञेति चेद्-

---

तत्सामर्थ्यादिति । अन्यथा संज्ञाविधित्वान्न स्यात् । **न प्रत्ययमात्रेणेति** । प्रकृतेरपेक्षणादिति भावः । **अधातुरिति** । कर्तृरूपार्थस्याधिक्यस्य भानेऽपि क्रियावाचकत्वाक्षत्या धातुत्वाक्षतेरिति भावः । **स्त्रीप्रत्यये इति** । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यय इत्यर्थः । तस्य येन केनापि रूपेण ग्रहणे तन्निषेध इत्यभिमानः शङ्कितुः । **राजकुमारीति** । नन्वत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलं लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति चेन्न । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टानां तद्विशिष्टेऽनया ऽतिदेशेन तस्या अत्राप्रवृत्तेः । न हि ङीब्रहिते राजकुमारेत्यादौ तदस्ति, ङ्याब्ग्रहणं त्वन्यार्थमिति वक्ष्यते । शङ्कित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति-**अन्तरङ्गस्यापीति** । **सुलभत्वादिति** । यथोद्देशे इदम् । यदि त्वस्य निषेधस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषाशेषत्वं एवं च यथा सा प्रत्ययग्रहणे एव न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे इति "उगितश्च" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं, तथाऽयं निषेधोऽपि स्त्रीप्रत्ययमात्रग्रहणे न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे इत्युच्यते तदा न दोषः । समुदायस्य प्रत्ययान्तत्वाभावादिति दिक् । **असमर्थसमासे इति** । असूर्यंपश्या इत्यादावित्यर्थः ।

र्मिग्राहकमानादेवेति गृहाण। "असूर्यललाटयोः—"इत्यनेन हि असूर्यश-ब्दे उपपदे खश् विधीयते। उपोच्चारितं पदं चोपपदम्। पदं च "सु-प्तिङन्तम्"इति। नियमशरीरमाह—यत्र संघाते इत्यादि। पूर्वो भाग इत्युप-लक्षणम्। उत्तरस्तु प्रत्ययो नेत्यपि बोध्यम् अन्यथा जन्मवानित्यादौ संज्ञा न स्यात्तद्धितग्रहणस्य औपगवादौ कृतार्थत्वात्। पूर्वो भागः प-दमिति किम् बहुज्विशिष्टस्य प्रातिपदिकसंज्ञा यथा स्यात्। तेन ब-हुपटव इत्यत्र प्रथमजसो लुकि बहुपटुशब्दस्य चित्स्वरे पुनर्जसि उपोत्तमोदात्तत्वं सिद्ध्यति। यद्वा। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातविष-यको नियमोऽस्तु। न चाद्यपक्षे राजपुरुषावित्यादौ पुरुषावित्यादेः संज्ञा

धर्मिग्राहकेति। प्रातिपदिकसंज्ञा धर्मः, तद्धर्मी असमर्थसमासः, ग्राहकं मानं खश्विधायकम्। अन्यथा परस्परसम्बन्धेनैकार्थीभावाभावात्समासो दुर्लभः स्या-त्। **असूर्यशब्द इति**। तत्प्रकृतिके सुबन्त इत्यर्थः। सुपीत्यधिकारात्, उपपदमिति महासंज्ञाकरणाच्च। तदेतदाह—**पदं चेत्यादि**। शशशृङ्गादिप-दानां च बौद्धे तस्मिन् शक्तिरिति न तदर्थमपि समासग्रहणमिति बोध्यम्। **यत्र संघाते इतीति**। अर्थवदिति शेषः। सजातीयापेक्षनियमस्यौचित्या-दिति बोध्यम्। प्रत्ययो नेत्यस्य पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययो नेत्यर्थः। तेन राजा इयानित्यादौ न दोषः। **जन्मवानित्यादाविति**। तत्र पूर्वभागस्य पद-त्वादिति भावः। ननु तद्धितग्रहणसामर्थ्यं तत्राह—**तद्धितेति**। तत्र पूर्व-भागस्य भत्वात्पूर्वो भागः पदमित्यत्र च पदशब्देन पदसंज्ञकग्रहणमिति भावः। नन्वत्र पक्षे गवित्ययमाहेत्यादौ दोषः। गो इत्यादीनां सुबन्तत्वाभावेन पदत्वा-भावात्। वृषण्वसुरित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन तत्साजात्येन पूर्वो भागः पदमि-त्यर्थलाभासंभवश्चेत्यत आह—**यद्वेति**। प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्युक्तम्। अत्र तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्च, तत्र षष्ठीसमासे अर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येणापि प्रयोगार्हार्थवदित्यर्थः। गवित्ययमित्यादा-वनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वेन तत्त्वमस्त्येव। प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य तु न व्यावृत्तिः। प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्त्वाभावात्। सरूपसूत्रे भाष्ये सुबन्तानामित्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते इति स्पष्टमेव कैयटेनोक्तमिति बोध्यम्। **पुरु-षावित्यादेरिति**। तत्पूर्वभागस्य"उत्तरपदत्वे च—"इति निषेधेनापदत्वात्।

स्यादिति वाच्यम् । अर्थवत्त्वेनैव वारणात् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवान्वेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे येन पुरुषावित्यस्यार्थवत्त्वं स्यात् । नियमफलमाह—तेनेत्यादि । नन्वेवमपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ वाक्यस्य संज्ञा दुर्वारा । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् इति चेन्मैवम् । समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद् बाधात् । एवं च "कृत्तद्धित-" इति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठत एव निष्फलत्वादिति तत्त्वम् । यत्तु वदन्ति—समासग्रहणं न नियमार्थं किं तु विद्ध्यर्थमेव । अर्थवत्त्वं हि वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिश्च द्विधा । शक्तिर्लक्षणा च । न च सा समासेऽस्तीति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सिद्धान्ते तावदेकार्थीभावाभ्युपगमाद् वृत्तिर्नास्तीति बाधितमेव । मीमांसकमते ऽपि लक्षणा ऽस्त्येव । यदाहुः—

सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितम् ॥ इति ।

अथ नैयायिकरीत्योच्येत । तदपि न । बहुपटव इत्याद्यसिद्धेः । तद्धितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति चेन्न । पचतकीत्यादावतिव्याप्तेः । किं चैवं कृद्ग्रहणपरिभाषया मूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैवे-

---

परस्य तत्प्रकृतिकप्रत्ययत्वाभावादिति भावः । **अर्थवत्त्वेनैवेति** । उत्तरपदस्य कार्थित्वाभावेन तन्निषेधाप्रवृत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । **वाक्यस्येति** । कृदन्तत्वादिति भावस्तदाह—**कृदिति** । न चास्य भुजौ करणत्वेनोपदंशं प्रति न कारकत्वम् । मूलकस्योपदंशे कर्मत्वेनान्वयो विभक्तिस्तु प्रधानानुरोधिकरणत्वकृता तृतीयैवेति तं प्रत्यपि कारकत्वमित्याशयात् । **परत्वाद् बाधादिति** । नियमस्यार्थतो निषेधे ऽपि तात्पर्येणार्थवत्सूत्रापवादस्यास्य परत्वेन कृदन्तत्वप्रयुक्तस्यापि निषेधे तात्पर्यादिति भावः । निषेधानां बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **निष्फलत्वादिति** । स्पष्टं चेदं "पुंयोगात्-" इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । **न च समासे इति** । नापि वाक्ये इति बोध्यम् । **एकार्थीभावेति** । एकोपस्थितिनियामिका समुदायशक्तिरेवैकार्थीभाव इति भावः । एवं समासे वृत्तिः सिद्धा । वाक्ये ऽपि शक्तिरस्ति । विशेषणविशेष्यभावांशे तच्छक्तेरर्थवत्सूत्रभाष्यादावुक्तत्वात् । **लक्षणेति** । वृत्तौ वाक्ये चेति भावः । **असिद्धेरिति** । समास इव तद्धिते ऽपि शक्तिलक्षणयोरभावादिति भावः । **पचतकीत्यादाविति** । न च पूर्ववर्तित्वोत्तरवर्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्यं निवेशनीयम् । विनिगमनाविरहेण मध्यवर्तित्वस्यापि ग्रहणापत्तेरित्याशयात् । किं च बहुपटवस्तिष्ठन्तीति

त्यास्तां तावत् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन "निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या" इति गतार्थम् । येषां द्योत्योऽप्यर्थो नास्ति तदर्थमिदम् । अवद्यति । अनुकरणेषु तु अनुकार्येण सहाभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाभावादेव न प्रातिपदिकत्वम् । "भू सत्तायाम्" इति यथा । भेदविवक्षायां तु संज्ञा स्यादेव । "भुवो वुक्–" इति यथा ।

लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापीत्यर्थः । परिभाषायाः प्रयोजनन्तु अयस्कुम्भी । "अतः कृकमि–" इति सत्वम् । तद्धि कंसादिषूत्तरपदेषु विधीयते । किं च । कुमारीमाचष्टे कुमारयति । "णाविष्ठवद्" इति टिलोपः ।

एवं यामिनयन्त्यहानि इत्यत्र आचारे क्विबपि फलम् ।

वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिः । एवं समासग्रहणस्य नियमार्थत्वाभावे । न चार्थवत्त्वाभावाद्वारणं, न्यायनये उत्तरसूत्रे तदसम्बन्धात् । "तृतीयाप्रभृतीनि–" इति तु स्वरे विशेषार्थम् । **अभेदविवक्षायामिति** । सादृश्यमूलाभेदविवक्षायामित्यर्थः । अनुकरणं च स्वसादृश्येनानुकार्यमुपस्थापयति, तथोपस्थितस्य शाब्देऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् । एवं च वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्वाभाव इति भावः । अत एव "भू सत्तायाम्" इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते तदाह— **भू इति** । अपदं न प्रयुञ्जीतेत्यस्यापरिनिष्ठितमित्यर्थः । अस्य चास्मादेव लिङ्गात्परिनिष्ठितत्वम । **भेदविवक्षायामिति** । अर्थवच्छब्दोऽपि वृत्तिविषय एवैतत्पक्षे इति भावः । अयं पक्षो "मतौ छः सूक्त–" इति सुत्रे भाष्ये । अनयोश्च लक्ष्यानुरोधात् व्यवस्थेति दिक् ।

विशिष्टस्यापीत्यर्थ इति । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययाविशिष्टेऽतिदेशादिति भावः । स्पष्टं चेदं "बहुव्रीहेरूधस–" इत्यत्र भाष्ये । इयं च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च तद्ध्वनयन्नाह—**अयस्कुम्भीति** । **किं चेत्यादि च** । **उत्तरपदेष्विति** । अत्र च ङ्यन्तमुत्तरपदमिति भावः । **टिलोप इति** । इदमुपलक्षणं पुंवत्त्वस्य णिचश्च । सामान्यग्रहणेऽपि प्रवृत्तेरेवानया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यं भाष्ये शङ्कितम् । न च दृष्टा माला दृष्टा गौरीति समुदायस्यानुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावात् ङ्याबन्तत्वेन ततः सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तु नात्र सिद्धिः । ङ्याब्रहितस्य दृष्टा माल इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेः । एवं चाम् दृष्टा माला देवदत्तेत्यादावेकपदान्तारितत्वेनैकान्तरता-

अजन्तपुँल्लिङ्ग प्रकरणम् ।

पृ० १०६ पं० १३ भूवादय इत्यस्य लविधौ तिबादिविधौ चोपस्थिते-र्निरवकाशतयेति । एतेन चिकीर्षति बोभूयते इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात्तत्र सुपामप्राप्त्या तिङां चारितार्थ्यात्कथमपवादत्वमिति शङ्का निरस्ता । 'सनाद्यन्ता' इत्यस्य लादिविधावुपस्थितिवद् भूवादय इत्यस्यापि पृथगुपस्थितत्वेन स्वादीनुद्दिश्य विहिततिबादीनामपवादत्वं सुसङ्गतमेवेति ।

पृ० १०७ पं० २३ सुप्तिङितरसमभिव्याहृतस्यैव तेन लुग्विधानादिति । सुप्तिङ्भिन्नौ यौ इतरौ तत्समभिव्याहृतस्येत्यर्थः । इतरसुप्तिङ्समभिव्याहृतस्येति यावत् । तेन हरिषु इत्यादौ न दोषः । सुप्तिङ्भ्यामितर इति आपाततः प्रतीयमानार्थाश्रयणे तु हरीति प्रकृतिरूपसुप्तिङितरसमभिव्याहृतत्वात्सुपो लोपापत्तिः प्रसज्येतेति दिक् ।

पृ० १०८ पं० १९ **वस्तुतस्तु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे इति** । अत्र मनोरमाकृतोत्तरसूत्रेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यात् "शास्त्रीयार्थग्रहणेऽर्थवद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्याल्लौकिकार्थप्रत्यायकत्वाभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीयते" इति कैयटोक्तेश्च, एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वरूपमर्थवत्त्वमाश्रितम् । प्रकृतसूत्रे चार्थवत्त्वं वृत्तिमत्त्वसामान्यमभिप्रेतम् । तत्र पूर्वसूत्रे विभिन्नार्थवत्त्वग्रहणे प्रत्ययेष्वतिव्याप्तिः स्यात् । तदर्थं च प्रत्ययपर्युदासकरणे गौरवमापन्नमित्यालोच्योभयसूत्रे समानमर्थवत्त्वं वक्तुमुपक्रमते शब्दरत्नकारो वस्तुत इति ।

विभक्तीतरानपेक्षयेति । विभक्तिमात्रापेक्षयेत्युक्तौ दध्यादिशब्देऽव्याप्तिः स्यादिति तद्घटितोक्तिः ।

ननु विभक्तीतरानपेक्षयाऽर्थबोधकत्वमर्थवत्त्वमित्यङ्गीकारे खट्वा, पाक्षिकं, सांकुटिनमित्यादौ खट्व, पक्षिन्, सांकुटिन् इत्यादीनां विभक्तीतरटाबण्समभिव्याहारेणैवार्थबोधकत्वात्तत्त्वं न स्यात् । न च विभक्तिपदस्य प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वाङ्गीकारेण न दोष इति वाच्यम् । एवमपि एधां चक्रे इत्यादावाम्नन्तस्य अनुप्रयुज्यमानकृञादिसमभिव्याहारे एवार्थबोधकत्वेन तस्यार्थवत्त्वाभावेन संज्ञाभावेन स्वाद्यनुत्पत्त्या पदत्वाभावेन 'वा पदान्तस्य' इत्यनेन परसवर्णविकल्पानापत्तेः । तदर्थं प्रत्ययेतरो यः पदेतरस्तत्समभिव्याहारेत्यादिव्याख्याने तु पद्मनाभप्रिय इत्यादौ प्रियरूपपदादितरानपेक्ष्यार्थबोधकस्य पद्मनाभ इत्यस्य तत्त्वापत्तेः । इति चेन्न । एकवृत्तिसमासत्वाभाववत्पदेतरस्य लक्षणे निवेशेन पद्मनाभप्रिय इत्यत्र पद्मनाभवृत्तिसमासत्वाभाववत्त्वस्य प्रियपदेऽभावेन विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावेन तादृशपदेतरत्वस्य सुलभत्वेन दोषाभावात् ।

नन्वेवमपि तन्निभः, कुम्भकार, एधामासतुः कल्पम् इत्यादौ निभकारा-

सतुः कल्पमित्यादीनां पूर्वपदसमभिव्याहार पदार्थबोधकत्वात् पञ्चनाव इत्यादिष्वर्थवत्त्वानापत्तिः। तद्वारणार्थं पूर्वपदेतरत्वस्यापि निवेशे तु हरिष्वित्यादौ सुपोऽपि तत्त्वापत्तिः। नच समासावयवपूर्वपदेतरत्वस्यैव निवेशे नोक्तदोष इति वाच्यम्। पञ्चनावप्रियपुत्रइत्यादौ प्रियशब्दस्य समासावयवपूर्वपदेतरत्वाभावेन पञ्चनावेत्यस्यार्थवत्त्वापत्तेः। तदर्थं नियतपूर्वत्ववत्सुबन्तस्यैव लक्षणीयपूर्वपदशब्देन विवक्षणे तु कन् लुबन्तचञ्चाशब्दात्सुपि चञ्चास्वित्यादौ सुपोऽप्यर्थवत्त्वापत्तेः। इति चेन्न। प्रत्यय-स्ववृत्तिसमासत्वाभाववत्पद-स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयनियतपूर्वत्ववत्सुबन्तैतत् त्रितयेतरसमभिव्याहारानपेक्षयार्थबोधकत्वमित्युक्तौ दोषाभावात्। चञ्चास्वित्यादौ दोषवारणाय स्वादिष्वितिपदत्वानाश्रयेति, पञ्चनावप्रियपुत्र इत्यादिषु दोषवारणाय नियतपूर्वत्ववदिति च विशेषणं बोध्यम्।

पृ० १०९ पं०२६ न तु स्त्रीप्रत्ययात्स्त्रीप्रत्ययग्रहणे। एतदग्रे 'अत एव घटोऽस्ति हे युवते इत्यादौ तद्धितान्तत्वेन न प्रातिपदिकत्वम'। इति पाठः क्वचिद् दृश्यते।

पृ० ११० पं० ८ प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसंघातेति। प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नानां संघात इत्यर्थः। नन्वेवं बहुपटव इत्यादेः समासग्रहणकृतनियमेनावारणेऽपि परमगार्ग्यायण इत्यादेर्वारणं स्यादेव,तथा च तस्य 'अर्थवत्'सूत्रेणष्टं प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति चेन्न। प्रत्ययविशिष्टत्वं तत्त्वमिति स्वीकारेणादोषात्। वैशिष्ट्यं च स्वान्तत्वं, स्वेतर-स्वप्रकृतीतर-स्वान्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयेतर-स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकीभूतैकार्थीभावाश्रयतरार्थवद्घटित-त्वमित्युभयसंबन्धेनेति। तथा च परमगार्ग्यायण इत्यत्र फक्प्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकैकार्थीभावाश्रयत्वमेव परमशब्दस्य न तु तद्भिन्नत्वमिति तादृशेतरघटितत्वाभावान्न प्रकृतिप्रत्ययभावानापन्नसङ्घातत्वं परमगार्ग्यायणशब्दस्येति न दोषो भवति। बहुपटवइत्यस्य तत्त्ववारणाय स्वान्तनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयतरेति विशेषणम्। अन्यविशेषणयोः सार्थक्यं स्वयमूहितुं शक्यमेवेत्यलम्।

पृ० ११० पं० २३ अत्र तन्त्रेण षष्ठीतत्पुरुषः कर्मधारयश्चेति। तत्र अर्थवन्तश्च ते समुदायाश्चेति कर्मधारयाश्रयणेन दश दाडिमानीत्याद्यनर्थकसमुदायानां नियमेन न व्यावृत्तिरिति पूर्वसूत्रस्थार्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यत्वं तेषां भाष्योक्तं सङ्गच्छते। तथा षष्ठीसमासेऽर्थवदित्यस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हार्थवदुपलक्षणत्वात् स्वातन्त्र्येण

अजन्तपुँल्लिङ्ग प्रकरणम् ।

प्रयोगार्हार्थवत्पूर्वावयवकः तादृशार्थवदुत्तरावयवकोऽर्थवांश्च यः समुदायस्तस्य चेत्प्रातिपदिकसंज्ञा तर्हि समासस्यैवेति नियमाकारः सिद्धः । उत्तरावयवस्यापि तादृशार्थवत एव ग्रहणात्पुत्रकाम्येत्यादौ न दोषः । तत्र हि 'अप्रत्ययात्' इति सूत्रविहितस्य अप्रत्ययस्य पुत्रकाम्येत्यनेन सह सामर्थ्यात्केवलकाम्यशब्देन सहैकार्थीभावाभावान्नोत्तरावयवस्यैकार्थवत्त्वमस्तीति ।

पृ० १११ पं० २१ निषेधानां बलवत्त्वाच्चेत्यपि बोध्यमिति । नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिपक्षे कृत्तद्धितांशे संकुचितार्थकार्थत्पदानुवृत्त्या न दोष इत्यपि बोध्यम् ।

पृ० १११ पं० २९ किञ्च बहुपटवस्तिष्ठन्तीति वाक्यस्यापि संज्ञापत्तिरिति । केचित्तु स्वादित्वं स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयान्तत्वमित्युभयवत्त्वं, स्वान्तत्वं स्वनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयादित्वमित्युभयवत्त्वमित्येतदन्यतरवत्त्वसंबन्धेन तद्धितविशिष्टग्रहणेन न कोऽपि दोष इति वदन्ति ।

पृ० ११२ पं० २९ दृष्टा माल इत्यादेः समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन तदतिदेशाप्रवृत्तेरिति । अन्ये तु अत्र प्रातिपदिकपदस्य लिङ्गबोधकप्रत्ययनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयलक्षकत्वेन लिङ्गबोधकप्रत्ययप्रकृतित्वाभावादिति लेखनमुचितम् । अत एव दृषद् ई दृषदीत्यादौ तया परिभाषया विशिष्टे न दृषच्छब्दत्वातिदेश इति व्याचख्युः ।

पृ० ११६ पं० २० 'जसि च' इति नियमात्तु नाङिति प्रवृत्तिरिति । ननु ङेप्रभृतीनां ङकारानुबन्धाकरणे ङित्प्रत्ययस्याभावेन अङिति चेत्तर्हि जस्येवेति नियमाकारस्यासम्भवात्कथमुक्तनियमाकारप्रदर्शनमिति चेन्न, । एतादृशार्थकनियमाकार ऊहनीय इति तदुक्तेस्तात्पर्यात् । नियमाकारस्तु 'अनुनासिकाघटितगुणाद्येकवचनेतरविभक्तौ परतश्चेद् गुणस्तर्हि जस्येव' इति । अमो व्यावृत्तये अनुनासिकाघटितेति । तथा च अनुनासिकाघटिता गुणाद्येकवचनविभक्तयो ङे ङसि ङस् इति तिस्रः, तदितरा अष्टादश स्वादिविभक्तयस्तासु परतश्चेत्तर्हि जस्येवेति नियमात्सप्तदशसु गुणव्यावृत्तिः सिद्धा । सप्तम्येकवचने ङौ परे गुणाभावेऽपि न क्षतिरिति तात्पर्यम् ।

पृ० ११८ पं० २० 'श्यामाद्यावेकशेषो नौजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय'इत्यपास्तमिति। वस्तुत इदमेव युक्तं तथाहि—प्रातिपदिकानामेकशेषे 'मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः' इति प्रातिपदिकैकशेषकल्प एव निषेध आरब्धो भाष्ये न तु विभक्त्यन्ताद्येकशेषकल्पे। अन्यथा प्रातिपदिकैकशेषकल्प इव तेष्वपि कल्पेषु निषेधवार्तिकमारभ्येत। अत एव 'किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति, न पुनरर्थस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषः, तेनापि मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। तस्यापि ह्येतानि कानिचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां मातृभ्यां चेति। अथमतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणेति प्रातिपदिकानामेकशेषे दोषो भवति'इति भाष्यं स्वरसतः सङ्गच्छते। "इदञ्च-विरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्त'मिति तद्भाष्यस्य प्रमादपाठतात्पर्यकत्ववर्णनं नोचितमभियुक्तानाम्। सूत्रव्याख्यानभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वपरिहारस्तु 'अथमतमेत'दित्यादिभाष्यानुरोधेन सामान्यप्रवृत्तस्यापि 'प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेध' इति वार्तिकस्य प्रथमाद्वितीयाविभक्तिपरकत्वमात्रविषयकत्वाङ्गीकारेण करणीयः। अन्यथा विभक्त्यन्तैकशेषवादिमते मातृभ्यामित्यादावेकशेषो भवति प्रातिपदिकैकशेषवादिमते नेति फलभेदो दुरुद्धरः स्यात्। 'एकविभक्तौ'इत्यादावस्यापि वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहो भवितुमर्हतीत्यन्यदेतत्।

तस्मात् श्यामादावुभयमतेनैकशेषः, औजसादावुभयमतेन नैकशेष इति ऐकमत्यसम्पादकव्याख्यानमेव सुधीभिरादरणीयमिति नैवकारापकर्षे मानम्। न च वार्तिके 'मातृमात्रोः प्रतिषेधः' इत्यत्र ओस् विभक्तौ परतो मातृशब्दे एकशेषाकरणादेवकारापकर्षः सप्रमाण इति वाच्यम्। अनुकरणस्वरूपभङ्गभिया तत्रैकशेषस्याकरणात्तस्य तत्र मानत्वासम्भवादित्यलम्।

पृ० १२० पं २३ अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयमिति। यथा 'आविक'इति अविशब्दात्कं निष्पन्नादाविकशब्दादेव समूहार्थेऽण्प्रत्यये आविकमित्येव भवति न तु केवलादविशब्दादपि सामूहिकप्रत्ययेन आविकमिति इति वाचोयुक्तिः शास्त्रज्ञानाम्। तथेहापि अनेकार्थभिक्षाशब्दादेवाण् न त्वेकशेषनिष्पन्नभिक्षाशब्दादपीति वाचोयुक्तिर्लक्षणचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वमिति भावः। अत्र 'अव्यविकन्यायेन'इति पाठो दृश्यते क्वचित्पुस्तकान्तरे।

पृ० १२० पं० २६ अत एव 'आश्विमानण्'इति सङ्गच्छते इति। अत्र आश्विन्शब्दे नान्तलक्षणोपधादीर्घस्य प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णाश्रयत्वेऽपि तत्सम्बन्धिवर्णनिमित्तकत्वाभावात्।

ङ्याब्भ्यां प्रागिति । तेन लोहिनिका आर्यका च सिद्ध्यति । तथा हि स्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गः परश्च "लोहितान्मणौ" इति कन् ङीपं बाधेत । ततो लोहितिकेत्येव स्यादिष्यते तूभयम् । ङीब्ग्रहणसामर्थ्यात्तु ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयं सिद्धम् । "वर्णादनुदात्तात्–" इत्यस्य वैकल्पिकत्वात् । आर्यशब्दात्तु "न सामिवचने" इत्यत्र ज्ञापयिष्यमाणोऽत्यन्तस्वार्थिकोऽपि कन् आब्ग्रहणसामर्थ्यात् पूर्वं न प्रवर्त्तते । तेन "उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः" इति इत्वविकल्पः सिद्ध्यति ।

स्यादेतत् । एवं सति बहुगोमत्केति न सिद्ध्येत् कपः प्रागुगिल्लक्षणङीप्प्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । अकृत एव समासेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव उत्तरपदस्यावयवीभूय समासान्तः प्रवर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात् । स च विभक्तेः पुरस्तादित्येके । परस्तादिति पक्षे तु

पत्तिरिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्तानवयवकङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनादोषात् । प्रत्येकमपि पदत्वसत्त्वेनैकान्तरत्वाभावाच्च । उत्तरसङ्ख्यायाः पूर्वसङ्ख्याबाधकत्वात् । नियमार्थं तु न । त्र्यूङन्ते दोषापत्तेः । कुत्साद्यर्थकस्वार्थिकानां "कुत्सिते" इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या ङ्याबन्तादुत्पत्तेः सिद्धत्वादत्यन्तस्वार्थिके फलमाह–**तथा हीत्यादिना** । स्वार्थिकत्वेन—अत्यन्तस्वार्थिकत्वेन । परश्चेत्यभ्युच्चयः । एवं च "लोहितालिङ्गबाधनं वा" इति न वक्तव्यमिति भावः । **विकल्पः सिद्ध्यतीति** । अन्यथाऽऽर्यशब्दात्कनि समुदायोत्तरटापैव लिङ्गसम्बन्धबोधनसम्भवादेकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापि कनः पूर्वं टाबभावे आतः स्थानिकत्वाभावाद्विकल्पासिद्धिरिति भावः ।

ङीप्प्रसङ्गादिति । अन्यपदार्थस्य स्त्रीत्वादिति भावः । **अकृत एवेति** । इदं "गोस्त्रियोः–" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । समासान्ता इत्यत्र तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति हि तत्र भाष्यम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये एवेत्यस्य प्रवर्त्तत इत्यनेनान्वयः । क्व प्रवर्त्तते तत्राह–**उत्तरपदस्येति** । अनन्तरमिति शेषः । अवयवीभूयेत्यस्य प्रक्रियावाक्यस्येत्यादिः । एतत्स्वरूपकथनम् । अवयवत्वे प्रमाणमाह–**समासान्त इति** । तच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः । समासस्यैवायमन्तावयव इति "अन्तः" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **इत्येके इति** । अत्रारुचिबीजं तु समासार्थवाक्यस्य "अन्तः" इति "गो-

तद्धितान्तत्वात् सुब्लुकि पुनः सुपि चाकृते समास इति सिद्धान्तः। तस्मादन्तरङ्गादपि तद्धितात्प्राङ् ङ्यापोः प्रवृत्त्यर्थं ङ्याब्ग्रहणमिति स्थितम्।

यत्त्वाहुः—आब्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति। तदनेन प्रत्युक्तम्।

वस्तुतस्तु ङ्यापोर्ग्रहणं मास्तु। सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तिरिति निष्कर्षः। सुपः प्रागेव च ङ्यापौ प्रवर्त्तेते। स्वार्थादिप्रयुक्तकार्याणां क्रमिकत्वस्वीकारादित्यवधेयम्।

स्त्रियोः—"इति सूत्रस्थभाष्यस्य वाच्यार्थविरोधः। न हि सुब्रहितं समासार्थं किंतु तद्विशिष्टमेव। किं च ततः पूर्वं कपि ततः समाससंज्ञायां सुब्लुकि टापि बहुचर्मिकेत्यादावापः सुपः परत्वादित्वानापत्तिः। विभक्त्यन्ते ऽन्यपदार्थबोधकत्वारोपेण स्त्रीत्वस्य तदन्ते सत्त्वात्सुब्लुकः पूर्वं कबन्ताट्टाबिति वक्तुमशक्यमिति। **परस्तादिति पक्षे त्विति**। न च विशिष्टस्य सुबन्तत्वाभावेन सुबन्तात्तद्धित इति सिद्धान्तविरोधः। तेषामतिरिक्तार्थाभावेन परिपूर्णम्पदमिति न्यायाविषयतया तस्य सिद्धान्तस्य समासान्तविषये ऽभावात्। एवं च समासान्तेषु "ङ्याप्प्रातिपदिकात्"इत्यस्यासम्बन्ध एव। तस्यामवस्थायां वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः। **तद्धितान्तत्वादिति**। प्रातिपदिकत्वेनेति शेषः। **पुनः सुपि चाकृते इति**। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वात्समाससंज्ञा। कपस्तद्वाक्यावयवत्वेन तद्ग्रहणेन तदन्तस्य ग्रहणम्। सुपि च कृते इति क्वाचित्कः पाठः प्रागादिकः। यद्यपि तत्र पाठे ऽलौकिकविग्रहवाक्ये ऽपि अन्यपदार्थान्तर्भावेण एकार्थीभावारोपात् स्त्रीत्वसत्त्वेन पूर्वं टापि ततः सुपि आपः सुपः परत्वाभावाद् बहुचर्मिकेत्यत्रेत्वसिद्धिरस्ति, तथापि तदुत्पत्तिपर्यन्तं समाससंज्ञाया अप्रवृत्तौ मानाभावात्। न च सुबन्तत्वाभावः। अनेन सुपा समुदायस्य सुबन्तत्वेऽपि उत्तरपदमात्रस्य तत्त्वाभावात्। पूर्वपदस्य सुबन्ततायाः प्रत्ययलक्षणेनैवोपपाद्यत्वात्। एवं च पूर्वं तत्करणे फलाभावः। बहिर्भूतसंख्याकारकसापेक्षसुपस्तस्यामवस्थायां तदनभिव्यक्त्या ऽप्रवृत्तेश्च। वस्तुतस्तु तद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकसंज्ञासमकालमेव विरोधाभावेन तत्पूर्वभागस्य समाससंज्ञेति बोध्यम्। यौगपद्यासम्भव एव शास्त्राणां क्रमप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति दिक्।

यत्त्वाहुरिति। ङीग्रहणन्तु लोहिनिकेत्यर्थमिति तद्भावः। **अनेनेति**। आर्यकेत्यस्य साधनेनेत्यर्थः।

सुङस्योरिति । सोरुकारो "अर्वणस्त्रसौ-" इत्यत्र विशेषणार्थः । असीत्युक्ते ह्यसकारादावित्यर्थः स्यात् । तथा च "वाजमर्वत्सु पय उस्रियासु" इति न सिद्ध्येत् । ङसेरिकारो "युष्मदस्मद्भ्यां ङसो-ऽश्"इत्यत्र अस्य ग्रहणं मा भूदिति । यदि तु "एकवचनस्य च" इत्यत्र "पञ्चम्या"इत्यनुवृत्तेः परिशेषादन्यस्य ङसोऽत्र ग्रहणं भवि-ष्यतीत्युच्यते तर्हि "टाङसिङसाम्-"इत्येतदर्थः । जश्शसोर्जकारशकारौ "जसः शी" "तस्माच्छसो नः"इत्यनयोर्विषयविभागार्थौ । अन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वमेवास्तु इति चेन्न । जसो जकाराभावे औ इत्यस्याप् स्यात् । ततश्च प्रत्ययस्य वकारान्ततापि सम्भाव्येत । एवं शसः शकाराभावे औटो डित्वं सम्भाव्येत । अतोऽसन्देहार्थं तत्करणौचित्यात् । औटष्ट-कारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । टाटकारस्तु "टाङसि-"इति विशेषणार्थः ।

सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तौ, प्रागेव ङ्याबोः प्रवृत्तौ च बीजमाह—**स्वार्थादीति ।** स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकेत्यर्थः । स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तम । विशिष्टबुद्धौ विशे-षणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानं, ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिर-प्याकाङ्क्षितत्वात्तदाश्रयज्ञानं, ततः स्वमात्रापेक्षत्वाल्लिङ्गस्य ज्ञानं, ततो विजातीय-क्रियाकारकापेक्षया सजातीयपदार्थापेक्षसंख्यायाः प्रथममुपस्थित्या तज्ज्ञानं, ततः कारकरूपविभक्त्यर्थाकाङ्क्षा, तन्निवृत्तौ हि बहिर्भूतकुत्सादियोग इति "कुत्सिते" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम । एवं च ज्ञानक्रमानुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरौ-चित्येन क्रमिकत्वं स्पष्टमेव । यद्यपि लोकानां बोधो न क्रमेण तथा ऽपि शास्त्रप्रक्रियायां शास्त्रकृत्कल्पितोऽयं क्रमः । अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधाना-त् । प्रातिपदिकोद्देशेन लिङ्गादौ ङीबादिविधानादिति बोध्यम् । अत एव"घकाल-तनेषु-"इति चरितार्थम् । स्पष्टं चेदम्-"अचः परस्मिन्-"इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । एवं चैतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव ङ्याब्ग्रहणम् । अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य तस्य निवृत्तेरुक्तन्यायविषयाभावाच्च समासान्तेषु न दोषः । अत्यन्तस्वार्थिके कन्यायिं-केत्येव यद्यभिधानमस्ति । लोहिनिकेत्येतत्सिद्ध्यर्थं च"लोहिताल्लिङ्गबाधनं वा"इति कार्यमेवेति भावः । स्पष्टं चेदं सूत्रशेषे भाष्ये इत्यन्यत्र विस्तरः । **पञ्चम्या-इत्यनुवृत्तेरिति ।** तृतीयाव्यावृत्तये इति भावः । **टाङसीति ।** तत्रेकारानु-च्चारणे इष्टस्य यथासंख्यस्यानापत्तिरिति भावः । **ङित्वमिति ।** ततश्च टिलो-पः स्यादिति भावः । **विशेषणार्थ इति ।** तत्फलन्तु"सुपां सुलुक्"इति-

ङप्रभृतीनां ङकारो "घेर्ङिति"इति विशेषणार्थः । पकारस्तु प्रत्याहारार्थः । एवं च सर्वेषां सफलत्वेऽपि संज्ञार्था इति प्राचो ग्रन्थोऽसङ्गत एव । सम्यग् ज्ञानं संज्ञा तदर्थाः । विशेषणार्था इति यावत् । इति भङ्क्त्वा व्याख्याने ऽपि क्लिष्टत्वमेवेत्युपेक्षितम् ।

सुपः ॥ "तिङस्त्रीणि त्रीणि"इति सूत्रात् त्रीणि त्रीणि इति पदं "तान्येकवचन–"इत्यादि सूत्रं च सम्पूर्णमनुवर्तत इति व्याचष्टे। सुपस्त्रीणि त्रीणीत्यादिना । एकश इति । एकैकमित्यर्थः । "सङ्ख्यैकवचनाच्च–"इति वीप्सायां प्रथमान्तात् शस् । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तम् । तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विर्वचनायोगात् । येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विर्वचनापवादः शस् इति सिद्धान्तात् ।

यच्चाहुः "सर्वस्य द्वे"इत्यत्र एकैकशो ददातीति भाष्यप्रयोगात् "तान्येक–"इति सूत्रे एकश इति सूत्रकारनिर्देशाच्चोभयं साध्विति । तन्न । उदाहृतभाष्यस्यान्याविषयत्वात् । "यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनं" इत्युपक्रम्य हि "तद्यथा एकैकशो ददाति"इति भाष्ये उदाहृतम् । व्याख्यातं च कैयटेन अल्पार्थोऽप्येकशब्दो ऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने "बह्वल्पार्थात्–"इति शस्प्रत्यय इति । न चैषोऽर्थः प्रकृते सम्भवतीत्यास्तां तावत् । राम इति । सञ्ज्ञाशब्दोऽयमव्युत्पन्न इति पक्षे ऽर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसञ्ज्ञा । "करणाधिक-

---

सूत्रेणाकारादेशे इनादेशाभावः । **घेर्ङितीति** । न च घेः सुपि गुण इत्येवास्तु"जसि च"इति नियमात्तु नाङिति प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । पतय इत्यर्थं "जसि च"इत्यस्यावश्यकत्वात् ।

तान्येकेति । तत्रानुवृत्तानीत्यस्य लब्धव्याकरणान्तरोक्तप्रथमादिसञ्ज्ञानीत्यर्थः ।

वीप्सायां द्विर्वचने इति । शसः कारकाद्विधानेन मङ्गलामङ्गलरूपार्थापेक्षणेन च बहिरङ्गतया द्विर्वचने कृते शस् इति भावः । यद्यपि क्व चिदुक्तार्थानामपि प्रयोगो भवति तथाऽपि यत्र तद्धितेनानुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । यथैकैकशो ददातीत्यादिभाष्योक्त्या ऽल्पार्थकैकशब्दाद्वीप्सायां द्विर्वचने "बह्वल्पार्थात्–"इति शसिति कैयटोक्त्या च प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम् । न चैवं 'ऋषिसहस्रमेकां कापिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया ते सर्वे

रणयोश्च"इत्यधिकारे घापवादेन "हलश्च"इति घञा रमन्ते ऽस्मिन्निति व्युत्पादने तु "कृत्तद्धित–"इति सूत्रेणेति विवेकः ।

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ॥ **एकविभक्तौ** यानीति । विभक्तिः सारूप्ये उपलक्षणं न त्वेकशेषे निमित्तम् । एवं चानैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गोऽयमेकशेषः सुबुत्पत्तेः प्रागेव प्रवर्त्तते । यद्येतन्नारभ्येत तर्हि प्रत्येकं विभक्तिः स्यात्, द्वन्द्वश्च प्रवर्तेत । आरब्धे त्वेकशेषे ऽनेकसुबन्तविरहाद् द्वन्द्वस्याप्राप्तिरेव फलिता भवतीति भावः । **सरूपाण्येवेति** । एतच्चोत्तरसूत्रस्थैवकारस्येहानुकर्षणाल्लभ्यते तेन मातृशब्दयोर्जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्नैकशेषः । मातृभ्यामित्यादौ सारूप्ये ऽपि औजसादिषु

सहस्रदक्षिणाः सम्पन्नाः" इति "अइउण्"सूत्रस्थभाष्ये एकैकश इति प्रयोगासङ्गतिरिति वाच्यम् । एकेति प्रधानार्थकसम्बोधनसत्त्वेनैकश इत्यस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेनादोषात् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन स्वार्थिकद्विर्वचनकल्पनापेक्षया मदुक्तस्यैव न्याय्यत्वात् । किं च नायं भाष्यप्रयोगः किं तु गौण्यप्युत्तरा संख्या पूर्वां सख्यां बाधते इत्यत्र श्रौतो वा स्मार्त्तो वा ऽयं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र च्छान्दसत्वान्न दोषः । "एकैकशः पितृसंयुक्तान्"इत्यादिवदिति दिक् । **रमन्ते ऽस्मिन्निति** । योगिन इति शेषः ।

इति भाव इति । एतावतैव द्वन्द्वापवाद एकशेष इति व्यवहार इति भावः । एतेनैकशेषारम्भफलमपि निरूपितं द्वन्द्वनिवृत्तिरूपम् । **उत्तरसूत्रस्थस्येति**। "वृद्धो यूना–"इतीत्यर्थः । **अनुकर्षणादिति** । अनु पश्चात्कर्पणादाकर्षणादित्यर्थः । क्व चिदपकर्षणादित्यपि पाठः । **नैकशेष इति** । भ्यामादावपीत्यर्थः । भ्यामि स्त्रीपुंमयोस्ताभ्यामित्यनुप्रयोगस्य समत्वात् । एतेनानुप्रयोगविरोधादत्र नैकशेष इत्यपास्तम् । "पुमान्स्त्रिया"इत्येकशेषोऽपि न । तत्राप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवेत्यनुवृत्तेः । अत एव "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्यः"इति वार्तिककृतोक्तम् । ननु वार्तिके प्रातिपदिकैकशेष इत्ययुक्तम् । विभक्त्यन्तानामेकशेषे ऽपि जननीमातृधान्यमात्रर्थके मातृभ्यां देहि मातृभ्यां चेत्यत्र प्रतिषेध आवश्यकः । न च तत्पक्षे इष्टापत्तिः । "किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेष इति न पुनर्यस्यापि विभक्त्यन्तानामेकशेषस्तेनापि प्रतिषेधो वक्तव्यस्तस्यापि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्यन्तानि सरूपाणि मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्यन्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेण"इति भा-

वैरूप्यात् । एक एवेति । एतच्च सहविवक्षायामेव प्रवर्तते । इतरेतरयोगद्वन्द्वस्य विषय इति यावत् । यत्र ह्यनेकस्यार्थस्य मिलितस्येतरान्वयः स तथाभूतोऽस्य विषयः । इदं च "इदितो नुम् धातोः" इति लिङ्गाल्लभ्यते न्यायाच्च । तथा हि—यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति स्थिते श्रूयमाणैकशब्दोपस्थितं सर्वमविशेषादेकरूप्येणैवान्वेतुमर्हति । यद्वा पूर्वसूत्राद् "द्वन्द्वे" इत्यनुवर्त्य द्वन्द्वे प्रसक्ते सतीति व्याख्येयम् ।

प्योक्तेरिति वाच्यम् । सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेनैकलक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्यात् । अत एवाथ मतमेतदिति प्रतीकमुपादायाभ्युपगमवादेन त्वेतदुच्यते इति कैयटादिभिर्व्याख्यातामिति चेन्न । ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वार्तिके तदुक्तेः । अत एव तदुत्तरमेवं च कृत्वा चोद्यते इत्युक्तं भाष्ये । अस्य प्रातिपदिकानामेकशेष इत्यादीति शेषः । अनेन चास्य पूर्वपक्षवार्तिकत्वं स्फुटमेवोक्तम् । तत्र मातृग्रहणं विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम् । अयं च पूर्वपक्षः प्रातिपदिकैकशेषस्य "एकविभक्तौ" इति पदाभावे एवोपपत्तिं मत्वा कृतः । तदभावे हि यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवेत्यर्थ एव प्राप्नोति । प्रयोगमात्रावच्छेदेन सारूप्यस्य हरिणहरितप्रकृतिकहरिणीशब्दादौ तद्धिते वैरूप्येणासम्भवात्प्रयोगसामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया तस्यात्रापि सत्त्वात्प्राप्तस्य स निषेधः । अत एवाग्रे विभक्तेः सारूप्ये उलक्षणत्वमाश्रित्य तत्पक्षस्थापनेन तत्खण्डनं कृतमित्येवकारापकर्षो भाष्ये ध्वनितः । तं विना तावन्मात्रेण तत्खण्डनायोगात् । एतेन "एकविभक्तौ" इत्यावर्त्यैकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष इत्यर्थे यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामित्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन भ्यामादावेकशेषो नौजसादाविति वार्तिकं व्यर्थमिति तदाशय इत्यपास्तम् । वार्तिकमते भ्यामादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्चेति दिक् । **एतच्चेति** । एकशेषविधायकं चेत्यर्थः । ध्वनितं चेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष इति पक्षे विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षे च "द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य" इत्याशङ्क्य "अनवकाश एकशेषो द्वन्द्वं बाधिष्यते" इति ग्रन्थेन भाष्ये । **इतरेतरेति** । "एकवच्चास्यान्यतरस्याम्" इत्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारेऽवृत्तिबोधनादिति भावः । **इतरान्वय इति** । एकरूपेणैकरूपावच्छिन्ने इतरत्रान्वय इत्यर्थः । **इदित इति** । अत्र ह्यभेदेन परस्परान्वयाद्भेदघटितसाहित्यनिमित्तैकशेषाप्रवृत्तिरिति भावः । **एकरूप्येणेति** । पुष्पवन्तपद इवेति भावः । **द्वन्द्वे प्रसक्ते इति** । विभक्त्युत्पत्तौ सत्यां तत्प्रसक्तिर्बोध्या ।

स्यादेतत् । द्वन्द्वे कृते सतीत्यर्थोऽस्तु । मैवम् । पन्थानौ पन्थान इत्यादौ समासान्तापत्तेः । करौ करा इत्यादौ एकवद्भावापत्तेः । सर्वे सर्वेषामित्यादौ "द्वन्द्वे च" "विभाषा जसि" इत्यनयोरापत्तेश्चेति दिक् । यत्तु प्राचा राम, राम औ इति स्थिते इत्युक्तम्, एकविभक्तौ परत इति च तत्रेत्थमुक्तिसंभवः राम, राम इत्यत्र अवयवयोरिव समुदायस्यापि प्रातिपदिकसंज्ञास्ति मिलितेनार्थवत्त्वात् । न चार्थवत्त्वे ऽपि समासग्रहणस्य नियमार्थत्वान्नैवमिति वाच्यम् । यत्र समुदाये पूर्वो भागः पदं तद्विषयको नियम इत्युक्तत्वात् । बहुपटव इत्याद्यनुरोधेन नियमस्य सजातीयविषयताया औचित्याच्च । तथा चैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायप्रातिपदिकादेव द्विर्वचनाद्युत्पत्तिः । तावताप्यवयवार्थानां संख्यान्वयेनानुग्रहसंभवात् । नन्वेवं रामकृष्णावित्यादिष्वपि द्वन्द्वं विनैव समुदायाद्विभक्तिः स्यादिति चेन्मैवम् । द्वन्द्वविधावनेकं सुबन्तमित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधादिति दिक् । इत्थमुक्तिसम्भवे सत्यपि समुदायादेकविभक्तौ परत इति पक्षः किमर्थमुपेक्षि इति चेत् । शृणु । अस्मिन्पक्षे मातृमातारौ इत्यादावप्येकशेषः स्यात् । नन्वेकविभक्तावित्यावर्त्य एवकारं चानुकृष्य एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येवेति व्याख्येयमिति चेन्न । आवृत्तौ मानाभावात् । विभक्तेरेकशेषस्य विशेषणत्वे फलाभावाच्च । न च पयः प-

---

एकवद्भावापत्तेरिति । एवं चेतरेतरयोगविषयाभावेनैकशेषानापत्तिरिति भावः । **इत्यनयोरिति** "जसः शी" इत्यत्र "वा"- इति वक्तव्ये "विभाषा जसि" इति तुद्भूतावयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषद्वन्द्वयोरभावात्तत्र विकल्पवारणायोत्तरार्थं चेति भावः । **सजातीयेति** । स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वेन साजात्ये ऽपि न दोषः । एतत्पूर्वभागस्य विभक्त्युत्पत्तिमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगानर्हत्वात् । **अनुग्रहसंभवादिति** । अत एव न प्रत्येकं तदुत्पत्तिः । **बाधादिति** । अन्यथा द्वन्द्वोच्छेदो नलोपाद्यसिद्धिश्चेति भावः । **यानि सरूपाण्येवेति** । तेषामेकविभक्तौ परत एकशेष इति शेषः । **मानाभावादिति** । भाष्ये ऽनुक्तत्वादिति भावः । किं चावृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायेन यस्यां विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तेषामित्यर्थापत्त्या भ्यामादावेकशेषापत्तिः । "प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रोः प्रतिषेधो वक्तव्य" इति वार्तिकेन भ्यामादावपि तद्-

यो जरयतीत्यादिव्यावृत्तिः फलम् । सहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात् अन्यथा पयः पयो नयतीत्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषापत्तेः । देवदेव इत्यादावतिप्रसङ्गाच्च । प्रत्युत आवृत्त्या उभयविशेषणत्वे भिक्षाणां समूहो भैक्षमिति न सिद्ध्येत् । तथा हि । भिक्षा३ अ इति स्थिते ऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्ग इति लुकि कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् । किं च रामावित्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च "वृद्धिरेचि" इत्येकादेशे कृते विभक्तिपरत्वाभावादेकशेषो न स्यात् । उभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावाभावादिति दिक् ।

यत्तु प्राचा व्याख्यात्रा पक्षान्तरमुपन्यस्तं सविभक्तिकानामेकशेष इति । तन्न । निवर्तमानानां विभक्त्या सहैव निवृत्तावपि

भावस्यैवेष्टत्वानुमानात् । **फलमिति** । समुदायादेकविभक्तेरभावाद्विभक्तेर्लुका लुप्तत्वाच्चेति भावः । **सहविवक्षायामिति** । सा च समुदायस्यैकार्थनिरूपितैककारकावेश एव भवतीति भावः । **गौणमुख्यकर्मणोरिति** । उभयोरपि कर्मत्वेन तत्र समुदायादेकविभक्तेः कर्तुं शक्यत्वेन विभक्तिपदेन व्यावर्त्यासम्भवेन सहविवक्षायामित्यावश्यकमिति भावः । नन्वत्रापि लुकि विभक्तिपरत्वाभाव इत्यरुचेराह—**देवदेव इति** । असहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषादिविषये ऽपि तदापत्तिरिति भावः । तत्रापि समुदायादेकविभक्तेः सत्त्वात् । नन्वनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादणि भैक्षसिद्धिरस्तीत्यत आह—**तथा हीत्यादि** । एकशेषारम्भे एकशेषं विना तादृशस्य ज्ञानासम्भव इति भावः । **विभक्तिपरत्वाभावादिति** । परत्वान्नित्यत्वाच्चादिवृद्धौ सारूप्याभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । अविरविकन्यायेन समाधानं तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयम् । न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्तेः पूर्वमेकशेषे पश्चात्तद्धित इति वाच्यम् । प्रातिपदिकाधिकारात्किं तत्समर्थं कृतवर्णानुपूर्वीकमिति भाष्यात्प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राश्रयतत्संबन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाश्रयणात् । अत एव "अश्विमानण्" इति सङ्गच्छते । अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात् । **उभयत इति** । विभक्तौ परतो यतः प्रत्ययविधिस्तस्यैकशेष इत्यर्थात्तदाश्रयणमिति भावः । "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वं तु न । लोकसिद्धतन्त्रानु-

शिष्यमाणे एकवचनश्रवणप्रसङ्गात् ।

अथोच्येत युगपदधिकरणवचनतायां द्विवचनबहुवचनान्तानामेकशेषः । द्वन्द्वोऽप्येवम् । तथा हि—अजहत्स्वार्थायां वृत्तौ एकैकमनेकार्थाभिधायि परस्परसमभिव्याहारात् । तथा च अलौकिके द्वन्द्वैकशेषयोः प्रक्रियावाक्ये द्विवचनबहुवचनयोरेव प्रवेशाद् विभक्त्यन्तानामेकशेष इति पक्षो निर्बाध एवेति। तदपि न। जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तदयोगात् । पक्षान्तरेऽपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागायोगात् । अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषाद्युच्छेदापत्तेः । तत्रापि पूर्वपदस्य उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेण षष्ठ्याद्ययोगात् । तथा च भाष्यम् "सेयं युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरुपपादा च" इति ।

वादकत्वादस्य शास्त्रस्यानुवादसामर्थ्यादेव द्वन्द्वानिवर्तकस्य शास्त्रीयविधित्वाभावात् । अनया ऽपि रीत्या ऽन्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिरिति चेन्न । यदि त्वेकदेशविकृतन्यायेन "प्राग्दीव्यतोऽण्" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्स्थानषष्ठ्यवरोधिनोविकारस्यापि ग्रहणमशास्त्रीयस्य च तेनातिदेशकल्पना, मानत्वे तेन न्यायेन तत्प्रकृतिकतया औ इत्यस्य च प्रत्ययत्वेनादोषः । अत एव तस्य पदत्वसिद्धिः । अत एव श्रावसावित्यत्रैकादेशे कृते नुममाशङ्क्य "अचः परस्मिन्" इति स्थानिवत्त्वेन परिहृतं भाष्ये इत्युच्यते तर्हि वैरूप्यादेकशेषो न स्यात् । "विरूपाणाम्" इत्यनेन तत्साधने तु न दोष इत्यलम् ।

युगपदधिकरणेति । युगपदधिकरणानां द्रव्याणां वचनं यैः पदैस्तद्भाव इत्यर्थस्तदाह—एकैकमित्यादि । अलौकिके इति । तत्रैव द्वन्द्वादिप्रवृत्तिसत्त्वात् । तत्रापि तदनुकूलादिति भावः । रामकृष्णावित्यादौ "विरूपाणामपि" इत्येकशेषस्तु न । द्वन्द्वविधानसामर्थ्येन तत्प्राक्कालिकस्यैव समानार्थत्वस्य तत्र निमित्तत्वात् । एवं चैकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणमिति भावः । पक्षान्तरेऽपीति । अयं भावः—अलौकिके तत्कल्पने ऽपि प्रत्येकं सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयोः प्रवृत्तेः । एवं चान्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचनाद्युत्पत्तौ मानाभाव इति । उत्तरपदार्थे उपसंक्रमेणेति । उपसंक्रमश्च तदालिङ्गितस्यैव स्वार्थस्योपस्थितिः । सा च विभक्त्यर्थसम्बन्धाद्यन्तर्भावेणैवेति तस्योक्ततया तदनापत्तौ तदुच्छेद इति भावः । दुःखा चेति । वृद्धव्यवहारस्य शब्दार्थनिश्चयहेतुत्वम् । न च प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं वृद्धव्यवहारे दृश्यते । न्यग्रोधशब्देन तल्लाभाच्च न लक्षणा ऽपि । प्लक्षन्यग्रोधावित्यादौ बोधावृत्त्यननुभवाच्च । दुरुपपादा चेति । न च द्विव-

यदपि व्याचख्युः—व्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्ति तत्तच्छब्दप्रयोगे प्राप्ते एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम्। आकृतिपक्षे तु एकेनैवाकृत्यविनाभूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति । तन्न। व्यक्तिपक्षेऽपि "न ब्राह्मणं हन्यात्" इत्यत्र ब्राह्मणशब्देनैकेनापि अनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वात्। अन्यथा जातिपक्षेऽपि "वासेन सम्यक्क्षमयोश्च तस्मिन्" इ-

---

त्यत्राद्यनुपपत्तिस्तदुपपादिका । समासस्योद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधानशक्तिमत्त्वाद् द्विवचनादिसिद्ध्या तदनुपपत्तेस्तदुपपादकत्वाभावात् । समुच्चयान्वाचययोः समासस्यासामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणतया न तदापत्तिरेतदुपपादिका । न चान्यत्रोपपादयितुमशक्यत्वेऽपि एकशेषे कस्य शेष इत्यत्र विनिगमकाभावात्सर्वेषां सर्वार्थत्वमावश्यकम् । तथा सत्येकशेषस्यैव वैयर्थ्यापत्तेः । तस्मादेकशेषज्ञानोत्तरं शास्त्रवासनावतां तच्छक्तिज्ञानं न तु ततः प्रागपीति न दोषः ।

आकृत्यविनाभूतेति । नियमेनाकृतिसम्बद्धेत्यर्थः । ब्राह्मणशब्देनेतिभावः । नहि तत्रैकशेषः । नानाब्राह्मणशब्दानामसम्भवात् । तस्मात्तत्र जातिपक्षेण तन्त्रेण वा यथा निर्वाहस्तथात्रापीति भावः । न ब्राह्मणमित्येकवचनं त्वार्षम् । तन्त्रेण सुवचत्वादिति । अयं भावः—आप्ये ऽर्थावर्थौ प्रति यदर्थानामसति च यत्तदापि प्रत्यर्थमेवेति उक्तम् । एवं च एकेनानेकार्थबोधनमपि प्रत्यर्थमेवेति एकेनैव ब्राह्मणपदेनानेकार्थबोधनं तत्र । अन्यथाऽविद्यमानायाः शक्तेरेकशेषशास्त्रेणापि उपपादयितुमशक्यतया बोधानुपपत्तिरेव स्यात् । तन्त्रं (१) चात्रार्थतन्त्रम् । एकत्रैव शब्देऽनेकार्थानां सत्त्वात् । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्तिसहतया ऽर्थतन्त्रमेवैतत् । अक्षा इत्यादौ तु तदसहतया शब्दतन्त्रमेव । अन्यथा—तत्रानङ्गीकारे । क्षमा-

---

(१) नानाफलकसमानाकारककालेकव्यापाराणां मध्येऽनेककाल्योद्देशेनैकव्यापारकरणं तन्त्रम्। तत्रापि यत्र प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधो भवति तत्रार्थतन्त्रम्। यथा घटा इत्यादौ। अत्र हि घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितनानाघटनिष्ठविशेष्यताकबोधजनकत्वादर्थतन्त्रम् । एवं प्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाविशेष्यताकबोधो यत्र, तत्र शब्दतन्त्रम्। यथा अक्षा इत्यादौ नानार्थस्थले शकटाक्षत्व—देवनाक्षत्व— विभीतकाक्षत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तनिष्ठनानाप्रकारतानिरूपितनानाक्षनिष्ठनानाविशेष्यताको बोध इति तच्छब्दतन्त्रमेव। एवं चन्द्रपदस्य कर्पूरेन्दूभयबोधकत्वाच्छब्दतन्त्रमेव तादृशस्थले बोध्यम। शब्दपरिवृत्त्यसहत्वादिलक्षणं तु न युक्तं। प्रोक्तस्थले "घनसारश्चन्द्रसंज्ञः" इति कोशेन चन्द्रपदस्थाने इन्दुपदन्यासेऽपि कर्पूरेन्दुरूपार्थबोधोदयेन शब्दपरिवृत्तिसहत्वेऽपीहास्य शब्दतन्त्रत्वस्यानापत्तेः।

त्यादिनानार्थानुरोधेन सूत्रं विना ऽनिर्वाहात् । तस्माज्जातिव्यक्तिपक्षयो-रुभयोरपि तन्त्रेण प्रयोगाभिर्वाहेऽपि सर्वत्र तन्त्रेणैव बोधनीयमिति नियामकाभावात्ताक्षिको द्वन्द्वः सूत्रं विना दुर्वारः । घटोऽयं घटोऽयमिति नानाशब्दप्रयोगदर्शनात्, तद्वद्घटघटाविति द्वन्द्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् । न चैवमपि घटकलशाविति द्वन्द्वापत्तिः । "विरूपाणामपि समानार्थानाम्" इति वार्तिकात् । रूप्यते बोध्यत इति व्युत्पत्त्या रूपशब्दस्य अर्थपरत्वमाश्रित्य वार्तिकार्थस्यापि सूत्रेणैव क्रोडीकाराच्च । तस्माद्घटघटौ घटकलशावित्यादिपाक्षिकानिष्टवारणाय पक्षद्वये ऽपि सूत्रमावश्यकमित्यवधेयम् ।

एवं स्थिते सूत्रवैयर्थ्यमेव हृदि निधाय यदिह व्याचख्युः—नानेनैकशेषो विधीयते इत्यादि । यच्च समुदायादेकस्यां विभक्ताविति पक्षं प्रत्याख्याय पुनराहुः । राम राम औ अस् इति स्थिते इति । अलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमुच्यते न तु लौकिकम् । अलौकिके च विभक्त्येकादेशादिकार्यं न प्रवर्तते । प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानादित्यादि । तत्सर्वं सन्दर्भविरुद्धं न्यायविरुद्धं च । प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते । शास्त्रीयकार्यं च सर्वमलौकिकेष्वेव प्रवर्तते न तु परिनिष्ठिते । "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्यादीनां प्रवृत्तिं विना परिनिष्ठितरूपालाभात् । परिनिष्ठिते तत्प्रवृत्तेर्दुरुपपादत्वाच्चेत्यास्तां तावत् ।

शब्दः आन्तिमूर्त्योर्वाचकः । **नानार्थानुरोधेनेति** । सूत्रमावश्यकं तत्रेति शेषः । **न्यायप्राप्तत्वादिति** । अनभिधानमाश्रित्य तु भाष्ये पक्षद्वये ऽपि सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । अनेकघटादिपदानां चार्थे वृत्तिरेव नानभिधानादिति द्वन्द्वाप्राप्तिरेवेति तदाशयः । **आचख्युरिति** । अनभिधानाज्ञाने इति शेषः ।

नानेनैकशेषो विधीयते इति । "किं तु न्यायसिद्ध एवानूद्यते" इति एतच्छेषस्तद्ग्रन्थे । **प्रयुक्तानामिति** । अयं भावः—वृद्ध्यादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राप्रवृत्त्या नित्यविद्व्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेन तदेव परिनिष्ठितं स्यात्तच्च न लोके प्रयुज्यते प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमिति न तत्प्रक्रियावाक्ये वृद्ध्यादिप्राप्तिरिति । **सन्दर्भविरुद्धमिति** । एकस्यैव प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रमिति, समुदायादेकविभक्ताविति पक्षः प्रत्याख्यात इति च सन्दर्भ इत्यर्थः । न्यायविरोधमाह—**प्रयुक्तानेवेति** । न च यथादृष्टशास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगार्हं कल्प्यते तदीयालौकिके तच्छास्त्रप्रवृत्तावपि अत्र वृद्ध्यादिप्रवृत्तिर्नोचिता वैषम्यादिति वाच्यम् । कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति पक्षे नावौ अनड्वाहावित्यादौ परत्वादिना आवादौ कृते एकशेषा-

अमि पूर्वः ॥ अम्यचीति । अमि योऽच् तस्मिन् । अमो ऽवयवे ऽचीति यावत् । तेन मकारसहितस्य न (१) पूर्वरूपम् । एवं अक्षादूहिन्यामित्यादावपि ऊहिन्यां योऽच् तस्मिन्नित्यादि (२) बोध्यम् । इको "यणचि" इत्यज्ग्रहणस्यानुवृत्तेर्निर्विवादत्वात् । "पदास्वैरिबाह्या—" इत्यादिनिर्देशाश्चेह लिङ्गम् ।

तस्माच्छसः ॥ तच्छब्देन सन्निहितः पूर्वसवर्णदीर्घः परामृश्यते । शस इत्यवयवषष्ठी । स चावयवः परत्वेन विशेष्यते । पूर्वसवर्णदीर्घात्(३) परस्य शसो ऽवयवस्येति । तदेतदाह—परो यः शसः सकार इति । परो यः शस् इति तु नोक्तम्, असंभवात् । न हि कृते पूर्वसवर्णदीर्घे परः शस् संभवति ।

अट्कुप्वाङ् ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवहितस्याप्राप्तौ वचनमिदम् । अत्र सर्वैर्व्यवायोऽभिमतो, एकैकमात्रव्यवाय इत्यपि नार्थः । क्षुभ्नादिषु क्षुभ्नशब्दपाठसामर्थ्यात्, "मरुपाणाम्" इत्यादिनिर्देशाच्चेत्यभिप्रेत्याह—व्यस्तैर्यथासम्भवं मिलितैश्चेति । नन्वेवं माद्रौणेनेत्यादौ अतिप्रसङ्गः । न च अडादिभिरेव व्यवधाने इति नियमः । अप्राप्ते विधिरयमित्युक्तत्वात् । सत्यम् । योगविभागोऽत्र बोध्यः । "व्यवाये ऽपि" इत्येको योगो विध्यर्थः । "अट्कुप्वाङ्नुम्" इत्यन्यो नियमार्थः । छान्दसो भिसो लुक् । नि-

---

नापत्तेरिति दूषणदानपरभाष्यवार्त्तिकासङ्गत्यापत्तेरित्यलम् ।

अमि योऽजिति । अवयविन आधारत्वविवक्षायां वृक्षे शाखेतिवत्सप्तमी तदाह—अमो ऽवयवे ऽचीति । "पूर्वपरयोः" इत्यधिकृतपरशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यते इति बोध्यम् । निर्विवादत्वादिति । उत्तरत्रानुवृत्तेः सत्त्वादिति भावः । लिङ्गमिति । अनुवृत्तावनुवृत्तस्य विशेष्यत्वे चेत्यर्थः । स्पष्टं चेदम् "औतोऽम् शसोः" इत्युत्तरस्य प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

अवयवषष्ठीति । अवयवावयविभावसम्बन्धबोधिका षष्ठीत्यर्थः ।

---

(१) प्रत्ययग्रहणपरिभाषया अमादेरित्यस्योपस्थित्याऽगन्ततदादेः घटीभूतो योऽवयवोऽच् तस्मिन् परे पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमित्यर्थः । तेन वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य द्वितीयैकवचने परे "ह गाम अम्" इत्यादौ न तदापत्तिः ।

(२) न चैवमपि "पूर्वपरयोः" इति पूर्वशब्देन "अक्षादूहिन्याम्" इति निर्दिष्टस्य अक्षशब्दस्य स्थानित्वेन ग्रहणे सम्पूर्णस्य स्थाने वृध्द्यापत्तिरिति वाच्यम् । अक्षस्य अः अक्षः । शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्, तथा चाऽक्षशब्दावयवाकारादूहिन्यवयवेऽचि परे पूर्वपरयोःस्थाने वृद्धिरित्यर्थकरणान्न दोष इति बोध्यम् ।

(३) तेन इमान् गाः पश्य इत्यादौ न तदापत्तिः ।

षेधं बाधितुमिति। तेन पर्याणद्धमित्यत्र "उपसर्गादसमासे ऽपि" इति णत्वं

निर्देशाच्चेति। नुम्ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम्। नियमार्थं (१) इति। स च साजात्यादाक्षरसमाम्नायिकविषयकः। अतो नृणामित्यादावुत्तराज्भागेन व्यवधाने ऽपि णत्वसिद्ध्या "ऋवर्णान्नस्य" इति वचनं न कार्यमिति भावः। इदं प्रत्याहाराह्निके प्रकृतसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्। यद्यपि "रषाभ्याम्" इति पञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्य "व्यवाये" इत्यनेनाविरोधायाडाद्यतिरिक्ताव्यवहितपरतया ऽऽदर्शेनेत्यादौ णत्वं सुशक(२)वारणम्। ध्वनितं चेदं प्रकृतसूत्रे वार्त्तिककृता, तथा ऽपि तत्र नृणामित्यर्थं

(१) वस्तुतस्तु चिन्त्यमेतत्। सर्वत्र नियमस्थले नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकं नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यं च यद्रूपं तद्रूपावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन नियम्यशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने संकोचं कृत्वा नियामकशास्त्राणां विधायकत्वमित्येकः पक्षः। तेषां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति चापरः पक्षः। तदा हि पूर्वोक्तरूपावच्छिन्ने नियामकशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वेन संकोचं कृत्वा नञोऽध्याहारेण तदतिरिक्तस्य न भवतीत्यर्थः सम्पद्यते। तथा च प्रकृते प्रथमपक्षे "व्यवायेऽपि" इत्यस्मिन् नियम्यशास्त्रे पूर्वोक्तरीत्या संकोचं विधाय "अट्कुप्वाङ्नुम्" इत्यस्य विधायकत्वे आदर्शेनेत्यादौ अडादिव्यवधानसत्त्वादापत्तिस्तदवस्थैव। एवं द्वितीयपक्षेऽपि "अट्कुप्वाङ्" इत्यस्याऽडादिकर्तृकव्यवधानवद्भिन्नो य आक्षरसमाम्नायिककर्तृकव्यवधानवान् तस्य नस्य णत्वं न भवतीत्यर्थेन आदर्शेनेत्यत्राऽडादिकर्तृकव्यवधानवद्भिन्नस्य नस्याऽभावेन निषेधाप्राप्त्या "व्यवायेऽपि" इत्यनेन णत्वापत्तिस्तदवस्थैव। अत एव "रषाभ्याम्" इति सूत्रे भाष्ये मातृणामित्याद्यर्थं "णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम्" इति वार्त्तिकस्य "अट्कुप्वाङ्" इति नियमेन प्रत्याख्यानं कृत्वा, "अट्कुप्वाङ्" इत्यत्र आदर्शेनेत्यादौ णत्ववारणाय "अटा व्यवाये णत्वे अन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्त्तिकमुक्तम्। अन्यथा "रषाभ्याम्" इतिसूत्रोक्तनियमेनैवाऽत्रापि णत्ववारणे वार्त्तिकोत्थानमेव न स्यात्। ततश्च भाष्ये उक्तम् "व्यवायेऽपि" इति योगो विभज्यते। "अट्कुप्वाङ्" इति नियमार्थमित्यादि। अग्रे च "अटैव व्यवधाने भवति। किं वक्तव्यमेतत्? नहि। कथमनुच्यमानं गंस्यते, अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि अटा चान्येन च व्यवाये स्यात्, व्यवाये नो णो भवतीत्येव ब्रूयात्। अस्ति चान्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्। किम्? योऽनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्र माभूत्—कृत्स्नम् मृत्स्नेति। यद्येवं प्रयोजनं स्यात् शर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात्" इति समाहितम्। अत्र शर्व्यवाये न इत्युपलक्षणं तुशर्व्यवाये नेत्यस्य, अन्यथा आध्नोदित्यादौ निषेधानापत्तिः। एवं च तुशर्व्यवाये नेति न्यासेनैव सिद्धे गुरुभूतस्य "अट्कुप्वाङ्" इत्यादेर्न्यासस्य सामर्थ्यात् अट्कुप्वाङ्नुम्भिरेव व्यवाये णत्वं भवतीत्यर्थादादर्शेनेत्यादौ वारणं बोध्यम्।

(२) वस्तुतस्तु "व्यवाये ऽपि" इत्युक्त्या अव्यहितत्वांशं विहायैव निर्दिष्टपरिभाषाया इहोपस्थानमिति चिन्त्येयमुक्तिः।

सिद्ध्यतीति भावः। नुम्ग्रहणमिति। तत्स्थानिकस्य स्वाभाविकस्य चानुस्वारमात्रस्योपलक्षणमित्यर्थः। तेन "बृहि वृद्धौ"इदित्वान्नुम्। तस्यानुस्वारः। "तृंहू हिंसायां"स्वाभाविकोऽत्रानुस्वारः। बृंहणम्, तृंहणम्। उभयत्रापि णत्वं सिद्धम्। "इवि प्रीणने"प्रेन्वनम्। इह "कृत्यचः""इजादेः सनुमः"इति णत्वं न। यथा "नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्"इति विधौ नक्षत्रदर्शनस्य कालविशेषोपलक्षणत्वात्सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाङ् न विसृज्यते उपलक्षितस्य कालविशेषस्याभावात्। रात्रौ असत्यपि नक्षत्रदर्शने विसृज्यते तस्य सत्त्वात्। तथेहापि बोद्ध्यम्। नन्वेवं नुम्ग्रहणं व्यर्थम् अनुस्वारस्याट्त्वेनैव संग्रहात्। उरः केणेत्यादौ विसर्गजिह्वामूलीयादिव्यवधाने ह्यपैत्र गतिरिति चेत्सत्यमित्याह—तच्चेति। स्यादेतत्। उक्तरीत्या "नुम्विसर्जनीय—"इति सूत्रे ऽपि नुम्ग्रहणं त्याज्यं स्यात्। तत्राप्यनुस्वारस्य लक्षणीयत्वात्। अन्यथा ऽसंभवात्। न हि षत्वप्रवृत्तिवेलायां सर्पींषीत्यादौ नुम् लभ्यते। षत्वस्यासिद्धत्वेन ततः प्रागेवानुस्वारप्रवृत्तेः। यद्यपि सुहिन्सु इत्यत्र संभवत्येव, तथा ऽपि तत्रैवातिव्याप्तिं वारयितुं लक्ष्यानुरोधान्नुम्स्थानिके ऽनुस्वारे लक्षणा ऽऽश्रयणीयैव व्याख्यानात्। तस्य च शर्त्वेन तद्व्यवाये षत्वस्य सिद्धत्वादिति चेत्। मैवम्। उक्तरीत्या तत्रत्यविसर्गग्रहणस्य प्रत्याख्यानसंभवे ऽपि नियमार्थं नुम्ग्रहणम्। तथा हि—अनुस्वारेण व्यवधाने चेत् षत्वं तर्हि नुम्स्थानिकेनैवेति नियम्यते तेन पुंस्वित्यादौ षत्वं नेति दिक्।

यस्मात्प्रत्ययविधिः॥ अत्र प्राचोक्तम्—यस्माद्धातोः प्रातिपदिकाद्वेति। तन्न। तिङन्तादीनामपि तरबादिकं प्रत्यङ्गत्वात्। सङ्कोचस्य निर्मूलत्वात्। आमुष्यायण इत्यादौ वृद्ध्यभावापत्तेश्च। न हि प्रातिपदिकादयं तद्धितः किं तु सुबन्तादिति दिक्।

वचनारम्भे गौरवमितीदमेवाहृतं मूलकृता। **स्वाभाविकस्येति**। तद्भिन्नस्थानिकस्य पाणिन्युच्चारितस्येत्यर्थः। तृंहू इत्यादेरपि "नकारजावनुस्वार"इति वृद्धोक्तेर्नस्थानिकत्वात्, अत एव तृंहू इत्यस्य नलोपे तृढ इत्यस्य सिद्धिः। **इवि प्रीणने इति**। हिविदिवीतिदण्डकपठितस्येदं निष्कृष्य ग्रहणम्। प्रेन्वनमित्यादौ नुमो नस्य क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावः। **इति दिगिति**। तद्वदत्र तु न वक्तुं शक्यं तृंहू इत्यस्य तृंहणमित्यसिद्धेः स्पष्टं चेदं भाष्ये।

अङ्गत्वादिति। तदनङ्गत्वाकारे ह्यपाचितरामित्यादौ चिणो लुगापादनादि-

अतो भिस ऐस् ॥ नन्वेस् इत्येवास्तु । न च "अतो गुणे" इति पररूपापत्तिः । एकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेत्सत्यम्—एदैतोर्द्विमात्रत्वाविशेषेण गौरवाभावादैस् कृतः । एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । यत्त्वाहुः—ऐस्करणं निर्जरसैरित्येकारश्रवणार्थमिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाप्रवृत्तेर्निर्जरैरित्येव भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् ।

नामि ॥ परिभाषाविरोधादिति । एतच्च "रुधादिभ्यः श्नम्" इति सूत्रे "श्नान्नलोपः" इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । आरम्भसामर्थ्यादिति । "सुपि च" इत्यस्य तु न सामर्थ्यम् । रामाभ्यामित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः । एवं च रामशब्दे "नामि" इत्यस्योपन्यासो लेखकप्रमादादिति यदूचुस्तच्चिन्त्यम् ।

आदेशप्रत्यययोः ॥ एका ऽपि षष्ठी विषयभेदाद्भिद्यते इत्याशयेन व्याचष्टे—आदेशः प्रत्ययावयवश्चेति । यदि तु आदेशावयवो गृह्येत तर्हि तिसृणामित्यादौ दोषः । यदि च प्रत्ययो यः सकार इति तर्हि रामेष्वित्यादौ न स्यात् । यद्यप्येवं वैरूप्येण व्याख्याने सहविवक्षाविरहात् द्वन्द्वो न युज्यते, तथा ऽपि सौत्रत्वाद् बोध्यः । विवृताघोषस्येति । यत्तु वदन्ति सकारस्य सोष्मणोऽघोषस्यान्तरतमः ष एव मूर्धन्य इति तन्न्यूनम् । ठकारे ऽतिप्रसङ्गात् । तथा च प्रातिशाख्यम्—

परभाष्यविरोधः । चिणः परस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगित्यर्थात् । दिगिति । दिगर्थस्तु याथाकथाचमित्यादौ "यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ" इत्यनेन वचनसामर्थ्येन निपातसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वानापत्तौ वृद्ध्यनापत्तेरित्यलम् ।

ऐस्कृत इति । नद्यैरित्यादिसिद्ध्यर्थं उत्तरार्थं तदित्यन्ये ।

स्पष्टमिति । "सुपि च" इत्यपेक्षया "नामि" इति तत्र नित्यमित्यपि ध्वनितम् ।

विषयभेदादिति । तन्त्रेण षष्ठीद्वयोच्चारणाद् आदेशरूपसस्य स्थाने प्रत्ययावयवसस्य स्थाने च षो भवतीत्येवंरूपः षष्ठीभेद इत्यर्थः । ओस्संबन्धद्वयार्थक इत्यभिमानः । तिसृणामिति । तिस्रादेशे सकारोच्चारणन्तु तिसृ इत्यत्र "न रपर" इति षत्वनिषेधे चरितार्थमिति भावः । ठकारे ऽतिप्रसङ्गादिति । "सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीया" इति "स्थाने ऽन्तरतम—" सूत्रस्थभाष्येण तस्यापि सोष्मत्वबोधनात् । सोष्मण इत्यस्योष्मत्वसहितस्येत्यर्थः । अत्रार्थे ऋष्यन्तरसंवादमप्याह—

"वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्यः" इति। ननु दधिसेच इत्यादौ प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे षत्वं वारयितुं पदादादिः पदादिरिति पञ्चमीसमासो भाष्ये उक्तः। ततश्चेहापि "सात्पदाद्योः"इति निषेधः स्यादिति चेत्। मैवम्। स्वादिष्विति या पदसंज्ञा तामाश्रित्योक्तनिषेधो न प्रवर्तत इति सातिग्रहणेन ज्ञापितत्वात्। यत्त्वाहुः। प्रत्ययविषये नायं निषेध इति ज्ञाप्यत इति। तन्न। व्य-

---

तथा चेति। प्राक् सुबुत्पत्तेरिति। सोपपदात्सिचेर्विजिति भावः। केवलात्सिचेर्विचि दध्नः सेचाविति समासे तु "उत्तरपदत्वे च"इत्यस्य"अपदादिविधौ" इति निषेधेन प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसत्त्वात्पदस्यादिरिति पक्षे ऽपि सिद्धिरिति भावः। यद्यपि कैयटेन सोपपदात्सिचेर्विजेव नानभिधानादित्युक्तं, तथा ऽपि "यचि भम्"इत्यत्र "सुप्तिङन्तम्"इत्यतः "सुप्"इत्यनुवर्त्य यजादौ सर्वनामस्थाने तत्प्रकृतेर्भसंज्ञा भवति, यजाद्यसर्वनामस्थानपरं सुबन्तं यदस्ति तदपि भसञ्ज्ञं तेन सुचाचेत्यादौ न कुत्वम्। अत्र तत्प्रकृतेः संज्ञा प्रधानशिष्टा अवयवसुबन्तस्य त्वन्वाचयशिष्टा। एवं "स्वादिषु"इति योगं विभज्य स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वं विधाय "असर्वनामस्थाने"इत्यत्र सुबन्तमित्यनुवर्त्य "यचि"इत्यपकृष्य प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य यजादौ सर्वनामस्थाने परतः पूर्वं पदं न, तत्परं यदि सुबन्तमस्ति तदपि पदं नेत्यर्थः। सुबन्तं च यजादिप्रत्ययाव्यवहितमेवातो राजपुरुषादौ पूर्वपदे नलोपादिसिद्धिः। तत्र समुदायस्य "स्वादिषु"इति प्राप्ता, अवयवस्य सुबन्तमिति प्राप्ता, श्रूयमाणे सौ पूर्वपदस्य संज्ञैव, तेन सुवाचावित्यादिसिद्धिरित्येवम् "उत्तरपदत्वे च"इत्यस्य प्रत्याख्याने दध्नः सेचाविति षष्ठीतत्पुरुषे ऽपि षत्वनिषेधाय पञ्चमीसमास आवश्यक इत्यनभिधाने न मानमिति तात्पर्यम्। प्रत्याख्याने पञ्चमीसमासे बहुगेचावित्याद्यर्थं बहुच्पूर्वस्य षत्वं नेति वचनं कार्यं, वार्तिकारम्भे तत्रैव कुत्ववारणाय "बहुच्पूर्वस्य चापदादिविधौ न"इतिवत्। इदमपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्वं तद्विषय एव पदान्तत्वप्रयुक्तकार्य एव च बोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः। **या पदसंज्ञेति।** न च राजपुरुषेष्वित्यत्र दोषः, अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुबन्तमिति पदत्वमाश्रित्य निषेधापत्तेरिति वाच्यम्। सातिग्रहणेन "स्वादिषु"इति यस्य पदसंज्ञा तदुत्तरस्य षत्वनिषेधो नेति ज्ञाप्यत इति तात्पर्यात्। प्रत्याख्यानरीत्या तस्यापि "स्वादिषु"इति पदत्वाच्च। सर्वं चेदं "न लुमता–"इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तिसे इत्यादौ षत्वापत्तेः । ननु पदस्यादिरिति पक्षे व्यतिस इत्यत्र षत्वं दुर्वारम् । न च व्यपदेशिवद्भावेन से इत्यस्यापि तिङन्तत्वात्पदत्वं शङ्क्यम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरेव ग्रहणात् । अन्यथा रामेष्वित्यादावपि षत्वनिषेधापत्तिरिति चेन्सत्यम् । न वयं प्रत्ययमात्रस्य तदन्ततां ब्रूमः, किं तु प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये प्रवृत्तां पदसंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेन लुप्तप्रकृतिके प्रत्यये ऽप्यानयामः । रामौ रामा इत्यादावपि हि एकदेशविकृतन्यायेनैव पदत्वम् । एकादेशात्प्रागेव पदसंज्ञाप्रवृत्तेः । न त्वेकादेशे कृते "सुप्तिङन्तम्"इत्यस्य प्राप्तिरस्ति । उभयत

व्यतिसे इति । यद्यपि व्यतिहारस्यानेककर्तृकक्रियाविषयत्वादेकवचनस्य तत्रासम्भवस्तथा ऽपि विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधं करोषीति पृष्टे ममायं धर्म इति तेनोत्तरिते

"धर्मोऽस्ति सत्यं तव राक्षसायमन्यो व्यतिस्ते तु ममापि धर्मः ।
ब्रह्मद्विषस्ते प्रणिहन्मि येन" (१)

इति भट्टिकाव्यस्थरामवाक्ये तव धर्मेण ममान्यो धर्मस्तपोरूपो व्यत्यासेन भवति येन धर्मेण त्वत्संबन्धिनो निहन्मीत्यर्थके एकवचनदर्शनान्न दोषः । अयमस्य त्वद्धर्मः क्रौर्यं मयि भवति, मद्धर्मोऽक्रौर्यं च त्वयि । वर्तमानसामीप्ये लट् । रामबाणपातेन समुद्रसमीपे पतितो मारीचस्तपश्चचारेति रामायणे प्रसिद्धम् । अन्यसंबन्धिक्रियामितरः करोति, इतरसंबन्धिनीमन्य इति कर्मव्यतिहारसम्भवादिति जयमङ्गला । व्यतिसे इत्यस्य हे चैत्र मैत्रेण सह व्यत्यस्तो भवसीत्यर्थः । यद्देशे मैत्रसत्ता तद्देशे चैत्रस्य सा, यद्देशे चैत्रस्य सा तद्देशे मैत्रस्य सेति फलति । यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेनैकाच्त्वादेरिवास्याप्यशास्त्रीयस्यातिदेशो वक्तुं शक्यः । रामेष्वित्यादौ त्वसहायत्वाभावान्न तत्प्रवृत्तिस्तथाऽपि पूर्वपक्ष्युक्तमभ्युपेत्यापि समाधातुमुपक्रमते—**न वयमित्यादिना । सिद्धान्तादिति** । "सुप्तिङन्तम्"इत्यत्र "यस्मात्प्रत्ययविधिः"इत्यनुवृत्तेरिति भावः । अत्र कृते ऽप्येकादेशे एकदेशविकृतन्यायेनोक्तरीत्या मान्तस्य प्रकृति-

(१) प्रथमे प्रकीर्णकाण्डे द्वितीयवर्गेऽयं श्लोकः । अस्य चतुर्थपादस्तु—"राजन्यवृत्तिर्धृतकार्मुकेषुः ॥ ३५ ॥ इति ।

आश्रयणे नान्तादिवदिति सिद्धान्तात् ।

यत्तु वदन्ति । प्रकृतिसन्निधाने प्रत्ययस्य पदत्वं नास्ति । "मन्त्रेषु" "सर्वेषाम्" इत्यादिनिर्देशादिति । तन्मन्दम् । उक्तरीत्या पदत्वाभावे न्यायसिद्धे ज्ञापनस्यासम्भवादनुपयोगाच्च ।

सर्वादीनि सर्वनामानि ॥ "सर्वादीनि" इति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । "हलि सर्वेषाम्" इति निर्देशात् । द्वन्द्वे चेतीति । स हि समुदायस्य निषेधो न त्ववयवानामिति वक्ष्यते । न च तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रसक्तिरस्तीति भावः । ननु तदन्तसञ्ज्ञायाः किं फलम् । न च परमसर्वस्मायित्यादौ स्मायादयः फलम् । अङ्गाधिकारे तदन्तविधिनैव तत्सिद्धेरित्यत आह—तेनेति । न चेहापि "प्रातिपदिकात्" इत्यनुवृत्तेः सर्वनाम्ना

त्वात् औ इत्यस्य परादित्वं(१) साधितम् ।

अनुपयोगाच्चेति । चेन ससहाये व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्त्या तत्संनिधाने तेषां पदत्वं नास्तीति सूचितम् । "आद्यन्तवत्" सूत्रस्थभाष्योक्तैकपुत्रादिदृष्टान्तबलेन तथैव लाभादिति दिक् ।

तद्गुणसंविज्ञान इति । तस्य अन्यपदार्थस्य गुणा विशेषणानि संविज्ञायन्ते कार्यित्वादिना यत्रेत्यर्थः ।(२)प्रायः संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम् । तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम् । नागयज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाभावेऽपि तत्संनिहितत्वमस्त्येवेति तद्गुणत्वमेवेति हरिग्रन्थे स्पष्टम् । **तस्मिन्नणीति** ।

---

(१) (औ इत्यस्य परादिवद्भावेन सुप्त्वात्तदन्तत्वेन पदत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तान्तरमपि सूचितम् । इदं च "अन्तादिवत्" सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र वृक्षे इत्यादौ परादिवत्त्वेन एकारस्य सुप्त्वमाश्रित्य पदत्वं साधितम्) । इति पुस्तकान्तरपाठः ।

(२) ननु तेषां गुणानां वृत्तिघटकपदार्थानां संविज्ञानं—अन्यपदार्थेन सह कार्यान्वयो यत्र तत्र तद्गुणत्वमिति स्वीकारे नागयज्ञोपवीती भोज्यतामित्यादौ नागरूपयज्ञोपवीतस्य भोजनक्रियायामन्वयासंभवात्तद्गुणत्वं न स्यात् अत आह—प्रायःसंयोगसमवायेति । तथा च संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तिघटकपदार्थविशिष्टान्यपदार्थवाचकत्वं तद्गुणत्वमित्येव लक्षणं वाच्यम् । कार्यान्वयो न विवक्षणीय इत्यर्थः । दृष्टसागरमानयेत्यादौ प्रयोगकालेऽन्यपदार्थस्य सागरस्य च संयोगसत्त्वेऽपि तत्र तद्गुणत्ववारणाय वाचकत्वेति । तथा च संयोगसंबन्धेन सागरविशिष्टाऽन्यपदार्थस्य समासावाच्यत्वान्न दोषः । प्रकृते च "सर्वादीनि" इत्यत्र समवायसम्बन्धेन सर्वशब्दविशिष्टस्य समुदायरूपान्यपदार्थस्य समासप्रतिपाद्यत्वाल्लक्षणसमन्वयो बोध्यः ।

तद्विशेषणं तदन्तविधिर्भवतीति वाच्यम् ।"समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध"इत्युक्तेरिति भावः । अकचेति । चकारात्परमसर्वत इत्यत्र तसिल् ।

जसः शी ॥ अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्त्वादिति भावः । अवर्णान्तादिति । अवर्णान्तादङ्गात्परस्येत्यर्थः । अतो येषां केषां तेषामित्यादौ नाव्याप्तिः । सर्वनाम्नो विहितस्याम इति । सर्वनाम्नः परस्येति तु नोक्तम् । दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्र सुट्प्रसङ्गात् ।"द्वन्द्वे च"इति निषेधो हि समुदायस्य न त्ववयवस्य । न च तस्मादयमाम् विहितः, किं तु समुदायादेवेति न सुट् । विहितविशेषणत्वस्याश्रयणे प्रमाणं तु "दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्"इति भाष्यप्रयोग एव ।

पञ्चत्रिंशदिति । पञ्च च त्रिंशच्चेति द्वन्द्वः । पञ्चाधिकात्रिंशदिति तत्पुरुषो वा । यत्तु प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैरुक्तम् । नायं मध्यमपदलोपी तत्पुरुषः । तथा सति "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वे ऽन्धकवृष्णिषु""संख्या"इति विधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् । तस्मात्समाहारद्वन्द्व एवायम् ।"एकविंशतिरित्यादौ नपुंसकत्वं तु न भवति। लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति । तच्चिन्त्यम् । समासभेदेन स्वरभेदे इष्टापत्तेः । तथा च "बहुव्रीहौ संख्येये"इति सूत्रे "संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं निस्त्रिंशाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपात्"इति वार्तिकं व्याचक्षाणो भाष्यकार आह— एकाधिका विंशतिरेकविंशतिः, द्वाविंशतिरिति । अत एवेति । द्वयोर्द्विवचनस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वादिषु पाठो व्यर्थः । सर्वनामकार्याणां स्मायादीनां द्विवचने ऽभावात् । न च उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र "सर्वनाम्नस्तृतीया च"इति पाक्षिकतृतीया तत्फलमिति युक्तम् । "निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम्"इति वार्तिकेन गतार्थ-

---

न च सर्वनाम्नो विहितत्वाभावः । तदन्तसंज्ञाभावे "द्वन्द्वे च"इत्यादीनामवयवसंज्ञानिषेधकत्वेन विहितविशेषणे फलाभावादिति भावः । **तसिलिति** । अवयवसर्वनामत्वेन तु न निर्वाहः । सर्वनामप्रकृतिकसप्तम्याद्यन्तत्वाभावादिति भावः ।

भाष्यप्रयोग इति ।"दिङ्नामान्यन्तराले" "दक्षिणोत्तराभ्याम्"इति सूत्रस्थ इति शेषः । एवं नित्यद्विवचनान्तत्वे "स्वाङ्गशिटाम्"इत्याद्युदात्तत्वं च न फलम् । उभे भद्रे इत्यादावन्तोदात्तपाठेन गणे ऽन्तोदात्तनिपातनात् । वृषादित्वेन तत्सिद्धेश्चेति भावः ।

प्रायदर्शनमिति प्रायग्रहणादुभातिरिक्तासर्वनाम्नः प्रथमा-

त्वात् । न च वृत्तिकृता "सर्वनाम्नस्तृतीया च" इति सूत्रे पठितत्वादिदं वार्तिकं सर्वनामसंज्ञासापेक्षमिति वाच्यम् । भाष्ये "हेतौ" इति सूत्रे तस्य पठितत्वात् । अत एवान्नेन कारणेन वसति, अन्नस्य कारणस्येत्युदाहृतं हरदत्तेनेत्याशङ्क्याह—तस्येह पाठस्त्विति । अयच्प्रसङ्गादिति । अयं भावः । "उभादुदात्तो नित्यम्" इत्यत्र "उभादुदात्त" इति योगो विभज्यते । अवयववृत्तेः संख्यावाचिन उभशब्दादवयविन्यर्थे ऽयच् स्यात् । उभयो मणिः । ततो "नित्यम्" । उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयच् स्यात् स्वार्थे । तेनोभयपक्षविनीतनिद्रा-इत्यादौ अयज् यथा नित्य एवं कप्रत्यये ऽपि स्यादिति । नन्वेवं अकचि कृतेऽपि अयज् दुर्वार इति चेन्मैवम् । योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया "उभौ साभ्यामस्य" इति निर्देशेन च यत्र द्विवचनं न श्रूयते तत्रैवायमिति व्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम् । "अन्याभावो द्विवचनटाब्विषयत्वात्" इति । अकचि हि सति "तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते" इति न्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनविषयत्वं न विहन्यते कप्रत्यये तु विहन्यतैव । तदुक्तमिति । वार्तिककृतेति शेषः । यद्यपि पूर्ववार्त्तिके टावप्युक्तस्तथाऽपि नासौ विवक्षितः । टाब्विषयत्वमपि द्विवचनपरत्व एव बोद्धव्यमिति कैयटादिभिर्व्याख्यातत्वादित्याशयेन व्याचष्टे—द्विवचनपरत्वाभाव इति । टाबेकादेशस्यापि पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद् द्विवचनपरत्वमस्तीति भावः । यद्यप्युभावित्यादौ द्विवचनपरत्वं दुरुपपादमुभयत आश्रयणे ऽन्तादिवद्भावविरहात् तथाप्युभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र ततो-

---

द्वितीये न स्त इत्यर्थकल्पनसम्भवान्नासर्वनामत्वे स दोषः । अयच् स्यादिति । अत्रापि स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यरीत्या प्रत्ययान्तरत्वमिति भावः । निर्देशेन चेति । वृत्तिविषये इत्यनुक्त्वा इदमेव वक्तव्यमिति भावः । अन्याभाव इति । अन्येषां सर्वनामकार्याणामभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षिणान्तवद्भावविरहादिति वदतैकदेशविकृतन्यायो ऽशास्त्रीयविकारविषयोऽपीति नाभ्युपेतमिति तदनुसारेणैव समाधिं वक्तुमुपक्रमते—तथापीत्यादि । उभशब्दादिति । अत्यन्तस्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादुत्पत्तेरुभघटिताच्छब्दादुभयशब्दादित्यर्थः । यत्र लुका ऽपहृतं तत्रायजिति तु नोक्तं प्रातिपदिकप्रकृतिकाचारक्विबन्ते यद्ययजिष्यते तदा तस्यानापत्तेस्तत्रोत्पत्तेरभावेन विशिष्टाभावाक्षतेः । लुका नापहृतमिति । लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववदित्यर्थः । एतेनोभश-

ऽन्यत्रायच् इतीह विवक्षितोऽर्थः । यद्यपि भाष्ये कप्रत्ययस्यापि स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात् परस्य द्विवचनत्वमस्तीत्याश्रित्योभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः । तथाऽपि प्रौढिवादमात्रं तत् । कृत्रिमस्यैव द्विवचनस्येह ग्रहीतुमुचितत्वात् । अन्यथा त्रतसिलादावतिप्रसक्तत्वात् । ननु कारकविभक्त्यन्ताद्विहितौ त्रतसिलौ स्वार्थिकत्वेऽपि द्वित्वमात्रं नाभिधत्त इति चेद् न । कप्रत्ययस्याप्यज्ञाताद्यर्थबोधकत्वात् । पञ्चकपक्षे ऽधिकबोधकत्वध्रौव्याच्चेति दिक् ।

ब्दस्य पाठाभावे ऽसर्वनामत्वेन ततस्तसिलादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वेन द्विवचनस्य लुका ऽनपहारस्यैव सत्त्वेन ततोऽयजनापत्तावुभयत्रेत्यसिद्धिरित्यपास्तम् । यद्ययच् स्यात्तदा त्रलादि स्यात्तस्मिंश्च लुगपि स्यादिति लुका ऽपहारसम्भावनासत्त्वेन लुक्कृतापहारसम्भावनाभाववतोऽन्यत्वात् । **यद्यपि भाष्ये इति** । स्वार्थिकत्वेनोभशब्दात्परस्य कप्रत्ययस्यापि द्विवचनत्वमस्तीत्यन्वयः । **अधिकेति** । संख्यापेक्षया ऽधिकलिङ्गकारकेत्यर्थः । **दिगिति** । दिगर्थस्तु भाष्यस्याप्रौढिवादत्वमपि समर्थयितुं शक्यमिति । तथा हि । कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन द्व्यर्थाभिधानसमर्थत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणम् । द्विवचनत्वं द्वित्वसंख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवाद(१)कत्वम् । त्रत-

---

(१) अनुवादकत्वमिति-अत्रानुवादकत्वपदेन बोधकत्वमात्रं विवक्ष्यते । अत एव 'उभयोरुभावुभोभावित्यादौ नायच्' इति शेखरग्रन्थः सङ्गच्छते । तथाच भाष्यम्-"केऽप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ? स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणं भवति" इति । इति-हेतोः प्रकृतेः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्रहणेन ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकानामपि ग्रहणमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्ति" इति भाष्यस्य स्वार्थिकप्रत्ययप्रकृतिपर्याप्तधर्माः स्वार्थिकप्रत्ययान्ते तदादावतिदिश्यन्ते इति यदागमपरिभाषावदर्थः । प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकप्रत्ययावैशिष्टस्य ग्रहणमिति यावत् । वैशिष्ट्यं च स्वघटितत्वं—स्वानिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयघटितत्वं-स्वविशिष्टाघटितत्वमेतत्त्रितयसम्बन्धेन । स्ववैशिष्ट्यं च स्वेतरत्वं-स्वीयविधेयतानिरूपितोद्देश्यताश्रयेतरत्वमित्युभयसम्बन्धेन । तथाचोभशब्दग्रहणेनोभकशब्दस्यापि ग्रहणात्केऽप्युभशब्दस्य द्विवचनपरत्वमेवेत्युभशब्दपाठो व्यर्थः । अत एव प्रकृतितोऽभिन्ना इत्यर्थकं "प्रकृतितोऽविशिष्टा" इति भाष्यं सङ्गच्छते । जराशब्दात्कप्रत्यये जरसादेशस्तु निर्दिश्यमानत्वाभावान्न । श्वशुरकशब्दात् "राजश्वशुराद्यत्" इति यदादेरतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति बोध्यम् ।

नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । तथा चोभयशब्दस्य द्विवचनानुत्पादादसर्वविभक्तिकत्वेनाव्ययत्वे प्राप्ते "तद्धितश्चासर्वविभक्तिः"इति सूत्रे "कृत्तद्धितानां ग्रहणं च पाठे"इति भाष्यं कैयटेनावतारितम् । अस्तीति । पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादिवारणेन पाठस्योपक्षीणत्वादनभिधाने प्रमाणं नास्तीति भावः । तयप्प्रत्ययान्ततयेति । उभयशब्दस्येति भावः । नित्यैवेति । परे ऽवरउभया अमित्रा इति तु च्छान्दसत्वाद् बोद्धयम् । अव्युत्पन्नाविति । एतच्च पस्पशायां कैयटे स्पष्टम् ।

एके—काशिकाकाराः । "एतन्त्वं मन्ये"इत्युदात्तस्य "उत त्वः पश्यन्"इत्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः । एकः—प्रथमः । संहितया पाठे तान्तत्वस्यास्फुटत्वे ऽपि तान्तश्छेत्तव्योऽन्यथा एकश्रुत्या सकृदेव पठेत् । न च तान्ते विप्रतिपत्तव्यम् । "त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानि"इति फिट्सूत्रात् । तथा च ऋङ्मन्त्रः । "स्तरीरुत्वद्भवति, सूत उत्वत्"इति । वेदभाष्याकाराश्चेत्थं व्याचख्युः—त्वदिति सर्वनामसु पठितोऽनुदात्तोऽयमन्यपर्याय इति । जयदेवोऽपि प्रायुङ्क्त । "त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तम्"इति । त्वतोऽन्यस्या अधर इति विग्रहः । न तु तवाधर इति । "पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तम्"इति पूर्ववाक्येन सहानन्वयापत्तेः । नेम इति । श्रूयते च—"प्र नेमस्मिम् ददृशे सोम"इति । सम इति । तथा च श्रूयते-"नभन्तामन्यके समे" । 'मानो वृकाय वृक्ये समस्मै" । "उरुष्याणो

सिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थे विहितौ इति तत्तत्कारकशक्तिप्रधानाविवातो न तयोरुक्तं द्विवचनत्वम । कस्य तु अज्ञाताद्यर्थविशिष्टेभार्थे विधानेन तत्त्वमक्षतमेवेति भाष्याशयः । कल्पाद्यन्ते ऽयज्नैव भवति । तत्रोभयो मणिरित्यादौ अप्रवृत्तये अस्य "लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्"इति निर्देशेनानित्यत्वावश्यकत्वात् । कल्पबादेस्तस्मादनभिधानमेवेत्यलम् ।

कैयटेनावतारितमिति । "उभयोऽन्यत्र"इति वार्तिके उभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति भाष्यकृतोदाहरणात् स्वार्थिकोपक्रमेण तत्प्रवृत्तेश्चोभयोरपि ग्रहणमिति तस्य द्विवचनाभावो ऽनभिधानादावश्यक इति तद्भावः । **इति भाव इति** । इत्यभिमान इत्यर्थः । तद्बीजं तूक्तम् ।

अनन्वयापत्तेरिति । तेन हि वाक्यशेषेण कृष्णस्य संबोध्यत्यावगत्या संबोध्यस्य च युष्मदर्थत्वेनानन्वयः । पिबन्तं भवन्तमिति चानन्वितमिति बोध्यम् । अत्र पक्षे त्व इत्येकश्रुत्योदात्तानुदात्तयोर्निर्देश इति बोध्यम ।

अघायतः समस्मात्" । "उतो समस्मिन्ना"इत्यादि । "सिमः कृत्स्ने च शक्ते च स्यान्मर्यादावबद्धयोः" ॥ श्रूयते च—"आद्रात्रो वासस्तनुते सिमस्मै" ; "उच्छुक्रमत्कमजते सिमस्मात्" । उभयत्रापि सिमशब्दः सर्वपर्याय इति वेदभाष्यम् ।

गणसूत्र इति । यद्यपि भाष्ये अष्टाध्यायीस्थे सूत्रे "अपुरि इति वक्तव्यम्"इति वार्त्तिकं पठितं यथापि तद्गणसूत्रस्य शेषः । नतु जसि विभाषाविधायकस्य । 'अत" इत्यधिकृत्य जसः शीविधानात् टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् । अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्यायां तदन्तर्वर्तिन्यां वेत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणाद्वा प्राप्तिर्बोध्या । त्यद्, तद्, एतौ उक्तपरामर्शकौ । तत्राद्यश्छान्दस इति गणरत्नकारः । तन्न । "स्यश्छन्दसि बहुलम्"इति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

एकोऽन्यार्थे प्रधाने च प्रथमे केवले तथा ।
साधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते ॥

स्वाभिधेयेति । स्वस्य पूर्वादिशब्दस्याभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियम इत्यर्थः । दिशः सपत्नी भव दक्षिणस्या इत्यादावपि व्यवस्थाऽस्त्येव प्रसिद्धत्वात्तु नावधिवाची शब्दः प्रयुज्यते । न च संज्ञात्वा-

---

प्राप्त्यभावादिति । पूःशब्देन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तादृशार्थस्य विशेष्यत्वे एव तत्प्रवृत्तेः । अत एव भाष्ये "अन्तरायाम्"इति स्त्रियां सप्तम्यामेवोदाहृतमिति भावः । केवल इति । असहाय इत्यर्थः ।

स्वाभिधेयापेक्षावधीति समस्तपाठं व्याचष्टे—स्वस्येत्यादि । अपेक्षेति कर्मणि घञ् । व्यवस्था ऽस्त्येवेति । पूर्वादिशब्दैरेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदस्य प्रतिपादनम् । उपाधिश्च पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्त्तिनश्चत्वारः पर्वताश्च । रामायणे किष्किन्धायां सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः । पृथ्वीमध्यं च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः । एवं च तन्मध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वादिशब्दानां तत्तच्छब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्था ऽस्त्येव । उदयाचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वं चास्त्येव । मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशात्तत्सन्मुखदेश उदक् । तत्पृष्ठस्थदेशश्च दक्षिणा । मध्याह्ने सूर्यस्योदङ्मुखत्वात् । स्पष्टं चेदं हेलाराजीये । व्यवस्थायामिति च विषयसप्तमीति भावस्तदाह—प्रसिद्धत्वादिति । देशभूतीनां त-

निषेधः । आधुनिकसङ्केतो हि संज्ञा । न च दिक्षु सा ऽस्ति इति अस्तातिप्रकरणे कैयटहरदत्तादयः । अत्र दिक्षु चिरंतनः, कुरुषु तु आधुनिकः सङ्केत इत्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणम् । एतेन "विश्वेषां देवानाम्"इति व्याख्यातम् । वेदप्रसिद्धत्वात् । देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याधुनिकसङ्केताभावात् । दक्षिणा गाथका इति । इहामुकस्मात् कुशला इति अवध्यन्वयसम्भवेऽपि तन्नियमो नास्तीति भावः । अधरे ताम्बूलरागः । उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त इत्यपि प्रत्युदाहर्तव्यम् । कथं तर्हि "तथा परेषां युधि च"इति कालिदासः, "अपरे प्रत्यवतिष्ठन्ते"इत्यादि च । अत्राहुः-देशवाचितया व्यवस्थाविषययोरेव परापरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ प्रातिवादिनि च प्रयोगः । न चैवमुपसर्जनता । न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वम् । किं तु स्वार्थविशिष्टार्थान्तरसंक्रमः । स च समासादिवृत्तावेव । अत एव भूवादिसूत्रे "एतान्यपीति-एतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ" इति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु परापरशब्दयोर्देशान्तरनिष्ठत्वादिकमेवार्थः । शत्रुत्वादिकं तु आर्थिकोऽर्थः । असंज्ञायां किम् । उत्तराः कुरवः । सुमेरुमवधिमपेक्ष्य कुरुपूत्तरशब्दो वर्त्तते इत्यस्तीह व्यवस्था । किं तु आधुनिकसङ्केतोऽयमित्याहुः ।

त्तदवधिकोदयाचलसंनिहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम । **आधुनिकसङ्केतो हीति** । असंज्ञापदसामर्थ्यादन्यथा सर्वादीनां केवलरूढत्वेनेन्द्रादिपदानामिव रूढत्वरूपसंज्ञात्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तदसङ्गतिः स्पष्टैवेति भावः । **व्याख्यात्रिति** । कैयटादीत्यर्थः । **आधुनिकसङ्केताभावादिति** । किं त्वैश्वर एवेति भावः । यदि तत्रोत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वाद्व्यवस्थास्तीत्याग्रहस्तदा प्रत्युदाहरणान्तरमाह---**अधरे इत्यादि** । अत्रापि संज्ञात्वं मत्वा ऽऽह---**उत्तरे इत्यादि** । **उपचारादिति** । तत्त्वारोपादिति भावः । **अर्थान्तरसंक्रम इति** । स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वमित्यर्थः । इदं च "जितश्च तत्प्रत्ययात्"इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । **मेवार्थ इति** । देशवदयमपि तच्छक्यइत्यर्थः । तुल्यन्यायादेतच्छब्दस्यापि कैयटोक्तार्थः शक्य इति ध्वनितम । **सुमेरुमिति** । हिमवानवधिरिति तु "ये केचन परेण हिमवन्तं जनपदा उत्तरकुरव उत्तरमद्रा"इति ऐतरेयब्राह्मणे श्रूयते । उत्तरा इत्यस्य तन्नामान इत्यर्थस्तदा ऽऽह- **आधुनिकेति** । "उत्तराः कुरवो दक्षिणान कुरूनपेक्ष्योत्तरा उच्यन्ते"इति तुकपिञ्जलाधिकरणे शाबरभाष्ये उक्तम । **हेमचन्द्र इति** । कोशयोरविरोधे स-

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ॥ आत्मात्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्दः, तत्र ज्ञातिधनयोः पर्युदासात् आत्मात्मीयौ परिशिष्टावित्याशयेन व्याचष्टे—आत्मीया इत्यर्थः, आत्मान इति वेति । यत्त्वाहुः—आत्मनि स्वशब्दो नपुंसकः । तेन स्वे, स्वा इत्युदाहरणं तत्र न सम्भवतीति । तच्चिन्त्यम् । आत्मन्यपि स्वशब्दस्य पुंस्त्वात् । "विभाषा जसि" इति प्रकरणे "स्वमात्मीये" इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशं कुर्वतः सूत्रकारस्यैवात्र प्रमाणत्वात् ।

यदपि स्वोक्तेऽर्थे उपष्टम्भार्थं—

स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने ॥

इति अमरसिंहोक्तिमाहुः । तदपि चिन्त्यम् । कोशे हि आत्मनीति पूर्वान्वयि । स्वमिति तु उत्तरान्वयि । तथा च हेमचन्द्रः—

द्यौःस्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने ॥ इति ।

मेदिनीकारोऽपि—

स्वः स्यात्पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीये ऽस्त्रियां धने ॥ इति ।

तस्मात् स्वे स्वा इत्यस्यात्मान इति विवरणं सम्यगेवेति स्थितम् । ज्ञातिधनवाचिनस्त्विति । ताच्छील्ये णिनिना ज्ञातिधनयोरपि आत्मीयत्वं

म्भवति विरोधो न न्याय्य इति भावः । यदि तु एवमन्वये—

स्वो ज्ञातावात्मनि धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु ॥

इति पाठेनैव सिद्धे त्रिः स्वग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

(१)बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनानेन सहोज्जिहाना ॥
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठलेखा ॥ १ ॥ इति

श्रीहर्षश्लोके आत्मानमित्यर्थकस्वामित्यस्य बन्धूकबन्धूभवदिति विशेषणेन च नपुंसकत्वमस्तीत्युच्यते तर्ह्यस्तु, मेदिन्यादिप्रामाण्यात्पुँल्लिङ्गोऽप्यस्त्येवेति स्वे, स्वा इत्युदाहरणं न सम्भवतीति प्राचीनोक्तिरसङ्गतैवेति ध्वनयन्नाह—**विवरणं स-**

---

(१) नैषधीयचरिते सप्तमसर्गे सप्तत्रिंशत्तमो दमयन्त्या अधरोष्ठवर्णनात्मकोऽयं श्लोकः । अनेन पुरोदृश्यमानेन मुखेन्दुना सहैवोज्जिहाना उत्पद्यमाना अस्या अधरोष्ठलेखा लेखाकृतिरधरोष्ठ एतत्प्रत्यक्षदृश्यं रागश्रिया तारुण्यप्रयुक्तलोहितिमकान्त्या बन्धूकस्य मध्यान्हविकासिपुष्पविशेषस्य बन्धूभवत् अतिरक्ततया समानमित्यर्थः । स्वमात्मानं शैशवयौवनीयां बाल्यावसानतारुण्यारम्भसम्बन्धिनीं सन्ध्यां संधिभवामाह । प्रसिद्धं हि किल संध्यापि दिनरात्र्योः सन्धौ भवति, चन्द्रेण सहोदेति, रक्ता च भवतीति । इति तदर्थः ।

पुरस्कृत्य प्रवृत्तौ सर्वनामता ऽस्त्येवेति ध्वनयति। एतदर्थमेव हि सूत्रे आख्याग्रहणं कृतम्।

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः॥ बहिरित्यनावृतो देशो बाह्यं चोच्यते। तत्राद्यमर्थं गृहीत्वा ऽऽह—बाह्या इत्यर्थ इति। द्वितीये तु आभ्यन्तरा इत्यर्थो बोद्धव्यः। बाह्येन हि आभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। उपसंव्यानशब्दो ऽपि करणव्युत्पत्त्योत्तरीयपरः। कर्मव्युत्पत्त्या त्वन्तरीयपरः।

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा॥ अत्रेदमवधेयम्। एतत्सूत्रं "जसः शी"- इत्यत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। "वा च्छन्दसि"इत्येतत् "अमि पूर्व"इत्यत्र यथा। एवं चाष्टाध्याय्यां "पूर्वपर–"इत्यादित्रिसूत्री गतार्थेति महल्लाघवम्। एकशब्दस्याष्टावर्था उक्तास्तत्र विशेषमाह—संख्यायामिति। अन्येषु सप्तसु तु वचनान्तरमपि स्यादेव। एके, एकेषामिति यथेति भावः।

न बहुव्रीहौ॥ कृते बहुव्रीहौ निषेधो व्यर्थः। 'उपसर्जनीभूता न सर्वादय' इति वक्ष्यमाणत्वादत आह–चिकीर्षितें इति। समासात्प्रागेवेति च। प्रक्रियेति। अलौकिके विग्रहवाक्ये इत्यर्थः। नन्वस्तु तत्राकज् अत आह–स चेति। न च निमित्तस्यानुपसर्जनत्वस्य विनाशोन्मुखत्वात्प्रागेव संज्ञा न भविष्यतीति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया अनित्यत्वात्। तत्र चैतत्सूत्र-

स्यगेवेति। एतदर्थमेवेति। एतदर्थमपीत्यर्थः। धनत्वेनात्मीयस्य बोधो मा भूदित्यर्थं चेत्यपि बोध्यम्। आत्मात्मीयाख्यायामिति तु नोक्तं लाघवाभावात्।

बाह्यं चेति। उक्तबहिर्देशस्थमित्यर्थः। **उपसंव्यानशब्दोऽपीति**। एवं च तद्ग्रहणं बहिर्योगस्य गृहेष्वेव प्रसिद्धिमाश्रित्य सूत्रे कृतमिति भावः।

महल्लाघवमिति। त्रिसूत्र्या जसाधारे शीभावे एव विकल्पविधानात्। "व्यवस्थायाम्"इत्यादि गणे एव पाठविशेषणमिति भावः।

वक्ष्यमाणत्वादिति। एकद्वा इति बहुव्रीहेरभिधानेऽपि तत्रै कद्व्यन्यतग इत्यर्थादुपसर्जनत्वमेव। समासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वाद्यन्तत्वाभावाच्च। समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वं तु नेत्युक्तम्। **चिकीर्षित इतीति**। अध्याहारलभ्यमेतत्। एतदर्थमेव न बहुव्रीहिरिति वक्तव्ये "बहुव्रीहौ"इति गुरुनिर्देश इति भावः। **विनाशोन्मुखत्वादिति**। यद्यप्यलौकिके एवैकार्थीभावस्यारोपोऽस्ति तथाऽपि तत्र स्वार्थविशिष्टार्थान्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावादेवमुक्तम्। **अनित्यत्वादिति**।

स्यैव ज्ञापकत्वात् । अतिभवकानिति । एतदेव ज्ञापनफलमिति भावः । इष्टापत्तिं कृत्वेति । "च्छ्वोः शूड्" इति सतुक्कग्रहणं, प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं वा अनित्यत्वे ज्ञापकम् । लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थेति भावः । यथोत्तरमिति । तथा चाद्यत्वे भाष्यकारोक्त्यैव व्यवस्थेति भावः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—बहुव्रीहौ सर्वादेः सर्वनामता न स्यात् । प्रियसर्वाय । सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यकारमते

अत एवातिभवकानित्यादिसिद्धिः । वस्तुतः सा भाष्यानुक्त(१)त्वान्नास्त्येवेति बोध्यम् । सतुक्कग्रहणमिति । "च्छ्वोः शूड्" इति सूत्रे प्रष्टेत्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुको निवृत्तये तत्क्रियते । सतुक्कनिर्देशसामर्थ्याच्च नान्त्यस्य शः । वाञ्छादिप्रकृतिकक्विबन्तादेस्तु अप्रयुक्तत्वेन लक्षणविषयतैव नेत्यादि (२)भाष्ये स्पष्टम् । तत्परिभाषासत्त्वे हि शादेशे निमित्तविनाशेन पूर्वं तदप्रवृत्तिरेवेति स व्यर्थ एव स्यादिति भावः । प्रकृतिप्रत्यापत्तीति । कंसं घातयतीत्यादौ कृल्लुकि तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रियमाणं "आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिश्च" इति वचनमित्यर्थः ।

अत्रेदं चिन्त्यम् । लुक्यपि प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्राजा, ऐनेय इत्यादाविवाकृतपरिभाषाया अत्राप्राप्तिः । "न लुमता" इति निषेधस्तु प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एवेति स्पष्टमेव । तस्मात्पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयतीत्येतत्साधके "पुष्ययोगे ज्ञि" इति वचने (३)भाष्यकृत्कृतप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिर्ज्ञापिका । तत्र हि "चजोः" इति घिति परतः कुत्वमिति । भाष्यकारोक्त्येति ।

---

(१) वस्तुतस्तु अस्या भाष्यानुक्तत्वेऽपि घटसेदुषोरित्यादिफलसत्त्वादेषा परिभाषाश्रयणीयैवेति बोध्यम् ।

(२) च्छ्वोरितिसूत्रस्थभाष्ये इत्यर्थः । एवं हि तत्रोक्तम्–अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः, अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोति, च्छ्वोरिति तुका सह सन्निपातग्रहणं विज्ञायते । ननु चैवमपि अन्त्यस्य प्राप्नोति, सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमङ्गस्य प्राप्नोति, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीत्यङ्गस्य न भविष्यति । यद्येवं उत्पुच्छयतेरप्रत्यये उत्पुडिति प्राप्नोति उत्पुदिति चेष्यते, तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः वान् वांशौ, वांश इति न सिध्यति । यथालक्षणमप्रयुक्ते इति ।

(३) "हेतुमति च" इति सूत्रे हि "नक्षत्रयोगे ज्ञि" इति वार्तिकं पठ्यते, नक्षत्रयोगे जानात्यर्थे कृदन्ताद् णिच् वक्तव्यः कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमिति तदर्थः । पुष्ययोगं जानाति पुष्येण योजयति, मघाभिर्योजयति, इत्युदाहरणम् ॥

गौणत्वमात्रे । त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदोः सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनाकच् स्यात् स मा भूत्, कप्रत्यय एव स्यादित्येतदर्थमिदं सूत्रमिति न्यासकृन्मतमिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । किं बहुव्रीहौ संज्ञा नेति विवक्षितम् ? उत तदवयवानां सर्वादीनामिति । नाद्यः । समासावयवयोर्युष्मदस्मदोरित्युत्तरग्रन्थविरोधात् । समुदाये प्राप्तिविरहाच्च । न च तदन्तविधिना प्राप्तिः । बहुव्रीह्यवयवानां उपसर्जनतया सर्वादिबहिर्भावेन तदन्ते प्राप्तेर्दूरापास्तत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न चोपसर्जनानां पाठात् पर्युदासो वार्तिककृतोक्तो न तु सूत्रारूढ इति वाच्यम् । अन्वर्थसंज्ञाबलेन सूत्राक्षरैरेव तल्लाभात् । एतेन सूत्रकारमते बहुव्रीहौ न सर्वनामतेत्यपि परास्तम् । बहुव्रीहावेवेति तस्यार्थः । भाष्यकारमते इत्याद्यपि न । विशेषोपादानेन हि सूत्रकारवार्त्तिककारयोर्मतमन्यादृशमिति प्रतीयते । देवदत्तो वामेनाक्ष्णा पश्यतीत्युक्ते दक्षिणेन न पश्यतीतिवत् । तच्च न । सूत्रवार्त्तिकमतेऽपि गौणपर्युदासस्येष्टत्वात् । यत्तु त्वत्कपितृक इत्यादि तदित्थं प्राचा व्याख्यातम् । त्वं पिता यस्य, अहं पिता यस्येति विगृह्य बहुव्रीहिसमासे कृते समासात्र-

"अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ" ।

इति च तदुक्तिः । एतदेवाभिप्रेत्य "धिन्विकृण्व्योर च" इति सूत्रे किमर्थमत्वं विधीयते वलोप एवास्त्वित्याशङ्क्यात्वे ऽल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाभावाय तत् । न च वलोपे ऽपि "न धातु–" इति गुणनिषेधः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्प्रत्याख्यानपक्षे गुणप्राप्तेरित्युक्तम् । अनेन सूत्रमतात् प्रत्याख्यानवादिमतं प्रबलमिति प्रत्याख्यानवादिसंमतलक्ष्यमेव कथंचित्सूत्रमते ऽपि साध्यं न तु विपरीतं संभवे । अन्यथा सूत्रमप्रमाणमेवेति च, प्रत्याख्यानं सूत्रसंमतमिति च ध्वनितम् । सूत्रकृत्खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यवत्सूत्रकारवचःखण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकवचनैस्तदंशे सूत्रकारवचसो ऽप्यप्रामाण्यकल्पनैवोचितेति दिक् ।

किमिति । बहुव्रीहौ नेत्यस्य द्वेधा व्याख्यानसंभवादिति भावः । **उत्तरग्रन्थेति** । न्यासकारस्यापि सूत्रलभ्यार्थप्रतिपादने एव तात्पर्यादिति भावः । **प्राप्तेरिति** । प्राप्तेरभावे निषेधो व्यर्थ एवेति भावः । **अत एवेति** । अवयवानामुपसर्जनत्वेन सर्वादिबहिर्भावादेवेत्यर्थः । **अन्वर्थेति** । सर्वेषां नामेत्येवंरूपेत्यर्थः । **तस्यार्थ इति** । सोऽनुचितोऽन्वर्थसंज्ञया गौणमात्रे तदप्रवृत्तेस्तत्संमतत्वादिति शेषः । **सूत्रेत्यादि** । तन्मते ऽन्वर्थत्वेन, वार्त्तिकमते तु व-

यवयोः समासान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेन सर्वादिसंज्ञक-त्वादज्ञाताद्यर्थविवक्षायां "अव्ययसर्वनाम्नाम्" इत्यकच् प्रसज्येत । तस्य स्मैप्रभृतीनामिवाङ्गाधिकारविहितत्वाभावेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वात् । ततश्च त्व-कत्पितृक इत्याद्यनिष्टं प्रसज्येतेति । न्यासकृता ऽपि अन्वर्थसंज्ञाबलादेव संज्ञानिरासे कृते ऽकज् न भविष्यतीत्याशङ्क्य समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदन्तु सर्वार्थताया अनपेतमेवेत्युक्तम् । तदेतत्सर्वं भ्रामादिकमेव । तथा हि—जहत्स्वार्थायां वृत्तौ समासावयवयोरर्थ एव नास्ति । अजहत्स्वार्था-यामपि स्वार्थविशिष्टान्यपदार्थवृत्तित्वेनोपसर्जनत्वं स्पष्टमेव । एवं च समा-सान्तःपातिनोर्युष्मदस्मदोः सर्वार्थवाचकत्वेनेत्यादिग्रन्थः, समुदायो ही-त्यादिन्यासग्रन्थश्च पक्षद्वये ऽपि व्याहतः । किं चैवं अतिसर्वायेत्यत्र स्माया-देशो दुर्वारः । अङ्गाधिकारे तदन्तग्रहणात् । त्वदुक्तरीत्या सर्वशब्दस्य सर्वार्थतानपायात् । न हि पूर्वपदे सर्वार्थता उत्तरपदे तु नेति युक्तिमत् । अपि चैवं गौणत्वे सर्वादीनां सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति स्वोक्त्या सह विरोधः स्यादिति यत्किंचिदेतत् ।

यदपि व्याचख्युः—त्वं पिता यस्येत्यादौ विग्रहवाक्ये प्राप्ता संज्ञा

चनेनेत्यर्थः । स्वोक्तार्थे न्यासकृद्ग्रन्थसंवादमाह—**न्यासकृतापीति** । **अनपे-तमेवेति** । समुदाये एकार्थीभावाङ्गीकारेण समुदायस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वे ऽप्यवयवस्य तत्त्वे मानाभाव इत्यभिमानः । **व्याहत इति** । अजहत्स्वा-र्थायामपि अवयवार्थस्यान्यपदार्थविशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वात्क्षतेरितरार्थवि-शेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वस्यैवोपसर्जनत्वपदार्थत्वादिति भावः । **सर्वशब्द-स्येति** । उत्तरपदभूतस्यापीत्यर्थः । **युक्तिमदिति** । न चोत्तरपदे लक्षणा पूर्वपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते तद्युक्तिमदिति वाच्यम् । तत्र मते हि पूर्वपदं निरर्थकं स्वार्थप्रतिपादकं वा । नाद्यः । नैरर्थक्येन सर्वार्थकत्वाभावादेवाप्रा-प्तेः । नान्त्यः । पूर्वपदार्थे विशेषणान्वयापत्तेः । विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणौचित्याच्च(१) । एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमशक्यत्वाच्च । एवं च तद्घटकावयवानां सर्वनामत्वाभाव एवोचित इति दिक् । **स्वोक्त्येति** । एत-त्प्रकरणस्थयेत्यर्थः ।

---

(१) औचित्यादिति—अन्यथा समुदायोत्तरविभक्तेः पूर्वपदप्रकृति-त्वाभावेन तल्लक्षितार्थस्य विभक्त्यर्थेऽनन्वयापत्तिरिति भावः ।

निषिध्यते इति। तदपि न। विग्रहवाक्यं हि लौकिकमलौकिकं वा विवक्षितम्। नाद्यः। प्रक्रियावाक्ये ऽयं निषेधो न तु लौकिक इति कैयटग्रन्थविरोधात्। प्रकृतसन्दर्भगतपूर्वापरस्वग्रन्थविरोधाच्च । न द्वितीयः । तस्य युष्मद् सु पितृ सु इत्याकारकत्वेन त्वं पितेत्याकारकत्वायोगात् ।

यदपि व्याचख्युः—नन्वातिसर्वादौ संज्ञा न प्रवर्तते त्वत्कपितृकादौ तु प्रवर्तत इत्यत्र किं विनिगमकन्तत्राह—अनङ्गकार्यत्वेनेति । अङ्गशब्दः समुदायपरः । तेनातिसर्व इत्यत्राङ्गस्य संज्ञापेक्षिता सर्वनाम्नोऽङ्गात् स्मायादिविधानादवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाभावात् । समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरुपसर्जनत्वात् तदन्तस्य संज्ञा न भवतीति युक्तम् । इह तु अवयवमात्रस्य सा चिकीर्षिता न समुदायस्य, अवयवश्च स्वार्थमात्रप्रधान इति स्यात् प्रसङ्ग इति वैषम्यमस्तीत्याशय इति । तदपि न । अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सर्वसंमतत्वेनावयवमात्रे सत्यपि सर्वनामत्वे दोषो नास्तीत्युक्तेर्व्याहतत्वात्। अङ्गाधिकारपरिभाषया स्मै स्याद् इति स्वग्रन्थविरोधाच्च । अथायमाशयः। प्राक् प्रवृत्तापि संज्ञा अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति। तर्हि अकजपि गच्छतु । ननु कार्यकालपक्षे स्मायाद्यर्थं पुनः संज्ञा ऽपेक्षिता सा च दुर्लभेत्याशय इति चेत्। अस्त्वेवम्। न त्वसौ प्रकृतग्रन्थार्थः । न्यासग्रन्थविसंवादेन इति न्यासकृन्मतमिति वाक्यशेषविरोधात्। न्यासग्रन्थस्त्वनुपदमेवोदाहरिष्यते। यदपि व्याचख्युः—अङ्गमप्रधानं बाध्यं तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकमित्यर्थः। तथा च कप्रत्ययापवादत्वादकच् स्यादित्यर्थ इति । तदपि क्लिष्टं व्यर्थं च। न्यासग्रन्थासंमतं च। तथा हि । त्वत्कपितृको मत्कपितृक इति वृत्तिग्रन्थं व्याख्याय न्यासकार उज्जग्राह—

स्वग्रन्थेति। तैरप्यलौकिक एव निषेधस्योक्तेरिति भावः।

अर्थान्तरोपसंक्रमे सति गतेति। तेनातिसर्वायेत्यादौ न दोषः। पुनः संज्ञा तु दुर्लभा, संज्ञोपसर्जनानां निषेधात्। पाठात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनापि न संज्ञा। अर्थान्तरसंक्रमात्पूर्वन्तु स्मैभावस्य न प्रवृत्तिः। अकच्प्रवृत्तिस्तु ततः प्रागस्त्येवेति तन्निवृत्तये इदं सूत्रमित्यभिमानः। **गच्छत्विति**। निमित्तापायपरिभाषयेति भाव। **दुर्लभेति**। उपसर्जननिषेधादिति भावः। **इत्यर्थ इति**। अनङ्गकार्यत्वेनेत्यस्यार्थ इति भावः। **क्लिष्टमिति**। तत्त्वं तु स्पष्टमेव। न्यासग्रन्थासंमतिमुपपादयन्ननङ्गकार्यत्वेनेत्यस्य वैयर्थ्यमुपपादयति—**तथा हीति**।

ननु च अन्वर्थसंज्ञाकरणादेवात्र संज्ञानिरासे कृते ऽकच् न भविष्यति । न ह्यत्र सर्वार्थता सम्भवति विशेषविषयत्वात् । नैतदस्ति । समुदायो हि विशेषे वर्तते पूर्वपदं तु सर्वार्थताया अनपेतमेव । भवतु तर्हि अनयोरनन्तरयोरेतत्सूत्रविषयता । प्रियविश्वायेत्यादेस्तु नोपपद्यते । न हि प्रियविश्वादयः सर्वेषां नामानि । नापि तदवयवभूतानां विश्वादिशब्दानां किंचित्सर्वनामकार्यमुपपद्यते । स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वात् । विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वात् । एवं मन्यते—त्वत्कपितृको मत्कपितृक इत्यत्राकज्मा भूद् इत्येतदर्थं तावदेतदारब्धव्यम् । प्रियविश्वायेत्यादावपि विस्पष्टार्थं भविष्यतीति । अनेन हि न्यासग्रन्थेनाङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थो लभ्यते स च स्वोत्प्रेक्षितव्याख्यायां दूरोत्सारित एव ।

यदपि व्याचख्युः । यद्यपि सूत्रवार्त्तिककृतोरप्येतन्मतं तथाऽपि न्यासकृता विवृतत्वाद् न्यासकृन्मतमित्युक्तमिति । तदपि स्थवीयः । वार्तिककृता ऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वात् । न्यासकृता समासे कृते सतीत्यादि वदता त्वदुक्तार्थस्य दूरत्यक्तत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्च ।

यदप्याहुः । न्यासकृच्छब्देन सूत्रकार एव विवक्षित इत्यादि । तदपि न । सूत्रकारमते बहुव्रीहावित्यादिपूर्वग्रन्थेन सह विरोधात् । भाष्यकारमते त्विति ग्रन्थेन तस्य विच्छिन्नत्वाच्च । तस्मादिह प्राचः प्रक्रियाग्रन्थास्तद्व्याख्यातृग्रन्थाश्चापातरमणीया एवेत्यास्तां तावत् ।

यदि तु प्रक्रियाग्रन्थोऽपि कथं चिद्भाष्याविरोधेन व्याख्येय इत्याग्रहस्तर्हीत्थं व्याख्यायताम्—"ननु प्रियविश्वायेति गौणतया गतार्थम् । अतो निष्कर्षमाह—सूत्रकारमत इति । बहुव्रीहाविति । चिकीर्षिते सतीति शेषः । गौणत्वमात्र इति । मात्रशब्दोऽवधारणे गौणत्वे एव न तु ततः प्राक् । तथा च सूत्रं प्रत्याख्यातमिति भावः । न्यासकृन्मतस्य तु अतिफल्गुत्वात् स्वरूपव्याक्रियैव पराक्रियेत्याशयेनाह—त्वत्कपितृक इत्यादि" । एतच्च प्राचीनतत्तद्ग्रन्थपरिशीलनशालिभिर्विभावनीयम् । प्रकृतमनुसरामः ।

विशेषविषयत्वादिति । अन्यपदार्थविशेषणत्वादित्यर्थः । **समुदायो हीति** । तस्यैव तद्विशेषणत्वमित्यभिमानः । **अनन्तरयोरिति** । त्वत्कपितृकमत्कपितृकयोरित्यर्थः । **अङ्गसंज्ञानपेक्षत्वमेवार्थ इति** । एवं चानुपदोक्ते यदपीति पक्षे कप्रत्ययापवादत्वस्याकाचि प्रसिद्धत्वादेवोक्तरीत्या तदुक्तिर्व्यर्थेति बोध्यम् ।

इत्यादि वदतेति । वृत्तिग्रन्थव्याख्यावसरे इति शेषः ।

संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामसंज्ञाप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणकार्यमिति । "अद्ड्डतरादिभ्यः" "त्यदादीनामः" "तदोः सस्सौ" इत्यादिकमित्यर्थः । तृतीयासमासार्थेति । इह "पूर्वसदृश"इतिविहितः समासो गृह्यते प्रतिपदोक्तत्वात् । न तु "कर्तृकरणे कृता"इति । तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधो न ।

समुदायस्येति । तत्रैव द्वन्द्वशब्दस्य मुख्यत्वान्न तु द्वन्द्वे यानि सर्वादीनीति सम्बन्धः । कारकाणां क्रिययैवान्वयात् । न च द्वन्द्वे विद्यमानानि यानीति सम्बन्धः । विद्यतिक्रियाध्याहारे गौरवात् । निषेद्धव्याया भवतिक्रियाया एव प्राधान्येन तदन्वयस्यैव न्याय्यत्वाच्च । किं च त्यदादीनां द्वन्द्वो नास्ति एकशेषेण बाधितत्वात् । ततः प्राचीनास्त्वदन्तास्तत्र काकचोर्न विशेषः । न च दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रेष्टमपि पुंवद्भावं निषेद्धुमिदं किं न स्यादिति वाच्यम् । "सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र" इति मात्रग्रहणं हि क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां सम्प्रति संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावार्थम् । अत एव दाक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः । तस्माद् न्यायबलात् फलबलाच्च समुदायग्रहणमेवोचितम् । यद्यपि त्वच्छब्दस्तान्त इति पक्षे ऽवयवनिषेधे ऽपि फलं सुवचम् । तथा ऽपि शास्त्रस्याल्पविषयता स्याद् न्यायश्च विरु-

प्रतिपदोक्तत्वादिति । यदन्तत्वमादाय सर्वनामत्वप्राप्तिस्तमुच्चार्य विहितत्वाद् । वाक्यमपि तत्सम्बन्ध्येव प्रत्यासत्तेरिति भावः । तेन करोतिद्वारा सामर्थ्ये मासेन कृताय पूर्वस्मै मासपूर्वस्मै इति समासे तत्सबन्धिनि वाक्ये च न । तत्र वाक्यस्य प्रतिपदोक्तसमाससम्बन्धिन एव ग्रहणे फलान्तरमप्याह—**त्वयकेति** । तृतीयासमासमात्रस्य ग्रहणे हि तदर्थे वाक्ये यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादेः संज्ञा नेत्यर्थे ऽत्रापि स्यादिति भावः । **न्याय्यत्वाच्चेति** । किं चावयवमात्रनिषेधे "प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायाम्" इति "येन विधिः"इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तस्य संज्ञायां वर्णाश्रमेतराणामिति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः । न ह्यत्र सर्वार्थवाचकत्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं मानाभावात् । लोकव्युत्पत्तिसिद्धस्य तस्यानेन निषेद्धुमशक्यत्वात् । नापि तस्य सर्वादिपाठो निषिध्यत इति युक्तम् । तस्या ऽप्रक्रान्तत्वादविधेयत्वाच्च । न च निषेधवैयर्थ्यम् । अवयवकुत्साबोधकाकज्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यात् । तदेव ध्वनयन्नाह—**फलबलाच्चेति** । **फलं सुवचमिति** । तथा दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामित्यादाववयवनिषेधेन कमत्यये समुदायसंज्ञाभावोऽपि फलम् ।

ध्येतेति भावः । सुट्प्रसङ्ग इति । वर्णाश्रमेतराणामित्यादाविति भावः । न च निषेधसामर्थ्यम् । अनाङ्गस्य त्रतमिलादेर्व्यावृत्त्या चरितार्थत्वात् ।

जसाधारमिति । यद्यपि शीभावेन जस् अपह्रियते तथाऽपि औपचारिकमाधारत्वं बोद्धव्यम् । यद्वा । जसः, इः जसिः, तस्मिन् । सौत्रः सप्तम्या लुक्, इत्यर्थतो व्याचष्टे---जसाधारमिति ।

द्वन्द्वावयवमात्रे सुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया अभावः । समुदाये तद्विवक्षायान्तु समुदायोत्तरप्रत्ययेन तदुक्तेर्नावयवात्तदुत्पत्तिरिति चिन्त्यमेतत् । समुदायनिषेधे तु द्वन्द्वस्य संज्ञिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी बोध्या । यद्वा इयं सप्तमी प्रथमार्थे(१) । "अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयौ"इति भाष्योक्तैतत्प्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण तद्विषये "न बहुव्रीहौ"इत्येतत्साहचर्येण वा एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां तदर्थकत्वौचित्यात् । किं च "विभाषा जसि"इत्यनेन फलाभावादवयवनिषेधाभावे तत्साहचर्येणार्थाधिकारानुरोधेन च"द्वन्द्वे च"इत्यस्याप्यवयवनिषेधकत्वाभावः । एतेन सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद् बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधाच्च विद्यमानानीत्यध्याहारेण समुदायस्यावयवानां चायं निषेधः । तत्र समुदायस्य व्यपदेशिवद्भावेन निषेधः । आधाराधेयभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्य "अनद्यतने लङ्" "तुल्यास्य" प्रत्ययस्थात्" इत्यादिसूत्रस्थभाष्यादौ स्पष्टत्वात् । तत्फलं च वर्णाश्रमेतराणामित्यादाववयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाकजित्यपास्तम् । इतरकशब्देन समासे ऽतिभवकानित्यादाविव तच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेन तन्निषेधे फलाभावाच्चेति दिक् । **व्यावृत्त्येति** । समुदायात्प्राप्तस्येति शेषः ।

यद्यपीति । जसीत्याधारसप्तमीति भावः । **जस इरिति** । इकारेण ईकारग्रहणं बोध्यम् ।

---

(१) **प्रथमार्थे इति । तथा च द्वन्द्वसंज्ञकं सर्वनामपदाभिधं नेत्यर्थः । शब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेण वाच्यवाचकयोरभेदेनैवान्वयस्य विवक्षितत्वात् । अत एव "वृद्धिरादैच्" "अदेङ् गुणः" "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः" इत्यादौ च वाच्यवाचकयोः सामानाधिकरण्येन प्रयोगोपपत्तिः ॥ वस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रयोगस्थले तथात्वेऽपि "द्वन्द्वे च" "न बहुव्रीहौ"इत्यादौ वाचकत्वमेव सप्तम्यर्थः, "आकाशे त्रिदिवे नाको लोकस्तु भुवने जने ॥ पद्ये यशसि च श्लोकः शरे खड्गे च सायकः ॥"इत्यादिषु वाचकत्वार्थाभिप्रायेण सप्तमीप्रयोगस्य बहुशो दर्शनात्-तथा च द्वन्द्ववाचकं सर्वनामपदं नेत्यादिरर्थलाभः सम्पद्यते । विकल्पाख्यज्ञानसाहाय्येन शब्दार्थयोस्तादात्म्योपपादनमप्यगतिकगतिरिति दिक् ॥**

जराया जरसन्यतरस्याम् ॥ विभक्ताविति । एतच्च "अष्टन आ विभक्तौ" इत्यतोऽनुवर्तते । तेन जराया इदं जारमित्यादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । पदेति । पदमङ्गं च विशेष्यम् विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । तदनुसारिभिरिति । इनातोः पूर्वविप्रतिषेधे एकसूत्रोपात्तत्वात् स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तेषामाशयः । अत एव—

वीतजन्मजरसः परं शुचि ब्रह्मणः पदमुपैतुमिच्छताम् ॥

इति भारविप्रयोगमसमञ्जसमिति मत्वा वीतजन्मरजस इति पठनीयमिति तैरुक्तम् । एतच्चेति । भाष्यकृता हि "टाङसि", इति सूत्रे इनातौ प्रत्याख्याय नादेशमदादेशं च विधाय नादेशे परे एत्वं योगविभागेन साधितम् । "बहुवचने झल्येत्" ओसि च", तत "आङि" आङि च परे ऽत एत्वं स्यात् । रामेण । तत "आपः संबुद्धौ च" एकारः स्यात् संबुद्धौ आङि ओसि च । न चैवमनेनेत्यत्र हलि लोपः स्यादिति वाच्यम् । अनादेशस्य नकारे परे विशिष्य विधानात् । तथा हि । "अनापि" नकारे आपि च परे ऽन स्यादित्यर्थः । सूत्रे अ इति नान्तस्य नपुंसकनिर्देशः । न च ङसेरदादेशे कृते पररूपं स्यादिति वाच्यम् । अकारोच्चारणसामर्थ्याद्दीर्घसम्भवादिति । तथा च "जराया जरसन्यतरस्याम्" इति सूत्रे उक्तम् गोनर्दीयस्त्वाह—अतिजरैरिति भवितव्यं सन्निपातपरिभाषयेति । एवं च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यादि सर्वं भाष्यविरुद्धमित्यर्थः ।

पद्दन्नो ॥ अत्र शस्प्रभृतयो निमित्ततयोपात्ताः । ते च पदाद्यादेशानुरूपान् प्रकृतिविशेषानाक्षिपन्तीत्याह—पाददन्तेति । यद्यपि "शीर्षंश्छन्दसि" इत्यतोऽत्र "च्छन्दसि" इत्यनुवर्तते तथा ऽपि भाषायामपि क्वचिद्भवति "मासश्छन्दसि" इति वार्तिके छन्दोग्रहणाद् ज्ञापकाद् इति वक्ष्यते । प्रामादि

प्रत्याख्यायेति । प्रत्याख्यानेन चेदं ध्वन्यते—वक्ष्यमाणक्लेशपरिहारार्थं एवेकारो न तु फलान्तरे ऽभिनिवेष्टव्यमिति । आदादेशे त्वदिति च्छेद एव सूत्रतात्पर्यमिति ।

ते चेति । ये निमित्ततयोपात्तास्ते शस्प्रभृतय इत्यर्थः । **अनुरूपानिति** । स्वार्थबोधनसमर्थान्स्वसदृशवर्णवतश्चेत्यर्थः । वस्तुतो "वा शोकष्यञ्" इतिवद् व्यवस्थार्थमेवेति बोध्यम् । **अनुवर्त्तते इति** । अस्येति प्राञ्च इति शेषः । **ज्ञापकादिति** । तन्निवृत्तेरिति भावः । अत एव भाष्ये तदनुवृत्तिर्नोक्ता ।

कमिति। तथा हि। "आस्नो वृकस्य वर्तिकामभीके"इति मन्त्रे मुखादित्यर्थः औचित्यात्। "वृकस्य चिद्वर्तिकामन्तरास्यात्" इति मन्त्रान्तरसंवादाच्च। एवं हव्या जुह्वान आसनि। आसन्यं प्राणमूचुरित्यादावपि। व्याख्यातं च तथैव वेदभाष्येषु। अत एव हरदत्तेनापि काशिकायाः प्रामादिकत्वमाविष्कृतमिति ध्येयम्।

अल्लोपोऽनः॥ अत्र प्राञ्चः। अन्नन्तस्य भस्याङ्गस्याकारस्य लोपः स्यादिति। तथा सति तक्ष्णा इत्यादौ तकाराकारस्यापि लोपः स्यात्। भस्याङ्गस्यानोऽकारस्य इति व्याख्याने तु अनसा, मनसा इत्यादौ स्यात्। तन्त्रावृत्त्यादिना ऽन्नन्तस्य भस्यानोऽकारस्येति व्याख्याने ऽपि अनस्तक्ष्णेत्यादौ अतिव्याप्तिरेवातो व्याचष्टे ऽङ्गावयव इत्यादि। भस्येत्यनेनाक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्गं चेति द्वयमनो विशेषणम्। अन् तु अकारस्य अतो नोक्तदोष इति भावः। एतच्च "ष्यङः संप्रसारणम्"इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तथा मन्मति। प्राचीनसंमतव्याख्यादरे इत्यर्थः। **भस्येत्यनेनेति**। अङ्गस्येत्येतत्सहितेनेत्यर्थः। एतेन भत्वस्य वृषणोऽप्रत्ययवस्वश्वशब्दयोरपि विधानात्तेन न प्रत्ययाक्षेप इत्यपास्तम्। **अङ्गं चेति**। अधिकारलब्धमिति भावः। ननु भत्वस्य तत्सूत्रे "यस्मात्प्रत्ययविधिः"इत्यनुवृत्त्या ऽङ्गनिष्ठत्वेन तेनाङ्गनिष्ठयजादिपरत्वाक्षेपेण तदवयवस्य तत्त्वालाभः। किं चानो विशेषणे ऽपि 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे' इति निर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितेरनस्तक्ष्णेत्यादौ दोषो दुर्वार इति चेत्तत्राह–**एतच्चेति**। तथा च भाष्यम्–"एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यं "भस्य"-इत्युपस्थितमिदं भवति "यचि भम्"इति तत्र यजादिपरतया ऽन्कारं विशेषयिष्यामः अना चाकारम्। यजादिस्वादिपरस्यानोऽकारस्येति"। तस्यायं भावः। कार्यकालपक्षे "भस्य"इति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां "यचि भम्"इत्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते एतद्वाक्यार्थबोधकाले लक्ष्यानुरोधेन तन्त्रादिन्यायाश्रयणाद् यचीत्यस्यान्विशेषणता ऽपि। विधौ परिभाषेति न्यायस्तु "इको गुणवृद्धी" "अचश्च"इति व्यतिरिक्ते नास्त्येव "उदात्तस्वरितयोर्यण" इत्यादावुदात्तस्वरितस्थानिकयण इत्यर्थस्येष्टत्वादिति। एतच्च स्त्रीप्रत्यये इत्वप्रकरणे निरूपयिष्यामः।

यदि तु अदसुर्यङित्यर्थमनन्त्यविकार इति परिभाषा ऽऽवश्यकी तयैवानस्तक्ष्णेत्यादौ व्यावृत्तिः। अत्र सान्तमहत इत्यादौ चानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया परिभाषा-

रषाभ्याम् ॥ पद इतीयतैव सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे ऽपि समानग्रहणं यत्समानमेव अखण्डमिति यावत् । तत्र यथा स्यात्तेन समासे न भवति । रामनाम । गृष्ण इति । गूषो मण्डः ।

मुद्गामलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचनः ॥

इति दर्शनात् । इति पक्षे त्विति । एतेन पञ्चमीसमासस्य पाक्षिकतां ध्वनयति । तथा हि । भाष्ये बेभिदिता, माथितिकः, अपीपचन्निति प्रयोजनत्रयमुक्तम् । तच्चान्यथा सिद्धम् । एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणादेव बेभिदितेत्यत्र इण्निषेधो न । माथितं पण्यमस्येति विग्रहे

स्वीकार एवोचितः । भाष्यन्तु वार्त्तिकोक्तफलानां अन्यथासिद्धिप्रदर्शनमात्रपरम् । अत एव यान्येतस्याः परिभाषयाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्येति भाष्ये उपसंहृतम् । यत्तु "न सम्प्रसारण" इति सूत्रे "नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि" इति भाष्यं तत्तु "न सम्प्रसारण" इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाल्पत्वसूचकमित्युच्यते । तदा ऽस्तु अङ्गविशेषणमेव तदित्याहुः ।

सामर्थ्यादिति । निमित्तनिमित्तिनोरपदस्थयोरसम्भवादिति भावः । **अखण्डमिति** । तत्त्वं च निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वम्(१) । तेन मातृभोगीण इत्यत्र णत्वसिद्धिः । केवलभोगीनेत्यस्य प्रत्ययमात्रस्य वा तत्त्वाभावात् । अत एव "आतमन्विश्वजन" इति सूत्रस्थम "आचार्यादणत्वं च" इति चरितार्थम् । सुपर्वणत्यादिसिद्ध्ये निमित्तानधिकरणेति । पदं चात्र लोके विभक्तीतरानपेक्षतया ऽर्थबोधकत्वेन दृष्टम् । तेन गन्धर्वगानमित्यादौ सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे ऽपि णत्वं न । क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दस्तु संज्ञाभूतो ऽखण्ड इति तस्य ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापकता भाष्योक्ता नासङ्गतेत्याहुः ।

मण्ड इति । तद्विशेष इत्यर्थः । **बेभिदितेति** । बेभिद्यतेर्यङन्तात्तृचि अल्लोपयलोपयोः "एकाच उपदेश" इति निषेधादिण् न स्यात् । पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाप्रवृत्तिरिति भावः । एवमितरयोः कादेशजुसोरभावो बोध्यः । **विहितविशेषणेति** । एवं च स्थानिवत्त्वं

---

(१) नन्वेवमपि सर्वनरेण, परमाग्नीध्रेणेत्यादौ निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्पदाघटितत्वरूपसमानपदत्वसत्त्वान्नरशब्दावयवनकारस्य णत्वापत्तिस्तदवस्थेति चेन्न । निमित्तविशिष्टनकारस्य णत्वं भवतीत्यर्थेनादोषात् वैशिष्ट्यं च स्वोत्तरत्व—स्वाघटितपदाघटकत्वरूपसम्बन्धद्वयेन, तथाच प्रकृते सर्व—परमशब्दघटकरेफरूपनिमित्तोपादाने द्वितीयसम्बन्धाभावान्न तदापत्तिः । नर—आग्नीध्रशब्दावयवरेफस्य निमित्तत्वेनोपादाने पूर्वसम्बन्धाभावान्न दोषः ।

ठकि ठस्येकादेशे "यस्येति च"इत्यल्लोपे "इसुसुक्तान्तात्कः" इति कादेशस्तु न भविष्यति। ठस्याभावात् । न च स्थानिवद्भावेन ठत्वमल्विधित्वात् । "ठस्येकः"इत्यत्र हि स्थान्यादेशयोरकार उच्चारणार्थः । अपीपचन्नित्यपि णिलोपस्य चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावं विनापि सिद्धम् । विदिसाहचर्याद्भ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात् । न च सिचा साहचर्याद् लुङ एव किं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वसाहचर्यात्परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक् ।

पूर्वत्रासिद्धे नेति । एतच्च न्यायसिद्धमित्यवोचाम । त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्रत्ये कार्ये कर्तव्ये "अचः परस्मिन्"इत्यतिदेशस्याप्रवृत्तेः । तस्येति । तस्य 'पूर्वत्रासिद्धे' इत्यस्य तथा च स्थलत्रये स्थानि-

---

विना ऽपि तदप्रवृत्तिः सिद्धेति भावः । विहितविशेषणत्वं चास्य "एकाचो द्वे" इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि यङ्लोपे बेभिदितेत्यत्र यङन्तात्तृचि इट्प्रतिषेधमाशङ्क्यैकाचोऽङ्गादिति व्याख्यानेन परिहृतम् । तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे बिभित्सतीत्यादौ दोषवारणायोपदेशग्रहणस्यैकाजंशेऽपि सम्बन्धे बेभिदितेत्यादावपि परिहारासम्भवेन तस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकम् । प्रत्ययविधानावधेरेव प्रायेणाङ्गत्वादङ्गादित्यनेनेदं सूचितम् । विहितविशेषणे च बिभित्सतीत्यादावदोषेणैकाजंशे उपदेशग्रहणासम्बन्ध इति तदाशयः । **न भविष्यतीति** । स्थानिवत्त्वं विनापीति शेषः । **अल्विधित्वादिति** । "ठस्येकः"इत्यत्र स्थानिनि प्रत्ययेषु च सर्वत्राकारो न विवक्षितः । आदेश एव तु विवक्षितः । अन्यथा निषादकर्षूशब्दात् "आर्देशे"इति ठञि व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनरूपकादेशे कशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् "केऽण"इति ह्रस्वानापत्तिरिति भावः । **स्थान्यादेशयोरिति** । इकादेशस्थानिभूतप्रत्यये आदेशविधायके सूत्रे चेत्यर्थः। स्पष्टं चेदं "ठस्येकः" इत्यत्र भाष्यकैयटयोः । इदमुपलक्षणम । सन्निपातपरिभाषयापि कादेशवारणं बोध्यम् । स्पष्टं चेदं "ठक्छसोश्च"इति वार्त्तिकभाष्ये। **बलीयस्त्वादिति**। एतच्च "यस्य विभाषा" "वित्तो भोग—" इति सूत्रस्थकैयटे स्पष्टम्। एतत्सर्वं "अपरविधाविति तु वक्तव्यम्"इति वार्त्तिकस्थकैयटानुरोधेन ।

दिगिति । दिगर्थस्तु एतदर्थं पञ्चमीसमासस्यावश्यकत्वम् । तथा हि परसाहचर्यस्य बलवत्त्वे मानाभावः । विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमौचित्येनात्र तदप्राप्तेः । "नित्यः परयणादेशः परश्चासौ व्यवस्थया । युगपत्सम्भवो नास्ति बहिरङ्गेण सिध्यति"इति "अचः पर-

वद्भावो वक्तव्य इत्यर्थः । संयोगादिलोपे चक्रयत्र । लत्वे निगाल्यते । णत्वे माषवपनी । इह "यस्येति च" इति अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावाद् णत्वं न ।

यत्त्वाहुः—कथं चित्स्थानिवत्त्वाभावेऽपि यूष्ण इत्यादौ "रषाभ्याम्"इत्यस्य नोपयोगः । ष्टुत्वेन सिद्धेः । तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमिति आकरे स्थितम् । ततश्च रभसवादेनैतदुपन्यस्तमिति स एवायं रभसवादः । तथा हि उत्तरार्थतयाऽपीह षग्रहणं स्थितम् । ततश्च यूष्णः, पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्"इति णत्वस्य प्रवृत्तिः केन वार्यताम् । ष्टुत्वेनेति चेन्न । तस्यासिद्धत्वात् । न च वचनप्रामाण्यात् सिद्धत्वम् । पुष्टिरित्यादौ चरितार्थत्वात् । तस्य षयोगे ण इत्यंशोऽचरितार्थ इति चेन्न । तस्य पृथगनुक्तेः । इह पात्परस्येत्युक्तिरचरितार्थेत्यस्यापि तुल्यत्वाच्च । आकरे

स्मिन्"इति सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्यान्तरङ्गत्वेन तस्यैव ग्रहीतुमौचित्याच्च । "विभाषा गमहनविदविशाम"इत्यत्र लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्याश्रयणं "नुदविदोन्दत्रा"इत्यत्राप्यन्तरङ्गपरिभाषानित्यत्वाद्व्याख्यानेन परसाहचर्याश्रयणमिति बोध्यम् । प्रत्यैपिषन्नित्यादौ लङि "उभे अभ्यस्तम्"इति सूत्रस्थभाष्यसंमते एवमपि दोषाच्च । पूर्वोत्तरसाहचर्येण भावरूपादेशानपहृतविकरणकाभ्यस्तस्यैव ग्रहणमित्यप्यतिक्लिष्टं ततो वरं पञ्चमीसमास एव । "अपरविधाविति तु वक्तव्यम"इति न्यासान्तरेऽपि पञ्चमीसमासो वक्तुं शक्यः । न्यासान्तरन्तु स्वाविधेरपि सङ्ग्रहायेति स्पष्टमेव । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन परिहरणीय इति ।

चक्रयत्रेति । तक्षिरक्षिभ्यां ण्यन्ताभ्यां क्विपि लोपाभावोऽपि फलम् । **निगाल्यते इति** । न चात्र णिलोपात्पूर्वं लत्वम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यस्य प्रवृत्तियोग्यतया तदप्रवृत्तेः । न च स्थानिवत्त्वमल्विधित्वात् । प्रत्ययलक्षणं तु नियमार्थमिति भावः । अत्र बहिरङ्गासिद्धत्वं न नाजानन्तर्य इति तन्निषेधात् । त्रिपाद्यां तदप्रवृत्तेरेव विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यसंमतत्वाच्चेत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवं प्लायत इत्यप्ययतावित्यस्योपसर्गविशेषणत्वे फलम् । **माषवपनीति** । इह ङीबुत्पत्तेः प्राक् समासे ङीपि अल्लोपे समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्वं प्राप्तम् । पूर्वपदाक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधानात्तस्यापि पूर्वपरोभयसापेक्षत्वेन समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समानत्वात् त्रिपादीस्थत्वाच्च बहिरङ्गासिद्धत्वाशङ्का नात्रेति बोध्यम् ।

हि इह पग्रहणं विना लक्ष्यासिद्धिर्नास्ति इत्येवाभिप्रेतं न तु पुष्णातीत्यादौ "रषाभ्याम्"इत्यस्याप्रवृत्तिरिति दिक् ।

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ लुप्तषष्ठीके इति । सौत्रत्वान्न सुः । षष्ठीतत्पुरुषयोः पूर्वपदे सापेक्षत्वेन समासासम्भवात् । प्रातिपदिकस्य पदविशेषणत्वाच्चेति भावः । तदन्तस्येति षष्ठीतत्पुरुषः । तस्यान्तो यो नकारस्तस्येत्यर्थः । उक्तं च हरदत्तेन—विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतद्-विभक्तिकम् । तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदाविशेषणमिति । यत्तु प्राचोक्त-म्–प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्येति । यच्च व्याख्यातम् । अन्तस्ये-त्युभाभ्यां संबध्यते इति । तद्गौरवग्रस्तम् । अन्तस्येत्यस्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । व्यधिकरणषष्ठीद्वयापत्तेश्च । यदि तु अभेदेनैव संबन्धेन प्रातिपदिकेनैव नेत्यनेनापि पदं विशेष्यते तदा विशेषणेन तदन्तविधौ सौत्रमन्तग्रहणं श-क्यमकर्तुम् ।

विभाषा ङिश्योः ॥ शीति "नपुंसकाच्च"इति विहितो न तु जश्शसोः शिः, तस्मिन् भत्वासम्भवात् । "भस्य"इत्यनेनासर्वनामस्थानस्यैव यजा-देराक्षेपात्तदेतदाह— असर्वनामस्थानेति । अत एवेति । दोषणी इति प्रयोगात् । यद्यपि समाहारद्वन्द्वस्य एकशेषे कृतेऽपि भाष्यं सुयोजं, तथापि ककुदित्यस्य पृथक्पदत्वं न्याय्यम् । अन्यथा ककुद एकत्वं बाहो-

---

अप्रवृत्तिरिति । अभिप्रेतेति शेषः ।

सापेक्षत्वेनेति । नलोप इत्येतद्विषयमिदम् । अन्त्ये आह —**पद-विशेषणत्वाच्चेति** । **व्यधिकरणषष्ठीति** । प्रातिपदिकस्य पदस्येत्य-नयोः परस्परानन्वितयोरन्तेनान्वयादिति भावः । **अभेदेनैवेति** । सम्बन्धा-न्तरसत्त्वे ऽपि विशेष्यविशेषणभावसम्बन्धेनेत्यर्थः । **शक्यमकर्तुमिति** । पदस्येत्यस्य क्वचिद्वैयधिकरण्येनान्वये ऽस्य तात्पर्यग्राहकत्वं भाष्ये उक्तम । तत्तु लक्ष्यानुसारिव्याख्यानादेव ज्ञापकं विना ऽपि सिद्ध-मित्यभिमानः ।

भत्वासम्भवादिति । सर्वनामस्थानत्वेनेति भावः । **समा-हारद्वन्द्वस्येति** । प्राण्यङ्गत्वात्कृतसमाहारद्वन्द्वस्य ककुद्दोःशब्दस्येत्यर्थः । **सुयोजम्**–दोःशब्दस्य पुंस्त्वे ऽपि सुनिर्वाहम । **न्याय्यम्** । अल्पाच्तरत्वेन दोःशब्दस्य द्वन्द्वे पूर्वनिपातापत्तेः । किं च तदन्ते आदेशो दुर्लभः । विशे-ष्यासन्निधानादिति भावः । **ककुद एकत्वमिति** । प्रकरणात् श्रुतौ तथा

द्वित्वं च न लभ्येत इति भावः ।

"तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः"

इति रघुः । तत्र दक्षिणं दोरिति उद्यम्येत्यनेन कर्मतया सम्बध्यते । दोषं तस्येति—

"दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणम्" ।

इति श्रीहर्षप्रयोगः । तत्र दोषं हस्तं दूषणं च भजतश्चापस्य गुणं मौर्वीमतिशयं च गृह्णन् इति सम्बन्धः । अमरव्याख्यातारस्तु–दोषशब्दं स्त्रियामपि स्वीकृत्य भागुरिमतेन टापि दोषेत्युक्त्वा–

"दोर्दोषा च भुजो बाहुः पाणिर्हस्तः करस्तथा" ॥

इति धनञ्जयनिघण्टुमुदाजह्रुः ।

द्वयोरह्नोर्भव इति । "तद्धितार्थ"इति समासः । कालाट्ठञ् । "द्विगोर्लुगनपत्ये"इति लुक् । "राजाहःसखिभ्यः"इति टच् । "अह्नोऽह्न एतेभ्यः" इत्यह्नादेशः । अह्नः साय इति । स्यतेर्घञि अवसानवचनः सायशब्दः । "संख्याविसाय–"इति ज्ञापकादेकदेशिसमासः ॥ इत्यदन्ताः ॥

हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाचकमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिदम् । कौमारास्तु–जहातीति हाहा इति क्रियाशब्दं वदन्तो विश्वपावद्रूपमाहुः । तन्मते प्रत्युदाहरणं तु 'अकारो वासुदेवः स्यात्' तेन सह वर्तन्त इति साः तान् सान् इति बोध्यम् ॥ इत्यादन्ताः ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ पुंसीति तु नोक्तम् । अमुना कुलेनेत्यत्र यथा स्यात् । न च नुमा रूपसिद्धिः । मुत्वस्यासिद्धत्वात् "इकोऽचि"इति नुमोऽप्राप्तेः । नादेशे तु नासिद्धत्वं "न मु ने"इति निषेधात् । न च "न मु ने"इति निषेधो नुम्येव अस्तु ने इत्यकारस्योच्चारणार्थत्वादिति

र्थकमेवेदमिति भावः । दक्षिणं तमुद्यम्य दोर्नामा निशाचर इत्यन्वयभ्रमवारणायाह—**तत्रेति** । **एकदेशिसमास इति** । तत्प्रत्याख्याने तु कर्मधारय इति बोध्यम् ।

जहातीति । हा इति शोकव्यञ्जकशब्दमित्यादिः ।

नुम्यप्यस्त्विति । अयं भावः–तन्त्रेण नाभावे नकारे च कार्ये तं प्रति अन्यं प्रति च, कृते च कार्यान्तरं प्रति मुभावो नासिद्ध इति तदर्थः । एतेन मुत्वस्यासिद्धत्वेनेनादेशे गुणे नुमादेरप्राप्तिरिति परास्तम् । नुम्येवास्त्विति पाठे एवकारोऽप्यर्थः । **उच्चारणार्थत्वादिति** । तन्त्रेणोच्चरिते द्वितीये नेशब्दे इत्यर्थः ।

वाच्यम् । अमुष्मै कुलायेत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः ।

अच्च घेः ॥ "इदुद्भ्याम्"इति "ङेः"इति "औत्"इति च पदत्रयमनुवर्तते इत्याशयेन व्याचष्टे—इदुद्भ्यामुत्तरस्येत्यादिना । घेरुत्तरस्येति तु नोक्तम् । सूत्रे "घेः"इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वात् । तन्त्रावृत्त्यादौ च प्रमाणाभावात् । "औत्"इति पूर्वसूत्रे इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरिति कृतसम्बन्धस्य त्यागायोगाच्च । औत्स्यादिति । अत्र व्याचख्युः—औतस्तित्त्वं स्वरितार्थम् । "न विभक्तौ" इतीत्त्वनिषेधस्तु न भवति अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं "च इदमस्थमुः"इति थमो मकारस्येत्संज्ञापरित्राणार्थादुदित्करणाल्लभ्यत इति तत्रैवोक्तमिति । तच्चिन्त्यम् । "न विभक्तौ"इति सूत्रे ङेरौतस्तकार उच्चारणार्थः नेत्संज्ञ इति स्वयमेवोक्तत्वेन पूर्वापरविरोधात् । युक्तं चोच्चारणार्थत्वं न तु स्वरितार्थत्वम् । "स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ"इत्यादौ स्वरितत्वादर्शनात् । "अ-

---

अमुष्मै इति । "न मु ने"इति सूत्रविषये पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तौ मुत्वे तस्य नकारविषये कस्यापि प्रत्यासिद्धत्वाभावेन विभक्त्यादेशं प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वास्य स्मैभावाताग्त्वेन नुमापत्तेः । आदिना अमू कुले अमुयोरिति तयोरेत्वस्याप्रवृत्तौ मुत्वे नुमि चानिष्टं स्पष्टमेव । "न मु टादेश"इति वार्तिकस्वारस्येन नादेश इत्येव तदर्थ उचित इत्यपि बोध्यम् ।

नेत्संज्ञ इति । इयमपि तदुक्तिश्चिन्त्या "तस्य लोप"इति सूत्रभाष्ये(१) उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वस्य स्पष्टमुक्तत्वात् । **स्वरितत्वादर्शनादिति** । नन्वौतः स्वरितत्वेऽपि नाभावित्यत्र स्वरितश्रवणमाशिशङ्कस्यानोदात्तेन "एकादेश

---

(१) 'तस्य लोपः' इति सूत्रे भाष्येऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे 'दिव औत्' इत्यादिषु आदेशानामनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमाशङ्कितम् । तत्र यदि तकारस्योच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञा न स्यात्तर्हि अनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वाशङ्काऽसङ्गता स्यादिति भावः ॥ उच्चारणार्थेष्वपि इत्संज्ञाप्रवृत्तेरेव 'अद्ड्डतरादिभ्य'इति सूत्रभाष्ये डित्वाभावेऽद्‌आदेशे कतर अद् इत्यवस्थायां पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपधत्वादिति समाहितं ननूच्चारणार्थत्वाश्रयणेनेति दिक् ।

वस्तुतस्तु उच्चारणार्थं इत्यस्य वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो न त्वन्यफलार्थं इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वेन 'दिव औत्'इति सूत्रे तकारस्यानेकाल्त्वसंपादनेन सर्वादेशताफलकत्वेनोच्चारणमात्रार्थकत्वाभावात्तत्सूत्रस्थभाष्येणोच्चारणार्थेष्वित्संज्ञाप्रवृत्तिर्लभ्यते । एवं 'अद्ड्डतर'इति सूत्रभाष्येऽपि अदादेशे डित्वाभावेऽकारस्य पूर्वसवर्णदीर्घसंपादनेनोच्चारणार्थत्वाभावादनुनासिकोपधत्वेन समाधानं युक्तमेवेति न तदपि भाष्यं प्रोक्तार्थे प्रमाणमिति बोध्यम् ।

त्"इति तपरत्वं तु बुद्धावित्यादावत्वे कृते स्त्रियां टाब् मा भूद् इत्येतदर्थमित्याहुः। तदपि चिन्त्यम्। तपरग्रहणाद्धि टापा सह दीर्घो मा भूत् टाप् तु स्यादेव। लक्षणद्वयबाधे मानाभावात्। अत एव "कृन्मेजन्तः" इति सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्विवरणे च सन्निपातपरिभाषया टाब् नेत्युक्तम्। टापा व्यवधाने हि आनन्तर्यविघातः स्यादिति। तस्माद् औत इव अतोऽपि तपरकरणमुच्चारणार्थमेवेत्यवधेयम्।

अनङ् सौ॥ सोर्डेत्येव सिद्धे अनङ्विधानमन्यतोऽपि स्यादिति ज्ञापनार्थम्। तेन उशनसः संबुद्धौ अनङ् सिद्ध्यतीति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। सोर्डेत्युक्ते हि "ऋदुशनस्"इत्युत्तरसूत्रेणापि डा स्यात्। ततश्च उशनेत्यत्र "सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ"इति दीर्घः स्यात्। पुरुदंसेत्यत्र "सान्तमहत" इति दीर्घः स्यात्। यद्वा संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वा अङ्गवृत्तपरि-

उदात्तेन"इत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न। वृत्तौ "अनुदात्तस्य"इत्यस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात्। शेषनिघातेनौकारस्वरितत्वमादायाग्निशब्दस्य सर्वानुदात्तत्वाच्च। स्वरितस्य तु नोदात्तपदेन ग्रहणं"उदात्तस्वरितयोः"इत्यादौ स्वरितग्रहणात्। उच्चारणार्थानामित्संज्ञकत्वे ऽपि 'प्रत्ययाप्रत्यययोः'इत्येव सिद्धे पुनः "तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्"इति वार्त्तिकेनौपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या नात्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरिति तत्त्वम्। आदेशेषु दकारस्थानिकचर्त्वनिष्पन्नतकारस्य सत्त्वेन दित्त्वात्तदप्राप्तेः। उच्चारणार्थ इत्यस्य च वर्णान्तरोच्चारणे मुखस्य क्लेशवारणार्थो नत्वन्यफलार्थ इत्यर्थः। अत एव भाष्ये औकारं डितमाश्रित्यादिति प्रत्याख्यातम्। न हि सदा तित्त्वमस्ति। न च डित्त्वे विंशतौ तिलोपापत्तिः। भाष्यप्रामाण्येन तस्य सप्तम्यामनभिधानादिति(१)दिक्। **आदिति**। अस्य यदपीत्यादिः। **दीर्घो मा भूदिति**। भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थत्वात्तपरत्वस्येति भावः। न च "ज्ञोऽविदर्थस्य" इति प्रकरणेन समासबाध इवानेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम्। "प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते" इति वार्त्तिकानुरोधेन तत्र तथा कल्पने ऽपीह तथा कल्पने मानाभावात्।

अनङ् सिद्ध्यतीति। वैकल्पिकत्वमात्रं तु वाचनिकमिति तद्भावः। संज्ञापूर्वक इत्यस्य भाष्यास्पृष्टत्वादाह—**अङ्गवृत्तेति**। इयमगतिकगतिः।

---

(१) दिगिति। दिगर्थस्तु 'टेर्डीति, तिर्विंशतेस्तद्धिते, नः, इति सूत्रन्यासेन, अथवा 'तिर्विंशतेर्डिति' इत्यस्मिन् डिति इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणेन 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण'इति परिभाषया डकारादौ प्रत्यये इत्यर्थेन तत्र दोषवारण सम्भवेनानभिधाने न मानमिति।

भाषया वा समाधानं बोध्यम् ।

हल्ङ्याब्भ्यो ॥ दीर्घादित्येतत् ङ्यापोरेव विशेषणं न तु हलोऽसंभवात् इत्याह—**दीर्घाविति** । **परमिति** । न त्विदं विहितविशेषणं या, सा, का इत्यादावव्याप्तेः । न च तत्र हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाहः । यः, स इत्यादावतिव्याप्तेः ! कर्तेत्यादावव्याप्तेश्चेति भावः । **हलिति** । तस्य च सुतिसीत्येवंरूपत्वमेकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । **लुप्यत इति** । यद्यपीह "लोपो व्योः" इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । तच्च तत्र भावसाधनं तथाऽपीह कर्मसाधनं हलिति प्रथमान्तेन सामानाधिकरण्यादिति भावः । दीर्घग्रहणं किम् अतिखट्वः, निष्कौशाम्बिः । ननु इह समस्तस्य ङ्याबन्तत्वं नास्ति । न च 'स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमो नास्ति' इति वाच्यम् । अनुपसर्जने हि तथा । इह तूपसर्जनत्वात् तदादिनियमोऽस्त्येव । सत्यम् । तथा ऽपि उत्तरपदस्य ङ्याबन्तत्वेन सोस्ततः परत्वानपायात् । नं हीदं विहितविशेषणमित्यवोचाम । अत एव बहुश्रेयसीत्यत्र सुलोपः ।

सोर्डेति न्यासे लाघवाभावश्च डित्त्वसामर्थ्याट्टिलोपकल्पने गौरवं च । तस्मादुशनसो ऽनङ् तद्वैकल्पिकत्वं च चिन्त्यमेव भाष्यानुक्तत्वादिति प्रामाणिकाः ।

चतीति । "तस्मादित्युत्तरस्य" इति जाग्रति विहितविशेषणासम्भवश्च शब्दार्थः । **एकदेशविकृतन्यायेनेति** स्थानिवत्त्वस्योपलक्षणमिदम् । अर्द्धाधिकविकारेण प्रत्यभिज्ञाभावाच्छिन्नपुच्छश्वदृष्टान्तमूलकन्यायस्यात्राप्राप्तिरिति(१) बोध्यम् । **प्रथमान्तेनेति** । यद्यपि "तस्मादित्युत्तरस्य" इत्युक्तेः षष्ठ्यन्ततापि सम्भवति तथा ऽपि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनापेक्षया ऽऽगन्तुकलोपशब्दे एवार्थान्तरकल्पनमुचितमिति भावः । ननु सुतिसीति प्रत्ययैः 'यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्युपस्थित्या तस्य हल्ङ्याब्भ्य इति विशेषणमिति हल्ङ्याबन्तात्तदादेः परस्येत्यर्थेन प्रकृत्याक्षेपादुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वात् च प्रकृतेर्ङ्याबन्तत्वाभावेन नात्र दोष इत्यत आह—**अत एवेति** । एतत्सिद्ध्यर्थं "येन विधिः" इति परिभाषया शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ ततः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोक्तं विशेष्यमादाय पुनस्तदन्तविधौ "टिड्ढाणञ्" इति सूत्रे ऽणन्तान्तादितिवद् ङ्याबन्तान्तादित्यर्थस्यावश्यकत्वेनात्र दोषः । मालेत्यादौ तु व्यपदेशि-

---

(१) वस्तुतस्त्वत्र तिस्योर्विषय इकारलोपेऽपि तकारसकाररूपावयवयोः अभवत्, अभवः इत्यादावर्थबोधकत्वेन दृष्टत्वात्प्राधान्यसत्वेनार्धाधिकविकारेऽपि प्रधानावयवोपलब्ध्या तन्न्यायप्रवृत्तिः सुलभैव ॥

स्यादेतत् । गङ्गीयतेः क्विप् । गङ्गीः । इहेकारस्य स्थानिवद्भावेनाप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चातिव्याप्तिरिति चेत् । सत्यम् । ङी ई, आ आप्, इति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानान्न कश्चिद्दोषः । सुतिसीति किम् । भेत्ता तासेस्तकारस्य लोपो मा भूत् । न चैवमपि अभैत्सीत् इत्यादौ सिचो लोपापत्तिः । सुतिभ्यां साहचर्येण विभक्तेरेव ग्रहणात् । अपृक्तं किम् । भिनत्ति छिनत्तीति प्रत्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । विशिष्टस्याहल्त्वात् । सुतिसीनां हलिति क्लिष्टं व्याख्यायातिप्रसङ्गापादनस्यानुचितत्वात् । यदप्याहुः—सुरां सुनोतीति सुरासुत् तमाचष्टे सुरासयति ततः क्विप् सुराः सुरासौ सुरासः । इह सुनोतेरवयवस्य सस्य लोपं व्यावर्तयितुं अपृक्तग्रहणमिति । तदपि न । परस्परसाहचर्येण सुतिसीनां विभक्तीनामेव ग्रहणात् । अन्यथा सिचो लोपापत्तेरुक्तत्वात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च । हल् किम् । विभेद ।

ननु प्रथमहल्ग्रहणं व्यर्थम् । हलन्तात्परेषां संयोगान्तलोपसम्भवात् । अत्राहुः—

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिध्यति ।
राज्ञु तेनैव लोपः स्याद्धलस्तस्माद्विधीयते ॥

तथा हि । गम्वेत्यत्र नलोपो न स्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । स्यादेतत् । संयोगान्तलोपो नासिद्धः । "न ङिसम्बुद्ध्योः" इति सूत्रे संबुद्धिग्रहणाज्ज्ञापकात् । न चैवं गोमानित्यादावपि नलोपापत्तिः ।

वद्भावेन सिद्धिरिति भावः । श्रविष्ठासु जातः श्रविष्ठ इत्यादौ ताद्धितलुकि स्त्रीप्रत्ययलुकि च प्रत्ययलक्षणेन टाबन्तत्वादतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणमित्यपि बोध्यम् ।

अतिव्याप्तिरिति । अस्य स्त्री ई देवदत्तस्य ई देवदत्तेरित्यादावपि सेति बोध्यम् । **प्रत्याख्यानादिति** । दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्चेत्यपि बोध्यम् । **सुरासयतीति** । न च "णौ चङि" इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन इदुदुपधेभ्यो णिज्नास्तीति सिद्धान्तात्कथमत्र णिजिति वाच्यम् । तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाभावकल्पनेनोपपत्तेः सर्वथा तदभावकल्पनमप्रामाणिकमित्यभिमानात् । **ग्रहणाच्चेति** । सावनुनासिकोकारपाठाच्चेत्यपि बोध्यम् । एवं चापृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । वस्तुतो गङ्गीः सुरा इत्यादेरभिधाने दृढं मानं चिन्त्यम् ।

ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वात् । यत्र हि नकारविभक्त्योरानन्तर्यन्तत्रैव सिद्धत्वं व्याख्यानात् । यत्त्वाहुः-हे ब्रह्मन्निति नपुंसकार्थत्वाद् नैतज्ज्ञापकमिति । तन्न । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावेन "संबुद्धौ वा नपुंसकानाम्-" इत्यस्यावश्यकतया च सम्बुद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासम्भवेनोक्तज्ञापकस्य सुस्थत्वात् । तस्मान्नलोपो न प्रयोजनमिति चेत् । इह तर्हि अभिनोऽत्रेत्यत्र रोरुत्वं न स्यात् । तदिदमुक्तं नलोपादिरिति । तथा अबिभर्भवान् इत्यत्र तिलोपो न स्यात् । "रात्सस्य" इति नियमात् ।

अत्रेदमवधेयम् । ङ्याब्ग्रहणं सोरेव विशेषणं न तु तिस्योः व्याख्यानात् । अस्मिन्नेव सूत्रे 'द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति' इति भाष्यं चेह प्रमाणम् । यदि हि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषणं स्यात् तर्हि कथं तिस्योर्ग्रहणस्याकर्तव्यतां ब्रूयात् । यत्तु ङ्याब्भ्यां तिस्योरसम्भव एवेति । तत्र ङ्यन्तादसंभव इति सत्यम् । आबन्तात्तु आचारक्विबन्ताल्लङः तिप्सिपौ स्त एव । अगङ्गात् अगङ्गाः ।

विभक्त्योरानन्तर्यमिति । एवं च विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वं ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम् । गोमानित्यादौ लक्ष्यभेदाद्वारं वारं संयोगान्तलोपः । **नपुंसकार्थत्वादिति** । "स्वमोः" इति हि तत्र लुगिति तत्र नलोपनिषेधायावश्यकत्वादिति भावः । **लुका लुप्ते इति** । "ङिसंबुद्ध्योः" इति सप्तमीति भावः । **आवश्यकतया चेति** । "ङिसंबुद्ध्योः" इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षे ऽपि विकल्पार्थमावश्यकतया चेत्यर्थः । यद्यपि 'वा नपुंसकानाम्' इत्येव भाष्ये पठितं संबुद्धिग्रहणं च सूत्रादेव संबध्यत इति तदर्थं तच्चरितार्थं तथा ऽप्यत्र पाठेनोक्तार्थज्ञापकता ऽपि । संबुद्धिग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति तु न भ्रमितव्यम् । सूत्रस्थङिग्रहणस्य "ङिसंबुद्ध्योरनुत्तर" इति(१)वार्त्तिकस्थसंबुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्याने ऽपि सूत्रस्थस्याप्रत्याख्यानादिति भावः ।

भाष्यमिति । 'यदि पुनरयमपृक्तलोपो संयोगान्तलोपो

---

(१) ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरेति, तत्र हि भाष्ये चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः इत्यादौ तथा हे राजन् वृन्दारक इति विग्रहे सम्बुद्ध्यन्तयोरेव समासे राजवृन्दारक इत्यादौ च निषेधो माभूदिति 'ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपदे' इति वार्तिकमवतारितम् । एतद्वार्तिकस्थङिग्रहणस्य 'भत्वात्तु ङिग्रहणानर्थक्यम्' इत्यनेन प्रत्याख्यानं कृतम् । 'उभयसंज्ञान्यपि च्छन्दांसि दृश्यन्त' इति प्रकृते भत्वमिति तदाशयः ।

इति यथा । न च शपा व्यवधानम् । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् । न च स्थानिवद्भावः । अपूर्वविधित्वात् ।

अत्रायं निष्कर्षः । ङ्यापः सोरित्येव सूत्रमुचितम् । न च सुराः सुरासौ इत्यादौ धातोः सकारे ऽतिप्रसङ्गः । ङ्याब्भ्यां साहचर्यात्, 'प्रत्ययाप्रत्यययोः'इति परिभाषया च प्रत्ययस्यैव सोर्ग्रहणात् । राजेत्यादौ नलोपस्तु "न ङिसंबुद्ध्योः"इति ज्ञापकेन साधित एव । किं चाभिनोऽत्रेति उत्वमपि सूपपादम् । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे'इति सिद्धकाण्डे पाठात् । हरिवो मेदिनं त्वेति यथा । अबिभर्भवान् इत्यत्रापि न दोषः । "रात्सस्य"इत्यत्र तकारस्यापि प्रश्लेषेण त्सस्येति च्छेदात् । ननु उखास्रदित्यादौ संयोगादिलोपः स्यादिति चेत् । न । दत्वे कृते तदप्राप्तेः । असिद्धं दत्वमिति

विज्ञायेत'इत्युपक्रम्य तद्भाष्यं प्रवृत्तम् । **पूर्वान्तत्वेनेति** । न चैवं बुद्धावित्यादौ संनिपातपरिभाषया टाबूनेति भाष्यविरोध इति वाच्यम् । दीर्घप्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि टाबुत्पत्तिकालिकानन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात् । अशास्त्रीयत्वात्संनिपातस्यान्तवद्भावेनातिदेष्टुमशक्यत्वाच्च । अत्राबन्तात्त्विति तुना ऽरुचिर्बोधिता । पञ्चमीसमासाश्रयणे स्थानिवद्भावोऽस्ति । अस्याभिधाने च न दृढं मानम् । आबन्तेभ्य आचारक्विबेव नास्ति "आतो धातोः"इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र वार्तिककृता 'आतोऽनाप' इत्युक्तमिति तद्बीजम् । आचारक्विबन्ताद्यङ्लुक्तु नास्त्येव । तेन कस्य स्त्री की कीशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो यङ्लुकि लङि अचेकेदित्यादौ ङ्यन्तादपि संभव इत्यपास्तम् । ईकाररूपत्वाभावाच्च ।

उत्वमपीति । अपिना पूर्वरूपम् । **रोरुत्वे इति** । कर्त्तव्ये कृते चेति शेषः । "न मु ने"इतिवत् । **हरिव इति** । हरिशब्दान्मतुपि "च्छन्दसीरः"इति वत्वे नुमि संयोगान्तलोपे "मतुवसोः"इति रुत्वे उत्वे गुणः । **छेदादिति** । कीर्त्तयतेः क्विब्विचावेव न स्तः, वृतेर्यङ्लुकि लङि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्ति । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यत्रैव भाष्योक्तेः । अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्यैव योग्यतेत्यर्थः(१) । प्रयुक्ताना-

---

(१) लक्षणस्याभावोऽलक्षणं अर्थाभावेऽव्ययीभावः, ततः लक्षणाभावस्य योग्यता यथाऽलक्षणमिति योग्यतारूपयथार्थेऽव्ययीभावस्तेन निरुक्तार्थलाभ इति भावः ।

चेन्न । सिद्धकाण्डे 'वस्वादिषु दत्वम्'इति पाठात् । नन्वपदान्तत्वाद् दत्वं न स्यादिति चेन्न । सावपि पदं भवतीति पक्षाश्रयणात् । तद्बीजन्तु "असर्वनामस्थाने यचि"इति च्छित्वा यजादौ सर्वनामस्थाने पदं नेति व्याख्यानम् ।

न चैवं राजेत्यादौ नलोपे कृते सौ रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम् । "इतोऽत्"इति सिद्धे "पथिमथि"इत्याकारविधानेन प्रथमं सुलोपस्य ज्ञापनाद् । ननु नैतज् ज्ञापकं संबुद्धौ चरितार्थत्वात् हे पन्थाः मन्थाः ऋभुक्षाः । तत्र हि दीर्घो "असंबुद्धौ"इति पर्युदस्तः, नलोपश्च निषिद्ध इति चेत् । एवं तर्हि नलोपात् प्राक् संयोगान्तलोप इत्यर्थे "न ङिसंबुद्ध्योः"इति सूत्रमेव ज्ञापकमस्तु । तथा हि—"ङिसंबुद्ध्योः"इति षष्ठी न तु सप्तमी ङेर्लुका लुप्ततया प्रत्ययलक्षणाभावात्, ङ्यन्तस्य च प्रातिपदिकस्येति सामानाधिकरण्येनान्वयः न च प्रथमं संयोगान्तलोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यते । तस्मात् ङ्यापः सोरिति न्यासे न किंचिद् बाधकम् । यदि तु 'वस्वादिषु दत्वम्'इति वार्तिकं प्रत्याख्यायते । अधातुग्रहणेनैवोखास्रदित्यादौ दीर्घाभावसिद्धेः । तर्हि हल्ङ्यापः सोरित्येव सूत्रमस्तु । यत्तु यथाश्रुतं सूत्रं प्राचा व्याख्यातम् ङ्यन्तादाबन्ताद्

मिदमन्वाख्यानमिति सिद्धान्तात् । **नेति व्याख्यानमिति** । उपपादितं चेदं रामशब्दान्ते ।

नलोपे कृते इति । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादिति भावः । **नलोपात्प्रागिति** । विभक्तिसंयोगान्तलोपस्य नलोपविषये ऽसिद्धत्वाभावज्ञापनद्वारेति शेषः । एतेन राजैधते चक्रयत्र राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धियणतुगादिकं न स्यात्संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् । किं च कर्त्र्येत्यादावेकमेव यणशास्त्रं पूर्वपरविषयभेदाद्भिन्नमिति शब्दपरविप्रतिषेधात्परयणादेश इति "अचः परस्मिन्"इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । विषयगतपौर्वापर्यस्य लक्षणे आरोप इति तदाशयस्तेन धीमानित्यादौ सुविषयसंयोगान्तलोपशास्त्रस्य तलोपविषये तत्र पूर्वस्मिन्नसिद्धत्वेन तलोपो न स्यादित्यपास्तम् । सावपि पदमिति पक्षे तु अदोषाच्च । आरोपे मानाभावाच्च । **षष्ठीति** । अत एव ङौ नलोपनिषेधः सार्थकस्तदाह— **ङेरिति** । न च "न लुमता"इति निषेधानित्यत्वान्न दोषः । तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात् । **संबुद्ध्यन्तेति** । संबुद्ध्यन्तप्रातिपदिकान्तनस्य लोपो नेत्यर्थः । **इति सूत्रमस्त्विति** । अत

दीर्घाच्चेति । तन्न । ङ्यापौ हि दीर्घौ न तु तदन्तमपि । न च दीर्घाद् ङ्यन्तादित्यादेर्दीर्घो यो ङी तदन्तादित्यादिरर्थो लभ्यते । दीर्घात् इति पञ्चम्या अनन्वयात् । समासे उपसर्जनयोर्ङ्यापोर्विशेषणायोगात् । उक्तं हि भाष्ये—"सविशेषणानां वृत्तिर्न" "वृत्तस्य वा विशेषणयोगो न" इति । एतेन अनदीसञ्ज्ञं ह्रस्वं इउवर्णान्तमित्यपि प्राचो वृत्तिः प्रत्युक्ता ।

सख्युरसंबुद्धौ ॥ इह "इतोऽत्सर्वनामस्थाने" इत्यतः "सर्वनामस्थाने" इत्यनुवर्तते तत् "असंबुद्धौ" इत्यनेन विशेष्यते । "गोतो णित्" इति सूत्राद् 'णि' दित्यनुवृत्तं तत्सामानाधिकरण्येन सप्तम्याः प्रथमा कल्प्यत इत्याह—सम्बुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानमिति । सख्युरसंबुद्धिरित्येव तु सूत्रं युक्तम् ।

ख्यत्यात्परस्य ॥ कृतयणादेशयोः खिखीशब्दयोरनुकरणं "ख्य" इति । एवं तितीशब्दयोः "त्य" इति । उभयत्राप्यकार उच्चारणार्थः । न तु मुख्याप-

---

एव सुपीरित्यादिसिद्धिः । अन्यथा पदान्ते संयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपापवादत्वात्तत्प्रवृत्तौ "र्वोः" इति दीर्घो न स्यात् "तिप्यनस्तेः" "सिपि धातोः" इति सूत्राभ्यां धातुसम्बन्धिपदान्तसस्य दत्वरुत्वविधायकाभ्यां, कसाहचर्येण च प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य सस्य पदान्ते संयोगादिलोपाप्रवृत्तिकल्पने तु न किं चिल्लाघवम् । किं च "न ङिसंबुद्ध्योः" इति सप्तम्येव युक्ता । ङिग्रहणाच्च "न लुमता" इत्यस्यैतद्विषये ऽनित्यत्वम् । एतन्मूलकमेव "वा नपुंसकानाम्" इति वार्त्तिकम् । एवं च ब्रह्मन्नाद्यर्थं संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकासम्भवः । अपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये 'तस्मादशक्यो हल्ङ्याप्भ्यो लोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् । न चेद्विज्ञायते द्विहल्ङ्याप्ग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्त्तव्यम्' इत्युक्तम् । इति सूत्रमित्युपलक्षणम् । हल्ङ्यापः सुतिसि हलिति सूत्रमस्त्वित्याशयात् । अत एवाबिभा राज्यमित्यादौ "ढ्लोप" इति दीर्घसिद्धिरिति दिक् । **दीर्घाच्चेति** । हलन्तादित्यपेक्षश्चकार इति तद्व्याख्यातारः । **न तु तदन्तमपीति** । तस्याज्झल्समुदायरूपत्वादिति भावः । **प्रत्युक्तेति** । इउवर्णान्तस्य ह्रस्वत्वासंभवादिउवर्णयोरेकदेशत्वेन तद्विशेषणासंभवाच्चेति भावः ।

युक्तमिति । "अनङ् सौ" इत्यत्र विभक्तिविपरिणामः कार्यः । "सर्वनामस्थाने" इत्यस्य "गोतो णित्" इत्यत्र प्रथमान्ततायाः क्लृप्तत्वान्न तन्निवृत्तिरित्यभिमानः ।

स्यादिशब्दैकदेशानुकरणमिदम् । "सख्युर्यः" "पत्युर्नः" । "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" । "आपत्यस्य च तद्धिते" इत्यादिनिर्देशात् इत्यभिमेत्याह—खितिशब्दाभ्यामित्यादि । परस्येतिग्रहणं "एकः पूर्वपरयोः" इत्यधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

औत् ॥ एतच्च नदीसंज्ञकेषु "इदुद्भ्याम्"इति पूर्वसूत्रेण बाध्यते । घिसंज्ञकेषु "अच्च घेः"इत्युत्तरसूत्रेण । तस्मात्संज्ञाद्वयशून्योऽस्य विषयः । नच तादृश उकारोऽस्ति । अत आह—उकारेति । यत्तु प्राचा घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिदुद्भ्यां परस्येत्युक्तम् । तन्न । तादृशोकारस्याप्रसिद्धेः । समुदायस्येति । न च पर्युदासे ऽपि पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्राहकत्वं शङ्क्यम् । विशेष्यासन्निधानात् । यत्त्विह ग्रहणवतेत्याद्युपन्यस्तं हरदत्तेन, यच्च ख्यत्यात्सूत्रे कैयटेन, तन्न तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् ।

गौणत्वे ऽपीति । अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः । तथा च "येन विधिः"इति सूत्रे परमसखायाविति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमिति कैयटः । तथा "द्वितीया श्रित"इति सूत्रे सोमसखेति प्रतीकमुपादाय बहुव्रीहित्वान्न समासान्त इति कैयटः । "मिदचोऽन्त्यात्"इति सूत्रे "तृज्वत्क्रोष्टुः" "स्त्रियां च"इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः ख्याधातौ माधवग्रन्थे च स्फुटमेतत् । 'अनुष्टुक्षो वरुण इन्द्रसखा' 'आग्नेया हि मरुत्सखा' 'तीव्रं सोमं पिबति गोसखायं' इत्यादिप्रयोगाश्चैवमेव सङ्गच्छन्ते । तत्र बहुव्रीहिप्रयुक्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य दर्शनेन गौणत्वात् । एतेन घिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा यस्य सुसखिरित्युदाहरन्तौ हरदत्तन्यासकारौ तदनुगामिनश्चान्ये उपेक्ष्याः ।

पतिः समास एव ॥ एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः । अन्यथा हि समासे पतिरेवेति सम्भाव्येत । "धात्वादेः"इत्यादिज्ञापकानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । अथ कथं—सीतायाः पतये नमः ॥ पराशरश्च—

विशेष्यासन्निधानादिति । शब्दस्वरूपं विशेष्यं त्वव्यावर्त्तकम् । किं च सत्यपि विशेष्ये सखिशब्दभिन्नान्तस्येत्येव स्यान्न तु सख्यन्तभिन्नस्येति । नञैकार्थीभावापन्नस्यान्यत्रान्वयायोगादिति भावः । **तस्य प्रत्ययविधीति** । एवं च हरदत्तानुरोधेनेदं सर्वमिति भावः । **तथा द्वितीयेति** । तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्नेति उपक्रम्योभयं खल्वपीष्यते सोमसखा गवांसख इति भाष्यम् । अन्त्ये "षष्ठ्या आक्रोश"इत्यलुक् ।

"नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ" इति ।

उच्यते । पतिरित्याख्यातः पतिः णौ टिलोपे "अच इः" इत्यौणादिक इः । अयं पतिशब्दः "पतिः समास एव" इत्यत्र न गृह्यते लाक्षणिकत्वात् । एतेन 'कृष्णस्य सखिरर्जुनः' इति भारतं 'सखिना वानरेन्द्रेण' इति रामायणं च व्याख्यातम् ।

बहुगण ॥ बहुगणौ प्रातिपदिके संख्यावाचके गृह्येते । न तु संघवैपुल्यवाचके अपि । संख्यायते अनयेति अन्वर्थसंज्ञाविधानात् । अत एव डतिरपि तद्धित एव गृह्यते । वतुना साहचर्याच्च । न तु पातेर्डतिः ।

षड्भ्यो लुक् ॥ षड्भ्यः परयोरिति । बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः । षडर्थगतसंख्याभिधायिनोरिति फलितोऽर्थः ।

संख्यावाचके इति । त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मविशेषवाचके इत्यर्थः । न तु बहुत्वं संख्या नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वस्य तत्राभावात् । अत एव भाष्ये 'यदयमसंख्यां संख्येत्याह' इत्युक्तम् । **संख्यायते ऽनयेति** । साक्षाद्, व्याप्यसंख्याद्वारा वेत्यर्थः । **अत एव** । बहुगणसाहचर्येण संख्यासम्बन्ध्यर्थप्रातिपादकस्य ग्रहणादेव ।

बहुवचनेति । अन्यथा षष इत्येव वदेत् । **अर्थप्राधान्येति** । षट्शब्देन षट्संज्ञकः शब्दस्तदर्थसंख्याश्रयश्चेत्युभयमपि विवक्षितम् । तेषां बहुत्वादिदं बहुवचनम् । तत्रार्थातपरत्वं स्वगतसंख्यानुवादकत्वरूपं गौणं तदाह—**षडर्थेति** । तेन गौणं न । इदं प्राचामनुरोधेन । 'षड्भ्य' इति बहुवचनं 'तिसृभ्य' इतिवत् । षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च । न हि सर्वत्र जातिनिर्देश एवोचितः । आचार्यशैली वा । षष्शब्दस्य बहुवचनान्तस्यैव संज्ञात्वाच्च । तस्मादिदं विहितविशेषणम् । परमपञ्चादीनामपि (१)संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन

---

(१) संख्याप्रकारकेति । न च राजान इत्यादौ राजन्शब्दस्य बहुत्वप्रकारकबहुत्वविशिष्टविशेष्यकबोधजनकत्वेन षट्संज्ञापत्तिरिति वाच्यम् संख्याप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वं संख्यावाचकत्वमिति विवक्षणेनादोषात् । नचैवं दण्डिन इव त्रयः इत्युपमितसमासे त्रिदण्डिन्शब्दस्य तादृशमुख्यविशेष्यकोपस्थितिजनकत्वेन तत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । यस्य संख्यावाचकत्वं वक्तव्यं तदन्तपर्याप्तप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतावती या विशेष्यता तन्निरूपितप्रकारताऽसमानाधिकरणा या संख्यानिष्ठप्रकारतानिरूपितसंख्येयनिष्ठविशेष्यता तत्प्रयोजकतापर्याप्त्याधिकरणत्वं संख्यावाचकत्वमिति स्वीकारेणादोषात् तथाच त्रिदण्डिन् इत्यत्र तादृशसंख्येयनिष्ठविशेष्यताप्रयोजकत्वं पर्याप्त्या त्रिशब्दे एव न तु त्रिदण्डिन्शब्दे इति न दोषः ।

प्रत्ययलोपे ॥ स्थानिवत्सूत्रेण सिद्धे नियमार्थमिदम् । प्रत्ययस्यासाधारणं यत्र रूपं प्रयोजकं तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति । न तु प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणमिति । तेन शोभना दृषदोऽस्य सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न । यद्वा । यत्र प्रत्ययः प्राधान्येनाश्रीयते तत्राल्विधित्वे ऽपि विध्यर्थमिदम् । तेन अतृणेडित्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विहित इम् लुगे ऽपि तस्मिन् भवति । 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति तु वर्णप्राधान्यविषयकम् । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र अव्

संख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येव । लोके गणनायां प्रसिद्धानामेव ग्रहणमित्यत्र न मानम् । उपसर्जने तु अतिक्रान्ताद्यर्थप्राधान्यं न तु संख्याया इति न दोषः । स्पष्टं चेदं "सर्वादीनि" इति सूत्रे भाष्ये इति तत्त्वम् ।

सिद्धे इति । "तृणह" इति सूत्रे 'अचि' 'न' इत्यनुवृत्त्या तृणहानीत्यादिव्यावृत्तौ 'हलि' इत्यननुवृत्त्या अतृणेडित्यस्य सिद्धिः । 'शास इत्' 'अङि' । अजादौ क्ङिति चेदङ्येवेति नियमेनाजादिव्यावृत्तौ तत्र हल्ग्रहणाकरणेन मित्रशीरित्यस्य सिद्धिरेवमन्यत्रापीति भावः । **प्रत्ययस्यासाधारणमिति** । इदं द्वितीयप्रत्यय-(१)ग्रहणेन लभ्यते । यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं तत्रैवेति नियमस्तु न । राजेत्यादौ पदत्वानापत्तेः । **दीर्घो नेति** । असो लुकः स्थानिवत्त्वेनासन्तत्वे ऽपीति शेषः । न चातुसाहचर्याच्छ्रूयमाणासन्त एव दीर्घ इति वाच्यम् । तदनित्यत्वस्याप्यनेन (२)ज्ञापनात् । **प्राधान्येनेति** । तत्त्वं च वर्णाविशेषणत्वरूपम् । एतच्च 'स्थानिवत्' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणमित्येतत्सामर्थ्याल्लब्धम् । **इमिति** । मित्रशीरित्यादौ हलादौ क्ङिति विधीयमानमित्वं च सिध्यतीत्यपि बोध्यम् । **वर्ण**-

(१) प्रत्ययलोपे तद्वत् इति न्यासेनैव सिद्धे द्वितीयप्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्ननिमित्तताककार्ये एव प्रत्ययलक्षणमिति लभ्यते तेन सुदृषत् प्रासाद इत्यत्र दीर्घे कर्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति । एवं 'प्रत्ययस्य लुक्' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणानुवृत्त्या सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययपर्याप्तस्थानिताकलोपे सतीत्यर्थो लभ्यते तेन आघ्नीयेत्यत्र सीयुटः सकारलोपे तस्य प्रत्ययलक्षणेन 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपो न भवति । इदमेवाद्यप्रत्ययग्रहणं ज्ञापकं प्रत्ययावयवेऽपि प्रत्ययत्वव्यवहारस्य । तेन 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यादौ न ग्रन्थाद्यनुपपत्तिः ।

(२) अनेन ज्ञापनादिति । वस्तुतस्तु यवमच्छकृद्राण्णिजन्तात् क्विपि णिलोपटिलोपयोस्ततः प्रथमैकवचने सौ परे तत्र अतोरपि अश्रूयमाणस्य सम्भवेन श्रूयमाणत्वधर्मेणातुसाहचर्यस्य ग्रहीतुमशक्यत्वमिति तत्परिभाषानित्यत्वस्यानेन ज्ञापनासम्भव इति दिक् ।

न । अस्मादिति । अत्र प्राचा अव्ययेत्यपि पठितं तत्तु अव्ययानां प्रायेण निर्लिङ्गत्वाद् अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गान्तराभावाच्चोपेक्षितम् । वस्तुतस्त्विति । अर्थप्राधान्यबोधकस्य बहुवचनस्याभावात् गौणत्वे ऽपि त्रयादेशो न्याय्यः अस्थ्याद्यनङ्वदिति भावः ।

अकारो वक्तव्य इति तथा च बहुत्वाभावे औडुलोमिशब्द

प्राधान्येति । वर्णस्य तत्त्वं च प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वमितराविशेषणत्वं च । अण् योऽकार इत्याद्यर्थके "टिड्ढाणञ्"इत्यादौ "इको यणचि"इत्यादौ च । तत्रान्त्यमुदाहरति–**तेनेति** । आद्योदाहरणं तु चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण् योऽकारस्तदन्तादिति विहितो ङीब् नेति बोध्यम् । न च गोहितमित्यत्र "न लुमता"इति निषेधः । लुप्तप्रत्ययनिमित्तकाङ्गोद्देश्य(१)ककार्ये एव तेन निषेधात् । अत एवोत्क्रामेत्यादौ "क्रमः परस्मैपदेषु"इति दीर्घसिद्धिः । परस्मैपदपरशिन्निरूपिताङ्गस्य तेन दीर्घविधानात् । "तस्मिन्"इति न्यासे ऽपि लुक्स्थानिभूतप्रत्ययाव्यवहितप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एव प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । यद्वेत्यादिनोक्तो वार्त्तिककृत्संमतः पक्षस्तत्फलानामन्यथासिद्ध्या भाष्यकृता दूषयित्वा नियमार्थत्वपक्ष उक्त इति दिक् ।

प्रायेणेति । विभक्तिप्रतिरूपकाणां लिङ्गयोगे ऽपि त्रिषु सारूप्याभाव इत्याशयः । **अर्थप्राधान्यबोधकस्येति** । अर्थप्राधान्य एव प्रवृत्तिबोधकस्येत्यर्थः । बहुवचनस्येत्युपलक्षणम । तद्बोधकाभावादित्यत्र तात्पर्यम् । गौणमुख्यन्यायस्तु पदकार्ये एव न प्रातिपदिककार्ये । किं चाप्रसिद्धत्वरूपस्य वा गौणलाक्षणिकत्वस्य वा गौणत्वस्य तत्र ग्रहणम् । न चायं तथा । इतराविशेषणत्वेन उपसर्जनत्वं तु न गौणत्वम् । अत एव प्रियतिसेत्यादौ तिस्रादयो भाष्यकृतोदाहृताः । **गौणत्वे ऽपीति** । उपसर्जनत्वे ऽपीत्यर्थः ।

---

(१) नचैवं परमत्रिपुत्र इत्यत्र आमः प्रत्ययलक्षणेन त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यात्, नह्यत्र त्रयादेशस्य आम्प्रत्ययनिमित्तकाङ्गसंज्ञावदुद्देश्यकत्वमस्ति परमत्रिशब्दस्याङ्गत्वात् केवलत्रिशब्दस्य चोद्देश्यत्वात् । एवं परमजरापुत्र इत्यादौ जरसादेशापत्तिश्चेति वाच्यम्–लुप्तप्रत्ययविशिष्टविषयताके प्रत्ययलक्षणं नेति सूत्रार्थस्य विवक्षणात् वैशिष्ट्यं च साक्षात्स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वं–स्वनिमित्तकाङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तधर्मेण साक्षात्परम्परया वाऽवच्छिन्नत्वमित्युभयसम्बन्धेन । तथा च त्रयादेशस्याङ्गाधिकारीयत्वेन त्रिशब्दान्ताङ्गावयवनिर्दिश्यमानस्य त्रयादेश इत्यर्थे अङ्गसंज्ञावत्पर्याप्तताद्दशाङ्गत्वरूपधर्मेण परम्परयावच्छिन्नोद्देश्यतायाः सत्त्वान्न दोषः, एवं परमजरापुत्र इत्यादावपि न दोषः ।

इकारान्तः । बहुत्वे तु अकारान्त उडुलोमशब्दो ऽन्य एव । तस्य च इकारान्तेषु व्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः । तथा चौडुलोमिशब्दस्य इदन्तस्य बहुत्वे अदन्तत्वमिति न भ्रमितव्यम् ।। इति इदन्ताः ।।

क्विदिति । तेन "आतो लोप इटि च"इत्यालोप इति भावः । यथीपप्यादय इति । यत्तु प्राचोक्तम् । एवं देवयज्यातिलक्ष्म्यादय इति । तन्न । देवान् यजत इति विग्रहे "इन्"इत्यौणादिकसूत्रेण ह्रस्वान्तस्यैव देवयजिशब्दस्योज्ज्वलदत्तादिभिः साधितत्वात् । "अग्नौ द्विजान्देवयजीन्निहन्म"इति भट्टिप्रयोगस्य ह्रस्वविषयकतयैव व्याख्यातत्वात् । न च यजेर्दीर्घे ईप्रत्ययः प्रतिपदोक्तोऽस्ति । बहुलग्रहणात्कल्प्यत इति चेद् भवेदेवं यद्यनन्यथासिद्धं कल्पकमुपलभ्येत । वेदे ऽपि ह्रस्व एव प्रयुज्यते । 'आयाजिं त्वा मनवे जातवेदसे' इति । अतिलक्ष्मीशब्दस्य तु नदीत्वाद्ध्रस्वे आडागमे नुटि आमि च कृते महदेव वैलक्षण्यमिति न वातप्रमीसाम्यम् । एतच्च मूले एव स्पष्टीभविष्यति । क्विबन्तेति । एतच्च 'माङ् माने शब्दे च'इति धातौ माधवग्रन्थे स्पष्टम् । बहुश्रेयसीति । "ईयसश्च" इति न कप् । नाप्युपसर्जनह्रस्वः । 'ईयसो बहुव्रीहेर्न'इति निषेधात् ।

यू स्त्र्याख्यौ ।। ईदूदन्ताविति । इह वर्णयोरेव संज्ञेत्यपि पक्षोऽस्ति । "आच्छीनद्योः"इति सूत्रस्वरसात् । तयोस्स्त्र्याख्यत्वं तु ङ्यादिषु स्वतः क्व चित् स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात् । शक्ति-

---

न भ्रमितव्यमिति । एतद्भ्रमनिवृत्त्यर्थमेवात्रास्य व्युत्पादनमिति भावः ।। **इतीदन्ताः** ।।

ह्रस्वविषयकतयैवेति । जयमङ्गलायामिति शेषः । **माङ् माने इति** "घुमास्था"इतीत्वविधायकसूत्रस्थं 'अवकारादौ'इति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातमिति ईत्वं सुलभम् । शंस्थाशब्दे तु भाष्यप्रयोगादेवेत्वाभावः । ततो विजेवेत्यन्ये । न च तेनेत्वेऽपि तस्यासिद्धत्वात्कथं यणिति वाच्यम् । क्वौ ईत्वं, विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति बोध्यम् । **न कबिति** । समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाभावस्य "ङ्याप्प्रातिपदिकात्"इति सूत्रे भाष्ये उक्तावप्यस्य तन्निषेधकत्वेनात्र प्रवृत्तिरस्त्येव । "गोस्त्रियोः"इति सूत्रे बहुश्रेयसीति भाष्योदाहरणादनन्तरस्येति न्यायं बाधित्वा "नद्यृतश्च"इत्यस्याप्ययं निषेध इति भावः ।

ङ्यादिष्विति । बहुवचनं प्रयोगभेदाभिप्रायेण । **शक्तीति** ।

पर्याप्त्यधिकरणत्वस्याविवक्षितत्वात् । तेन नद्यन्तादित्यादिव्यवहारो न विरुद्ध्यते । एवं घिसंज्ञायामपि इउवर्णौ तदन्तं वा घिसंज्ञि इति पक्षद्वयं बोध्यम् । वर्णसंज्ञापक्षे "असखि" इत्यस्य सखिभिन्नस्यावयव इत्यर्थः । न तु सखिशब्दावयवं वर्जयित्वेति । तेनातिसखिनेत्यादि निर्बाधमित्यवधेयम् । पूर्वमिति । वृत्तेः प्रागित्यर्थः । वक्तव्यमिति । संज्ञाया यथोद्देशप्रवृत्तौ न्यायसिद्धमिदं कार्यकालत्वे तु वाचनिकम् ।

अचि श्नु ॥ इह य्वोरिति धातोरेव विशेषणं न तु श्नुभ्रुवोरव्यभिचाराद् इत्याह–इवर्णोवर्णान्तधातोरिति । श्नुप्रभृतीनामिवर्णोवर्णयोरिति व्याख्याने तु इयङुवङोर्ङित्त्वं व्यर्थं वैयधिकरण्यं च दोषः । क्षिपति अद्युतत् दिदिवतुः ऊयतुः इत्यादौ चातिव्याप्तिः । तद्वारणाय इवर्णोवर्णयोरच्परत्वेन

स्त्रीत्वनिरूपितशक्तीत्यर्थः । तेन लक्ष्म्यादिशब्दसङ्ग्रहः । तदन्तसंज्ञापक्षे तु "शीनद्योः" इत्यादौ नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा । नद्यन्तादित्याद्यप्यतिलक्ष्म्याद्यर्थमावश्यकं लक्ष्मीशब्दे व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्वं बोध्यम् । **इउवर्णाविति** । अत एव 'घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन' इति सङ्गच्छते । **न त्वित्यादि** । इदं हरदत्तानुरोधेन । **न्यायसिद्धमिति** । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तनद्यन्ततयैव समुदाये तत्संज्ञत्वात्कार्यसिद्धिरिति भावः । **वाचनिकमिति** । स्त्रीत्वविशिष्टार्थमात्रबोधकस्यैव संज्ञेत्यभिमानेनेदम् । जहत्स्वार्थावृत्तित्वाभिमानेन वा । भाष्यकृता त्वजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टार्थबोधजनकत्वेन तस्य संज्ञायां कुमार्यै ब्राह्मणाय खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादौ क्विलुब्विषये आनुपूर्व्यैक्येन भेदाग्रहात्समासे **नद्यन्तत्वात्कार्यसिद्धिमाश्रित्य** प्रत्याख्यातमिदम् । 'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धम्" इति । तन्मात्रबोधकत्वानिवेशे न मानम् । यौगिकेषूत्तरपदे जहत्स्वार्थत्वाभावश्चेति तदाशयः । अवयवशब्देनात्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम् । अत एव क्यजाद्यन्ते न दोषः । तत्रापीच्छाविशेषणतया कुमारीशब्दादेर्नित्यस्त्रीलिङ्गार्थबोधकत्वात् ।

श्नुप्रभृतीनामिति । तदन्ताङ्गानामित्यर्थः । **दोष इति** । सामानाधिकरण्ये विशेषणविशेष्यभावमात्रम् । वैयधिकरण्ये तु भेदसम्बन्धः स चेति गौरवं दोष इत्यर्थः । **दिदिवतुरिति** । अत्र यणापत्तिस्तत्रापि तद्रीत्या वैयधिकरण्यात् । यदि यण्विधौ सामानाधिकरण्यमेव तदेयङ एवापत्तिः । न चैषु लोपेन निर्वाहः । प्रत्ययनिमित्तेयङादेरसिद्धत्वात् । अनित्यत्वात्तदभावेऽप्याह–**ऊयतुरिति** । **क्लिष्टतेति** । अजादिप्रत्ययस्याङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वा-

विशेषणे तु क्लिष्टतेति भावः । आन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भावः ।

एरनेकाचः ॥ "अचि श्नुधातु"इति सूत्रे द्वन्द्वनिर्देशे ऽपि धातुरेवेह संबध्यते । न तु श्नुभ्रुवौ । तयोरिवर्णासम्भवात् । धातुग्रहणं चावृत्त्या उभयोर्विशेषणं संयोगस्य चाङ्गस्य चेति व्याचष्टे—धात्ववयवसंयोगेत्यादि । तत्र धातुना संयोगस्य विशेषणादिह यण् उन्न्यौ उन्न्यः । अङ्गविशेषणन्तु हरिम् हरी हरीन् इत्यादिसिद्धये । यदि हि धातुना ऽङ्गं न विशेष्येत तर्हि इहापि प्रद्ध्यं प्रद्ध्य इत्यादाविव पूर्वरूपं पूर्वसवर्णदीर्घं च बाधित्वा यण् स्यात् । धात्ववयवसंयोगपूर्वको न भवति य इवर्णस्तदन्तत्वादङ्गस्य । वृश्चिकशब्दस्येति । भाष्यकृता हि बुद्धिपरिकल्पितमपायमाश्रित्य "भीत्रार्थानाम्"इति सूत्रं प्रत्याख्यातं ततश्च सम्बन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्येवेति भावः । सूत्रमतेऽप्याह । वृश्चिकसम्बन्धिनीति । अल्लोपयलोपाविति । न च परत्वात् "वेरपृक्तस्य"इति स्यादिति वाच्यम् । 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन'इति वार्त्तिककारोक्तेः । क्वौ लु-

---

दिति भावः । **उभयोर्विशेषणमिति** । व्याख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चैकदेशान्वये ऽपि सौत्रत्वाद् वृत्तिरिति भावः । **उन्नयाविति** । अत एव स्वरपूर्वा पदपूर्वा चोपधा यस्येवर्णस्य तस्य यणित्यर्थकं 'स्वरपदपूर्वोपधस्य'इति वार्त्तिकं सङ्गच्छते । उक्तोपायेन प्रत्याख्यातमित्यन्यत् । **तदन्तत्वादिति** । न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवेकार एव सम्भवेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तद्भिन्नस्यापि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम् । तन्त्रीरित्यादौ धात्ववयवसंयोगपूर्वस्याधात्ववयवस्यापि सम्भवात् । "परिमाणाख्यायाम्"इति सूत्रे भाष्ये 'अजपावपि संज्ञायामेव यथाजातीयक उत्सर्गस्तज्जातीयकेनापवादेनापि भवितव्यम्'इत्युक्तं तन्मूलकेन 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायेन तु न निर्वाहः । अङ्गांशे तदसम्बन्धे हरिमित्यादावपि तत्प्राप्त्या तेन येन नाप्राप्त्यभावेन तदपवादत्वस्यैवाभावात् । यद्यपि प्रत्यासत्त्या "इको गुणवृद्धी" इति निर्देशोपष्टब्धया धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणमिति हरिमित्यादौ न दोषस्तथा ऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये आवृत्तिरेवाश्रितेति दिक् । **सूत्रमते ऽपीति** । "भीत्रा"इति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमिति वैतण्डिकतया ये वदन्ति तत्सिद्धसूत्रमते ऽपीत्यर्थः । वस्तुतो भयहेतुरित्युक्त्या ऽस्य तृतीयाबाधकत्वं बोध्यम् । **न च परत्वादिति** । एवं च यलोपो दुर्लभ इति भावः । **वार्त्तिककारोक्तेरिति** । "लोपो व्योः"इति

समिति। नपुंसके भावे क्तः। क्वौ लोप इत्यर्थः। इदं सर्वं कुमारीमिच्छन् कुमारीत्यत्रापि बोध्यम्। अनन्यतयेति। गौणत्वे ऽपि अनङ्णित्त्वयोः प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। दीर्घस्यापीति। एतदर्थं कृतयणादेशनिर्देश इति भावः। नन्वतिसखेः भूपतेः इति गुणविषये व्यावर्तयितुं यणा निर्देश इति चेत्। अस्त्वेवम्। तथा ऽपि दीर्घे प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्। न हि ह्रस्वेषु भाव्यं न दीर्घेष्वित्यत्र प्रमाणमस्ति। सौत्रस्य विकृतनिर्देशस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्युभयवारकत्वेन तत्सारवत्त्वलाभेन तथैवौचित्यात्। भाष्यारूढत्वाच्च। यत्तु प्राचा वेति केचित् इत्युक्त्वा सख्युः इत्याद्युक्तम्। यच्च तद्व्याख्यातृभिरुभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमित्युक्तम्। यच्चात्रोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—

सख्युः पत्युः प्रसिद्ध्यै यत् ख्यत्यादित्याह पाणिनिः।
साधारणं तन्मन्वानाः सुख्युः सुत्युः सुखीः सुतीः॥
सुखीयतिसुतीयत्योर्यौ क्विबन्तौ तयोर्विदुः।
निष्ठादेशस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाल्लून्युरादिकम्॥
सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात्।

इति विचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनं कृतं तदेतत्सकलं भाष्यकैयटापर्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वन्तु। शुष्किय इति

सूत्रे 'क्वावुपसंख्यानम्'इति वार्तिकम्। तस्यापूर्वत्वापेक्षया क्वौ यथा लोपे दुर्लभ इष्टसिद्धिर्भवति तथा वक्तव्यमित्यर्थः। सा च पूर्वविप्रतिषेधेनेत्याशयेनैवमुक्तमिति बोध्यम्। **गौणत्वे ऽपीति**। इच्छाकर्तृरूपार्थे प्रत्युपसर्जनत्वे ऽपीति। **कृतयणेति**। अन्यथा ख्यित्तः परस्येत्येव वदेदिति भावः। **गुणविषये इति**। प्रकृतिप्रत्ययापेक्षगुणापेक्षया तदवयवमात्रापेक्षस्यान्तरङ्गत्वेन ततः पूर्वं प्रवृत्तिः स्यादिति भावः। **दुर्वारत्वादिति**। तदर्थं कृतस्यान्यसङ्ग्राहकत्वे ऽपि बाधकाभावादिति भावः। **विकृतनिर्देशस्येति**। यकारान्तानुकरणनिर्देशस्येत्यर्थः। अकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः। **साधारणमिति**। ह्रस्वदीर्घसाधारणमित्यर्थः। **विदांकुर्वन्त्विति**। भाष्ये ऽस्यार्थस्यास्पृष्टत्वादिति भावः। **अतिरभसादिति**। संयोगपूर्वकत्वेन यणो दुर्लभत्वादिति भावः। इयङ्यतो लोपस्याभीयासिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वात्॥

इतीदन्ताः॥

नियमार्थमिति। फलतः मयोगनियमार्थमित्यर्थः। **तृतीयान्तादिति**।

यत्तु शुष्क्युः, पक्व्युः, शुष्क्यः, पक्व्य, इत्युदाजह्रुः । भाष्ये स्थितमिति चोपसंजह्रुः । तदतिरभसात् ॥ इति ईदन्ताः ॥

तृज्वत् क्रोष्टुः ॥ क्रुश आह्वाने । अस्मात् 'सितनि' इति तुनप्रत्यये क्रोष्टुशब्दः, तृचि तु क्रोष्टृशब्दः । द्वावपि सृगालवाचिनौ । तत्राविशेषेण द्वयोः प्रयोगे प्राप्ते सर्वनामस्थाने स्त्रियां च तृजन्त एव । तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तु तुन्नन्त एवेति नियमार्थं त्रिसूत्री आरभ्यते । क्रोष्टुरिति तुन्नन्तात् प्रथमा । तृज्वदिति तृतीयान्ताद्वतिः । निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्यरूपार्थविषयकत्वेनातिदेशस्य षड्विधत्वे ऽपि प्राधान्यादिह रूपमेवातिदिश्यते । तच्च न पचादेर्यस्य कस्य चित् । किं तु क्रुशेरेव उपस्थितत्वादर्थत आन्तर्याच्चेत्यभिप्रेत्य फलितमाह--क्रोष्टुशब्दस्थाने इति । नियमार्थमिति । अन्येषां संज्ञाशब्दानां मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । क्रोष्टेति । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च "सर्वनामस्थाने च" इत्यनेन यद्यपि लभ्यते तथापि परत्वात् "अप्तृन्" इत्येव न्याय्यः । कृते ऽप्य-

---

तृजन्तेन तुल्यं रूपं लभत इत्यर्थः । **निमित्तेत्यादि** । "पूर्ववत्सन" "आद्यन्तवत्" "सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्" इत्याद्यत्रयस्योदाहरणं तत्र तृजन्तत्वरूपनिमित्तस्य तद्व्यवहारस्य वा ऽतिदेशे आहत्य तृच्शब्दं समुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापत्तौ जसि गुणाद्यादेशयोस्तृजन्तोद्देश्यकौ "अप्तृन्" इति दीर्घ एव स्यात् । स्वौजसादिषु चानङ्गुणौ न स्याताम् । न चोत्तरसूत्रद्वयेन सामर्थ्यात् "अप्तृन्" इत्यत्र क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावाद्येनापि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्सामर्थ्येन रूपातिदेशस्यैव ज्ञापयितुं युक्तत्वात् । तदात्म्यातिदेशस्त्वसम्भवी सह प्रयोगाभावात् । शास्त्रकार्यातिदेशावपि न तुन्नन्तस्याद्युदात्ततया तृज्वद्भावेनोकारस्य रेफरूपयणादेशे ऽपि तस्योदात्तस्थानिकयणो ऽभावेन "उदात्तयणो हल्पूर्वात्" इति स्वरानापत्तेः । अर्थातिदेशस्त्वसम्भवी तयोरैक्यस्य स्वत एव सत्त्वाच्च । **षड्विधत्वे ऽपीति** । अर्थातिदेशासम्भवं मत्वेदम् । युक्त्यन्तरमाह–**प्राधान्यादिति** । **रूपमिति** । तच्च 'तृज्वत्' इत्यत्र ऋकारस्योपस्थित्या तद्विशिष्टं क्रोष्टृ इति । तच्च तृज्वदिति चकारोच्चारणसामर्थ्यादन्तोदात्तस्वरविशिष्टमिति ऋकारस्योदात्तत्वात् 'उदात्तयण' इत्यादिस्वरसिद्धिरिति बोध्यम् । **संज्ञाशब्दानामिति** । उणादिव्युत्पन्नानामिति शेषः । अतो धातृशब्दस्य दीर्घो भवत्येव । **परत्वादिति** । इदमग्रिमं च कार्यैक्ये ऽसम्भवाभावे विप्रतिषेध इत्यभिमानेन । यद्वा परत्वादुत्कृष्टत्वात् विशेषविहितत्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः ।

नङि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन तृज्वत्त्वात् । अन्यथा गुणे कृतेऽपि दीर्घो न स्यादिति भावः ।

रात्सस्य ॥ इह तकारोऽपि प्रश्लिष्यत इति पक्षान्तरम् । तेन हल्ङ्याब्भ्यादिसूत्रस्थाने ङ्यापः सोरिति निष्कर्षे अविभर्भवानित्यादि सिद्ध्यति । अजर्घर्त् इत्यत्र तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात् तलोपो न । ननु कीर्तयतेः क्विपि कीर्त् इह स्यादिति चेन्न । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति भाष्यम् । एतेनानर्वर्त् इति व्याख्यातम् । परत्वादिति । न च नुण्नित्य इति वाच्यम् । तृज्वद्भावे कृते सन्निपातपरिभाषया नुटो दुर्लभत्वादिति भावः । नुमचिरेति । ननु रेण स्वविषये प्रायं सर्वं बाध्यम् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । तथा च वक्ष्यते । 'गुणदीर्घोत्वानामपवाद' इति । एवं चाविशेषाद् नुडप्यनेन बाध्यः । तत्कथं विप्रतिषेधः । उत्सर्गापवादयोस्तदयोगादिति चेत्सत्यम् । अत एव तदंशे विप्रतिषेधं दूषयित्वा "न तिसृचतसृ" इति ज्ञापकाद् नुडिति भाष्यकृतोक्तमिति सन्तोष्टव्यम् ॥ इत्यृदन्ताः ॥

हूहूरिति । अव्युत्पन्ना संज्ञेयम् । अतिचमूशब्दे त्विति । 'प्रथमलिङ्गग्रहणं च' इत्युक्तेः । तथा च एवमतिचम्वादय इति प्राचो ग्रन्थो भाष्यविरुद्ध इति भावः ।

निष्कर्षेति । अस्य पूर्वपक्षिण इति शेषः । **यथालक्षणमिति** । अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्य योग्यतेत्यर्थः । **बाध्यसामान्यचिन्तेति** । सा च तृज्वत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । एवं च 'अचि र' इति सूत्रस्थं 'अचि रादेशे जस्युपसंख्यानं गुणपरत्वात्' इति वार्तिकं बाध्यविशेषचिन्ताभिमानेन प्रवृत्तमिति भावः । एतेन तद्वार्तिकबलाज्जसोऽन्यत्र प्रियतिसरमित्यादौ गुणं कल्पयन्तः परास्ताः । तृज्वत्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । "मपर्यन्तस्य" इति सूत्रस्थप्रियतिस्रावित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अनेन---रेण । **विप्रतिषेध इति** । अचि रेणेत्यर्थः । **दूषयित्वेति** । यद्यपि "न तिसृ" इति ज्ञापकेन तदपवादत्वाभावकल्पनया विप्रतिषेध उपपद्यते । तथापि ज्ञापकानुसरणस्यावश्यकत्वेनैव तं दूषयित्वेत्यर्थः । इदं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये । **सन्तोष्टव्यमिति** । स्वतिक्षोदस्तदंशे वार्त्तिके न कार्य इति भावः ।

दशपादीति । अत्रारुचिबीजं तु नुन्निपातनं व्यर्थम् । न च परसवर्णाभावार्थमुभयनिपातनम् । नुम्येव निपात्ये ऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्येनैव तदभावसिद्धेरिति । एवं चायमूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणा भाव्यमिति

वर्षाभ्वश्च ॥ वर्षाभूशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात् स्त्रीलिङ्गप्रकरण एव एतत्सूत्रं वक्तुं युक्तम् । पुंल्लिङ्गे तु क्रियाशब्दाभिप्रायेण कथं चिद्योज्यमिति व्याचख्युः । तद्भ्रमसात् । दर्दुरे हि पुल्लिङ्गोऽयम्—

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।

इत्यमरोक्तेः । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषितत्वात् ।

भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमान् ॥

इति यादवकोशाच्च । दर्दुरे षण्डीति पाठान्तरम् । षण्डीति पुंल्लिङ्गस्य प्राचां संज्ञा । दृभतीति । दृभी ग्रन्थे तुदादिः । व्युत्पादित इति । यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन दृम्फूरिति पवर्गद्वितीयं पठित्वा दृम्फेर्नलोपाभावो निपात्यते इति व्याख्यातं तथाऽपि वृत्त्यन्तरेषु दृभी ग्रन्थ इत्यस्मात् डूप्रत्यये नुमागमो निपात्यत इत्युक्तम् । एतच्च माधवग्रन्थे स्पष्टम् । दशपादीवृत्तौ तु दृभेर्नं दृम्भूः । नुमागमोऽनुस्वारश्च निपात्यते इत्युक्तम् । अयमूकारो न धातोरिति नुवङो ऽप्रसङ्गात् "इको यणचि" इति यण् । स च "अमि पूर्वः" "प्रथमयोः पूर्वसवर्णः" इत्याभ्यां बाध्यत इत्याशयेनोदाहरति—दृम्भूमित्यादि । न चेह 'दृन्कर' इति यण् शङ्क्यः । तत्र अर्थवत एव ग्रहणात् । अस्य तु दृन्शब्दस्य भूशब्दस्य च अनर्थकत्वादिति भावः । एवं चायं हूहूवदिति फलितम् । श्रीपतिमतेनाह—दृन्निति । माधवस्तु—'अन्दूदृम्भू' इत्यादिसूत्रेण दृक्शब्दे उपपदे कूप्रत्ययः । उपपदस्य दृन्नादेशश्च निपात्यत इत्याह । दृन्भूरिति तरुः सर्पजातिभेद इति के चित् । कपिरित्यन्ये । दृन्करेति । अत्र दृन्निति नान्तपाठो मुख्यः । मान्तपाठोऽपि केषां चित् । वक्तव्य इति । "वर्षाभ्वश्च" इति चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्तं च भाष्यवार्त्तिकबलान्निर्णयमिति भावः । तथा च वर्षाभ्वश्चेति वार्त्तिकं व्याख्याय भाष्यकार आह—अत्यल्पमिदमुच्यते, वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्य-

---

दृन्पूर्वकभूप्रकृतिकदृन्भूशब्देन सह न रूपविशेष इति माधवाश्चिन्त्यः । **निपात्यत इति** । एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन भूत्वमिति भावः । **वार्त्तिकमिति** । एतेन भाष्ये पूर्वग्रहणं व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वर्षाद्भूरित्यादावपि यणिति परास्तम् । सूत्रवार्त्तिकानुरोधेन पूर्वग्रहणस्य परिभाषाप्राप्तार्थानुवादत्वौचित्यात् । **उपेक्ष्यमिति** । काराभूरित्यत्र काराशब्दः करोतेर्ण्यन्ताद्भिदाद्यङि निष्पन्नो बन्धनगृहवाचकस्तस्य टापा सहैकादेशस्य पूर्वान्तत्वे ऽपि वार्त्तिके ग्रहणं न, प्रसिद्धत्वेन ह्रस्वपाठैकवाक्यतया च हस्तवाचकस्यैव ग्रहणादिति भावः ।

मिति । वामनेन तु दन्शब्दो न पठित एव । एवं स्थिते यत्प्राचा दृक्कारेति पठितं, यच्च तत्पौत्रेण महाभाष्यकारवचनमर्थतोऽनुवदति इत्युक्तम् । यच्चान्यैर्वार्त्तिकेन पूरितमर्थमुदाहरतीत्यवतारितं, तत्सर्वं रभसकृतमेव । न च भाष्येऽपि दृगित्येव पाठ इति भ्रमितव्यम् । अन्दूदन्भू इति निपातित इति माधवग्रन्थेन कैयटादिग्रन्थैश्च विरोधापत्तेरिति यत्किंचिदेतत् । दीर्घपाठे इति । अयं च भाष्यवृत्त्यादिबहुग्रन्थसंमतः पाठः । अनुस्मृतौ तु ह्रस्वः पठ्यते । यत्तु तद्विवृतावुक्तम् । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् कारपूर्वस्यापि सिद्धमिति । तन्न । तथाप्यण्प्रत्ययविशिष्टस्यान्यत्वात् । न ह्यण्प्रत्ययोऽपि विकारः । तस्माद्ध्रस्वपाठे कारपूर्वकस्य उवङेव । तथा दीर्घपाठे करपूर्वस्य उवङिति विवेकः । स्वयम्भूशब्दवदिति । प्राचा तु दृग्भूकाराभूशब्दौ वर्षाभूशब्दवदुदाहृतौ । तन्निर्मूलत्वादुपेक्ष्यमिति भावः ॥ इत्यूदन्ताः ॥

नृ च ॥ इह "छन्दस्युभयथा" इति सूत्रात् 'उभयथा' इत्यनुवर्तते । 'छन्दसि' इति तु निवृत्तम् । तेन 'चिन्ताजर्जरचेतसां बत नृणां का नाम शान्तेः कथा' 'नृणामेको गम्यस्त्वमसि' इत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । केचित्तु 'छन्दसि' इत्यनुवर्त्तयन्ति । तदयुक्तम् । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे 'नृ च' इति सूत्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यदपि पूर्वसूत्रे 'तिसृचतसृ' इत्यनुवर्तयन्ति । तदप्ययुक्तम् । अविशेषेण विकल्पदर्शनात् तथा च धाता धातॄणामिति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते । बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक् ॥ इत्यृदन्ताः ॥

ओतो णिदिति वाच्यमिति । गोत इत्यपहाय ओत इति वाच्यमित्यर्थः । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धौ सत्यामात्वं न स्यादित्याशङ्क्य निरवकाशतया आत्वेन वृद्धिर्बाध्यत इति "औतोऽम्शसोः" इति सूत्रे भाष्यकृतोक्तम् । कैयटोऽपि तत्रेत्थमाह—ओत इति सूत्रे पाठ्यम् । गोत इत्योकारोपलक्षणतया वा व्याख्येयमिति । वृत्त्यादिग्रन्थेष्वप्येवमेव स्थितम् । स्मृतौरिति । यत्त्वाहुः—गोशब्देन औणादिकेन सादृश्याद् द्योशब्द एव लक्ष्यते । न त्वोकारान्तमात्रम् । तेन स्मृतोः स्मृतवौ स्मृतव इत्येव भवतीति । तन्नाप्यविरुद्धम् । गोद्योभ्यामेव परस्य णित्वाभ्युपगमे हि 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्वस्य स्मृतामित्यादिरवकाशः स्यात् । तथा च गामित्यत्र परत्वाद्वृद्धेर्दुर्वारतया उदाहृतभाष्योक्तमात्वस्य निरवकाशत्वं च बाधकत्वं न सङ्गच्छेतेति

इत्यपहायेति । एतदवयवगकारमपहायेत्यर्थः । **इत्योकारोपलक्षणतयेति** । तपरकरणेन गस्याविवक्षितत्वलाभादिति भावः । **निरवकाश-**

दिक् ॥ इत्योदन्ताः ॥

रायो हलि । 'अर्थरैविभवा अपि'इत्यमरात्पुंस्त्वम् । सं राया भूयसा सृजेत्यादिप्रयोगाच्च । 'रा यि छान्दस'इति भाष्यम् । तच्च क्यजन्तस्य रैशब्दस्य छान्दसत्वपरं न तु केवलस्यापीति 'वान्तो यि'इति सूत्रे कैयटः । केवलोऽपि च्छान्दस इति पक्षान्तरं स एवाह । इत्यैदन्ताः ।

'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः'इत्यमरः । एवं जनानवतीति जनौः । 'ज्वरत्वर'इत्यूठ् । 'एत्येधति'इति वृद्धिः । जनावौ जनाव इत्यादि ॥

॥ इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

त्वं चेति । चो हेतौ । यतो निरवकाशत्वमतो बाधकत्वमित्युक्तं न सङ्गच्छेतेत्यर्थः । **अमरात्पुंस्त्वमिति** । भिन्नलिङ्गानां न द्वन्द्व इति तेन परिभाषणादिति भावः । **भाष्यमिति** । स्थाने ऽन्तरतमसूत्रे इति भावः । **क्यजन्तस्येति** । राः रैशब्दो यि यकारादिप्रत्ययान्तश्छान्दस इति भाष्याक्षरार्थः । यकारेण यकारादिः प्रत्ययो लक्ष्यते । इकार उच्चारणार्थः । प्रायेण विसर्गरहित एव पाठः । तदा यादौ प्रत्यये इत्यर्थ इति भावः । **न त्विति** । अत एव रायमिच्छतीति विग्रहप्रदर्शनपरभाष्यं सङ्गच्छते न हि विग्रहश्छन्दः । अत एव रायि आशा राय्याशा इति "अचः परस्मिन्"इत्यत्र भाष्ये प्रयुक्तमिति भावः । **पक्षान्तरमिति** । अत्रारुचिबीजं स्पष्टमेव ॥

॥ इत्यजन्ताः पुँल्लिङ्गाः ॥

अथ अजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वात् स्वादयः । यत्तु आबन्तत्वादिति । यच्च व्याचख्युः—प्रत्ययान्तत्वादप्रातिपदिकत्वे ऽपि पृथक् ङ्याप्पोर्ग्रहणात् इत्यर्थ इति । तन्न । ङ्याब्ग्रहणस्यान्यार्थतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । एङ्ह्रस्वादिति । परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाच्च "सम्बुद्धौ च" इत्येत्वे कृते हल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोति । स्थानिवद्भावादाप्त्वे ऽप्याकाररूपत्वाभावात् । आआबित्याकारं प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानात् । यथाश्रुते ऽपि "एङ्ह्रस्वात्"इति लोपस्यैव परत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः ।

याडापः ॥ यद्यपि यडित्येवोचितं न च "अतो गुणे"इति पररूपापत्तिः । अकारोच्चारणसामर्थ्येनैव तद्बाधात् । तथा ऽप्युच्चारणार्थोऽकार इति सम्भाव्येत । अतः स्पष्टार्थं याट् कृतः । वृद्धिरेचीति । यत्तु

लिङ्गविशिष्टेति । तया परिभाषया प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्य(१)धर्माणां विशिष्टे बोधनेन तया प्रातिपदिकत्वादित्यर्थः । ध्वनितं चेदं "बहुव्रीहेरूधस"इत्यत्र भाष्ये(२) । **परत्वादिति** । असम्बुद्धौ हल्ङ्यादिलोपश्चरितार्थः । कृते लोपे एत्वं सावकाशमित्यभिमानः । ननु 'सत्यपि सम्भवे बाधनम्'इति न्यायविरोधो ऽत आह—**प्रतिपदोक्तत्वाच्चेति** । अपवादत्वाच्चेत्यर्थः । **यथाश्रुते ऽपीति** । आकारप्रश्लेषाभावेऽपीत्यर्थः । **परत्वेनेति** । यौगपद्यसंभवे ऽपि विप्रतिषेध इत्यभिमानेनेदम् ।

---

(१) तद्व्याप्यधर्मेति । कुम्भशब्दत्वादीनामित्यर्थः । नन्वेवं 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति ज्ञापकासङ्गतिः कुमारशब्दत्वस्य कुमारक्रीडायाम् इतिघातावपि सत्त्वेन प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वस्य कुमारशब्दत्वेऽभावात् । नच समर्थकुमारशब्दत्वं प्रातिपदिकत्वव्याप्यं भवत्येवेति वाच्यम् । अदन्तप्रातिपदिकत्वादेरपि प्रातिपदिकत्वव्याप्यत्वेनानया खट्वाशब्देऽतिदेशेन 'अत इञ्' इति इञ्प्रत्ययापत्तेः, इति चेन्न । पदप्रतिपाद्यस्य प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मस्य ग्रहणात्, तथाच अदन्तप्रातिपदिकत्वस्यानेकपदरूपवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन, कुमारपदस्य समर्थकुमारप्रकृतिके लक्षणया समर्थकुमारत्वस्य च पदप्रतिपाद्यत्वेनादोषात् ।

(२) भाष्य इति । तत्रहि 'नद्यृतश्च' इत्यस्य नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थे कुण्डोध्नीत्यत्र कबापत्तिरुद्भाविता, एतत्परिभाषाभावे तु ङ्यन्तस्य बहुव्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अस्मादेव भाष्यादेतत्परिभाषायाः प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मातिदेशकत्वम् । 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' इति सूत्रे भाष्ये अनया परिभाषया ङ्याब्ग्रहणवैयर्थ्यस्य शङ्कितत्वात्प्रातिपदिकत्वरूपधर्मोऽप्यनयाऽतिदिश्यते इति बोध्यम् ।

प्राचा "आटश्च"इत्युदाहृतम् । तन्न । याट्स्याग्रष्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेनेह आटोऽभावात् ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । अत्र वदन्ति—सर्वनाम्नोऽसुङ् चेत्येव सूत्र्यताम् । एवं च याटि परे ङित्त्वादन्त्यादेशे असुङि सर्वस्या इत्यादि सिद्धम् । स्याट्करणे ह्रस्वविधाने च प्रयोजनं चिन्त्यमिति । अत्रेयं चिन्ता । असुङ् चेत्युक्ते ऽमुष्यै इत्यादि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु आमि सर्वनाम्नः सुट् याटो ह्रस्वश्चेति सूत्रयितुं यु-

आटश्चेत्युदाहृतमिति । समुदायावयवयोः संनिधाने ऽनुबन्ध उभयोपकारकः । न चायमनर्थकः । आटोऽर्थवतः क्वाप्यभावादिति तदाशयः । इहाटोऽभावादिति । अयं भावः सानुबन्धकनिर्देशेषु प्रायोगिकरूपासम्भवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति घसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उपदेशे च तेषामित्संज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेव प्रदेशेषु भानमिति टकारेत्संज्ञकाकारस्येत्याद्रिक्रमेणार्थः । "क्तक्तवतू निष्ठा"इति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् । पाणिनेश्च तत्र तत्र विशिष्टोपदेशे तात्पर्येण तत्प्रयुक्तेत्संज्ञकेन तस्यैव टित्त्वादिव्यवहारो नावयवस्य तदुपदेशे तात्पर्याभावात् । एतेनौपदेशिकस्याच्परत्वाभावेन न वृद्धिप्राप्तिः नेष्यते च तत्र वृद्धिः । प्रयोगे तु नाडिति "आटश्च"इत्यसङ्गतमित्यपास्तमिति ।

याटि परे इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं याडिति भावः । न सिध्येदिति । इत्याद्येव न सिध्येदित्यर्थः । पूर्वमसुङि असान्तत्वाभावेन मुत्वानापत्तिः । पूर्वं मुत्वे त्वसिद्धिः स्पष्टैव । एवं चामुमुयाङित्यादिवद् व्याख्याभेदेन रूपद्वयमिहापि स्यात् । मुत्वपक्षे आप्स्थानिकत्वेनासुङः प्रत्ययतया तदवयवत्वेन षत्वसिद्धिः । एवं च तत्रासान्तस्येत्यर्थ इत्यत्र स्याड्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति भावः ।

परे तु संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणेन नित्यत्वादसुङि रूपासिद्धिः । न च चेन याडपि विधेयो ऽसुङ्चेति न्यासे इति वाच्यम् । "विभाषा द्वितीया"इति सूत्रेण विनिगमकाभावादुभयोरपि विकल्पे द्वितीयायै इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । किं चासुङो याडपवादत्वेन तद्विषये याट् दुर्लभः । 'अचि रादेशान्नुट् पूर्वविप्रतिषेध'इत्यसङ्गतम् । रादेशस्य बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वापवादत्वेन नुडपवादत्वादित्याशङ्क्य 'न तिसृचतसृ'इति दीर्घत्वनिषेधाद्रादेशो नुटं न बाधत इति भाष्ये उक्तं तृज्वत्सूत्रे । तस्माद्विषयभेदे ऽपि येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकत्वमिष्यत एव । यद्यप्यस्याडादेशेन सिध्यति तथाप्यवङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्या ऽऽन्तरतम्येन

क्रम् । न चैवं याट एव ह्रस्वापत्तिः । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । ह्रस्वोच्चारणे ऽप्यकारसामर्थ्यादेवातो गुणस्य वारयितुं शक्यत्वादित्यवधेयम् ।

विभाषा । गौणत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । यत्त्वाहुः "न बहुव्रीहौ" इति निषेधे प्राप्त इति । तदापाततः । तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादिविषयत्वात् । अस्य च समासविषयत्वात् । योत्तरेति । यत्त्वाहुः । या पूर्वा सोत्तरा ऽस्या उत्तरपूर्वेति । तद्भसात् । पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेः । तीयस्येति । इदं हि पुन्नपुंसकयोरावश्यकम् । अनेनैव सिद्धौ "विभाषा द्वितीयातृतीया" इति सूत्रं न कर्तव्यमिति भावः ।

अम्बार्थनद्योः ॥ अत्र वार्त्तिकम्—'मातुर्मातच् पुत्रार्थमर्हते' इति । मातृशब्दस्य सम्बुद्धौ मातजादेशो भवति । मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वे द्योत्ये । गार्गी माता ऽस्य गार्गीमातृकः । तस्य सम्बोधनं हे गार्गी-

---

कदाचिदन्तस्योदात्तत्वे "एकादेश उदात्तेन" इत्यनेन विभक्तेरुदात्तत्वापत्तिरित्याहुः । सामर्थ्यादेवेति । उच्चारणार्थत्वं तु न व्याख्यानादिति भावः । "त्रेस्त्रय" इत्यत्र 'आमि' इत्यस्य मण्डूकानुवृत्तिरिति बोध्यम् ।

वैपरीत्यापत्तेरिति । अयं भावः । वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या इत्यर्थात् । तत्रोत्तरापदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्षकतया गुणवाचकत्वेन पूर्वनिपातः । उत्तरस्यां पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वं तु न विधेयम् । पूर्वापदस्य पूर्वनिपातापत्तेः । 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति विधेयबोधके लक्षणानौचित्याच्च । त्वदुक्तविग्रहे तु पूर्वापदस्य यच्छब्दसमभिव्याहारेणोद्देश्यसमर्पकतया तस्यैव लाक्षणिकत्वेन गुणवचनतया पूर्वनिपातापत्तिरिति । न कर्तव्यमिति । स्पष्टं चेदं भाष्ये । तृतीयाशब्दसाहचर्येण सहायवाचिद्वितीयाशब्दस्य न ग्रहणम् । भागार्थे विधीयमानस्यानो भक्ते विशेष्यत्वेन न स्त्रीत्वमनभिधानात् । एतेन तत्र लाक्षणिकत्वाद्वार्त्तिकाप्रवृत्ताविदमावश्यकम् । अत्र सूत्रे न सा परिभाषा प्रवर्तते प्रतिपदोक्तस्याभावात् । न च महाविभाषया ऽनभावे वार्त्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वयं सिद्धम् । अनो नित्यत्वाङ्गीकारात् । आद्युदात्तस्य तथापि रूपद्वयासिद्धेश्चेति-परास्तमिति भावः ।

अत्रोपसंख्यानादाह—सम्बुद्धाविति । अर्हन्तं पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्दः प्रयुज्यते तस्येत्यर्थः । सापेक्षत्वे ऽप्यत एव निपातनात्समासः । अर्हत्त्वं च पुत्रस्य मातृद्वारकमेव तदाह—मात्रा पुत्रस्येति । अपवाद

मात । "नञ्तश्च"इति समासान्तस्यापवादोऽयम् । यत्र तु श्लाघ्यत्वं न द्योत्यं किं तु स्वरूपकथनमात्रं तत्र कबेव गार्गीमातृक । आवन्तं यदङ्गमिति । यत्तु "याडाप"इति सूत्रं व्याचक्षाणैरुक्तम् । अतिखट्वायेत्यत्र लाक्षणिकत्वान्न याट् । एवमतिसर्वायेत्यत्र न स्याडिति तद्भ्रमसात् । न ह्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्तते अतिदेशवैयर्थ्यापत्तेः । तेन याट् दुर्वारः । स्याटस्तु प्रसङ्ग एव नास्ति । संज्ञोपसर्जनयोः पाठात् पर्युदासात् । केचित्त्विति । परिशिष्टकारादयः ।

ङिति ह्रस्वश्च ॥ अप्राप्तविभाषेयम् । ह्रस्वयोरप्राप्ताविति रयोस्तु "नेयङुवङ्स्थानौ"इति निषेधे प्राप्ते आरम्भात् । इहेयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति त्रीणि ईदूतोर्विशेषणानि ह्रस्वयोस्तु स्त्रिया(१)मित्येव नतु

इति । यदीदं न स्यात्तदा प्राप्नोतीति भावः । वैयर्थ्यापत्तेरिति । नन्वाकारोऽयं लाक्षणिक इति तदाशयः, न च खट्वायै इत्यत्रापि याडानापत्तिः सूत्रं तु निशायै इत्यत्र (२)चरितार्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विना न सम्भवस्तस्यैव लाक्षणिकस्य परिभाषाविषयत्वान्न चेह तथा एकादेशतः प्रागपि तद्रूपसत्त्वादिति चेन्न । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तेस्तैरप्युक्तत्वेन तद्विरोधादित्यभिमानः ।

ह्रस्वयोरप्राप्ताविति । अत एव "यू स्त्र्याख्यौ"इति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये 'न'इति निवृत्तमित्युक्तं भाष्ये । निषेधे प्राप्ते इति । भावतात्पर्यकतालाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वमेवोचितमिति भावः । ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येवेति । इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य "ङिति ह्रस्वश्च"इत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्येवंविधो नियमो नाश्रीयते इति कैयटोक्तिरुपक्रमानुरोधाद्ध्रस्वांशमात्रविषया । "यू स्त्र्याख्यौ"इति सूत्रे ऽत्रत्येयङुवङ्स्थानावित्यंशस्य निषेधपरतया भाष्ये व्याख्यानेन

---

(१) स्त्रियामिति । दीर्घांशे तु आख्यापदविशिष्टस्त्र्याख्यपदं संबध्यते तेन नित्यस्त्रीलिङ्गौ ईदूतावित्यादिरर्थः । अत एव "यू स्त्र्याख्यौ"इति सूत्रे अस्य दीर्घांशे निषेधविकल्पकत्वमुक्तं भाष्ये तेन कटप्रुवे ब्राह्मण्यै इत्यादौ लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावाद्विकल्पो न भवति ।

(२) ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रे आबन्तस्थले पूर्वान्तवद्भावेनैव सिद्धे आब्ग्रहणं किमर्थमित्याशङ्क्य बहुदामेत्यादि डाबन्तं व्यावर्त्यं प्रदर्शितम्, तत्र हलन्तेभ्य आप्प्रत्ययेन सिद्धानां निशावाचादिशब्दानां व्यावर्तनीयत्वसंभवे डाबन्तपर्यन्तानुधावनसामर्थ्याद्धलन्तादाप्प्रत्ययो नोत्पद्यत इति मते दामायै, सीमायै इत्यादिषु चारितार्थ्यं बोध्यम् ।

नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तम् । अन्यथा इष्वशनिप्रभृतीनामुभयलिङ्गानां पटुमृदुप्रभृतीनां सर्वलिङ्गानां च स्त्रीत्वे ऽपि नदीत्वं न स्यात् । कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाभावात् । हरदत्तमते ऽपि ह्रस्वांशे नित्यग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । अत एव आख्याग्रहणमपहाय स्त्रीशब्दमात्रं निष्कृष्य सम्बद्ध्यते तदेतदाह—ह्रस्वौ च इउवर्णौ स्त्रियामिति । औत्त्वे प्राप्त इति । परत्वादिति भावः । यत्तु प्राचा "औत्"इति सूत्रे घिनदीसंज्ञावर्जिताभ्यामिति व्याख्यातं नासावक्षरार्थः । किं तु पूर्वोत्तरसूत्रद्वयलभ्यः । एवं च "इदुद्भ्याम्"इति सूत्रानुपन्यसनं प्राचः प्रामादिकमेव ।

अचि र ऋतः ॥ गुणदीर्घोत्वानामिति । तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र "ऋतो ङि"इति गुणस्य, तिस्रः पश्येत्यत्र "प्रथमयोः"इति पूर्वसवर्णदीर्घस्य, प्रियतिस्र आगतः प्रियतिस्रः स्वमित्यत्र 'ऋत उत्'इत्युत्त्वस्य रत्वमपवाद इत्यर्थः । वाद्ध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तस्य सर्वस्य बाधादिति भावः । विशेषचिन्तायां तु 'मध्येऽपवादा'इति न्यायेन दीर्घोत्त्वयोरेव बाधः स्यान्न तु गुणस्य । सामान्यविशेषपक्षौ च जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधाद् व्यवस्थितौ इति कैयटादौ स्पष्टम् । यत्तु व्याचख्युः—अपवादशब्दो बाधक-

---

निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकतया तत्र नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः । तदाह—**अन्यथेति** । कैयटरीत्येति स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यामिति भाष्यस्वारस्येन लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य तेनोक्तेरिति भावः । **हरदत्तमते ऽपीति** । पूर्वभाष्ये एवो भिन्नक्रमः, नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यन्वयः, नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरं विनापीत्यर्थ इति वृत्त्याशयं व्याचष्टे । इष्वादीनां च शब्दार्थ एव स्त्रीत्वमिति तेषां पदान्तरं विनापि स्त्रियां वर्तमानत्वेन व्यावर्त्याभाव इति भावः । **आख्याग्रहणमपहायेति** । नित्यत्वार्थकमपहायेत्यर्थः । **स्त्रीशब्दमात्रमिति** । स्त्र्याख्यपदं स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्रार्थकं निष्कृष्य पूर्वोक्तार्थमपहाय संबद्ध्यते इत्यर्थः।**परत्वादिति**। ङेरामपेक्षयेत्यादिः।

तिस्रस्तिष्ठन्तीति । इदं प्रियतिस्रावित्यादेः 'मपर्यन्तस्य'इतिभाष्योदाहृतस्योपलक्षणम् । **वाद्ध्यसामान्येति** । इदं च 'तृज्वत्क्रोष्टुः'इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । **बाध इति** । अनन्तरस्येति न्यायाश्रयणे उत्वस्यैव बाधः स्यादिति बोध्यम् । ननु यत्रानेकविधिं प्रति येन नाप्राप्त्या ऽपवादत्वं प्राप्तं तत्र व्यवस्थापका मध्येऽपवादा इत्यादिन्यायाः प्रकृते च रभावस्य न केनापि येन नाप्राप्तिरिति चेन्न। किमिदं येन नाप्राप्तिन्यायेन पूर्वसवर्णदीर्घापवादतया प्रथमाद्वितीयामात्र-

त्वोपलक्षकः । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणमपि बाधत इत्याशय इति । तन्निर्मूलं क्लिष्टं च । यदपि प्रसादकृतोक्तम् । गुणस्य पूर्वविप्रतिषेधेनेतरयोः परविप्रतिषेधेन बाधक इत्यर्थ इति । तन्न रविधेरचरितार्थत्वात् । न च रौसोश्चरितार्थता । यणा गतार्थत्वात् । त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । श्रुतत्वाद्धि त्रिचतुरोरित्यस्यैव 'स्त्रियाम्'इति विशेषणं नाङ्गस्येति भावः ।

प्रियत्रिरिति । अत्र व्याचक्षते–स्त्रिया अन्यपदार्थत्वेन बहुव्रीहिरूपमङ्गं तत्र वर्तते त्रिशब्दस्तु पुन्नपुंसकयोरेवेति तिस्रादेशो नेत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । जहत्स्वार्थायां त्रिशब्दोऽनर्थकः । अजहत्स्वार्थायां तु स्त्रियां वर्तत एव । तत्कथं पुन्नपुंसकवृत्तिता मङ्गच्छतामिति । अत्रेदं तत्त्वम् । जहत्स्वार्थैव वृत्तिरिहाभिमता । लक्ष्यानुरोधात् । तेनाङ्गं स्त्रियामिति सम्यगेव । त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवाचिता तु भूतपूर्वगत्या । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इत्यादिसिद्धान्तप्रवादस्यैवमेव निर्वाह्यत्वात् । एवं प्रियतिसा पुमानित्यत्र स्त्रियां वृत्तिरपि भूतपूर्वगत्यैव । अजहत्स्वार्थापक्षे तु स्त्रीनिष्ठसंख्यासमर्पकयोस्त्रिचतुरोरिति विवक्षितोऽर्थः । "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च"इत्येतत्सूत्रगतभाष्यग्रन्थसन्दर्भश्चेह प्रमाणम् । अनित्यत्वादिति । "इकोचि"इत्यज्ग्रहणं

विषयम्,उत 'ऋत उत्'इत्यपवादतया पञ्चमीषष्ठीमात्रविषयम्,उत 'ऋतो ङि'इति गुणापवादतया सर्वनामस्थानङिमात्रविषयमिति संशये व्यवस्थाकाङ्क्षया तन्न्यायप्रवृत्तेः सूपपादत्वात् । तन्निर्मूलमिति । 'जसि रादेशो वक्तव्यो गुणपरत्वात्' इत्येतत्सूत्रस्थं वार्तिकं मूलमिति न वाच्यम् । बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानस्य तृज्वत्सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेन तस्य दृढमूलत्वाभावात् । बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणे एव तस्य मूलत्वौचित्याच्च । तदाह–क्लिष्टं चेति ।

नाङ्गस्येति । तस्याश्रुतत्वात् । स्त्रियां वर्तत एवेति । अजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाप्युक्ततया तस्य स्त्रियां वृत्तिः । न चेदं स्त्रीत्वं पदान्तरसापेक्षतया बहिरङ्गमिति वाच्यम् । त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्यापेक्षिततया ऽन्तरङ्गाभावादिति भावः । तत्कथमिति । स्त्रियां तत्र च वृत्तिरिति पुन्नपुंसकयोरेवेति त्वदुक्तं विरुद्धमिति भावः । अजहत्स्वार्थापक्षे त्विति । तुनोक्तार्थे ऽरुचिर्ध्वनिता तद्बीजं तु रूढरविरोधित्वे जहत्स्वार्थावृत्तेरभावः । किं च जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाशब्दयोरवयवानां वाक्यदृष्टस्वार्थत्यागतदभावावित्येवार्थस्तत्रान्त्ये स्वार्थपुमादिवृत्तेः कथमन्यपदार्थस्त्रियां वृत्तिः । न चान्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकत्वेनावयवस्यापि स शक्य इत्याशयस्तर्हि जहत्स्वार्थत्वे

चेह लिङ्गम् । तद्धि सम्बुद्धौ नुमं वारयितुं कृतम् । भ्यामादिषु सत्यपि नुमि तल्लोपसम्भवात् । सम्बुद्धिश्च लुका लुप्तेति प्रत्ययलक्षणेन नुमः प्राप्तिर्वाच्या । प्रत्ययलक्षणं च "न लुमता" इति निषेधस्यानित्यतां विना दुर्लभमित्याकरे स्पष्टम् । न चेदमनित्यत्वं सम्बुद्धिगुणमात्रविषयकमित्यभिनिवेष्टव्यम् । लक्ष्यानुरोधेनान्यत्रापि क्वचिदभ्युपगमे बाधकाभावात् । तथा च प्रियतिसृ प्रियात्रि इति रूपद्वयमपि उक्तरीत्यैव कैयटेन समर्थितम् ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । न चात्र प्रमाणाभावः । प्रियतिसृणि इत्यादिभाष्योदाहरणस्यैव तत्र प्रमाणत्वात् । द्वित्वे सत्याविति । विभक्तिसंनिपातकृतमपि त्यदाद्यत्वं टापो निमित्तम् । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात् "न यासयोः" इति ज्ञापकाच्चेति भावः । इयादेश इति । अजादौ य इयादेशो विहितः स उपसर्जनत्वे पुंसि विद्यमानस्य स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेव न त्वन्यत्र, गुणलाभावादिभिः पूर्वोक्तैर्बाधितत्वादित्यर्थः ।

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ॥ तिष्ठतो ययोरिति स्थानौ अधिकरणे ल्युट् । इयङुवङोः स्थानाविति षष्ठीसमासः । फलितार्थमाह—इयङुवङोः स्थितिर्ययोरिति । यत्रेयङुवङौ निष्पद्येते तत्रैवायं निषेधः । यत्र त्वपवादेन बाध्येते तत्र न निषेध इत्येतदर्थं स्थानग्रहणम् ।

ऽपि तुल्यं, तत्रापि पक्षे ऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वात् । यदि स्त्रीवाचकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षेत्युच्यते तदा अजहत्स्वार्थत्वे ऽपि तुल्यमिति ।

तल्लोपसम्भवादिति । पञ्चत्रपुभ्य इत्यादौ समुदायभक्तो नुम् नावयवस्येगन्तत्वविघातक इतीगन्तोत्तरपदद्विगुत्वप्रयुक्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्तरङ्गत्वान् ,नुमः पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तेश्च । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या । अतिराभ्यामित्यत्रापि नुमं बाधित्वा परत्वादात्वं 'वृद्ध्यौत्व' इत्यत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणान्न पूर्वविप्रतिषेधेन नुमिति शङ्क्यम् । त्रियतिसृभ्यामित्यादावपि नुमः परत्वात्तिसृादेश एव । एतेन निर्दिश्यमानत्रिशब्दस्य व्यवहितत्वादादेशो न स्यादित्यपास्तम् । शुचीनामित्यादौ 'नुमचि र' इति पूर्वविप्रतिषेधेन सकृद्गतिन्यायेन नुमो ऽप्राप्त्या तत्र 'इन् हन्' इति नियमाद्दीर्घो न स्यादिति न शङ्क्यम् । बहुभिः कुलैरित्यत्र नुमि षट्त्वे ऽपि 'झल्युपोत्तमम्' इत्यस्य प्राप्त्या तदभावे ऽपि बहुशब्दस्यान्तोदात्ततया न स्वरे विशेषः । न चोत्तरार्थं, तत्रैव कर्तुं युक्तत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । **प्रियतिसृ इति** । तथैव भाष्ये उदाहृतत्वेनानाङ्क 'न लुमता' इति निषेध एवेति बोध्यम् । अनित्यत्वे प्रमाणमाह—**नयासेति** । चो हेतौ ।

वामि ॥ यद्यपि प्रकृतो निषेधोऽनेन विकल्प्यत इति प्राञ्चः । तथाऽपि निषेधविकल्पे विधिविकल्प एव फलति । तथा च लाघवात् स एव सूत्रार्थ उचित इत्याशयेनाह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । 'ङिति ह्रस्वश्च'इति सूत्रे ऽप्येवमेव । कथं तर्हीति । उवङ्स्थानत्वेन नदीत्वाभावात् ह्रस्वोऽनुपपन्न इत्याक्षेपः । बहव इति । के चित्तु 'वामि'इत्यतो वाग्रहणमिहापकृष्य व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्य समादधुः । तन्मन्दम् । तथा सतीह नञ्ग्रहणस्य 'वामि'इत्युत्तरसूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्ये तु सामान्ये नपुंसकमिति कथं चित्समादधुः ।

न षट् ॥ स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवतीति व्याख्यानात् अनन्तरो ङीविव व्यवहितष्टाबपि निषिध्यत इत्याशयेनाह—ङीप्टापौ नेति । राः पुंवदिति । रैशब्दस्य स्त्रीलिङ्गताया अपि स्मरणादिति भावः । तथा च क्षीरस्वामी । रास्येनं राः स्त्रीत्येके इति । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

षष्ठीसमास इति । इयङादिस्थित्यधिकरणत्वेन क चिद्दृष्टावित्यर्थः तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः ।

ह्रस्वोऽनुपपन्न इति । 'नेयङ्'इत्यत्रेयङादिनाऽऽक्षेपात् यत्र नदीकार्याश्रये ऽङ्गे बाधकाबाधितेयङादिसत्ता क चित्प्रयोगे दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति भावः । कथं चिदिति । अनेन सीताविरहिणो रामस्य वाक्ये सीताया एव विवक्षितत्वेनेदमप्यप्रयोजकमिति सूचितम् । नञ्घटितमनित्यमिति तु भाष्यानुक्तत्वान्न लक्ष्यसंस्कारोपयोगि ।

इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

अतोऽम् ॥ स्वमोरिति । अमोऽम्विधानं लुग्बाधनार्थम् । अम् स्यादिति । एतच्च प्राचामनुरोधाद्व्याख्यातम् । संयोगान्तलोपो झल इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतस्तु म् इत्येव पदच्छेदो लाघवात् । तत्र सोर्मे कृते ज्ञानमिति सिद्धम् । द्वितीयैकवचने तु "आदेः परस्य"इत्यकारस्य मकारे कृतेऽन्त्यस्य मस्य संयोगान्तलोपे सिद्धमिष्टम् । यत्तु वदन्ति । एवं सति "सुपि च"इति दीर्घत्वं स्यादिति । तन्न सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । यदपि दीर्घविधौ सा न प्रवर्तेत इति । तदपि न । "रुधादिभ्यः श्नम्" "श्नान्नलोप" इति सूत्रयोः "सुपि च"इति दीर्घत्वे सन्निपातपरिभाषाप्रवृत्तेर्भाष्यकृता ध्वनितत्वात् । कैयटेनोपपादितत्वाच्च । यदप्याहुः—अतिजरसमिति न सिद्ध्येदिति । तदपि न । द्वितीयैकवचने हि "अतोम्"इति बाधित्वा परत्वाज्जरसि कृते सन्निपातपरिभाषया लुकोऽप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्पष्टैव, प्र-

---

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः ।

झल इत्यभिप्रायेणेति । एकवाक्यतया झल एव लोप इत्यभिप्रायेणेत्यर्थः । संयोगान्तलोप इति । झल्ग्रहणस्य तत्रापकर्षे ऽपि वाक्यभेदेन सम्बन्धः । तेन च पूर्ववाक्यस्य यण्व्यतिरिक्ते ऽझल्यपि क्वचित्प्रवृत्तिरिति भावः । **सन्निपातेति** । ह्रस्वाकारसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वायोगादिति भावः । **परत्वाज्जरसीति** । परे तु जराया इति सूत्रोक्तेनाजरांसीत्यत्र 'नुमजरसोः प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरस्'इति भाष्यप्रामाण्येन पूर्वविप्रतिषेधात् पूर्वं विभक्त्यादेशप्रवृत्तिरधिकविभक्त्यर्थापेक्षजरसादेशापेक्षया विभक्त्यादेशानामन्तरङ्गत्वाद्वा ऽवश्यं वाच्या । अन्यथा शिभावात्पूर्वमेव जरसः प्रवृत्तौ नुमा तस्य विप्रतिषेधविचारासङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव 'टाङसि'इति सूत्रे कैयटेनोक्तं 'भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादिति भाव्यं न त्वतिजरसिन अतिजरसादिति गौरवमुद्भावितवान्'इति । भवद्रीत्या परत्वात्पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे तस्याप्राप्त्या परिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैवेत्युच्यते तत्राप्यन्तरङ्गत्वादतोऽमि तया जरसभाव एवोचितः । न च तत्राकारान्तसन्निपातलक्षणमेवाजादित्वं किं तु तदभावेऽपि । एषा तु सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तिं विना न यस्य प्रवृत्तियोग्यता तत्रैवेति वाच्यम् । मानाभावात् ।

थमैकवचने तु अतिजरमित्येवेष्यते सन्निपातपरिभाषया जरसादेशस्याप्रवृत्तेः । अत इति तकार उच्चारणार्थः । भसंज्ञायामिति । "सुडनपुंसकस्य" इति पर्युदासेनासर्वनामस्थानत्वादिति भावः ।

यस्य ॥ इश्च अश्च यं तस्य । तदाह–इवर्णावर्णयोरिति । औङः श्यामिति । विभक्तित्वापेक्षया श्यामिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

'टाङसि'इति सूत्रस्थेनातिजरेणेत्येतद्विषयककैयटेन विरोधाच्च(१)। एवं च जराशब्दविषयं परत्वादिनादीन्बाधित्वा जरसित्यादि मूलमत्रत्यमनोरमा च प्राचामनुसारेणेति । तदाह–एकवचने त्विति । तत्रापीत्यर्थः । अत इतीति । न तु तपरसूत्रप्रवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । नपुंसके ह्रस्वावश्यम्भावाद् व्यावर्त्याप्रसिद्धेरिति भावः ।

ननु तकारस्योच्चारणार्थत्वे 'म्'इति च्छेदे सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणं कथमिति चेन्न । यादृशशब्दसन्निपातेन सोरादेशस्तस्य विनाशेनादोषात् । अत एव दाक्षिरित्यादौ अङ्गसंज्ञा अकारान्तप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातकृता ऽनया परिभाषया ऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्य अनित्यत्वेन भाष्ये समाहितमतस्तस्य सन्निपातस्य शब्दोपात्तत्वाग्रहाभावात् । भाष्यकृता तु मादेशे सन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपाप्राप्तिभिया 'अम्'इत्येव च्छेदमङ्गीकृत्य 'एङ्ह्रस्वात्'इत्यत्र व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिरूपगौरवं फलमुखत्वान्न दोषावहमित्यनुसृतम् । परिभाषाऽनित्यत्वेन तु न समाहितम् । तस्यागतिकगतित्वात् । किं च तस्यानित्यत्वे दीर्घापत्तिः । इदमपि तत्रैव भाष्ये ध्वनितमित्यलम् । विभक्तित्वापेक्षयेति । तद्गतवि-

---

(१) वस्तुतस्तु विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रात्प्रागेव जरस् । यत्र जरसादेशस्य परत्वं तत्र 'विप्रतिषेधे परम्'इति परत्वाद् जरस् यथा अजरांसि इत्यादौ श्यादेशं बाधित्वा जरस् । यत्र याडादयः पराः तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधाज्जरस् । यथा जरसे इत्यादौ याटं बाधित्वा जरस् । अतएव 'जरसोऽवकाशः जरसा जरसे'इति भाष्यं सङ्गच्छते अन्यथा तत्रापि परत्वात् याटि अजादिविभक्तिपरकत्वाभावाज्जरसोऽप्राप्त्याऽवकाशप्रदर्शनमसङ्गतं स्यात् । न च 'जरया'इति सूत्रस्थस्य शब्दरत्नोक्तार्थकस्य 'नुमोऽनङ्जरसौ भवतो विप्रतिषेधेन'इति वार्तिकस्य विरोधापत्तिरिति वाच्यम् । अतिजर अस् इत्यवस्थायां परमपि जरसादेशं बाधित्वा नित्यत्वात् 'जश्शसोः'इति शिः कस्मान्न भवतीति शङ्कां मनसि सम्भाव्य श्यादेशे कृतेऽपि परत्वान्नुमपेक्षया जरसादेश एव भविष्यतीति जरसादेशस्य नित्यत्वं बोधयितुं तद्वार्तिकप्रवृत्तेः । नापि 'टाङसि'इतिसूत्रस्थकैयटविरोधापादनं युक्तम् । अतिजर आ इति स्थिते जरसोऽभावपक्षे इनादेशे कृते कुतो न जरस् इति शङ्कोत्थितौ सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्'इति ग्रन्थस्य प्रवृत्त्या तद्विरोधाभावात् ।

जश्शसोः ॥ जसा साहचर्यात् शसपि सुबेव गृह्यते । तेनेह न । कुण्डशो ददाति ।

शि ॥ शीत्यविभक्तिको निर्देशः । महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात् । अन्यतमस्य त्विति । एवं च 'सामान्यादिष्वन्यतमत्'इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एवेति भावः । सोरमादेशे इति । यत्तु प्राचोक्तम्—स्वमोरमादेशे वा जरसिति । तद्भाष्यविरुद्धम् । एवं च अजरसं वर्तते इति, हे अजरसमिति चापशब्द एव । अजरसं पश्येति तु प्रयोगः साधुः । किं तु अमादेशे कृते जरस् इति प्राच उक्तिरेवासाध्वी परत्वाज्जरसो न्याय्यत्वात् पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावाच्च ।

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ सान्तेति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । संयोगस्येत्यनेन समानाधिकरणमिति व्याचष्टे—सान्तसंयोगस्येति । उपधाया इति । उपधाग्रहणं पूर्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासंभवात् । मासश्छन्दसीति । मासित्यस्य तकारः स्यात् भादौ प्रत्यये छन्दसीति वाक्यार्थः । माद्भिः शराद्भिर्दुरोदरं तव इत्युदाहरणम् ।

ह्रस्वो नपुंसके ॥ इह ह्रस्वश्रुत्या "अच"इत्युपस्थितम् । तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणात् तदन्तविधिरित्याह—अजन्तस्येति । प्रातिपदिकस्या च इति तु न व्याख्यातम् । सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात् । सुवाग्ब्राह्मणकुलमित्यादौ अतिव्याप्तेश्च । सन्निपातेति । अवर्णमाश्रित्य कृतो यादेशः कथं तल्लोपे निमित्तं स्यात् । एतच्च "एओङ्"सूत्रे "इको गुणवृद्धी"इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितं कैयटेन प्रतिपादितं श-

---

मक्तित्वाश्रयणेन विभक्ताविति विशेष्यापेक्षयेत्यर्थः । **सुबेवेति** । निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितशसोऽपि ग्रहणमिति न वाच्यम् । येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्तेः । **अनुरोधादिति** । तेन स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनमिति भावः । **तद्भाष्येति** । सन्निपातपरिभाषया विभक्त्यादेशे जरसभावस्य 'जराया'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तेरिति भावः । **पश्येति त्विति** । तुना ऽत्रारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तूक्तम् । **अवर्णमिति** । ह्रस्वत्वविशिष्टमवर्णमित्यर्थः । यादेशे ऽत इत्यनुवृत्तेस्तत्र यद्यपि 'कष्टाय'इति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथाप्यवर्णत्वमादेशे ऽनुवर्तते, तदपि चेल्लोपेन निवर्तते तर्हि परिभाषाविरोधः स्पष्ट एवेति भावः । **भाष्ये इति** । गाधानोष्टे गुणेन अकारे आर्धधातुकोपदेशे ऽदन्तत्वाभावादतो लोपाभावेऽपि पररूपेण सामगस्य सिद्धौ गापोष्टकः कित्करणाल्लिङ्गादाकारस्य गुणो

ब्दकौस्तुभे निष्कर्षे प्रापितमिति तत एवावधार्यम् । एवं च याधातौ शुभंयाशब्दस्य क्लीबस्य ङयि शुभंय इति माधवेनोदाहृतं तन्नादर्तव्यमिति भावः ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ अयं लुक् पूर्वविप्रतिषेधेन त्यदाद्यत्वस्य किमः कादेशस्य च बाधकः । परत्वाद्धि त्यदाद्यत्वे ऽमूभावेन तं कुलमिति स्यात् ।

वृद्ध्यौत्वेति । अतिसखीनि कुलानीत्यत्र "सख्युरसम्बुद्धौ"इति णिद्वद्भावाद्वृद्धिः प्राप्ता, वारिणीत्यत्र तु "अच्च घेः"इत्यौत्वम्, प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ तृज्वद्भावः प्राप्तः । ननु नुमनुटोः को विशेषस्तत्राह—नामीति । नुमस्तु अङ्गभक्तत्वात् तस्मिन् सति दीर्घो न स्यादिति भावः ।

तृतीयादिषु ॥ पुंवदिति । अर्थान्नुमृहस्वयोः प्रतिषेधोऽयम् । प्रवृत्तिनिमित्तभेदादिति । पीलुशब्दस्य हि वृक्षत्वव्याप्यजातिर्वृक्षे प्रवृत्तिनिमित्तम् । फले तु फलत्वव्याप्यजातिर्वृक्षविशेषप्रभवत्वं वा । उभयथा ऽपि पुन्नपुंसकयोर्नैकं प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

अस्थिदधि ॥ अतिदध्नेति । दधि अतिक्रान्तेनेत्यर्थः । यत्तु प्रियदध्नेति उरःप्रभृतिषु दधिमधुशलीति पाठात् नित्यः कप् प्राप्तः, भाष्यकारप्रयोगादेव प्रियदधिशब्दे न भवतीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । भाष्ये ता-

---

नेति व्यर्थं तत्रेग्रहणमिति भाष्ये उक्तम् । **कैयटेनेति** । सामगायेत्यत्रासति टकः कित्त्वे एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात् आकारस्य धात्ववयवत्वेनातो लोपः स्यात, कित्त्वे तु 'आतो लोप' इत्यालोपे धात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया ऽकित्त्वे ऽपि न आतो लोप इति तेन प्रतिपादितम् । **शब्दकौस्तुभे इति** । पूर्वोक्तभावश्च तत्रोक्तः ; परे तु व्याप्या ऽत्वजातियआदिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च सन्निपातलक्षणविधिप्रवृत्तेः प्राक् तन्निमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थ इत्याहुः ।

पूर्वविप्रतिषेधेनेति । 'अन्तरङ्गानपि'इत्यस्योपलक्षणमिदम् । अत्रत्यवार्त्तिकानुरोधेन त्वेतदुक्तम् । 'त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम्'इति हि तत्र वार्त्तिकम् । **तं कुलमिति स्यादिति** । द्वितीयैकवचन इति शेषः । प्रथमैकवचने तु सं कुलमिति स्यादिति बोध्यम् । **नुमृहस्वयोरिति** । पुंसि विहितस्य भावस्यातिदेश्यस्याभावात् ह्रस्वनुमोर्निषेधोऽतिदेशसामर्थ्याद् व्याप्तिन्याया-

दृशपाठस्य बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भात्। स्त्रियान्तु प्रियदध्न्या प्रियदध्न्यै इति केचित्। तन्न। सन्निपातपरिभाषया बहिरङ्गपरिभाषया च ङीपोऽप्रवृत्तेः। तस्मात् पुंसीव स्त्रियामपि अतिदध्नेत्यादिकमेव बोध्यम्।

सुधिनी इति। परत्वान्नुमा इयङ् बाध्यते। सुधियेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमोऽभावादियङ्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य तत् बहुश्रेयसी कुलम्। अत्र नपुंसकह्रस्वत्वं न। 'ईयसो बहुव्रीहेर्न' इति ह्रस्वमात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपादयः। अन्ये तु उपसर्जनह्रस्व एव निषिध्यते नपुंसकह्रस्वत्वं तु स्यादेव। बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याद्याहुः। स्नुः प्रस्थः सानुरस्त्रियामित्युभयलिङ्गः सानुशब्दः। तस्य नपुंसकत्वे रूपमाह—स्नूनि सानूनीति। पुंसि शम्भवत्। प्रियक्रोष्टूनीति। यत्तु प्राचा प्रिय क्रोष्टृणीत्युक्तम्। तत्पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्यवार्त्तिकविरुद्धम्।

श्रयणाच्चेति भावः। 'नञ्विषयस्य' इति स्वरस्य तु न निषेधो भिन्नकर्तृकत्वात्। विषयपदेन नपुंसकत्वाभावे ऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च। **नुमोऽभावादिति।** ह्रस्वाभावेन नाभावाभावाच्चेयङिति भावः। **उपसर्जनह्रस्व एवेति।** 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवत्' इति हि भाष्ये पठितम्। ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत् पुंविषयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथा ऽस्यापीति तदर्थः। ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्तान्तबहुव्रीहौ पुंवदिति तु नार्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेऽपि उपसर्जनस्य श्रेयसीशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वानपायेन उपर्जनह्रस्वस्य दुर्वारतापत्तेः। एवं च प्रत्यासत्त्या स्त्रीप्रत्ययत्वनिमित्तकगोस्त्रियोरित्यस्यैव तेनाभावातिदेश इति भावः। तदेवार्थतोऽत्र पठितम्। न च नेत्येव सिद्धे पुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्त्तिकेषु लाघवगौरवविचाराभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वादिति बोध्यम्।

इत्याहुरिति। अत्रारुचिबीजं तु 'ईयसश्च' इति सूत्रे भाष्ये 'ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्। बहुश्रेयसी। पुंवद्वचनात्सिद्धम्' इत्युक्तं, तेनास्य नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वं लभ्यते। अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्यानासङ्गतिः। मम तु मते नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति युज्यते एव तेनास्य प्रत्याख्यानम्। दीर्घत्वं हि प्रत्यासत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वापवादः। सामान्यतो ह्रस्वमात्रापवादत्वे हि प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति दिक्। **पूर्वविप्रतिषेधपरभाष्येति।** अङ्गाधिकारे तदन्तविधेः सत्त्वेन तदन्तग्रहणेन यदागमा इति न्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणेऽपि सूत्रे षष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्य नुमा व्यवधानमित्यस्याभावे ऽपि पूर्व-

यत्तु व्याचख्युः "विभाषा तृतीयादिष्वचि" इत्येतद्विषयको विप्रतिषेधः। भाष्ये प्रियक्रोष्टुने अरण्यायेत्यस्यैवोदाहृतत्वादिति। तन्न। उदाहरणस्य सङ्कोचकत्वे मानाभावात्। यदाहुः—न चोदाहरणमादरणीयमिति। किं च पूर्वविप्रतिषेधस्य वैकल्पिकतृज्वद्भावमात्रविषयकत्वे तत्र तृज्वद्भावग्रहणं व्यर्थमेव स्यात्। प्रियक्रोष्टुनेत्यादेर्विप्रतिषेधं विनापि पक्षे सुसाधत्वात्। न च प्रियक्रोष्ट्रेत्यादिनिवृत्तिस्तत्फलम्। पुंवद्भावपक्षे तस्य दुर्वारत्वात्। स्वयमपि तथोदाहृतत्वाच्च। न च समाहारद्विगौ पञ्चक्रोष्टुनेत्यादौ पुंवद्भावाभावात् तत्र तृज्वद्भावनिवृत्तिः फलमिति वाच्यम्। एवमपि भाष्योदाहरणासामञ्जस्यात्। उपलक्षणं तदिति चेत्, हन्तैवं प्रियक्रोष्टूनीत्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांशानुग्रहायेति दिक्।

सुल्वेति। पुंवत्त्वपक्षे नुमभावाद्यण्। सलुनेति। "ओः सुपि" इति यणं बाधित्वा परत्वान्नुम्। यादिगन्तमिति। एतच्च रा दाने इति धातौ अतिरि ब्राह्मणकुलमिति प्रक्रम्य माधवेन स्पष्टीकृतम्। अन्ये तु सुधीशब्दो

विप्रतिषेधसामर्थ्यात्सकृद्गतिन्यायेन पुनस्तृज्वत्त्वाभावः। अत्रानयोर्यौगपद्यासम्भवेन विरोध इति भावः। इत्यस्यैवेति। अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागो निर्बीजः स्यादिति भावः। पक्षे—तृज्वत्त्वाभावपक्षे। उदाहृतत्वाच्चेति। न च प्रियक्रोष्टृणे इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यम्। प्रियक्रोष्टु ए इत्यवस्थायां नुम्तृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वात्तृज्वत्त्वे सकृद्गतिन्यायेन नुमभावसिद्धेः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयेण वचनारम्भापेक्षया सकृद्गतीत्याश्रित्य वचनानारम्भस्यैव लघुत्वादिति भावः। पुंवद्भावाभावादिति। भाषितपुंस्कत्वाभावादिति भावः। इत्येवेति। इत्यपीत्यर्थः। प्रातिपदिकांशेति। प्रातिपदिकांशस्याप्यनुग्रहायेत्यर्थः।

इति दिगिति। दिगर्थस्तु यद्यपि चतुर्थ्यन्तोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात् पुंवत्त्वपक्षेऽनभिधानेन तृज्वत्त्वाभावकल्पना न्याय्या, भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य प्रत्याख्यानायाश्रितस्य शब्दानां नियतविषयकत्वस्य सूत्रारम्भेऽप्यावश्यकत्वद्योतनाय पूर्वविप्रतिषेधवार्तिके तदुदाहृतं, तथाऽपि न चोदाहरणमादरणीयमिति न्यायेन सर्वनामस्थानविषयकताऽप्यस्य न्याय्या, उदाहृतातिरिक्तोदाहरणाभाव इत्येवंपरतया नादरणीयमिति तदर्थ इति बोध्यम्। एक-

भावितपुंस्कः । स एवेदानीमिगन्तः, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादतः पुंवद्भावो भवतीत्याहुः । तथा च रूपमालादौ पुंवद्भाव उदाहृतः । तस्मादेजन्तेषु क्लीबेषु पुंवद्भावो माधवमते नास्ति, मतान्तरे त्वस्ति । अतः प्रद्यवा प्रराया सुनावेत्यादि प्राचोदाहृतमपि नातीव दुष्यति ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

देशविकृतस्येति । स च न्यायोऽशास्त्रीयस्याप्यतिदेशकोऽशास्त्रीयविकारे चेति 'प्राग्दीव्यत'इति सूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वादिति भावः । **पुंवद्भाव इति** । तेन सुन्दरभार्य इत्यादौ जातनिवृत्तेरपि दृष्टत्वेनात्रापि तेन जातह्रस्वनिवृत्तिः ।

ननूपजीव्यविरोधेन ह्रस्वानिवृत्तिः । अत एव 'समासस्य'इति सूत्रे भाष्ये 'यतोऽनाव' इत्यनाव इति प्रतिषेधो 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्'इत्यस्य ज्ञापक उक्तः । नाव्यमित्यादौ आदिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरित्यनाव इति निषेधो ऽनर्थकः । न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्तु, यदन्तस्य द्व्यच्कस्यादिरुदात्तगुणकरूपो भवतीति च 'यतोऽनाव' इत्यस्यार्थ इति वाच्यम् । एवं हि निमित्तभूतद्व्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताप्राप्तिरिति तदाशय इति चेन्न । माधवाद्यनुरोधेनास्य ग्रन्थस्य सत्वात् ॥

इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

लिडिति ॥ लिह आस्वादने क्विप् । लिट्सु लिट्त्स्विति । ढस्य जश्त्वेन डः' तस्य "खरि च"इति चर्त्वेन टः' तस्यासिद्धत्वात् "ङः सि" इति धुट्' चर्त्वम्' नकारः । "न पदान्ताट्टोः"इति ष्टुत्वनिषेधः । 'चयो द्वितीया' इति तु नेह प्रवर्तते । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् । एतेन ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रन्थं व्याचक्षाणैर्यदुक्तं लिट्सु लिठ्स्विति टठाभ्यां रूपद्वयमिति तत् प्रत्युक्तम् । तथा च प्रातिशाख्ये ऽपि "ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजम्"इति श्लोके ऽपदान्तेत्यादिविशेषणं सङ्गच्छते ।

दादेर्धातोर्घः ॥ धातोरित्यावर्त्तते । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयतीत्याशयेनाह—उपदेश इति । आवृत्तिफलं पृच्छति । उपदेशे

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गाः ॥

धुडिति । 'ङः सि'इतिसूत्रे ऽनुवृत्तं पदस्येति व्यधिकरणं पदावयवस्य सस्येत्यर्थ इति भावः । **एके द्वितीयमिति** । अत्रत्यवार्तिककारा इत्यर्थः । **अपदान्तभाजमिति** । इदमचर्त्वभाजमित्यर्थोपलक्षकम् । पदान्ते प्रायो जश्त्वप्राप्त्या चर्त्वं विना चयोऽलाभात् । तथा चेति वदता मूलकृता अस्यार्थस्य सूचनात् । अत एव सुगणट्षष्ठ इत्यादौ भवत्येव । टुगादीनां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्त्या चर्त्वस्याप्यभावादिति भावः ।

धातोरित्यावर्तते इति । इदं प्राचामनुरोधेन । दादेरित्यावर्तते इति युक्तम् । धातोरित्यनेन हि औपदेशिकस्य धातोरित्यर्थेन दामलिहो व्यावृत्तावपि अधोगिति न संगृह्येत । दादेर्दादेरित्यनेनोपदेशकालिकदादेरित्यर्थकेनोभयं सिध्यति । उपदेशकालमित्यस्य तात्कालिकं लक्षयतीत्यर्थः । उपदेशे दादेरिति तु फलितोऽर्थः । वाच्यार्थत्वे षष्ठ्यन्तस्य सप्तम्या विपरिणामोऽपि कर्तव्यः स्यादिति गौरवम् । धातोरित्यस्यैव लक्षणया तथार्थकस्य दादेरित्यनेनान्वयेऽपि न क्षतिरित्याशयेन तु मूले धातोरित्युक्तम् । अत एव भाष्ये घत्वस्यासिद्धत्वाद्धुगित्यत्र ढत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेन समाधायाथ वा एवं वक्ष्यामि हो ढोऽदादेरिति ततो धातोरिति दादेरिति वर्तते नेति निवृत्तमित्युक्तम् । द्रुहेस्तु 'वा द्रुह'इत्यनेन ढत्वस्यापि विधानात् ध्रुडित्यादौ न दोष इति तदाशयः । तत्र धातोरिति सूत्रे भाष्यकृ-

किमिति । अव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारः फलमित्याह—अधोगित्यादिना ।

एकाचो बशो भष् ॥ झलीति निवृत्तमिति । यत्तु प्राचोक्तम्—

त्कृतदादेरित्यनुवृत्तेः फलान्त(१)राभावेन तदुपदेशवद्दादिलक्षकं सामर्थ्यात् । अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवम् । अत एव नामधातुविषये दामलिडित्यादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ । एवं च तदेकवाक्यतया ऽपवादत्वपक्षे ऽपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादिलक्षकतोचिता । आवृत्त्याश्रयणं तु बालानां स्फुटं तत्प्रतिपत्तय इति बोध्यम्(२) । न चोपदेशे इत्येव कुतो नोक्तम्, गौरवापत्तेः । धातोरिति तु तद्धाडित्यादिव्यावृत्तये उत्तरत्रावश्यकम् । अव्याप्तीति । अधोगित्यादौ सा । ननु धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थे इदं सिद्धं, वैयधिकरण्यं च गर्दभयतेरप्रत्यये गर्धबित्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं, दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावातिसिद्धम् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ऽत आह—अतिव्याप्तीति । दामलिडित्यादौ सा । न च प्रागुक्तभाष्योत्तरमधोक्सिद्धये वैयधिकरण्यान्वयपर्यन्तं भाष्यकृतोऽनुधावनं व्यर्थमिति वाच्यम् । दादेरिति वर्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत 'एवमपि घोऽदादेरित्युच्यते । तत्राधोक् न सिध्यति' इति शङ्कायामुत्तरसूत्रार्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतु दादिपदलक्षणायामधोगित्यस्यासाधारणफलत्वाभावं दर्शयितुं च तथोक्तेः । अत एवाग्रे वैयधिकरण्यस्योत्तरार्थमावश्यकत्वोक्त्येहार्थमनावश्यकत्वं भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छत इत्यलम् ।

---

(१) फलान्तराभावेनेति । दाद्यतिरिक्तधातौ 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति घत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वस्य जायमानत्वेन तत्र घत्ववारणाय तदनुवृत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

(२) वस्तुतस्तु अत्रानुवृत्तदादिपदस्य दादिर्यो धात्ववयव इति वैयधिकरण्यान्वयसम्पादनेन चारितार्थ्यसंभवे उपदेशकालिकदादीत्यर्थे लक्षणाश्रयणे न मानम् । नन्वेवं अर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वयोगेऽपि 'अदादेः' इति पदस्य दादिधात्ववयवभिन्नस्येत्यर्थे क्यजन्तदामलिट्शब्दे ढत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अत एव भाष्ये घोऽदादेरित्युच्यते कथमधोगिति शङ्कायां धातोरवयवो यो दादिरिति वैयधिकरण्येन समाधानमुक्तम् । भवन्मते दामालिट्शब्दे घत्ववारणायावश्यमुपदेशकालिकार्थे लक्षणाया आश्रयणीयत्वेन तेनैव अधोगित्यस्य सिद्धौ घोऽदादेरित्युच्यते इति शङ्काया, वैयधिकरण्येनेह सूत्रे समाधानस्य चासङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मान्निरुक्तार्थे लक्षणाश्रयणं न युक्तम् । अत एव द्वितीययोगे धातुग्रहणस्य सार्थक्यम् । अन्यथौपदेशिकदादिमत्वतो धातोरेव सम्भवेन धातुभिन्नस्य तथाभूतस्य अप्रसिद्ध्या तद्ग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति विभावनीयम् ।

प्रातिपदिकसंज्ञस्य तु झलि परतः पदान्ते चेति। तत्प्रामादिकमेव । अधोक् अधोग्, अजर्घा इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । प्रातिपदिकग्रहणस्याप्रकृतत्वाच्च । तत्र झलो निमित्तत्वानुपयोगाच्च । धुग्भ्यां धुक्षु इत्यादौ पदान्त इत्येव सिद्धेः । यदपि तत्पौत्रेण व्याख्यातम् । झलि परे प्रतिपदिकसंज्ञस्यैवेत्यादि । तदपि निर्मूलं निष्फलं चेत्युपेक्ष्यम् । भष्भाव इति । जश्त्वचर्त्वयोरसिद्धत्वात्ताभ्यां प्रागेवेति भावः । षत्वचर्त्वे इति । चर्त्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं षत्वं, ततश्चर्त्वमिति भावः ।

वा द्रुह ॥ द्रुहेर्दादित्वात् नित्यं प्राप्ते ऽन्येषामप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । ननु द्रुहादयो दिवादिषु अनेनैव क्रमेण पठ्यन्ते, तत्र वा द्रुहादीनामित्येवास्तु दिवाद्यन्तर्गणस्य पुषादेरन्तर्गणो रधादिः, तदन्तर्गणो द्रुहादिरस्तु । मैवम् । तथा हि सति यङ्लुकि न स्यात् । 'निर्दिष्टं यद्गणेन च' इति निषेधात् । दोध्रुक्, दोध्रुट् ।

इग्यणः ॥ यणः स्थाने इति । विधिप्रदेशेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाश्रयणमिति भावः ।

तत्प्रामादिकमिति । धुग्भ्यामित्यादेः पदान्तत्वादेव सिद्धेरिति भावः । **उपेक्ष्यमिति** । 'एतेन एकाचो बश' इति सूत्रे 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्यतोऽङ्गादित्यनुवर्तते, अङ्गं च द्विविधं धातुरूपं प्रातिपदिकरूपं च । तत्र धातोः पदान्त एव, प्रातिपदिकस्य झलि पदान्ते चेति प्राचामाशय इत्यपास्तम् । स्वरितत्वकल्पनविभक्तिविपरिणामादीनां निर्मूलत्वान्निष्फलत्वाच्च । तद्धाट्(१) तद्धाड्भ्यामित्यादावतिव्याप्तेश्चेति दिक् ।

निषेधादिति । भष्भावस्तु एकाज्ग्रहणे ऽपि अजर्घा इति भाष्योदाहरणेन निषेधानित्यत्वाद्भवतीति भावः । इनिपाशपेति भाष्यानुक्तत्वादप्रमाणं वैचित्र्याय तु तथा नोक्तमित्यन्ये ।

सूत्रशाटकवदिति । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादौ 'यदि वातव्यो न शाटको यदि शाटको न वातव्यः' इति विरोधमाशङ्क्य 'मन्ये स वा-

---

(१) तद्धाडिति । न चात्र दकारस्य धत्वेऽपि पदान्तत्वाज्जश्त्वेन दत्वे न रूपे विशेष इति वाच्यम् । तं द्रूयते इत्यर्थे तच्छब्दोपपदकाद् 'द्रुङ्परितापे' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् क्विपि तद्द्रुरिति जाते तदुपपदकादाङ्पूर्वात् 'अह व्याप्तौ' इत्यस्मात् क्विपि जायमानतद्धाड्शब्दघटकधात्ववयवदकारे दोषोद्भावने तात्पर्यसत्त्वात् ।

वाह ऊठ् ॥ "वसोः सम्प्रसारणम्" इत्यतोऽनुवृत्तं संप्रसारणमूठो विशेषणम्। तेन "अलोऽन्त्यस्य" इति न। यत्तु प्राचा वाशब्दस्येत्युक्तम्। नासौ सूत्रार्थः। किंतु कथं चित्फलितार्थकथनपरतया नेयम्। छन्दस्येवेति। "छन्दसि सहः" "वहश्च" इति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तेरिति भावः। यत्तु ऊठि कृते सवर्णदीर्घः भूहः, भूहेत्यादि प्राचोक्तं तद्भाष्यविरुद्धम्। तथा हि। उठ्ग्रहणं मास्तु। संप्रसारणमेव विधीयताम्। तस्य लघूपधगुणे कृते "वृद्धिरेचि" इति वृद्धौ सिद्धं विश्वौह इत्यादि। एवं स्थिते क्रियमाणं बहिरङ्गपरिभाषां ज्ञापयति। सत्यां हि तस्यां बहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गो गुणो न स्यादिति भाष्ये स्थितम्। नन्वनकारान्तेऽकारान्तोपसर्गे चोपपदे रूपे विशेषः स्यादिति चेन्मैवम्। भाष्यकारोक्तज्ञापकबलेनैव तादृशस्थले ण्विप्रत्ययाभावस्यानुमानादिति कैयटहरदत्तादयः। एतेन वार्यूहः प्रौह इत्यादिप्रयोगा अपि परास्ताः। अथवा ऊहतेः क्विप् इत्यवधेयम्।

वसुस्रंसु ॥ वसुः प्रत्ययः। तेन तदन्तं ग्राह्यम्। "ससजुषो रुः" इति सूत्रात् 'स' इत्यनुवर्तते। तच्च वसोरेव विशेषणम्। न तु स्रंसुध्वंस्वोः।

तव्यो यस्यांतस्य शाटक इत्येषा संज्ञा भवति' इति भाष्ये उक्तम्। तथा प्रकृतेऽपि यणः स्थाने स भवति यस्य संप्रसारणशब्देन(१) जातस्य संप्रसारणसंज्ञा भवतीत्यर्थ इति भावः। तेन दिव उतो न संप्रसारणत्वम्।

फलितार्थेति। संप्रसारणपूर्वत्वाभ्यां फलितेत्यर्थः। **ऊठि कृते इति**। भूवाट्शब्दे इति शेषः। **क्रियमाणमिति**। उठ्ग्रहणमित्यर्थः। **तादृशस्थले इति** भत्वविषये इत्यर्थः। भूवाडित्यादि तु भवत्येव। **ऊहतेरिति**। एतद्वार्यूह इत्येतद्विषयम्।

---

(१) संप्रसारणशब्देन जातस्येति। नचैवं 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यादि विधिसूत्रेषु यावत्पर्यन्तं वाक्यार्थो न जातस्तावत् सम्प्रसारणशब्देन जातत्वज्ञानस्याभावात्तद्वाक्यार्थज्ञानाधीनं सम्प्रसारणशब्दजातत्वज्ञानं, तज्ज्ञाने च पदार्थज्ञानपूर्वको वाक्यार्थबोध, इत्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम्। संप्रसारणशब्दभाविते यण्स्थानिकत्वावच्छिन्ने च संप्रसारणशब्दस्य खण्डशः शक्तिस्वीकारेण संप्रसारणविधिस्थले संप्रसारणशब्दभावितत्वांशस्य मोषेणोक्तदोषाभावात्। 'हलः' इत्याद्यनुवादस्थले चोभयांशोपस्थित्या शुभ्याम् अपाचि इत्यादौ संप्रसारणशब्दभावितत्वाभावान्न 'हलः' इति दीर्घापत्तिः।

अव्यभिचारात् । नाप्यनडुहः । असम्भवादित्यभिप्रेत्याह—सान्तवस्वन्तस्येति । पदान्ते इति । झलीति तु प्राचः प्रमादः । स्रस्तमित्यादावतिव्याप्तेः ।

सहेः साडः सः ॥ सहेरिति किम् । सह डेन वर्तत इति सडः । यस्य नाम्नि डशब्दोऽस्ति यथा मृड इति । सडस्यापत्यं साडिः ॥

इति हान्ताः ॥

दिव औत् ॥ प्रातिपदिकस्येति । अव्युत्पन्नस्य, 'दिवेर्डिविः' इति न्यासोहितसूत्रेण व्युत्पन्नस्य वा, न तु 'दिवु क्रीडायाम्' इति धातोः । निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्येति परिभाषया । तेनाक्षद्यूरित्यादौ न भवति । औतस्तकार उच्चारणार्थः । सुद्युभ्यामिति । उकारस्य संप्रसारणत्वात् "हल" इति दीर्घः प्राप्त 'उत्' इति तपरत्वसामर्थ्यान्न भवति । यत्तु प्राचोक्तम्—'दिवो वा आत्वममि' इति तदुपेक्षितम् । मुनित्रयानुक्तेर्निष्फलत्वाच्च । द्यामिति रूपं द्योशब्दस्यैवेति बोध्यम् ॥ इति वान्ताः ॥

पञ्चतुर्भ्यश्च ॥ बहुवचननिर्देशादर्थप्राधान्यं विवक्षितम् । अर्थाच्चामः परत्वं शब्दद्वारकम् । तेन तदन्तविधौ सत्यपि परमचतुर्णा-

---

अव्यभिचारादिति । स्रंसुध्वंस्वोर्विचि तु नास्त्यनभिधानात् । अतः संयोगान्तलोपे तत्र व्यभिचार इत्यपास्तम् । अतएव भाष्यकृता सम्बुद्ध्यननुवृत्तौ पपिदान् इत्यत्रैव दत्वशङ्का कृता, अनुवृत्तौ चानडुद्भ्यामित्यत्रैव दत्वाभावशङ्का कृतेति दिक् ।

न्यासोहितेति । न्यासकृदूहितेत्यर्थः । निरनुबन्धकेति । डिवः प्रत्ययस्य सानुबन्धकत्वेऽपि तदन्तस्यानथात्वादिति भावः । इदं चात्र सूत्रे भूवादिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । उच्चारणार्थ इति । न तु स्वरितार्थः । उच्चारणार्थानामित्संज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणमिति वार्तिकेन तदप्रवृत्तिरिति भावः । सम्प्रसारणत्वादिति । अतद्भावितस्यापि संज्ञेति पक्ष इदम् ।

शब्दद्वारकमिति । न चैवं तद्वाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वमित्यायातम् । ततश्च प्रियपञ्चन् आमित्यत्रापि तद्वाचकपञ्चन्शब्दात्परत्वमस्त्येवेति दोषस्तदवस्थ इति वाच्यम् । एतत्सामर्थ्येन प्रधानीभूतषडर्थवाचकशब्दात्परत्वं विवक्षितमित्यभिमानात् ।

इदं प्राचामनुरोधेन । द्विवचननिर्देशे गौरवात्समाहारेण सर्वत्र सूत्रेषु

मित्यादावेव भवति, न तु बहुव्रीहौ । तदेतद्वक्ष्यति गौणत्वे तु नुट् नेष्यते इत्यादिना । द्वित्वमिति । "अचो रहाभ्या"मित्यनेन । रान्ताः ॥

कमला लक्ष्मीः ॥ लान्ताः ॥

मो नो धातोः ॥ पदान्त इति । झलीति तु यद्यपि माचा ऽनुवर्तितं, तथा ऽपि काशिकादावभावात् निष्फलत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

किमः कः ॥ ननु इम इत्येव सूत्र्यताम् । त्यदादीनामिमोऽः स्याद् इति व्याख्यास्यते । किंशब्दश्च द्वेः प्राक् पठिष्यते । 'नानर्थक' इति नि-

---

निर्देशादर्शनाच्च षट्संज्ञकानां बहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेः । किं च 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इत्यादौ शब्दबाहुल्याभिप्रायेण बहुवचनस्येव 'तिसृभ्यो जस' इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याभिप्रायेण तद्वच्चेहापि बहुवचनं वक्तुं युक्तम् । किं च 'नामि'इति सूत्रे भाष्ये "आमि'इत्येव सूत्रमस्तु । न च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे ह्रस्वाश्रयो नुट् न स्यात् । ह्रस्वान्ताद् नुडित्येतत्सामर्थ्येन भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तेः । न च नृणामित्यत्र चारितार्थ्यम् । नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयति । नृनद्याप(१) इत्येव ब्रूयात् । न च तिसृणामित्यत्र चारितार्थ्यम् । षडित्यत्र त्रेरित्यनुवृत्त्या सिद्धेः'इत्युक्तम् । गौणेऽस्याप्रवृत्तौ प्रियचतसृणामित्यत्र चारितार्थ्येन भाष्यासङ्गतेः । ऋन्नद्याप इति न्यासे तु न भाष्यतात्पर्यं त्रिशब्दानुवृत्तिपरभाष्यासङ्गतेः । नैकमुदाहरणमित्यस्यासङ्गतेश्च । गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तराभावाच्च न चैवं पदां दतामित्यादौ भूतपूर्वगत्याश्रयणे ऽतिप्रसङ्गः । ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाच्त्वम् । तत्र सामर्थ्याद् विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं न तु विशेष्यभूताच्त्वांशेऽपीत्यदोषादिति दिक् ।

इम इति । अत्र 'त्यदादीनामः'इत्यनुवर्तते तदाह—**त्यदादीनामिति** । अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने नेति भावः । **द्वेः प्रागिति** । तेन

---

(१) नृनद्याप इत्येव ब्रूयादिति ननु 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रकल्पे नृशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि तुकि तस्मादामि नृत् आम् इत्यत्र ह्रस्वान्तत्वाभावात् नुण् न भवति, नृनद्याप इति न्यासे तु स्यादेव । तथा नृशब्दस्य ऋशब्देन समासे तत आमि सूत्रसत्वे नुड् न स्यात् । न्यासकल्पे च स्यादिति फलभेद इति चेन्न । नृन्नद्याप इति न्यासे तात्पर्यात्, तथा च तपरत्वसामर्थ्यात् ह्रस्वऋकारान्तस्यैव ग्रहणं न तु दीर्घान्तस्य, तुगन्तस्य वा नृशब्दस्येत्यदोषात् ।

षेधादारम्भसामर्थ्याच्चालोन्त्यविधिर्न भविष्यति, तत् किं कादेशेनेत्याशङ्क्याह–अकच्सहितस्यापीति । टेरत्वे कक इति स्यात् । "कुतिहोः" इत्याद्यर्थं च किम इत्यवश्यं वक्तव्यमिति भावः । नन्वेवं गणकार्यत्वाभावादुप-

द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वे ऽपि न दोषः । 'किंसर्वनामबहुभ्य' इत्यत्र किंग्रहणं न कार्यमिति भावः । न चेमौ इत्यत्राप्यापत्तिः । 'अङ्गकार्ये कृते' इति निषेधात् । **आरम्भसामर्थ्यादिति** । 'त्यदादीनामः' इत्यनेनैवान्त्यादेशे सिद्धे इम इत्यारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । **कक इति स्यादिति** । मम तु तन्मध्यपतित इति न्यायेन साकच्कस्य किंशब्दत्वात्सिद्धम् । निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते कादेशविधानसामर्थ्यात्(१) । न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्त्या विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरं परत्वात्कादेशे कृते ऽकचि कक इत्येव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकादित्यधिकारात्सुपः शब्देन निमित्तत्वेनानाश्रयणादङ्गसंज्ञानिमित्तप्रत्ययानपेक्षणेन चाऽकचोऽन्तरङ्गत्वादिति भावः । **किम इत्यवश्यमिति** । 'कुतिहोः'

(१) अयं भावः । अकज्विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वं नास्ति भिन्धकीत्यत्राकचि कृते धित्वं न प्राप्नोति इत्याशङ्क्य 'अन्तरङ्गत्वाद्धित्वेऽकज्' इति भाष्योक्तेस्तदर्थलाभात् । तथा च प्रकृते निर्दिश्यमानपरिभाषोपस्थितौ काकिंशब्दस्य कादेशो न सिध्येत् अत आह–निर्दिश्यमानस्येति परिभाषा तु नात्र प्रवर्तते कादेशविधानसामर्थ्यादिति । कैयटेन तु तत्परिभाषोपस्थितावपि सूत्रावृत्त्याश्रयणेन साकच्कस्यादेशसिद्धिरुक्ता ॥ नन्वेवं साकच्कस्य निर्दिश्यमानत्वाभावे 'अनाप्यकः' इत्यत्र अक इति पर्युदासो विफलः स्यादिति वाच्यम् अस्मादेव ज्ञापनात्साकच्कापहारकादेशविषये निर्दिश्यमानत्वं नास्ति, साकच्कानपहारकविषये तु निर्दिश्यमानत्वमस्तीत्यङ्गीकारात् । अत एव सर्वकशब्दाद्दाप्रत्यये 'सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि' इति वैकल्पिकः सादेशो न भवति, अनेपक इत्यादौ सत्वादि च सिध्यतीति व्यवस्थोपपद्यते ।

वस्तुतस्तु काकिंशब्देऽकचः किंशब्दनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तन्मध्यपतितत्वसत्त्वान्निर्दिश्यमानत्वेनादेशः स्यादेव । भिन्धकीत्यत्र तु अकचास्ति इन्तानिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वेन तिङन्तवृत्तिधर्मारोपेऽपि हित्वारोपे मानाभावेन निर्दिश्यमानस्य हेरभावात् 'अकचि कृते धित्वं न प्राप्नोति' इति शङ्का युक्तैव । एवं च तन्मूलकोक्तनिर्दिश्यमानत्वाभावकल्पना, अक इति पर्युदासवैयर्थ्योपादनपूर्वकावान्तरकल्पना चायुक्तैव । सर्वकदेत्यत्रापि यथालक्षणं सादेशो भवत्येव । निर्दिश्यमानपरिभाषा तु नेह प्रवर्तत इति शब्दरत्नाशयस्तु परमकिंशब्दादकचि तस्य किंशब्दनिष्ठोद्देश्यतानिरूपितविधेयताश्रयत्वाभावेन तन्मध्यपतितन्यायाप्राप्त्या कादेशो न स्यादतः कादेशविधानसामर्थ्यात्ताद्दशलक्ष्यस्य निर्दिश्यमानपरिभाषया न व्यावृत्तिरिति ।

सर्जनत्वे ऽपि स्यात् । मैवम् । त्यदादीनामित्यनुवर्त्य वचनविपरिणामेन त्यदादेः किम इति व्याख्यानात् । अनुवृत्तिसामर्थ्यान्नेह सूत्रे द्विपर्यन्ता इति नियमस्य त्यागात् । उत्सर्ग इति । तेन "तदोः सः सौ"इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरिति किम् । हे स इति भाष्यं, भो अच्युत इति च न विरुध्यत-इति भावः । नास्तीत्यत्र मूलं तु प्रचुरप्रयोगादर्शनमेव । यत्त्वाहुः—

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ १ ॥

इति वचनादेवंविधस्यार्थस्याभिमुखीकरणानर्हत्वादिति, तदापातनः । सन्निकृष्टादिशब्दानामिव इदमादीनामपि सम्बोध्यसमर्पकत्वे बाधकाभावात् । विप्रकृष्टस्यापि बुद्ध्या सन्निधापितस्य बहुशः सम्बोधनदर्शनाच्च । तथा च भट्टिः—

'हापितः क्वासि हे सुभ्रु बह्वेवं विललाप सः' इति ।

अनाप्यकः ॥ प्रत्याहार इति । न तु टाप् । विभक्ताविति निर्देशा-दिति भावः । अनभ्यासविकार इति । तेन "भृञामित्" । "अर्तिपिप-र्त्योश्च"इतीत्वे ऽलोन्त्यविधिरस्त्येव बिभर्ति पिपर्ति । ननु स्मायादेशात्पर-त्वादनादेशः स्यादित्याशङ्क्याह—नित्यत्वात् ङेः स्मै इति । कार्यं विधातु-मिति अपूर्वं बोधयितुमित्यर्थः । 'ईषदर्थे क्रियायोगे' इति श्लोके तु ईषदर्था-दयो न विधीयन्ते । किं त्वनूद्यन्ते । तेन एनादेशो न । एतेन—

नक्तं भीरुरयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापय ।

'क्वाति'इत्यादेशे कद्वयश्रवणापत्तिः । उ तिहोरिति न्यासे उकारस्यान्त्यादेशत्वापत्ति-रेतदर्थं 'नानर्थक'इत्यारम्भे गौरवम् । अनुवृत्तपरिभाषया क्वेत्यत्र गुणस्य वारणे च क्लेश इति भावः । किमो द्रुरनन्तरं पाठे ऽपि दोषाभावमाह- **अनुवृत्तीति** । **इति च न विरुध्यतइति** । यद्यप्ययं प्रयोगो निपातमादाय सिध्यति तथा-पि 'विभाषा भवन्'इति वार्त्तिकं न विरुध्यत इति तात्पर्यम् । **विप्र-कृष्टस्यापीति** । परोक्षस्य चेत्यपि बोध्यम् । **पिपर्त्योरिति** । अयं निर्देश एवास्यांशस्य ज्ञापक इत्याहुः । **अनादेशः स्यादिति** । तत्र कृते सकृद्गतिन्यायेन पुनः स्मै न स्यादिति भावः । **नित्यत्वादिति** । लक्ष्यानु-रोधेन बाधकाबाधितप्रसङ्गस्यैवात्र ग्रहणान्नाऽनादेशो नित्य इति भावः । **अपूर्वं बोधयितुमिति** । अज्ञातज्ञापनमेवोभयत्रापि विधानं, न तु प्रवर्त्तना-

इत्यपि व्याख्यातम् । भीरुत्वस्यानुवाद्यत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ मान्ताः ॥

सुगाणिति ॥ "अनुनासिकस्य क्विझलो"रिति दीर्घः न च तस्मिन् कर्तव्ये ऽल्लोपणिलोपयोः स्थानिवद्भावः शङ्क्यः । दीर्घविधौ तन्निषेधात् । क्वौ विधिं प्रति निषेधाच्चेति भावः । एतेन सुगण्णीश इति प्राचो ग्रन्थं गणयतेः क्विबिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति ध्वनयति । तदीयो ग्रन्थोऽपि समर्थनीय इत्याग्रहे तु इत्थं समर्थ्यताम्—सर्वलोपिन्वेन क्विबिवाचरतीति क्विप् । क्विप्शब्दादाचारक्विबन्तात् कर्तरि क्विप् । तेन क्विजित्यर्थः ॥ णान्ताः ॥

उपधादीर्घ इति ॥ "सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ"इत्यनेन । ङौ सम्बुद्धौ चेति । प्राचामनुरोधेनेत्थं व्याख्यातम् । ङ्यन्तस्य सम्बुद्ध्यन्तस्य च पदस्येति षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानं तूचितम् । एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति तदर्थं निषेधसामर्थ्यानुसरणक्लेशो न कर्तव्यः । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह-न चेति । पाष्ठीमिति । "वाह ऊठ्"इत्यत्र ज्ञापितत्वे

विषयत्वामित्यर्थः । न विधीयन्ते-नाज्ञाता बोध्यन्ते । **अनुनाशत्वेनेति** । सखीवाक्यमिदम् । तत्र कृष्णे आरोपितभीरुत्वं भाविकामिव्यवहारसङ्गोपानाया-नुवाद्यत्वेनैव विवक्षितमिति भावः । नन्दनिदेशत इति—नन्दनीयनिदे-शादित्यर्थकं बोध्यम् ।

दीर्घविधाविति । न पदान्तसूत्रे सपादसप्ताद्ध्यायीस्थदीर्घस्यापि ग्रहणमित्यर्थस्य "चिण्णमुलो."इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति भावः । **उपेक्ष्या इति** । दीर्घप्राप्तेरिति भावः ।

व्याख्यानं त्विति । तुना ऽरुचिर्बोधिता । सप्तम्यन्तपाठे ऽपि "न लुमता"इति निषेधानित्यत्वेन 'वा नपुंसकानाम्'इत्यस्य सिद्धिरिति लाघवमस्तीति । औचित्यमेव दर्शयति—**एवं हीति । सामान्यशास्त्रेति** । प्राप्तस्य पुनर्विधानसामर्थ्येन सामान्यशास्त्रस्य संकोचस्तदितरपरतारूप इत्यर्थः । संकोचश्च नलोपविधौ "पूर्वत्रासिद्धम्"इत्यस्यानुपस्थितिरूपः । अर्थवत्सूत्रे चार्थवत्पदे-नार्थवत्समुदायग्रहणरूपः । एवं चास्य विधित्वं स्पष्टम् । इदमेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरुत्वम् । निषेधवादिनोऽप्यस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा विकल्पापत्तेः । सामान्यशास्त्रसङ्कोचे चान्यत्र तदभावस्याप्यर्थतः सिद्धेरर्थसिद्धं तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधत्वव्यवहारोऽपि । कृत्तद्धितेतिसूत्रस्थसमासग्रहणकृतनि-

न तद्देशस्थत्वादिति भावः । इत्यसिद्धत्वादिति । नियमसूत्राणां विधिरूपेण प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता चेति पक्षस्य "घुङ्भ्यो लुङि" इति सूत्रे भाष्यकृता ध्वनितत्वादिति भावः । निषेधरूपेण प्रवृत्तिरिति पक्षे तु "पूर्वत्रासिद्धम्" इत्यनेनेति बोध्यम् । सुब्विधिमुदाहरति । आत्वमित्या-

---

यमेन बाध्यसामान्यचिन्तया कृदंशस्यापि सङ्कोच इति मूलकेनोपदंशमित्यादौ न कृदन्तत्वप्रयुक्तं प्रातिपदिकत्वम् । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति शास्त्रेणापि प्रापकप्रमाणरागप्राप्तभक्षणस्य तदितराविषयत्वरूपसंकोचकल्पनम् । तेनान्येषां भक्षणाभावो गम्यते । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते(१)। "पतिः समास एव" इत्यादौ एवकारो घिसंज्ञाशास्त्रस्य समासाघटकपतिशब्दाविषयकत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय । पतिघटितसमासान्यसमासाविषयकत्वरूपसंकोचो मा भूदिति । अन्ययोगव्यवच्छेद एवकारार्थ इति तु सामान्यप्रमाणसङ्कोचफलितमर्थमादाय नेयम्। घुङ्भ्यो लुङीति । "घुङ्भ्यो लुङि" इति सूत्रमुपक्रम्य "अनुपराभ्याम्" इति सूत्र इत्यर्थः । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमे ऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते इति ग्रन्थेन पस्पशायां च भाष्ये स्पष्टमेतत् । भक्ष्यनियमे प्राप्तभक्षस्य पुनर्विधाने इत्यर्थः । निषेधरूपेणेति । सुबादिपदस्य स्वव्यतिरिक्तविधौ लक्षणया भवतीत्यस्य च न भवतीत्यर्थे लक्षणयेति भावः । निषेधश्च नलोपविधावनुवर्त्तमानपूर्वत्रासिद्धत्वस्य । अत एवात्र स्वार्थहानिप्राप्तबाधपरार्थकल्पनारूपदोषत्रयं मीमांसकैरुच्यते, परिसंख्यापदेन चायं व्यवह्रियत इति बोध्यम् । इति पक्षे त्विति ।

---

(१) प्रायश्चित्तं च गम्यत इति । न च शशकाद्यतिरिक्तपञ्चनखस्य भक्षणे प्रायश्चित्तोपपत्तावपि शशकभक्षणस्य शब्देन विधानात् तदभक्षणे प्रत्यवायापत्त्याऽवश्यानुष्ठेयत्वापत्तिः, अश्वरशनाग्रहणे मन्त्रोच्चारणस्येवेति वाच्यम् । प्रापकप्रमाणस्य यत्र नियतत्वं तत्रावश्यानुष्ठेयत्वं, यत्र तु न प्रापकस्य नियतत्वं, तत्र नावश्यानुष्ठेयत्वं, यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इति नियमविधौ, पुरोडाशविधिरूपं प्रापकप्रमाणं नियतं, इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येतिशेषिपरिसंख्यायां मन्त्रलिङ्गरूपं प्रापकं नियतमिति तदनुष्ठानमावश्यकम् । शशकादिभक्षणप्रापकं रागरूपप्रमाणं तु न नियतं, दोषदर्शनादिना रागस्य निवृत्तेः । पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इति विधिस्तु रागप्राप्तभक्षणेऽभ्यनुज्ञामात्रं करोति न तु स्वयमेव विधत्ते । भक्षणस्य विधिप्रवृत्तेः प्रागेव रागप्राप्तत्वात् । अभ्यनुज्ञाविधेश्च स्वविषयस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वमात्रबोधकत्वं, न तु स्वविषये प्रवृत्तिसिद्धये तस्येष्टसाधनत्वबोधकत्वमपीति न तस्य धर्मत्वं, तथा च रागरहितानां तत्राऽप्रवृत्तावपि तदननुष्ठानप्रयुक्तप्रत्यवायापत्तिर्न तेषामिति बोध्यम् । एतेन 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' इत्यादिविधिमूलकविवाहाद्यावश्यकत्वादिकल्पनाऽपि प्रत्युक्ता ।

दिना । स्वरविधौ तु पञ्चामम् । "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" इति समासे न-लोपे कृते अवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति "अमे चावर्णं द्व्यच्त्र्यच्" इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तं, नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति । सञ्ज्ञाविधौ पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते ऽपीत्यादिना स्त्रीप्रत्ययेषु वक्ष्यति । कृति तुग्विधौ तु वृत्रहभ्याम् । "ह्रस्वस्य पिति कृति" इति तुग् न । कृति किम् । वृत्रहच्छत्रम् । "छे च" इति तुक् स्यादेव । प्रतिदीव्नाति । "कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः" इति कनिन् । "हलि च" इति दीर्घः । यत्तु "उपधायां च" इत्युपन्यस्तम् । तन्न । दिवेर्वकारस्यानुपधात्वात् ।

इन्हन् ॥ उपधाया इति । उपधादीर्घस्यैवायं नियमः । तेन वृत्रहायत इत्यत्र "अकृत्सार्वधातुकयोः" इति दीर्घो भवत्येव । तथा वृत्रहणीइत्यत्र "अनुनासिकस्य क्विझलोः" रिति यो दीर्घः सोऽपि नियमेन व्यावर्त्यते उपधादीर्घमात्रापेक्षया नियमविज्ञानादिति भावः । "हन्तेरत्पूर्वस्य" इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे—हन्तेः ॥ प्रसङ्गादस्योदाहरणमाह—प्रहण्यादिति । प्रकृतोपयुक्तमाह—

अनेनारुचिर्बोधिता । तद्बीजं तु लक्षणायां गौरवं फलाभावश्च, तदभावे लक्षणाया अनौचित्यं चेति । **इति समासे इति** । इत्यनुवर्तमाने 'तद्धितार्थे' ति समासे इत्यर्थः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति तु नात्र । तस्य स्वरोद्देश्यकविधावेव प्रवृत्तेः । "नोत्तरपदे ऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु" इति सूत्रे देवताद्वन्द्वे उत्तरपदप्रकृतिस्वरनिषेधकं पृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् । अत एव "अचः कर्तृयकि" "शतुरनुमो नद्यजादी" इत्यादौ "अच" इति "अजादी" इत्यादि च चरितार्थम् । अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादन्वतीशब्दत्वाद् "अन्तो ऽवत्याः" इति स्वरो न । उदश्वित्वानित्यत्र "ह्रस्वनुड्भ्याम्" इति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः । इदं "समासस्य" इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । इदमेवाभिसंधाय "यतोऽनावः" इत्यतान्निषेधमूलकं 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषान्तरं भाष्ये तत्रैव स्पष्टमुक्तम् । **अनुपधात्वादिति** । धातोरुपधाभूतरेफवकारयोर्हल्परयोरिति तदर्थादिति भावः ॥ प्रतिदिवन्शब्दादाचारक्विप्यपि अनुनासिकस्येति दीर्घे इदं रूपं दुर्लभम् । वस्तुतो हलन्तेभ्य आचारक्विपोऽनभिधानमन्यत्रोक्तम् ।

तथेति । यथोपधाग्रहणादकृदिति दीर्घाव्यावृत्तिस्तथा सर्वनामस्थानग्रहणासम्बद्धोपधापदानुवृत्तेरस्य व्यावृत्तिरित्यर्थः ।

अत्पूर्वस्य ॥ एकाजुत्तरेति । न चाल्लोपे कृते एकाच्त्वं नास्तीति वाच्यम् । पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वात् । न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'इति वाच्यम् । 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु'इत्युक्तेः । यत्तु "अट्कुप्वाङ्"इति सूत्रे वृत्रघ्न इति भाष्यमुपादाय कैयटेन व्याख्यातं "प्रातिपदिकान्त"इति णत्वप्रसङ्ग इति तत् पञ्चमीसमासो मास्त्वित्याशयेन, तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्वित्याशयेन वा बोध्यम् । णत्वग्रहणप्रत्याख्यानं तु भाष्ये ध्वनितं कौस्तुभे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु "कुमति च"इति नित्यं णत्वमिह न्याय्यम् । सर्वथा ऽपि वैकल्पिकं नित्यं वा प्राप्तं णत्वं नियमेन निवर्त्यत इति सिद्धम् ।

भाष्ये तु 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ? वृत्रघ्नः स्रुघ्नः माघानि, "हन्तेरत्पूर्वस्य"इति अत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवति'इत्युक्तम् । एतच्च वार्तिकाशयवर्णनमात्रं न तु वस्तुस्थितिः । वार्तिकेन सूत्रावयवप्रत्याख्यानापेक्षया योगविभागमाश्रित्य वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् । माधवेनोक्तमिति । इत्थं हि तदीयो ग्रन्थः 'भसञ्ज्ञायामल्लोपे उत्तरपदमनच्कं स्यात् । स्थानिवद्भावश्चाल्विधित्वान्नेति एकाजुत्तरपदत्वाभावात् "प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु

पञ्चमीसमासो मास्त्विति । सार्वत्रिको मास्तु अनित्यत्वादित्यर्थः । तदनित्यत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे एकाच्त्वाभावादेव 'एकाजुत्तर'इति णत्वव्यावृत्तिः सिद्धेति भावः । **णत्वग्रहणमिति** । माघवपनीत्येतद्धि तत्प्रयोजनम् । तच्च बहिरङ्गतया "यस्येति च"इत्यल्लोपासिद्धत्वेनापि सिद्धमिति तन्मास्त्विति भावः । इदं त्रिपाद्यां तत्परिभाषाप्रवृत्त्यभिमानेन । **भाष्ये ध्वनितमिति** । अन्यथासिद्धमाघवपनीत्येतस्य तदुदाहरणत्वोक्त्येत्यभिमानः । **न्याय्यमिति** । तस्य प्रातिपदिकान्तेत्यपवादत्वादिति भावः । **न** च सन्निपातपरिभाषया तदप्राप्तिः । सर्वणत्वेषु कवर्गव्यवायाश्रयणेन तद्विषये तस्या अनित्यत्वावश्यकत्वात् ।

हादेशेष्विति । हादेशकवर्गव्यवाये इत्यर्थः । आर्षत्वाद्वार्तिके समासः । वार्तिके हादेशेत्युक्तेर्द्रुघण इत्यादौ 'पूर्वपदात्'इति णत्वं सिध्यति । तत्र हि हन्तेरप्प्रत्ययो घनादेशश्च । अत एव "अगारैकदेश"इति सूत्रे प्रघणप्रघाणयोः कृतणत्वयोरुच्चारणम् । तत्रापि हन्तेर्घनघानादेशविधानात् । **न्याय्यत्वादिति** । न च वार्तिकरीत्या बहुवृत्रहाणीति णत्वमायाति सूत्रारम्भे तु नेति वार्तिकारम्भस्यैव ज्यायस्त्वात्कथं न्याय्यत्वं, बहिरङ्गत्वेन दीर्घस्यासिद्धत्वे तु माघानीत्यत्र दोषः ।

च" इति विकल्पो भवति । वृत्रघ्नो वृत्रघ्ण इति । तद्भाष्येति । किं चाखिव-क्ष्यर्थमेव "अचः परस्मिन्" इत्यस्यारम्भात् । तस्याप्रवृत्तौ युक्त्यन्तरस्यैव-वाच्यत्वात् । विकल्प इत्यसङ्गतम् । "कुमति च" इति सूत्रस्य दुर्वारत्वादित्य वधेयम् ।

मघवा बहुलम् ॥ "अर्वणस्त्रसावनञ" इति सूत्रात् तृ इत्यनुवर्तते । तदपेक्षया च मघवेति षष्ठ्यर्थे प्रथमा तदाह—मघवन्शब्दस्येति । अधातो-रिति । अधातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थः । अञ्चतिग्रहणं हि नियमार्थम् । धातो-श्चेद्भवति अञ्चोरेवेति । एवं च गोमानिवाचरति गोमानित्यादौ सम्प्रति धातुत्वे ऽपि विद्ध्यर्थमधातुग्रहणम् । एतच्च मूल एव स्फुटीभविष्यति । ननु कुर्वन् इत्यादाविव संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन नान्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—इहेति । बहुलग्रहणादिति । क्व चिदन्यदेवेत्यर्थका-दित्यर्थः । निपातनादिति । महेर्हकारस्य घकारो वुगागमः कनिप्रत्यय-श्चेत्यस्य त्रितयस्य निपातनादित्यर्थः । प्रत्याख्यातमिति । तथा च "छन्दसी-वनिपौ" इत्यत्र कैयटेनोक्तम्—"मघवा बहुलम्" इत्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुक्षन्निति निपातनान्मघशब्दान्मतुपा च भाषायामपि शब्दद्वयस्य सिद्धत्वादिति ।

यत्त्वत्र वार्तिककृतोक्तम्—

अर्वणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥

तथा सूत्रारम्भे प्रघनाघन इत्यत्र णत्वं प्राप्नोति वार्त्तिकरीत्या तु नेति वाच्यम् । 'अपूर्वस्य' इत्यनेन हस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तरेवोपलक्षणेनादोषात् । कृतणत्वयो-'रगारैकदेशे' इति सूत्रे उच्चारणमत्रत्यापूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वे मानम् । णत्वनिपातनकल्पनापेक्षयोक्तार्थग्राहकत्वौचित्यादिति भावस्तदेतद् ध्वनयतोक्तम्—**वार्तिकार्थोपसङ्ग्रहस्येति** ।

भूतपूर्वपर्यन्तमधातुपदस्य लक्षणायां बीजमाह—**अञ्चतिग्रहणं हीति** । **अञ्चतेरिति** । नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः । नलोपेन निर्देशात् । सामा-न्यापेक्षश्च नियमस्तेन पर्णध्वद् गोमत्यतेः क्विपि गोमानित्यादावुगितश्चेति ङीबपि नेति दिक् । स्पष्टं चेदं भाष्ये 'उगितश्चे'ति सूत्रे । **कैयटेनेति** । अयं च कैयटः "केशाद्व" इति सूत्रस्थः । **अर्वणस्तृ इत्यादि** । अर्वणो मघोनश्च तृ न शिष्यं यतस्तच्छान्दसं सामान्यतो बोधितानामपि केषां चिद् घृधात्वादिवन्नियत-विषयत्वादित्यर्थः । एवं च छन्दसि दृष्टानुविधिरिति न तदर्थः शास्त्रारम्भ इति

मतुब्वन्योर्विधानाच्च छन्दस्युभयदर्शनात् ॥ १ ॥ इति

यच्च तद्व्याख्यावसरे कैयटेन भाषायामसाधुतेत्युक्तं तद्वनिबन्तमध्योदात्तमघवन्शब्दविषयकम् । छन्दस्येव वनिब्विधानात् । अतो न कैयटस्य पूर्वापरविरोध इति ध्वनयन्नाह—छन्दसीत्यादि । अन्तोदात्तं त्विति । यद्यपि श्वन्नुक्षन्नित्यत्र कनिनन्ता एते इत्युज्ज्वलदत्तादिग्रन्थमहिम्ना आद्युदात्तत्वं लभ्यते तथापि "उक्षा समुद्रो अरुणः सुपर्णः, पूषा त्वेतो नयतु, अग्निर्मूर्धा, निर्मज्वानं न पर्वणो जभार, त्वमर्यमा भवसि यत्, इत्यादौ तत्सूत्रोपात्तानामुक्षन्नादीनामन्तोदात्तत्वस्य निर्विवादतया कनिप्रत्यय एवोचित इति भावः । "मघवा बहुलम्"इति सूत्रे मघोन इति प्रतीकमुपादाय मघशब्दस्याकारस्य यस्येति लोपमाशङ्क्य नैतदस्ति अन्यदेव हीदमव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तथा हि भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते इति वदन्न्यासकारोऽपि

तात्पर्यम् । एवं हि छान्दसलक्ष्यमाधकसर्वसूत्रप्रत्याख्यानं स्यादतः प्रकारान्तरेणापि सिद्धिमाह—**मतुब्वन्योरिति** । ऋभातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुब्वनिभ्यां रूपद्वयसिद्धिरिति भावः । ननु सूत्रारम्भे नित्यस्तृ आदेशोऽर्वणः, प्रत्याख्याने तु पक्षे तदभावोऽपीत्यत आह—**छन्दस्युभयेति** । आदेशतदभावेत्यर्थः । तदुदाहरणमिमान्यर्वणः पदानीति । एतत्प्रत्याख्याने दीर्घो धकारोदात्तत्वं च लभ्यते । एतेनास्य छान्दसत्वाच्छन्दसि आदेशपक्षे मघवन्नित्येव रूपं तच्च मत्वन्तस्य छान्दसत्वाद्दीर्घाभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाशयः । लोके तु मत्वन्ते दीर्घो भवत्येवेति परास्तम् । वार्तिकाक्षरस्वारस्येन तथा प्रतीतेर्मघवानूर्जापीत्यादौ वेदे ऽपि दीर्घस्य पठ्यमानत्वाच्च । तदेतत्कैयटेनोक्तं-**भाषायामसाधुनेति** । "केशाद्व"इति सूत्रस्थ उक्तकैयटस्तु एतत्सूत्रस्थवार्तिकविरोधात्स्वग्रन्थविरोधाच्च हेय एवेति ध्येयम् ।

यत्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामित्याश्रित्य भाषायां प्रयोग इति । तन्न । तज्ज्ञापकस्य "वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्" इति सूत्रप्रयोगस्य छन्दोवत्सूत्राणि भवन्तीति भाष्यकारेष्ट्या ऽन्यथासिद्धत्वादिति तदाशयः । **तद्वनिबन्तेति** । इदं चिन्त्यं 'न शिष्यं छान्दसं हि त'दिति सामान्यप्रवृत्तवार्तिकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । कविप्रयोगाणां बहुशः प्रामादिकानां दर्शनेन तेषामार्षवचनसङ्कोचे न मानत्वमिति दिक् । **उचित इति भाव इति** । तथा च "वनो र च"

मघवन्शब्दस्यान्तोदात्तत्वे भाषायामपि साधुत्वे चानुकूलः । एवं स्थिते मतुपमाश्रित्य आदेशं प्रत्याचक्षाणौ भाष्यवार्तिककृतौ मघवानित्यत्र आदेशपक्षे ऽपि दीर्घं स्वीकुरुत एव । फलभेदे प्रत्याख्यानासम्भवात् । अतो बहुलग्रहणान्नासिद्धत्वमिति यदुक्तं तद्भाष्यादिसम्मतमेव ।

यत्त्वाहुः । मतुप्पक्षे ऽपि छान्दसत्वान्न दीर्घ इत्येव भाष्यस्याशय इति । तन्न । मतुबन्तस्य छान्दसत्वे मानाभावात् । उदाहृतभट्टिकैयटविरोधाच्चेति दिक् । एतेन श्वन्नुक्षन्नित्यत्र निपातितस्य मघवन्नित्यस्य आदेशे दीर्घाभावान् मघवन्निति क्षीरस्वामिग्रन्थः प्रत्युक्तः । तथा च कातन्त्रसूत्रं 'सौ मघवान् मघवा चे'ति । विचाराचिन्तामणावपि 'मघवानेव मघवे'त्युक्तम् । काशिकायामपि दीर्घ एव दृश्यत इत्यलं बहुना ।

अर्वणस्तृ ॥ ऋधातोर्विचि गुणे च अरिति रूपं तस्मान्मतुपि अर्वन्तावित्यादि सेत्स्यति । 'छन्दसीवनिपौ'इति वनिपि वेदे भवति । लोके तु ऋधातोरेव वनिपि सेत्स्यति । रूढिशब्दश्चायम् । 'वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तय' इत्यमरकोशात् । अतोऽर्थोऽपि न भिद्यते । तथापि नान्ततान्तयोः सर्वत्र प्रयोगे प्राप्ते व्यवस्थार्थमिदं सूत्रं "तृज्वत्क्रोष्टु"रिति त्रिसूत्रीवत् । यत्तु हरदत्तेनोक्तम् । अर्वन्मघवन्शब्दयोर्भाषायामसाधुत्वमेव । अर्वणस्तृ मघोनश्चेत्यादिभाष्यादिति । तदापाततः । भाष्यस्य विशेषविषयतायाः प्रागेवोक्तत्वात् । तथा च श्रीहर्षः—वाहैरलुप्यत सहस्रदृगर्वगर्व इति प्रायुङ्क्त ।

ननु गुणा अभेदका इति पक्षे सूत्रे ऽननुनासिकोच्चारणे ऽपि आन्तरतम्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्क्याह—आआदिति । यत्त्वाहुः । इहानुनासिको न । अनण्त्वेन सवर्णग्रहणाभावात् । न च तपरस्तत्कालस्येति अनणि विध्यर्थमिति वाच्यम् । भाव्यमानः सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधात् । गुणानामभेदकत्वे ऽपि शुद्धैकव्यक्तेः सूत्रे निर्देशान्नातिप्रसङ्ग इति । अत्रेदं वक्तव्यम् । अनणि विध्यर्थमिति शङ्कायां भाव्यमान इत्याद्युत्तरमसङ्गतम् । तस्याण्विषयत्वात् । यदाहुः—भाव्यमानोऽणित्यादि । अन्यथा "चोः कु"रित्यादावपि निषेधापत्तेः । तत्रोदि-

---

इति सूत्रे भाष्ये मघोनीत्यत्र प्राप्नोति मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ।

प्रायुङ्क्तेति। अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तम्। **इति पक्षे इति**। "अस्थिदधि"

त्करणसामर्थ्यान्न निषेध इति चेत् । किमनेन बकबन्धनप्रयासेन । "तपरस्तत्कालस्य" इति सूत्रे ऽप्रत्ययग्रहणस्य भाष्यकृता ऽननुवर्तितत्वाच्च । किं च शुद्धैकव्यक्तेरित्यसङ्गतम् । अभेदकत्वे दोषस्य दुरुद्धरत्वात् । एका व्यक्तिर्गृह्यत इत्युक्त्या हि व्यक्त्यन्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः स च गुणानां भेदकत्वे सत्येव सगच्छते नान्यथेत्यास्तां तावत् । एतेन भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णातीति निषेधादाकारो नानुनासिक इति प्रसादग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । दीर्घस्यानण्त्वेन मूलशैथिल्यात् ॥

थो न्थः ॥ स्थान्यादेशौ द्व्यावप्यनच्कौ । थेर्न्थ इत्येव सिद्ध इतोऽद्व्चनं ऋभुक्षिन्नर्थम् । न्थादेश इति । केचित्तु अन्थादेशमाहुः । तत्राकारप्रश्लेपो व्यर्थः । यत्तु न्यासकृता प्राचा चोक्तमनेकाल्त्वे ऽपि थकारमात्रस्यायमादेशो निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति न्यायादिति । तन्न । तद्विशिष्टस्याप्रसङ्गेनोक्तपरिभाषाया इह विषयाभावात् । प्रसङ्गादाह—स्त्रियामिति । सुपथीति । "इनः स्त्रियाम्" इति तु कप् न कृतः समासान्तविधेरनित्यत्वात् । "युवोरनाकौ" इति सूत्रे सुपथीति भाष्याच्च । "न पूजनाद्" इति निषेधस्य तु नायं विषयः । पचः प्राचीनिष्वेव स इति वक्ष्यमाणत्वात् । पथिमथीत्यात्वं थो न्थश्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तं विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्न भवति । शाविति । यत्तु प्राचा "इतोऽत्सर्वनामस्थाने

इत्यत्रोदात्तपाठेन सिद्धे उदात्तग्रहणेन शास्त्रे विना यत्नं स्वरूपेणोच्चारितगुणस्याविवक्षया ऽभेदकत्वज्ञापनादिति भावः । 'उञः, ऊँ इत्यत्र नासिकाव्यापारेण क्लेशाधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम् । भेदकत्वे ऽपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोषः । तत्राप्रत्ययग्रहणानुवृत्तौ मानाभावादित्यपि बोध्यम् । **अननुवर्तितत्वाच्चेति** । एवं च तत्र सूत्रे तत्सम्बन्धे मानाभावः एवं च भेदकत्वे ऽपि तपरसूत्रस्यानणि विध्यर्थत्वाद्दोष इति भावः । **नान्यथेति** । एवं च गुणानामभेदकत्वेऽपि इत्युपक्रम्य तादृश्युक्तिरसङ्गतेति भावः । **मूलशैथिल्यादिति** । सवर्णग्रहणाप्राप्तेरिति भावः । **तद्विशिष्टस्येति** । थ इति स्थानिश्रवणात्तदन्तविध्यभावाच्चेति भावः । अयम्-इनः स्त्रियामित्येषः । एवं च 'ऋक्पू'रित्येष तेन निषेधेनापि वारयितुं शक्य इति भावः ।

थो न्थश्चेति । थो न्थ इति सूत्रमित्यर्थः । चाट्टिलोपः **प्राप्तमिति** । तदन्तग्रहणादिति भावः । **न भवतीति** । न च टिलोपो न विभक्तिनिमि-

"थो न्थ" इति सूत्रद्वये सुटीति व्याख्यातम् । तदसत् । निर्बीजलक्षणापत्तेः । क्लीबे औङः श्यां सुपथी इत्यत्रातिव्याप्तेः । सुपन्थानि पश्येति शासि रूपस्यासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति भावः ।

अत्रेदमवधेयम् । पन्थानमात्मन इच्छति पथीयति । ततः क्विप् । अलोपः । यलोपः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् पथिमथीत्यात्वम् थो न्थः, पन्थाः । "इतोत्सर्वनामस्थान" इत्यत्वं न भवति । इत इति तपरकरणात् । "एरनेकाच" इति यणं बाधित्वा परत्वाद् नित्यत्वाच्च थो न्थः । संयोगपूर्वकत्वान्न यण् । पन्थियौ, पन्थियः, पन्थियं, पन्थियौ । भस्य टेर्लोपः । पथः पथीभ्याम् पथीभिः । इत्यादि । एतेन इतोऽत्सर्वनामस्थाने इत्यत्र स्थानिन्यादेशे च तपरकरणं मुखसुखार्थमिति हरदत्तग्रन्थः प्रत्युक्तः । यत्तु न्यासकारस्तदनुसारिणोऽन्ये च सुखीः सुतीरितिवत् पथीः पथ्यौ पथ्य इत्याद्युदाजहुस्तच्चिन्त्यम् । सावात्वस्य दुर्वारत्वात् । यत्तु पथिमथ्यृभुक्षामिति नान्तप्रकृत्यनुकरणमेतदिति । तदप्यनर्थकम् । एकदेशवि-

---

त्कोऽन्यत्रापि तत्प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतोदाहरणे विभक्तिनिमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्तेः । अत एव 'युवोरनाकौ' इति सूत्रभाष्ये श्वयुवेत्यादेः परिभाषाफलत्वेनोपन्यासः सङ्गच्छते । परत्वादित्यभ्युपगमः । न चाभिव्यक्तपदार्था इति न्यायेन कथमत्रात्वादीनां प्रवृत्तिः । तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वेन तपरकरणादनित्यत्वेन चेहाप्रवृत्तेः । न च न केवलः पथिशब्दः स्त्रियामस्तीति "युवोरनाका" विति सूत्रस्थभाष्यप्रमाण्यादेभ्यः क्यजन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानमिति वाच्यम् । स्त्रीप्रत्ययाप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽप्यक्षतेः । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणमित्येतत्प्रयोजनकथनावसरे हि भाष्ये तदुक्तम् । **न यणिति** । ननु तदभावे ऽपीयङ् दुर्लभः । सुब्विधावन्तर्वर्तिविभक्त्याश्रयनलोपस्यासिद्धत्वेनावर्णान्ताङ्गाभावादिति वाच्यम् । सुप्त्वतद्व्याप्यधर्मनिमित्तकसुब्विधेरेव ग्रहणात् । अत एव दण्डिन्ष्वित्यादौ षत्वे नलोपस्यासिद्धत्वं न । न च न्थादेशे ऽङ्गवृत्तपरिभाषया नेयङ् । तस्या अनित्यत्वात् । न चेयङि कृते ऽत्वं दुर्वारम् । संनिपातपरिभाषया स्वातिरिक्ततद्विघातकस्य बाधेनादोषादिति भावः । न च प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षन्थादेशापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वाद्यणेव स्यादिति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्याप्यत्र प्रकृतित्वेन हलादेरपि तन्निमित्तत्वेन यणप्रकृतितन्निमित्तव्याप्यत्वाभावात् 'तदोः सः सौ' इति सूत्रे ऽनन्त्ययोरित्युक्त्या तत्प्रत्याख्यानाय भाष्यकृता ऽदस इति योगविभागकरणेन च तादृशान्तरङ्गत्वस्य सर्वत्रानाश्रयणाच्चेति बोधनात् । **सावात्वस्येति** । न्थादेश-

कृतन्यायस्य दुर्वारत्वात् । पन्था इत्यत्रापि नित्यत्वात् विशेषविहितत्वाच्च पूर्वमात्त्वे कृत्वे ऽनान्तत्वेन न्थादेशाप्रसङ्गाच्च । यदप्याहुः— अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्वादि । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति नेहाश्रीयते इति । तदपि चिन्त्यम् । तथा सति यण्प्रसङ्गात् । ख्यत्यादिति सूत्रे सुखीः सुतीरित्यादिनिर्वाहाय क्वौ लुप्तं न स्थानिवदित्यस्य कैयटादिभिराश्रितत्वात् । इतोऽदित्यत्र तपरकरणं कुर्वतः सूत्रकृतोऽपि इहानुकूलत्वाच्च । तस्मादात्त्वं न्थादेशश्च न्याय्य एवेति स्थितम् । एतेन मथीः मथ्यौ मथ्य इत्याद्यपि प्रत्युक्तम् । मन्थाः मन्थियौ मन्थिय इत्यादेरेव न्याय्यत्वात् । यदपि ऋभुक्षीः ऋभुक्ष्यौ ऋभुक्ष्य इत्यादि । तत्र सावात्वं दुर्वारमित्युक्तमेव । औङादिषु यण् तु दुर्लभः संयोगपूर्वकत्वात् । तस्मात् ऋभुक्षाः ऋभुक्षियौ इत्यादि बोध्यम् ।

ष्णान्ता षट् ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशः संख्यां विशेषयितुम् । तत्सामर्थ्याच्च पूर्वत्र संज्ञापरमपि संख्याग्रहणमिह संज्ञिपरं सम्पद्यत इत्याशयेनाह— संख्येति । यत्तु प्राचा उपदेशकाले षान्ता नान्ता चेत्युक्तम् । तत्पञ्चेत्यत्र नलोपे कृते ऽपीत्यादिस्वग्रन्थविरुद्धम् । सम्प्रत्यनान्तत्वे ऽपि उपदेशे

स्याप्युपलक्षणम् । यदि वैयात्यान्नात्रातिदेश इति वदेत्तत्राप्याह-**पन्था इति** । **न्थादेशेति** । अत्त्वस्याप्युपलक्षणम् । **नात्त्वादीति** । न च न पदान्तेति निषेधः, अनान्ततया 'नः क्ये'इति नियमेन संज्ञाविधौ नलोपासिद्धत्वेन चैकारान्ते पदत्वाभावात् । तेन पदान्तत्वात् 'इकोऽसवर्णे'इति ह्रस्वे ऽत्त्वं दुर्वारमित्यपास्तमिति भावः । **आश्रितत्वादिति** । तत्प्रकृतिकसख्युरिति रूपे ङसिनिमित्तो यण् । क्यजकारनिमित्तकत्वे हि क्विनिमित्तकलोपापत्तिः । ङसिनिमित्तकस्य तु बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वान्न लोपः । स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्तन्निमित्तकोऽपि न स्यात् । **अनुकूलत्वाच्चेति** । आत्वादिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकन्यायानामानित्यत्वेनैतद्विषये ऽप्रवृत्तिबोधकतयेति भावः ।

विशेषयितुमिति । विशेष्यसाकाङ्क्षत्वात्तस्येति भावः । **तत्सामर्थ्याच्चेति** । ष्णान्तेत्यनेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । संख्याशब्दे तत्त्वासम्भवादिति भावः । **इहेति** । अनुवृत्तमिति शेषः । **संज्ञिपरमिति** । यद्यपि संज्ञिषु बहुगणवतुडतिष्वपि तदसम्भवस्तथापि लोके संख्याप्रकारकबोध-

नान्तत्वमासीदिति किमसिद्धत्वेन । नन्वयं पूर्वापरविरोधः काशिकायामपि तुल्य इति चेत् किं ततः ।

"बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढे ऽन्यदपि बाध्यताम्" इति न्यायात् ।

यत्तु व्याचख्युः । उपदेशकाले यौ षकारनकारौ तदन्तेत्यर्थः । देवदत्तस्य गुरुकुलमितिवत् समुदायेन सम्बन्धान्नासमर्थसमास इति । तदापाततः । अवयवेन सम्बन्धं व्याख्याय समुदायेन सम्बन्धादित्युक्तेः परस्परव्याघातात् । किं च यत्रोपसर्जनपदार्थः ससम्बन्धिकस्तत्र द्वयी विधा । सापेक्षोऽपि समस्यत इत्येका । प्रधानपदार्थस्येव कुलादेर्गुर्वादिनेव देवदत्तादिना ऽपि सम्बन्धः । स च गुरुणा सह उत्पत्तिगर्भो देवदत्तेन सह तु तदीयगुरूत्पाद्यत्वरूपो गुरुघटित इति द्वितीया विधा । उक्तं च हरिणा ।

सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः समस्यते ।
वाक्यवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते ॥ इति ॥
समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।
संस्पृश्यावयवांस्ते तु युज्यन्ते तद्वता सह ॥ इति च ॥

अत्र उपसर्जनं न ससम्बन्धिकम् । येन द्वयी विधा ऽवकाशमासादयेत् । नन्विहाप्यन्तशब्दः ससम्बन्धिकार्थोऽस्तीति चेत् । उपदेशकाले यौ षकारनकाराविति वदद्भिस्तदन्वयस्य त्यक्तत्वात् । अन्यथा हि उपदेशकाले ऽन्तौ यस्येति वक्तव्यं स्यात् । वस्तुतस्तु तदपि न । अन्तशब्दो हि अवयविनि साकाङ्क्षो न तु यत्र कुत्र चित् । अन्यथा ऋद्धस्य

जनकाः पञ्चादय इह तत्त्वेन विवक्षिता इति बोध्यम् । **किमसिद्धत्वेनेति** । नलोपे कृते ऽपीत्यादिग्रन्थप्रतिपादितेनेति भावः । बाधे—दूषणे । **अवयवेनेति** । ष्णान्तपदावयवेन षकारनकारेणेत्यर्थः । समुदायेन—ष्णान्तपदेन । ससम्बन्धिकः—नित्यं सम्बन्ध्यन्तरसापेक्षो यथा गुर्वादिः । **सापेक्षोऽपीति** । सापेक्षस्यासमासे हि ततो बोधाभावो बीजं । न च नित्यसापेक्षे तद्बीजमस्तीति भावः । तदेवाह—**वाक्यवदिति** । व्यपेक्षा—आकाङ्क्षा । अवयवान्—गुर्वादीन् । संस्पृश्य युज्यन्ते इत्यस्य तद्द्वारकसम्बन्धेन युज्यन्तइत्यर्थः । उपसर्जनम्—ष्णपदम् । न ससंबन्धिकं न सम्बन्ध्यंशे नित्यसाकाङ्क्षम् । साकाङ्क्षो—नित्यसाकाङ्क्षः । ईशितव्यम्—

राजपुरुष इति स्यात्। राज्ञोऽपि ईशितुरीशितव्यं प्रति साकाङ्क्षत्वात्। "राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यक्षे क्षत्रियशक्रयो"रिति कोशात्। यदि तु ऋद्धं प्रत्यनाकाङ्क्षेति ब्रूषे तर्हि समं प्रकृते ऽपि। संनिपातेति। तथा चोपदेशकाल इति व्याख्यानं निष्फलमपीति भावः। यत्त्वाहुः। परिभाषाया अनित्यत्वात् लुक् स्यादिति। तत् साहसमात्रम्। इष्टस्थले ऽप्यप्रवृत्तौ परिभाषाया निष्फलत्वापत्तेः। किं चोपदेश इति निर्मूलमपि। यत्तु वदन्ति अन्तग्रहणसामर्थ्यादौपदेशिकत्वं लभ्यते इति। तदपि न। संख्येत्यस्याकर्षणेन संज्ञिपरत्वसंपादनेन च सामर्थ्योपक्षयात्।

नोपधायाः ॥ नेति लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम् ॥ **गौणत्वे त्विति** ॥ बहुवचननिर्देशस्यार्थप्राधान्यार्थत्वादिति भावः ॥ प्रियपञ्च्ञामिति। ञकारद्वयमध्ये चकारः।

अष्टन आ ॥ हलादाविति ॥ रायो हलीत्युत्तरसूत्राद्धलीत्यपकृष्यते। तच्च विभक्तेर्विशेषणमिति भावः। तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेव सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादात्वं, न तु प्राक्। अन्यथा, अष्टन् आमिति

प्रजभूम्यादि। **समं प्रकृते ऽपीति**। अन्तशब्दस्य उपदेशकालं प्रति न नित्यसाकाङ्क्षतेति भावः। **संज्ञिपरत्वेत्यादि**। संख्यापदस्येत्यादिः। अन्तग्रहणं समाससंपादनद्वारा ऽन्यपदार्थबोधकत्वेन तत्सम्पादकमिति भावः। किं चान्तग्रहणस्य तदर्थत्वे तस्य विशेषणतया सप्तम्यन्तत्वेन च पूर्वनिपातापत्तिः। उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययानां समुदायानां वोपदेशाभावेन त्वदुक्तार्थासङ्गतिश्चेत्यपि बोध्यम्। उपदेशग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकस्य तु स्वप्रकृतिकप्रत्ययोपदेशकाले ष्णान्तेत्यर्थः। त्वया तु समस्तान्तपदार्थभूतस्य उपदेशकालस्य तथाऽन्वयो वक्तुमशक्य इति स्पष्टमेवेति दिक् ॥

हलीत्यपकृष्यत इति ॥ हलीत्युभयोः शेष इति भाष्योक्तेरिति भावः ॥ **संनिपातेति**। नान्तत्वप्रयुक्तषट्सञ्ज्ञकसंनिपातेन जातस्य नुटस्तद्विघातकत्वमिति प्राप्तिः। **अनित्यत्वादिति** ॥ न च नुटि नोपधाया इति दीर्घे नलोपेनाष्टानामित्यस्यासिद्धेः किमनित्यत्वेन। न च नलोपस्यापि संनिपातपरिभाषयाऽप्राप्तिः नलोपस्याऽसिद्धत्वेन तद्विषये तदप्राप्तेरिति वाच्यम्। ङ्णमेजन्तसूत्रभाष्ये संनिपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे हे गौरीत्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि तस्य स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रातिव्याप्तिपरभाष्यासङ्गतेः। संनिपातस्याशास्त्री-

ति स्थिते परत्वान्नित्यत्वाच्च आत्वे कृतेऽनान्तत्वे षट्संज्ञाभावान्नुट् न स्यात् । न च यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव कृता षट्संज्ञा एकदेशविकृतन्यायेन कृतात्वेऽपि सुलभेति वाच्यम् । अल्विधौ उक्तन्यायायोगादिति भावः ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ कृताकारादिति । ननु हलीत्यपकृष्यत इत्युक्तं, तत् कथं कृताकारतेत्यत आह—अष्टभ्य इति । कृतात्वस्येदमनुकरणं, न तु लक्षणवशसंपन्नमात्वम् । तथा हि सति वक्ष्यमाणज्ञापकेन तस्य वैकल्पिकतया लाघवार्थमष्टभ्य इत्येव ब्रूयादिति भावः । इदमिति । श्रुतमनुमितं चेत्यर्थः । अष्टनो दीर्घादिति । दीर्घान्तादष्टनः परा असर्वनामस्थाविभक्तिरुदात्ता स्यात् । अष्टाभिः । दीर्घात् किम् अष्टभिः । मध्योदात्तमिदम् । "षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि"रिति बाधित्वा "झल्युपोत्तम"मित्यस्य प्रवृत्तेः । षट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिस्तदन्ते पद उपोत्तमं उदात्तं स्यादिति तस्यार्थः । एवं स्थिते ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्वस्य नित्यत्वे व्यर्थं स्यादित्यर्थः । पूर्वस्मादपीति । एवञ्च प्रियाष्ट्ण इति हरदत्तो-

---

यत्वान्न स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । किञ्च पूर्वत्र कर्त्तव्ये तदसिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासिद्धत्वे मानाभावः । अन्यथा–हलीत्यस्यात्राऽसम्बन्धे । परत्वादित्यभ्युच्चयः । **नित्यत्वाच्चेति** । कार्यकालपक्षे संज्ञायास्तत्तद्विध्येकवाक्यतया षट्त्वात्वयोर्बहिरङ्गत्वं समानमिति भावः ॥ **अल्विधाविति** । षट्संज्ञाया अल्विधित्वेन तन्मूलककार्याणामप्यल्विधित्वमित्यभिमानः । यदि तु नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षट्त्वस्य स्थान्यल्धर्मत्वाभावेन तत्प्रयुक्तकार्यस्य नुडादेरपि नाल्विधित्वमिति स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन च नुट् सुलभस्तर्हि मुख्ये कार्यकालपक्षे तत्सिद्धिर्हलीत्यनुवृत्तेः फलमिति बोध्यम् ॥

श्रुतं हलादौ, अनुमितं जश्शसोः । **ह्रस्वव्यावृत्त्यर्थमिति** । ह्रस्वेऽन्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः । **व्यर्थं स्यादिति** । ननु ज्ञापितेऽपि व्यर्थमेव तत् । अष्टाभिरित्यत्र सावकाशस्याष्टन इति सूत्रस्याष्टभिरित्यत्र परत्वाज्झल्युपोत्तममित्यनेन बाधे, सकृद्गतिन्यायेन पुनरप्रवृत्तेरितिचेन्न । दीर्घग्रहणेनैव सकृद्गतिन्यायानित्यत्वस्यापि ज्ञापनात् । यद्वाऽत्र यथोद्देशपक्ष एव ज्ञाप्यते । तत्रात्वस्य बहिरङ्गतया प्राक् षट्त्वे जाते नान्तसंख्यावाचकत्वसमानाधिकरण-

दाहृतं ष्टुत्वं न संभवतीति भावः । न च पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदि-ति निषेधः । तस्य दोष इति सापवादत्वात् । ननु रषाभ्यामिति प्रतिप

धर्मरूपस्य षट्त्वस्याऽल्धर्मत्वाभावेन स्वरादेरल्विधित्वाभावात् । स्थानिवद्भावेनै-कदेशविकृतन्यायेन वाऽकारान्तस्यापि षट्त्वेन तत्रापि 'झल्युपोत्तम'मित्यस्य प्राप्त्याऽष्टन्स्वरस्य तदपवादत्वात्(१) । तत्र पक्षे भविष्यति किंचिदनेन प्रयो-जनमित्यभिसन्धिमात्रेणैव संज्ञाप्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वात् । स्प-ष्टं चेदं षट्संज्ञासूत्रेऽष्टनो दीर्घादिति सूत्रे च भाष्यकैयटयोः । आकारान्तस्य षट्त्वेऽप्यौश्विधिसामर्थ्यादष्टावित्यत्र लुग् न ।

नन्वेवमष्टावित्यत्राष्टन्स्वरस्य चारितार्थ्यम् । हलादित्वाभावेन षट्स्वरस्य तत्राप्राप्तेः । नचैकादेशे व्यपवर्गाभावः । स्वरात् पूर्वं सन्धिकार्यप्रवृत्तेरेहीत्यत्राङ्-निमित्तनिघातसिद्धये "यद्धि तु पर"मिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न । एत-द्भाष्यप्रामाण्यादेवाष्टन्शब्दस्य(२) घृतादिपाठादन्तोदात्तत्वेन "एकादेश उदात्तेनो-दात्त"इत्येव तत्रान्तोदात्तसिद्धेः । ननु प्रियाष्टाभ्यामित्यादावष्टन्स्वरः सावकाशः । षट्स्वरविधायके विहितविशेषणाश्रयणेन समासे गौणे तदप्राप्तेः । अत एव "चतुरः शसि"इति सूत्रे "स्त्रियां प्रतिषेधो वाच्यः, चतस्रः पश्य, चतसर्याद्युदात्तनिपातना-त्तत् सिद्धम् । तन्निपातने ऽपि चतसृणामिति विभक्तिस्वरः सिद्धः, षट्त्रीति सूत्रे हलादिग्रहणेन निपातनस्वरस्य विभक्तिस्वराबाधकत्वज्ञापनात् । आद्युदात्तनि-पातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यं न ह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयति अन्यदतश्चतसृश-ब्दादिति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । अन्यथा प्रियाष्टान इत्यादेः सम्भवेन तदस-ङ्गतिः । अष्टौ परमाष्टावित्यादेरेकादेशस्वरेण सिद्धेः । न च कद(३)ष्टावित्यादि-

---

(१) ननु अष्टानामित्यत्र 'झल्युपोत्तमम्'इत्यस्याष्टाभिरित्यत्रेवाप्राप्त्या तत्र 'अष्टनो दीर्घात्'इति विभक्त्युदात्तत्वस्य चारितार्थ्येन सावकाशत्वात् कथ-मपवादत्वसङ्गतिरिति चेन्न । तत्रापि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः'इत्यस्य प्रवृत्त्या-ऽष्टन्स्वरस्य निरवकाशत्वेन तत्सङ्गतेः ।

(२) घृतादिपाठादिति । नच फिट्स्वरेणैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम्, नः संख्याया इति फिट् सूत्रेण नान्तसंख्यावाचकत्वादाद्युदात्तस्य प्राप्तत्वात् ।

(३) कदष्टाविति । अत्रहि 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया'इत्यादिनाऽव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरस्य प्राप्तत्वादाशङ्का । 'अव्ययेनञ्कुनिपातानाम्'इति परिगणनेऽपि प्रकृते कुशब्दस्य 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि'इत्यनेन कदादेशे स्थानिवत्त्वेन कुश-ब्दत्वात्प्राप्तिरक्षतैव ।

दोक्तं णत्वं तत्र ग्रहीष्यामः। न तु ष्टुत्वविधिर्लभ्यमिति चेत्। मैवम्। भाष्यमते तदयोगात्। तथा हि। रषाभ्यामिति सूत्रे "ऽपदान्तस्य मूर्द्धन्य" इति सूत्रमनुवर्त्य णग्रहणं "पदान्तस्य"इति निषेधसूत्रं च भाष्ये प्रत्याख्यातम्। न च मूर्द्धन्यशब्देन ष्टुशब्देन वा निर्वर्त्यमाने णकारे वैषम्यं सुवचम्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति स्थानिवद्भाव एवोचितः। शब्दकौस्तुभे तस्य दोष इत्यत्र णत्वग्रहणं मास्त्विति निष्कर्षः कृतस्तद्रीत्याप्याह—कार्यकालपक्ष इति। न च यथोद्देशमाश्रित्य ष्टुत्वमस्त्विति वाच्यम्। फलभेदे प्रत्याख्यानासंभवेन कार्यकालपक्षस्यैवेह न्याय्यत्वादिति भावः। अत एव पञ्चमीसमासस्य प्रत्याख्यानोपष्टम्भेनापि ष्टुत्वं प्रत्याशा न कार्या। फलैक्याय कार्यकालपक्षस्यैव न्याय्यत्वेनासिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्। 'निष्ठायां सेटि'इति सेड्ग्रहणाज्ज्ञापकात् पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यतया नेह प्रवृत्तिरिति तु संभवेदुत्प्रेक्षा यदि लक्ष्ये ष्टुत्वं प्रमितं स्यात्।

व्यावर्त्यं संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकतयोत्तरपदार्थप्रधानसमासे समुदायस्यापि षट्त्वात्। स्पष्टं चेदं सर्वादीनीत्यत्र भाष्ये। ततो विहितत्वाच्चेति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन तदनभिधानादिति चेन्न। एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यादष्टन इत्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन समासे ऽप्रवृत्तेः। प्रियाष्टादीनामनभिधानस्य षट्सञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टत्वाच्च। "तिसृभ्यो जस"इति सूत्रस्थेनोपसमस्तार्थमेकइति भाष्येण तुल्यन्यायात् षट्स्वरस्यापि तदन्ते प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च। "चतुरः शसि"इति सूत्रस्थन्तु वार्तिकं जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राभावादिति तिसृभ्य इति सूत्रस्थवार्तिकवदेव दृष्यम्। एके इति च मुख्यार्थकमिति दिक्।

प्रतिपदोक्तमिति। संयोगादिलोपसाहचर्याल्लत्वस्यैवेति भावः। **प्रत्याख्यानमिति**। तदेकवाक्यतयात्रानित्यत्वेन णत्वांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषासाहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्तिरिति भावः। प्रत्याख्यानेन च तयोरुपादानं स्पष्टार्थमेव न तु फलान्तराभिनिवेशः कार्य इति सूच्यते। **प्रत्याख्यानासम्भवेनेति**। उक्तरीत्या भाष्यध्वनितणत्वग्रहणेत्यादिः। णग्रहणेति वा। **पञ्चमीसमासेति**। अपरविधाविति वक्तव्यमिति 'अचः परस्मिन्'इति सूत्रस्थवार्तिकव्याख्यानावसरे कैयटध्वनितेत्यर्थः। वस्तुतस्तदयुक्तमिति प्राङ् निरूपितम्। तत्प्रत्याख्यानमभ्युपेत्यापि समाधत्ते। **फलैक्यायेति**। प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वं ध्वनयन् पञ्चमीसमासपक्षे लक्ष्यसिद्धिं शङ्कते—**निष्ठायामिति**। तत्र हि से-

लक्षणैकचक्षुष्कतायां तु अनित्यत्वपुरस्कारोऽनुचित एवेत्यास्तां तावत् ।

जश्शसोरिति। औत्त्वं हि लुग्नुग्राविव गौणत्वे न भवति। अष्टाभ्य इति बहुवचननिर्देशात् । अन्यथा हि कृतात्वानुकरणे ऽपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् । अष्टा औशिति, अष्ट इति वा । एतच्च ष्णान्तेति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तथा च औशत्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्ये एवोचितम् । तथा च जसि प्रियाष्टान इत्येव स्यान्न तु प्रियाष्टा इत्याशङ्क्योक्तं भाष्ये "यथालक्षणमप्रयुक्ते" इति । न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटः । वामनोऽपि "अष्टाभ्य औश्" इति सूत्रे तदन्त-

---

ड्ग्रहणं नानिड्व्यावृत्त्यर्थं णिजन्तात्तदसम्भवात् । न च ज्ञपेः 'सनीवन्त'तीड्विकल्पात्संज्ञपित इत्यादौ "यस्य विभाषा" इतीण्निषेधे तत्संभवतीति वाच्यम् । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा दरिद्रातेरपि सनि विकल्पितेट्त्वेन दरिद्रित इतीण्न स्यात् । "वा दान्त" इति सूत्रे ज्ञप्ता इति निपातनेनेडभावस्येव णिलोपस्यापि निपातनाच्च । तस्मात्तद्योगविभागेन कालावधारणार्थमिति कृते एव णिलोपो न तु ततः प्रागिति । अन्यथा कारितमित्यादौ परमपीटं बाधित्वा नित्यत्वाण्णिलोपे एकाच इतीण्निषेधः स्यात्पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे त्वप्राप्त एव निषेधो णिचा व्यवधानादिति भावः । यदि तु 'एकाच उपदेशे'इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे सेटीति चिन्त्यप्रयोजनमित्युच्यते तदा प्रविगणय्येति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्वम् । अन्यथा ऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'ल्यपि लघुपूर्वा'दिति णेरयादेशो न स्यात् । ल्यपीति सूत्रं प्रशमय्येत्यादौ चरितार्थमिति दिक् । **स्पष्टमिति** । वस्तुतस्तु 'षड्भ्यो लुक्'इत्येतत्साहचर्यादस्य गौणे न प्रवृत्तिः । तस्य च विहितविशेषणाद्गौणेऽप्रवृत्तिरिति सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । गौणे औशोऽप्रवृत्तौ तज्ज्ञाप्यात्वमपि नेति बोध्यम् । **इत्येव स्यादिति** । यद्यपि हलीत्यपकर्षपक्षे प्रियाष्टाविति न सिध्यति प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम् । तथापि अपकर्षाभावे ऽप्यात्वस्य वैकल्पिकतया प्रियाष्टान इत्यस्य दुर्वारत्वेन यथाश्रुतभाष्यासङ्गतेरेवगर्भतया तद् व्याख्यातम् । **प्रियाष्टा इतीति** । आवादेशे वकारस्य 'लोपः शाकल्यस्य'इति लोपः । अत्र गौणत्वे ऽप्यौश्त्वप्रवृत्तौ हि भाष्यमसङ्गतमेवेति भावः । **कैयट इति** । अत्रारुचिबीजं तु यथालक्षणमित्यस्य तत्कृता नेव वा लक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति द्वितीयव्याख्यैव युक्ता । आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते

ग्रहणात्परमाष्टात्वमित्युक्त्वा प्रियाष्टान इत्यत्रात्वस्याभावादौत्वं न भवतीत्याह । हरदत्तस्तु तत्रैव 'प्रियाष्टान इत्यत्र' इतिवृत्तिग्रन्थमुपादाय यथा पुनर्गौणतायामात्वं न भवति तथा तद्विधावेव वक्ष्यत इति प्रतिज्ञाय "अष्टन आ विभक्तौ" इति सूत्रे एकवचननिर्देशादुपसर्जनेऽप्यात्वम्, भविषये आतो लोपः प्रियाष्टः पश्येत्यादि वदन् पूर्वप्रतिज्ञातार्थविपरीतं भाष्यवृत्त्यादिविरुद्धं कथमभिहितवानिति स एव प्रष्टव्यः । हलादावेवेति । यद्यपि हलीत्यस्यापकर्षमकृत्वा ऽपि व्याख्यानं भाष्ये प्रदर्श्यते । तथा ऽपि तस्यापरितोषग्रस्तत्वं प्रपञ्चितमन्यत्रेति भावः । प्रियाष्टा इति प्रथमैकवचनम् । उक्तं संगृह्णाति प्रियाष्टन् इति ॥ नान्ताः ॥

भुदिति । बुद्ध्यतेः क्विप् ॥ धान्ताः ॥

ऋत्विग्दधृक् ॥ किं चिदिति । ऋतावुपपदे यजेः क्विन् । धृष्णोतेर्द्विर्वचनमन्तोदात्तत्वं च, स्रजेः कर्मणि क्विन् अमागमश्च । दिशः कर्मणि । उत्पूर्वात् स्निहेः क्विन् उपसर्गान्तलोपः पत्वम् । अञ्चेः सुप्युपपदे क्विन्

इति वाक्यशेषासङ्गतिः । प्रयुक्ते ऽपि लक्षणानतिक्रमसत्त्वात् । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यभियुक्तोक्तिविरोधाच्च । यथालक्षणमित्यस्याप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता न तु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थः(१) । किं च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतयैषैव व्याख्योचिता एकस्यैव प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च । तस्मादत्रत्यं मूलं टीका चैवंव्याख्यातृकैयटाद्यनुरोधेन । वस्तुतः प्रियाष्टादीनामनभिधानमेवेति दिक् ।

आत्वस्याभावादौत्वं नेति । अत्र वृत्तिकृता औशोऽभावादात्वं नेति वक्तुं युक्तम् । प्रथमैकवचनमिति । हल्ङ्यादिलोपात् परत्वादात्वे सोर्लोपाप्राप्त्या रुत्वविसर्गौ । न च लोपोऽन्तरङ्गः । प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन समत्वादित्यभिमानः ।

---

(१) अप्रयुक्ते लक्षणाभावस्यैव योग्यता नतु लक्षणप्रवृत्तेरित्यक्षरार्थ इति, लक्षणस्याभावोऽलक्षणं, लक्षणाभावस्य योग्यता यथाऽलक्षणमिति अव्ययीभावसमासद्वयेन लक्षणपदस्य लक्षणप्रवृत्तिरूपार्थे लक्षणाऽऽश्रयणेन चोक्तार्थसिद्धिः । वस्तुतस्तु लक्षणपदस्य लक्षणप्रवृत्तिपर्यन्तार्थे जघन्यवृत्तिकल्पनाया अनौचित्येन भाष्यकृदुक्ताद्यव्याख्याया एवौचित्येन, द्वितीयव्याख्यानस्य शिष्यव्युत्पादनार्थत्वेन लक्ष्यसिध्युपयोगित्वेन तात्पर्यविषयत्वाभावाच्च भाष्यफक्किकाव्याख्यानप्रयुक्तमेकस्यैव लक्ष्यस्य साधुत्वासाधुत्वप्रसञ्जनमिति विभावनीयम् ।

चेत्यर्थः । युजेरिति । क्रुञ्चेरप्येवम । नलोपाभावस्त्वधिकः । कनाविति । इकारस्तूच्चारणार्थ इति भावः । सन्निहिते इति । यत्तु प्राञ्चस्तृतीये धात्वधिकारे इति । तन्न । सन्निधौ धातुग्रहणस्य उत्तरत्रानुवृत्तेरभावेनाधिकारत्रयाभावात् ।

युजेरसमासे ॥ सर्वेति । यत्तु प्राचोक्तं । सुटीति । तन्न । सर्वनामस्थाने इत्यस्यैव प्रकृतत्वात् । लक्षणायां बीजाभावात् । क्लीबे युजी इति द्विवचने ऽतिव्याप्तेश्च । यत्तु वदन्ति नपुंसके शसि युञ्जीत्यत्र नुम् न स्यादिति । तन्न । "नपुंसकस्य झलच" इति नुमः सम्भवात् । सुलोप इति । कुत्वस्यासिद्धत्वात् परत्वादादौ नुम् । ततो हल्ङ्यादिलोप इति भावः ।

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ पदान्ते इति । यत्तु प्राचोक्तं झलीति । तन्न । झलीत्यस्यासन्निहितत्वात् । निष्फलत्वाच्च । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—"झलो झलि"इत्यतो मण्डूकप्लुत्या झलीत्यस्मिन्ननुवर्तमाने ऽपि न कश्चिद्दोषः । इति तन्न । स्पृष्ट इत्यादावतिव्याप्तेः । खन् इति । खञ्जतीति खन् । खजि गतिवै-

---

नलोपाभावास्त्विति । क्रुञ्चधातुर्नोपध इतिसंमताकारीयधातुवृत्त्यनुसारेणेदम् । 'परश्च'इति सूत्रभाष्यात्तु अयं ञोपध इति लभ्यते । तत्र हि क्रुञ्चेत्यत्र कुत्वमाशङ्क्य क्रुञ्चामिति ऋत्विगादिसूत्रस्थनिपातनात्सिद्धमित्युक्तम् । तस्य नकारजत्वे तु परसवर्णासिद्धत्वात्कुत्वाप्राप्तौ भाष्यासङ्गतिः । निर्देशेन च चयोगे कुत्वाभावो निपात्यत इति क्रुङित्यादौ कुत्वं भवत्येव तदा लोपस्य प्राप्तिरेव नेति तत्त्वम् । उच्चारणार्थ इति । न तु तदित्संज्ञाप्रयुक्तकार्यभागयमतो विशिष्य तस्य नोक्ता सा । उच्चारणे सहायसम्पादनेन वर्णोच्चारणस्य चारितार्थ्ये, विधेये तदपगममात्रफलिका तु सा ऽस्त्येवेति न 'तस्य लोप'इति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति बोध्यम् ।

कुत्वस्यासिद्धत्वादिति । 'चोः कुः'इति कुत्वस्येत्यर्थः । इदं सर्वं न्यायसिद्धार्थकथनमात्रम् । परत्वादिति । हल्ङ्यादिलोपादित्यर्थः ।

असंनिहितत्वादिति । स्पृध्वोर्ग्रहणसामर्थ्येनैकाचो बश इत्यतस्तदनुवृत्तेर्निष्ठादेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । एतेनात्रैव चोरिति वक्तव्यं । तत्रैव वा क्विन्प्रत्ययस्येति वक्तव्यम् । एवं च कुग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । चोरित्यत्र तत्सम्बन्धादत्र तदसम्बन्धाच्च । निष्फलत्वाच्चेति । सिद्धान्तसम्मतफलाभावादित्यर्थस्तद् ध्वनयन्नाह—अतिव्याप्तेरिति ।

कल्पे । परौ व्रजेः ॥ दीर्घश्चेति । यत्तु प्राचा व्याख्यातं विण्णित्त्वादुपधावृद्धिरिति । तन्न । पञ्चपाद्यां दशपाद्याश्चानेन क्विब्दीर्घयोरेव विधानात् ।

स्कोः ॥ संयोगेति लुप्तषष्ठीकं झलन्ताभ्यां विशेष्यते इति व्याचष्टे–पदान्त इत्यादिना । भृज्जतीति भृट् । क्विप् । सस्येति । जश्त्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वमित्यर्थः । एतेन प्राचो विपरीतोक्तिः प्रत्युक्ता । ऊर्गिति । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अस्माच्चुरादिण्यन्तात् "भ्राजभास"इत्यादिना क्विप् । णिलोपः । स च चोः कुत्वे न स्थानिवत् । पदान्तविधित्वात् पूर्वत्रासिद्धत्वाच्च । इह जान्तेष्ववया इति नोदाहृतम् । मन्त्रे श्वेतवहोक्थेति प्रकृत्य "अवे यज" इति विहितस्य ण्विनस्तदपवादस्य पदान्ते डसश्च छान्दसत्वात् । यत्तु श्वेतवाडुक्थशास्पुरोडाशवयजां डासिति प्राचोक्तम् । तन्न । डसः प्रकृतिभूतयोर्वहियज्योर्दीर्घाभावात् । यदपि अवया इति प्रतीकमुपादाय ण्विनिति प्राचा व्याख्यातम् । तन्न । अपवादस्य डसो विषये उत्सर्गस्य ण्विनोऽप्रवृत्तेः ।

लुप्तषष्ठीकमिति । एतेनोपसर्जनस्य सविशेषणत्वात्समासानुपपत्तिरित्यपास्तम् । पदान्ते झलि च यौ स्कौ संयोगादी तयोर्लोप इति न सूत्रार्थः । संयोगादित्वस्य पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसम्भवात् । तदपवादस्येति । सूत्रद्वयविहितण्विनपवादस्येत्यर्थः । तत्र मन्त्रे इति सूत्रे उपपदानां धातूनां च पृथक् पाठे कर्तव्ये समुदायोच्चारणमलाक्षणिकानां निपातनार्थं । तत्र श्वेतशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे वहेः कर्मणि प्रत्ययः । उक्थे कर्मणि करणे वोपपदे शंसेः प्रत्ययो नलोपश्च । अस्य नलोपे ऽपि न वृद्धिः । 'उक्थशस्शब्दस्य सामान्येन रुः सिद्धो न तस्य निपातनं क्रियते' इति भाष्येण तत्र तदभावस्यापि निपातनात् । दाशृ दाने इत्यस्मात्पुरःपूर्वकात्प्रत्ययः कर्मणि, दाश आदडत्वं चेति । वहियज्योरिति । शंसेरप्युपलक्षणमिदम् । किं चोक्तभाष्यादुक्थशासित्युच्चारणमपि प्राचामसङ्गतम् । न च डस्न विधेयः अवया श्वेतवाः पुरोडाश्चेति पदान्तविषये रुत्वे रूपासिद्धेरिति वाच्यम् । वृद्धौ अतः परत्वाभावेनोत्वानापत्तौ श्वेतवोभ्यामित्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । अप्रवृत्तेरिति । ननु पदान्तविषये वासरूपन्यायेन ण्विनप्यस्तु निपातनं चेदमुभयोरत एव रुप्रकरणे अवया इति सूत्रपाठः । अन्यथा डसन्ते 'ससजुषो रु'रिति रुत्वे सिद्धे दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति चेन्न । 'डस वक्तव्यः । किं प्रयोजनं वर्थम् । क्रियते वर्थे

तदोः सः सावनन्त्ययोः ॥ अनन्त्ययोः किम् । हे स । परत्वात् त्यदाद्यत्वं बाधित्वा सत्वं स्यात् । ततो हल्ङ्यादिलोपे रुत्वविसर्गौ स्याताम् । किं च स्त्रियां सेति न स्यात् । वस्तुतस्तु अनन्त्यग्रहणं शक्यमकर्तुम् । न चोक्तदोषः । पुनः प्रसङ्गविज्ञाने त्यदाद्यत्वसम्भवात् । सकृद्गताविति पक्षे ऽपि "तदोः सः सौ"इत्यस्यानन्तरमदस इति योगं विभज्यादस एव दस्य सत्वं नान्यस्य दस्येति व्याख्यातुं शक्यत्वात् । ननु यथान्यासे द्वीयतेः क्विपि स्व इति प्राप्नोति, नियमे तु द्व इति स्यादिति चेन्नैवम् । गौणे अत्वसत्वयोरसम्भवेन द्वीरित्यस्यैव न्याय्यत्वात् ।

निपातनम् । अवयाः श्वेतवा इति । तत्र वक्तव्यम् । अवश्यं तद्वक्तव्यं डसारम्भे ऽपि सम्बुद्धौ दीर्घार्थं,तर्हि डस्न वक्तव्यः डसपि वक्तव्यः, श्वेतवोभ्यामित्यर्थम्'इति भाष्यविरोधात् । अन्यथा ण्विन्पक्षे रुत्वार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन सम्बुद्धौ दीर्घार्थमिति भाष्यस्य निर्दलतापत्तिः । तस्मादत्र वार्तिकनये वासरूपन्यायाप्रवृत्तिः । क्तादिष्विव व्यवस्थितविभाषा ऽङ्गीकार्या । रुप्रकरणे सूत्रं तु सूत्रकृता डसो ऽकरणात् कृतं, ण्विनन्ते रुत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वात् । श्वेतवोभ्यामिति प्रयोगं तु सूत्रकृन्न जानात्येवेति स्पष्टं भाष्यविदाम् । केचित्तु ण्विन आदेशो डस् 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य'इति वार्त्तिकात् । एतत्सम्बन्धिनो ण्विनः प्रत्ययस्य डस् तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे इति तदर्थः । अत एव वृत्तिकृता ण्विनं प्रक्रम्य श्वेतवा इत्युदाहृतमेवं च वासरूपन्यायस्यात्र विषय एव नेत्याहुः ।

परत्वादिति । नित्यत्वं तु नास्य शब्दान्तरस्य प्राप्तेः । **सत्वं स्यादिति** । उभयोरपीति भावः । असो लाक्षणिकत्वेन 'अत्वसन्तस्य'इत्यस्य न प्रवृत्ति । न च प्रत्ययविशेषापेक्षसत्त्वापेक्षया ऽन्तरङ्गत्वादत्वे रूपसिद्धेरिदं व्यर्थम् । तादृशान्तरङ्गत्वस्य शास्त्रे ऽनाश्रयणज्ञापनार्थत्वादत एव भाष्ये ईदृशमन्तरङ्गत्वं न क्वाप्याश्रितम् । **पुनः प्रसङ्गेति** । कृताकृतप्रसाङ्गित्वमात्रेण नित्यतायां सापि सुवचा । शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यत्वमभ्युपेत्य प्रवृत्तं भाष्योक्तं समाधिमाह—**सकृदिति** । अनन्त्ययोरित्येतदेव सकृद्गतिन्यायज्ञापकमिति तदाशयः । **न्याय्यत्वादिति** । वस्तुत एषामनभिधानमेव । एतदाशङ्क्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः । अस्यार्थश्चाष्टन्शब्दे उक्तः ।

ङे प्रथमयोरम् ॥ ङ इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । प्रथमाशब्दः प्रथमाद्वितीययोः समुदाये गौण इति व्याचष्टे—ङे इत्यस्येत्यादिना । ङेप्रु-टोरम् इति सुवचम् । अधिकरणत्वविवक्षयेति । यदि तु शेषे इति विभ-क्तिविशेषणं स्यात् तर्हि व्यर्थमेव तत् । आत्वयत्वाभ्यां विशेषविहिता-भ्यां स्वविषये लोपस्य बाधसम्भवात् । न चैवमन्त्यलोप इति पक्षस्य निरालम्बनत्वापत्तिः । 'साम आक'मिति ससुट्कनिर्देशेन तस्यापि ज्ञा-पितत्वादिति भावः । युवं तन्त्राणीति ।

शेषे लोपः ॥ यत्तु काशिकायामुक्तम्—

पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।
यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥

इति । तज्ञापापेक्षया । छन्दसि तु प्रथमाद्विवचनमपि शेषे लोपस्य

लक्षणमप्रयुक्ते इति भाष्योक्तेः । अस्यार्थश्चाष्टन्शब्दे उक्तः ।

द्विवचनोपपत्तये आह—**पृथक्पदमिति** । अत्र गौरवं मत्वा प्रका-रान्तरमाह—**प्रथमाशब्द इति** । एवं च तस्यैकत्वान्ङेशब्देन समासे द्विव-चनमिति भावः । **तस्यापीति** । तस्यैवेत्यर्थः । अन्त्यलोपस्यैवेत्यर्थः । अनेनायमेव पक्षः सूत्रसंमत इति सूचितम्(१) । किं च शेषस्य लोप इत्यर्थे फलाभावः । अन्त्यलोपे ऽप्यस्य विभक्तिसन्निपातानिमित्तकत्वात्सन्निपातपरिभाषया बुद्धावित्यत्रेव टापो निवृत्तेः । शेषग्रहणं तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव । ससुड्नि-र्देशप्रत्याख्यानापेक्षया ऽस्य प्रत्याख्यानमेव ज्यायः । 'त्यदादीनाम'इति सूत्र-भाष्योक्तोऽप्ययं पक्षस्तत्रैवाहुरित्युक्त्या(२) बोधितारुचिक इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

---

(१) अत एव 'साम आकम्'इति सूत्रभाष्ये 'लिङ्गाभावाद्विलोपवचनानर्थक्यं' इत्युक्तम् । ननु नेतराच्छन्दसि'इति सूत्रे 'शिशीलुग्नुम्विधिभ्यो युष्मदस्मदो-र्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन'इति वार्तिकाल्लिङ्गसत्त्वावगमात्कथं लिङ्गाभावो हे-तुत्वेनोक्त इति चेन्न लिङ्गाभाव इत्यस्य सान्निपातपरिभाषोपलक्षकत्वात् ॥ 'त्यदा-दीनाम'इति सूत्रस्थं 'टिलोपष्टाबभावार्थः कर्तव्य इति तत्स्मृतम्' । इति, 'अथ-वा शेषसप्तम्या शेषेलोपो विधीयते । लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं म-नीषिणः' ॥ इति च वार्तिकवचनमेकदेशिन एव तत्फलस्य टाबभावस्यान्य-था सिद्धत्वात् ।

(२) आहुरित्युक्त्येति । लुप्तशिष्टे हि तस्याहुः कार्यसिद्धिं मनीषिण इत्यत्र-त्याऽऽहुरित्युक्ति र्बोध्या ।

विषय एवेति बोध्यम् । मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमिति प्रश्नः । अङ्गकार्ये इति । एतेनाङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति परिभाषा अर्थेत उपनिबद्धा । अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं वर्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं शास्त्रम् । तस्मिन् कृते सति पुनरन्यस्य प्रवृत्तौ प्राप्तायामविधिरिति हि तस्या अर्थः । एषा च परिभाषा "ज्यादादीयसः" "ज्ञाजनोर्जा"इति सूत्रद्वये ऽपि ज्ञापितेति भाष्ये स्थितम् । अन्यथा हि ज्यादादिति आकारं न ब्रूयात् । "बहोर्लोप" इत्यतो लोपमेवानुवर्तयेत् । "अकृत्सार्व"इति दीर्घे सिद्धं ज्यायानिति । ज्ञाजनोश्च जं विदध्यात् । "अतो दीर्घो यञि"इति दीर्घो भविष्यतीति । न चैवं द्वाभ्यामित्यत्र त्यदाद्यत्वे कृते

अन्यस्य । अङ्गवृत्तशास्त्रस्य । **दीर्घो भविष्यतीति** । जानातीत्यादौ मूलोक्तस्य दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्व इत्यस्याङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनद्वारा न ह्रस्व इत्यर्थ इति न तद्विरोधः । नन्वनेन दीर्घे पचामि भो इतिवद् जानामि भो इत्यादावनन्त्यस्यापीति प्लुतो न स्यात् । अत आदित्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्तकत्वात् । न चानन्त्यस्य पदस्य च टेरिति तदर्थात्कथं पचामीत्यादौ तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । दीर्घग्रहणसामर्थ्येनान्त्यविषय एव तत्सम्बन्धात् । वाक्यटयोः क्लृप्तसम्बन्धत्यागे मानाभावात् । तेन वाक्यस्यानन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यादन्त्यस्य पदस्य च टेरित्यर्थः । तपरकरणेन तु न प्लुतनिवृत्तिः । प्लुतस्यासिद्धत्वात् । अत एव गीः पूरित्यादौ दीर्घः । अन्यथा तस्यापीदुदिति तपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्यापत्तिः, दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्यापि बाधः । अकारान्तरप्रश्लेषेण वारणं तु क्लिष्टम्, अस्तु वा तदुपायान्तरमिति चेन्न । उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्तु प्लुतस्य तत्रानिष्टत्वे वैकल्पिकत्वेनेदृशे विषये प्लुताप्रवृत्तेः । 'अतो दीर्घ' इत्यत्र दीर्घग्रहणं 'हलि लोप'इति सूत्रे हल्याशिति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्सत्त्वेन नार्थसाधकमिति दिक्(१) ।

---

(१) दिगर्थस्तु अतोदीर्घ इत्यत्रत्यदीर्घग्रहणं वैयर्थ्याभावान्न प्लुतनिवर्तकम् । तथाहि दीर्घग्रहणसत्वे तस्यैव 'सुपिच'इत्यत्रानुवृत्त्या तितउशब्दाण्णिचि टिलोपे कर्तरि क्विपि तताभ्यामि तितभ्यां इत्यत्र दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधेन टिलोपस्य स्थानिवत्वाभावात् दीर्घे तिताभ्यामिति सिध्यति । अत आदिति न्यासेतु स्थानिवत्त्वनिषेधाभावाद्दीर्घो न स्यात् इति ।

"सुपि च" इति दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । द्वयोरेकस्येत्यादिनिर्देशेनोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात् ।

यत्तु केचित् परिनिष्ठितस्येति पठन्ति । द्वाभ्यामिति तु दीर्घं विना न परिनिष्ठितमिति च वदन्ति । तद्भाष्यविरुद्धम् । ज्यायान, जानाति, ज्ञायत, इत्येतेषामपि दीर्घं विना ऽपरिनिष्ठितत्वेन भाष्योक्तज्ञापनस्यापि शिथिलमूलत्वापत्तेः । यदि तु "भ्यसोऽभ्यम्" इति सूत्रे भाष्ये ऽपि परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि वाचनिकतामेवाश्रित्य पक्षान्तरपरतया योज्यः । अनित्यत्वबलफलितार्थकथनं तत्, न तु ज्ञाप्यांशप्रविष्टमिति वास्तु । एवं तु काशिकादिग्रन्थोऽपि कथं चिन्नेतुं शक्य इति दिक् । मकारान्तरमित्युपलक्षणम् । "जसः शी" इत्यत्र जसः स् इति सकारं प्रश्लिष्य सान्तस्य जस इति व्याख्यानाद् "अतोऽम्" इति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्य अम् अमेवेति व्याख्यानाद्वेति बोध्यम् ।

अविभक्तिकमिति । तथा च "ङे प्रथमयोः" इति पूर्वसूत्रेण प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमिति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैव किं न स्यादिति वाच्यम् । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाप्राप्तेर्युष्मान् ब्राह्मणीः कुलानि वा । अलिङ्गत्वे युष्मान् ब्राह्मणानित्यादेरसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

योऽचि ॥ अचि किम् । युवाभ्याम् । यदि तु युष्मदस्मदोरनादेशे इत्यत्र "रायो हलि" इत्यतो हलीत्यनुवर्तते तदा इहाचीति मा ऽस्तु परिशेषादेव सिद्धेः ।

युष्मदस्मदोः ॥ हलादाविति । योऽचीत्यज्ग्रहणात् परिशेषात्सिद्धमिदम् । रायो हलीत्यतोऽनुवृत्त्या लब्धं वा । नन्वेवं [illegible]ग्रहणेन न त्वादेशो हलादिरस्ति । मैवम् । भ्यमः सत्त्वात् । अभ्यम्पक्षे तु योऽचीत्यत्रानुवृत्त्यर्थमनादेशग्रहणं बोध्यम् । पक्षद्वये ऽपीति । न चान्त्यलोपपक्षे पररूपं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यादकारोच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम् ।

निर्देशेनेति । अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्वं न स्यादिति भावः । वाचनिकत्वे गौरवं ज्ञापकद्वयशैथिल्यं चापरिहृतमित्यत आह-**अनित्यत्वबलेति** ।

अनुवृत्त्यर्थमिति । स्पष्टमेतद्भाष्ये ऽत्रैव । अभ्यमिति च्छेदस्यैव मुख्यत्वं ध्वनयन् शङ्कते—**न चेति** । अत एव 'युष्मदस्मदो'रिति सूत्रे न चादेशो हलादिरस्तीति भाष्यं सङ्गच्छते । **एत्वनिवृत्त्येति** । अनुवृत्तपरिभा-

एत्वानिवृत्त्या ऽकारोच्चारणस्य चरितार्थत्वात् ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ॥ शित्त्वं सर्वादेशार्थम् । अन्यथा आदेः परस्येति स्यात्, न च वैयर्थ्यम्, आदेशव्यपदेशेन यत्वानिवृत्त्यर्थत्वात् । न चावयवस्यादेशे सत्यपि विभक्तेरनादेशता ऽस्त्येवेपि वाच्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा इति सिद्धान्तात् । इदमेव शित्त्वं ज्ञापयति सर्वे सर्वपदादेशा इति । अर्थवत्येव स्थान्यादेशभावविश्रान्तिरित्यर्थः । सिच्चङा-

---

षाया अनित्यत्वबोधनद्वारेति भावः । एवं च पररूपेण बाधान्न सवर्णदीर्घ इति तात्पर्यम् ।

वैयर्थ्यमिति । अकारस्याकारविधिवैयर्थ्येनान्त्यस्यैवाकारे ऽतो गुणे च सिद्धं तवेत्यादीति व्यर्थमेव शित्त्वमित्यर्थः । न च पररूपबाधनार्थमेवादेरत्वविधानं स्यादिति वाच्यम् । विधिबाधापेक्षया ऽऽदेः परस्येति परिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वात् । **आदेशेति** । आदेर्विधाने ऽप्यादेशत्वसम्पादनेन यत्वनिवृत्त्या शेषे लोपार्थमकारविधानं चरितार्थमित्यादेः परस्येत्यस्य बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्त्वामिति भावः । न च योच्यङसीत्युक्त्यैव यत्वनिरासशेषलोपौ सिद्धाविति वाच्यम् । पर्युदासे एकवचनत्वादिना सादृश्यग्रहणापत्तेः 'युष्मदस्मदो'रित्यात्वस्य प्राप्तेश्च । हलादाविति हि परिशेषसिद्धो ऽर्थस्तत्रेति भावः । **अनादेशता ऽस्त्येवेति** । अनादेश इति हि तत्पुरुषो लाघवात् । एवं च त्वमहमित्यादौ सम्पूर्णविभक्त्यादेशे यत्वाभावसम्पादकमनादेश इति प्रकृते यत्वं स्यादेव ।

नन्वेवमादेरकारस्य विधानं व्यर्थमिति सामर्थ्यादन्त्यस्य स्यात् तत्र चा 'तो गुण' इति पररूपे आदेशरूपविभक्तित्वमिति यत्वाप्राप्तिः । न च वार्णादाङ्गमिति परिभाषया पररूपात्पूर्वं यत्वप्राप्तिरिति वाच्यम् । वार्णाङ्गयोरेकस्थानिकत्वे एव धर्मिग्राहकमानेन तत्प्राप्तेरिति चेन्न । युष्मदस्मदोरनादेश' इत्यत्र प्रत्यासत्त्या युष्मदादिग्रहणेन विहितादेशरूपविभक्तेरेव ग्रहणेनान्त्यादेशे पररूपे ऽपि तादृशविभक्तेरभावेन यत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । पररूपादेशस्तु न तथेति भावः । **सर्वे सर्वेति** । स्पष्टं चेदं भाष्ये । एवं चाकाराविधाने ऽपि यत्वव्यावृत्त्या तस्य चारितार्थ्येनादेः परस्येत्येतद्बाधे मानाभावेन सर्वादेशार्थं शित्त्वं सार्थकामिति भावः । अत्र पदशब्देनार्थवद् गृह्यत इत्याह—**अर्थवत्येवेति** । अर्थवत्त्वं च कल्पि-

दयस्तु वचनसामर्थ्यादनर्थकस्यापि बोध्याः ।

इदं त्ववधेयम् । अन्त्यलोपपक्षे अशः स्यादेशः प्राप्तोऽङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः । यदि त्वङ्गस्य यत्कार्यं तद्विषयिण्येव सा परिभाषा, न त्वङ्गाधिकारमात्रपरेति दुराग्रहस्तर्हि अशित्यत्र "अतो गुण" इति पररूपेणाकारान्तरं प्रश्लिष्याकाररूप एव अश् भवति, न विक्रियते इति व्याख्येयम् । यत्तु स्यादेशस्यापवादोऽशिति । तन्न । अशादेशप्रवृत्तिकाले शेषे लोपाभावेन स्यादेशस्याप्रसक्तेः ॥

भाविन इति ॥ कृते हि शेषे लोपेऽकारान्तत्वात् प्राप्तः सुट् ससुट्कस्य स्थानित्वेन निर्देशसामर्थ्यान्निवर्तेत इति भावः । शेषे लोपाष्टि-

---

तमेव गृह्यते । एतेन कृत्वा इत्यस्य कृयङ्ख्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययसम्मोहे ह्रस्वस्येति तुग् स्यादित्यपास्तम् । सिजादीनां कल्पितोऽप्यर्थो नास्तीत्यत आह—

सिचङादय इति । द्योत्यार्थेन सोऽप्यर्थवानित्यन्ये ॥ **दुराग्रह इति** । ज्यादादीयस इत्यस्य ज्ञापकत्वपरभाष्यविरोधादस्य दुराग्रहत्वम् ॥

अकारान्तत्वात् प्राप्त इति ॥ ससुट्कनिर्देशाभावे इति शेषः ॥ **निर्देशसामर्थ्यादिति** । अयं भावः—सामः प्रसङ्गे आकामिति सूत्रार्थः । तेन आम्सकारयोरत्र विषये ऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव । यथाऽऽर्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगो भुवः प्रयोगश्चाऽस्तेर्भूः इत्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्तिः । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । किन्तु प्रसक्तबुद्धेरेव निवृत्तिः । तत्र सकारबुद्धेः प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणं सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति भाष्ये स्पष्टम् । तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात् । अत्र सामः स्थानित्वोक्त्याऽऽकमि स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव, न त्वाम्त्वम् । अत एवातित्वाकमित्यादौ 'प्रत्ययोत्तरपदयो'रिति सूत्रभाष्योदाहृते आकम्नुडभावौ सिद्धौ । आम्येव साम्त्वस्याहार्यारोपेणादेशः । आदेशस्याम्त्वाभावाच्चात्र न नुट् । न च यत्र भावी सुट् तत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक्(१) ॥

---

(१) परे तु साश्च म् च साम् । आक् च अम् च आकम् सौत्रत्वान्न जश्त्वम् यथासंख्येन सा शब्दस्य स्थाने आक् आदेशः । मकारस्य स्थाने अमादेशः । तथा चाम्त्वस्य स्थान्यवृत्तित्वेन न तस्यातिदेशः । अत्रैव तात्पर्यग्राहकः ससुट्कनिर्देश इत्याहुः ।

लोप इति पक्षे तु सुड्ग्रहणं व्यर्थमेव। आकमि दीर्घोच्चारणं सवर्णदीर्घार्थम्। अन्यथा पररूपं स्यात्। न चाकारोच्चारणसामर्थ्यम्। एत्वनिवृत्त्याऽभ्यम इव चरितार्थत्वात्।

इह "युवावौ द्विवचने""त्वमावेकवचने"इति सूत्रद्वये द्विवचनैकवचनशब्दौ न प्रत्ययपरौ, किं त्वर्थपराविति व्याख्यातम्। तत्फलं दर्शयति-समस्यमान इत्यादिना। द्व्येकत्वेति। पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे सङ्ख्याया अपि प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। त्रिकपक्षे तु द्व्येकार्थवाचिनी इति पाठ्यम्। संख्याया विभक्त्यर्थत्वेऽपि संख्येयस्य प्रातिपदिकार्थत्वादिति भावः। समासार्थो--मुख्यविशेष्यम्। अन्यसंख्यश्चेत्—युष्मदस्मदर्थगतसंख्येतरसंख्यश्चेदित्यर्थः। स्त इति। अर्थपरत्वाश्रयणसामर्थ्यादेव भूतपूर्वगतेरपि स्वीकारात्। प्रत्ययपरत्वे तु न स्यातामित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एवं चतुर्थश्लोकेऽपि युवावौ त्वमौ न चेत्युक्त्या प्रत्ययपरत्वेऽतिव्याप्तिर्ध्वनिता। एवञ्चाव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारायार्थपरत्वमाश्रितमिति फलितम्। न च कृत्रिमाकृत्रिमन्यायविरोधः। वचनग्रहणसामर्थ्यादेव तद्बाधात्। अन्यथा हि द्वित्वे एकत्वे इत्येव ब्रूयात्। द्वित्वे एकत्वे च या विभक्तिस्तस्यामिति व्याख्यानसम्भवादिति भावः॥

अतित्वाकमतिमाकमिति। यत्तु वदन्ति साम आकमित्यत्र यद्यपि सुड्ग्रहणं न स्थानिविशेषणं, बाधात्। तथाऽपि उपलक्षणं भवति। तेन यस्यामः सुडग्रे भावी तस्यैव आम आकमा भवितव्यम्। न चैतद् गौणत्वे सम्भवति इत्याकम् न प्रवर्त्तते। न च समुदायनिर्देशे विशेषणत्वमुपलक्षणत्वं वा विहाय तृतीयः प्रकारोऽस्ति। न च सुडामोः पृथक् स्थानित्वमिह निर्दिश्यते। चश-

---

किं त्वर्थपराविति। व्याख्यानमत्र शरणम्। द्वयोरेकस्य वचने-बोधने समर्थयोर्युष्मस्मदोरिति वाच्योऽर्थः। **भूतपूर्वेति**। जहत्स्वार्था वृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। **सामर्थ्यादेव तद्बाधादिति**। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति संख्यासंज्ञासूत्रस्थभाष्योक्तेश्चेति तत्त्वम्। अन्यथा द्वयोरेकस्मिन्नित्युक्त्यैव युष्मदादिविशेषणतया सिद्धे वचनग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमिति बोध्यम्। **बाधादिति**। आकमुत्पत्तिकालेऽन्त्यलोपाभावेन सुटोऽसत्त्वादिति भावः॥

न चैतद्गौणत्वे इति। सर्वनामत्वाभावादिति भावः। **योगवताबला**

न्दस्य द्विवचनस्य न अभावात् । यदि तु म् च आम् चेति समाहारद्वन्द्वो व्याख्यायेत, योग्यताबलाच्च म्शब्देन सुडेव गृह्येत । तथापि यदि सुड्ग्रहणमन्वाचयशिष्टं ततः समासो न स्यात् । अन्यत्र तु साहित्यविवक्षया केवलस्यामोऽप्रसक्तेरिति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । यस्यामः सुडग्रे भावीत्यादि तावद् बाधितम् । आकमाऽपहृतस्य सुडन्वयाभावात् । आकमः सुड् भावीति चेत् तर्हि तमेवोपलक्षयेत् । आदेशद्वारकेण परम्परासम्बन्धेन स्थानिनमुपलक्षयति चेत् । हन्तैवं युष्माकमित्यादौ सुट् श्रूयेत । साम इति निर्देशसामर्थ्यान्न श्रूयते इति चेन्न । निर्देशस्य गौणव्यावृत्त्या चरितार्थत्वेन सामर्थ्याभावात् । यदपि समाहारद्वन्द्वं प्रक्रम्यान्वाचयशिष्टत्वे दूषणाभिधानम् । तदप्यसम्भवदुक्तिकम् । साहित्यविवक्षया केवलस्याप्रसक्तिरितिपरमवशिष्यते । तदपि न । प्रक्रियादशायां स्थितस्याम उत्तरकालभावित्वेनोत्प्रेक्षितस्य सुटश्चैकबुद्ध्युपारोहेणैव साहित्याभ्युपगमात् । अतीतानागतयोरयं द्रष्टेतिवत् । तत्रोभयोरेकस्मिन् दर्शने सम्बन्ध इति चेदिहाप्येकस्मिन्नादेशे इति तुल्यम् । तथाच "इरयोः" इति सूत्रे दध्र इत्यादौ धाञो श्नस्य इरेचि आतो लोपे रेभावे तस्य कृस्भृप्रभृतिषु चरितार्थतया इटि कृते इरयोः इति द्विवचननिर्देशाल्लाक्षणिकस्यापि रेभावः पुनः क्रियते इति स्थितमाकरे । इरयोरित्येकशेषः । साम इति तु द्वन्द्वः । सहविवक्षा तूभयत्र तुल्यैव ।

वस्तुतस्तु साम आकमिति सूत्रे केवलोऽप्याम् तन्त्रेण निर्दिष्टः । तस्याकमि स्थानिवद्भावेनाम्त्वात् ससुट्कत्वाच्च साम इति प्रवर्तते । गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानम् । अत एव शेषे लोपष्टिलोप इति

चेति । आम्समभिव्याहारे युष्मदस्मद्भ्यां तस्यैव सम्भवादिति भावः ।

साहित्याभ्युपगमादिति । समूहाभ्युपगमादित्यर्थः । **कृस्रेति** । तेभ्यो लिटि इण्निषेधादिति भावः । **उभयत्र तुल्येति** । एवञ्च पूर्वमाम आकमि ततः सुटि तद्विशिष्टस्य पुनराकम् मुख्ये । गौणत्वे त्वाम एव । सूत्रे सकारग्रहणं तु सुड्विशिष्टपरमिति भावः । एवं परोक्तसमाहारद्वन्द्वेऽपि गौणे आकममुपपाद्य स्पदस्य सुड्विशिष्टे लक्षणामसहमानैस्तदीयैरन्यैरुक्तं प्रकारान्तरमपि स्वरूपव्याक्रियैव परा-

पक्षेण सह फलैक्यमपि सिद्ध्यति। सर्वथाऽपि अतित्वयामतिमयामिति केश्चिदुत्प्रेक्षितं समर्थयितुं नाभिनिवेष्टव्यम्। अतित्वाकमतिमाकमित्यादेर्भाष्यकृतैवोदाहृतत्वादिति दिक्॥

षष्ठ्यादिविशिष्टयोरिति॥ एतच्च सर्वस्य पदस्येत्यधिकाराल्लभ्यते। स्थग्रहणं तु विभक्तौ श्रूयमाणायामेव यथा स्यान्न तु लुप्तायामित्येतदर्थमिति वक्ष्यति। वेदैरशेषैरिति। युष्मान् रक्षतु गोविन्दोऽस्मान् कृष्णः सर्वदाऽवतु इति तु प्राचः पाठस्त्यक्तोऽस्मानित्यस्य समानवाक्यस्थत्वाभावादेवाऽप्राप्तेः। स्थग्रहणादिति। तिष्ठतिरिहाऽहानौ वर्तते। यथा समये तिष्ठ सुग्रीवेति समयं मा हासीरिति गम्यते। तेन षष्ठ्यादीनजहतोरेवादेशा इत्यर्थः। इति युष्मत्पुत्र इति। युवयोर्युष्माकं वा पुत्र इति विग्रहः। पदात् परत्वं सम्पादयितुमिति शब्दः। प्राचा तु नासौ प्रयुक्तः, तत्र पदात् परत्वाभावादेवादेशो न भविष्यतीति किं स्थग्रहणेन॥

न चवा॥ चादिपञ्चकेति॥ पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन योग इत्यर्थः॥

क्रियेति न्यायेन दुष्टमिति बोधयन्ननुवदति–वस्तुत इत्यादिना॥ **फलैक्यमिति**। तत्पक्षेऽपि प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानादिति भावः। सिद्ध्यतीत्यस्यैवं त्वदीयैरुक्तमिति शेषः। एतेन साम्पदस्याम्पदेन न तन्त्रमसारूप्यात्। सारूप्यस्यैव तद्बीजतया हर्यादिभिरुक्तेः। पूर्वं तन्त्रं कृत्वा ततः सुपदेन समास उभयोरपि तत्सम्बन्धबोधापत्तिः। किञ्चैवमपि गौणे नुड् वारयितुमशक्यः। न चामा सहितस्यामश्चाकमित्यर्थः। गौणे नुटि तत्सहितस्याप्याकमिति वाच्यम्। प्रथमप्रवृत्त्यैवेत्यादेरसङ्गत्यापत्तेः। तन्त्रे एवमर्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्चेति वस्तुतस्त्वित्याद्युक्तिरसङ्गतेत्यपास्तम्। अस्यापि ग्रन्थस्य परमतानुवादत्वेन दुष्टत्वेऽप्यदोषात्। तदनुवादफलं च तेषां परस्परविरोधप्रदर्शनम्। तदेतत्सकलं ध्वनयन् परमतदूषणमुपसंहरति-सर्वथेति। अत्र नुटो निवृत्तिस्तु पूर्वमुपपादितेति दिक्॥ ननु पदस्येत्यधिकारेऽपि युष्मदादिरूपपदस्य विभक्त्यविशिष्टस्यापि भ्यामादौ सम्भवाद्विशिष्टयोरित्यर्थालाभः। षष्ठीद्वितीययोरसम्भवेन पदावयवयोरित्यर्थलाभेऽपि त्वदुक्तार्थे न मानम्। न च पदावयवत्वस्याव्यभिचारित्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात्तदर्थलाभः। तदनुवृत्तेरुत्तरत्रावश्यकत्वेन सामर्थ्यायोगादत आह—**सर्वस्येति**। तत्सामर्थ्याद्युष्मदाद्यवयवकस्य सर्वस्य पदस्येत्यर्थ इति भावः। अत एव युवाभ्यामित्यादा-

युक्त इति नपुंसके भावे क्तः ॥

पश्यार्थैः ॥ अत एव निपातनाद्भावे शः । दर्शनं पश्यः । तच्चेह ज्ञानमात्रम् । "अदर्शनं लोप" इत्यत्र यथा, न तु चाक्षुषज्ञानमेव । अनालोचन इति निषेधात् । तदेतदाह—अचाक्षुषज्ञानार्थैरिति । भक्त इत्यादि । अत्र व्याचख्युः—येन हरेस्त्वं भक्तस्तेनैव कारणेनाहमपि भक्त इति योज्यम् । यदि तु तेनेत्यनेन भक्तत्वं त्राणे हेतुर्निर्दिश्यते ततः सापेक्षविधाने त्वमेव तदिममितिवदन्वादेशो न स्यादिति । अत्रेदं वक्तव्यम् । सापेक्षविधानेऽन्वादेशत्वं नास्ति इति तावदसङ्गतम् । आदेशो हि विधिः । किञ्चिद्विधाय पश्चादितरविधिश्चान्वदेशो, न तु निरपेक्षत्वगर्भोऽशब्दार्थत्वात् । शास्त्रे तथा अपरिभाषितत्वाच्च । न च प्रयोगदर्शनादेव तथा कल्प्यत इति वाच्यम् । वन्यद्विपेनोन्मथिता त्वगस्य * अथैनमद्रेस्तनया शुशोचेत्यादौ सापेक्षत्वेऽपि एनादेशदर्शनात् । तत्र हेतुत्वं न शब्देनोपात्तमिति चेन्न तदेनमुल्लङ्घितशासनं विधिर्विदेहि कीनाशनिकेतनातिथिमित्यादिमाघप्रयोगविरोधात् । नक्तं भीरुरयमिति तु नायं विधिः, किं त्वनुवादः । अतस्तदिममिति न विरुद्ध्यते । एवं स्थिते येन त्वं भक्त इति यच्छब्दाध्याहारक्लेशो व्यर्थः । किन्तु तेन त्रायत इत्येव सम्बन्धः । प्रक्रान्तार्थत्वाच्च न यच्छब्दापेक्षेति दिक् ॥

अत्र तेनेति पूर्वं विद्यमानं ततो हरिरिति प्रथमान्तं ततः परस्यादेशः । तथा त्रायत इत्यस्मात् परं स इति प्रथमान्तम् । न च

प्रकृतिभागस्य न । असहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्त्या युष्मदाद्यवयवकत्वाभावात् । एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च । अतिमेत्यादीनां तु न त इत्याद्यादेशाः । षष्ठ्यादेः प्रकृत्याकाङ्क्षायां प्रत्यासत्त्या श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनादोषात् । **तेनैव कारणेनेति** । श्लोकस्थं तेनेति भक्तत्वे हेतुकथनमिति तद्भावः । **विधिरिति** । स चाज्ञातज्ञापनरूपोऽत्र, न तु प्रवर्तनारूपः ।

दिगिति । तदर्थस्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावः । त्राणे आकाङ्क्षितहेत्वर्थकस्याध्याहारे सापेक्षत्वं तत्रापि दुर्निवारं च । शब्दमर्यादया तेनेत्यस्य त्राणे एवान्वयप्रतीतेः शब्दमर्यादात्यागश्चेति । **न चेति** । त्रायत इत्यस्य हरिस्त्वामित्यनेन शाब्दोऽन्वयः । स मामित्यत्राध्याहारः । वैपरीत्यं तु न । अध्याहारस्यानुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात् । किञ्चाध्याहृतस्यागन्तूनामन्ते निवेश इति न्यायेनान्त

त्रायत इतिभिन्नवाक्यस्थमिति भ्रमितव्यम् । स हरिस्त्वां मां त्रायत इति तन्त्रेणानेककारकसम्बन्धात् । अनुषङ्गाभ्युपगमेऽप्येकतिङ्वाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वानपायाच्च ॥

सामन्त्रितम् ॥ संज्ञाविधावपि महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात्तदन्तग्रहणम् । आमन्त्रणमामन्त्रितमुपचारात्तत्साधने वृत्तिः । विभक्त्यन्तेन चामन्त्र्यते न तु केवलया विभक्त्येत्याशयेनाह—तदन्तमिति ॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ **यत्तु प्राचोक्तं** विशेष्यपूर्वे संबोधनेतरपूर्वे च सम्बोधनं हित्वाऽन्यस्मात् **सम्बोधनात् परयोर्नैत आदेशा** इति केचिदिति । तत्र केचिदित्यनुचितम् । **उक्तार्थस्य प्रकृताद्विसूत्री**सिद्धत्वात् । **यच्च** व्याचख्युः–त्रिसूत्र्या अयमर्थ इति **तन्न** । **तृतीयसूत्रार्थ**स्य तेनासंस्पर्शात् ॥

पादः पत् ॥ तदवयवस्येति । **निर्दिश्यमानस्यादेशा इति परिभाष**येदं लभ्यते ॥ दान्ताः ॥

अग्निं मन्थतीति । मथ्नातेर्मन्थतेश्चक्विपि **एतदेव रूपम्** । **इदितस्तु** नलोपाभावात् अग्निमन् अग्निमन्थौ अग्निमन्थः ॥ **थान्ताः** ॥

ङकार इति । आन्तरतम्यादिति भावः । **ह्रस्वव्यञ्जनयोरिति** । व्यञ्जनस्य हि ह्रस्व ईषत्सदृशो दीर्घस्तु विसदृश इति भावः । **उक्तं चेति** । वार्त्तिककृतेति शेषः । केचित्तु पूर्वस्यैव मुत्वादमुग्यङित्युदाहरन्ति । तद्भाष्याऽऽदौ नोक्तमित्युपेक्षितम् ॥

उद ईत् ॥ अच इत्यस्यापवादः ॥ चान्ताः ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ इहाधातोरिति योगो विभज्यते ।

एव निवेशेन स मामित्यस्य तदर्थकत्वमित्यस्यैवाध्याहारपदार्थत्वेन च स इत्यस्य विद्यमानपूर्वकत्वाभावः । श्रूयमाणं तु न समानवाक्यस्थमिति भावः । **अनुषङ्गेति** । अनुषङ्गो हि तत्सजातीयशब्दान्तरकल्पना, उपात्तस्यैव तदर्थकत्वं वा तत्रोपात्तस्यान्वयाभावेन समानवाक्यत्वं दुरुपपादमिति भावः । **एकतिङिति** । एकशब्दो हि तत्र समानवाचीति भावः ॥

केचित्तु पूर्वस्यैवेति । अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वमिति पृथग्वाक्यम् । तेन कदाचित् पूर्वस्येति तदाशयः । **उपेक्षितमिति** । केचिदन्त्यसदेशस्येत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् ॥

विभज्यत इति । तत्र चासन्तस्येत्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्ताक्त

तत्सामर्थ्यादनन्तरस्यासन्तस्यैव प्रतिषेधो, नात्वन्तस्येति कैयटहरदत्तादयः । तदेतद्दर्शयति—धातुभिन्नासन्तस्येति ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ द्वे इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं समुदायप्रतिपत्त्यर्थमिति व्याचष्टे—उभे समुदिते इति अन्यथा हि नेनिजतीत्यत्राऽभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं प्रत्येकं पर्यायेण स्यात् ॥

जक्षित्यादयः षट् ॥ जक्ष् इति पृथक् पदम् । इतिशब्देन जक्षितिरेव परामृश्यते, इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिस्तदेतदाह—षड् धातवोऽन्य इति ॥ तान्ताः ॥

गोपायतीति गुप् । क्विपि विवक्षिते "आयादय आर्द्धधातुके वा" इत्यायाभावः ॥ पान्ताः ॥

त्यदादिषु ॥ अनालोचने किम् । तं पश्यतीति तद्दर्शः । कर्मण्यण् तादृशादयस्तु रूढिशब्दत्वादसताऽप्यवयवार्थेन व्युत्पाद्यन्ते । अत एव अज्ञानार्थाद् दृशेरिति सङ्गच्छते । भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शिता ।

एव तत्र सम्बन्ध इति भावः । अतु इति वा लुप्तषष्ठीकं पृथक् पदम् ॥ **कैयटेति** । 'उगिदचा'मिति सूत्रे हि तेनेदमुक्तम् ॥

द्वे इत्यनुवृत्त्यैवेति । अनुवृत्तं च पूर्वोऽभ्यास इत्यादाविवानुवाद्यमिति भावः । **समुदायेति** । (१)गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रेवेति भावः । अन्यथा ब्राह्मणभोजनन्यायेन प्रत्येकं संज्ञा स्यादिति भावः । अन्यथा—प्रत्येकं संज्ञायाम् । **अभ्यस्तानामिति** । अनिटि अजादौ लसार्वधातुकेऽभ्यस्तानामादिरुदात्त इति तदर्थः ॥

इति आदिरिति । आदिशब्दः पूर्ववर्तिवाची ॥

भाष्ये तु कर्मकर्त्तरि व्युत्पत्तिर्दर्शितेति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः

---

(१) गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यत्रेवेति । उद्देश्यताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्म एव यत्र विधेयताप्रतियोगिक पर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकः तत्रगर्गदण्डनन्यायप्रवृत्तिः । तादृशावच्छेदकधर्मयोर्यत्रभेदस्तत्र ब्राह्मणभोजनन्यायप्रवृत्तिरिति भेदः । तथा च प्रकृते उद्देश्यताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुनुयोगितावच्छेदकं द्वित्वं तदेव विधेयताप्रतियोगिकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकमिति गर्गदण्डनन्यायप्रवृत्तिरिति भावः । नचैतन्न्याय प्रवृत्तौ तादृशावच्छेदकधर्मयोरैक्य निर्णयः, तदैक्यनिर्णये च तन्न्यायप्रवृत्तिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकधर्मैक्यं यत्रेष्टं तत्रैतन्न्यायप्रवृत्त्या इष्टसिद्धिः करणीयेति तदर्थात् ।

तमिवेमं पश्यन्ति जनाः । स इवायं पश्यति । ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थात् । तत्र विषयत्वापत्तिमात्रवृत्तित्वेऽपि विषयीकरणावृत्तित्वादज्ञानार्थादिति सङ्गच्छते ॥

नशेर्वा ॥ अत्र झल्यपीत्यपाणिनीयम् । नष्टामित्यादावतिप्रसक्तं च । नगिति । पडगकाः प्राग्वत् ॥ शान्ताः ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ष्टुत्वेनेति । सनः सस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः 'वा शरि' इति विकल्पात् पक्षे सकारः । तेन शरा व्यवाये सुपः सस्य षत्वं पूर्वस्य ष्टुत्वं, न रवादेशप्रत्यययोरिति पः । अपदान्तस्येति निषेधादिति भावः । एवं स्थिते सकारग्रहणेन सिद्धे शर्ग्रहणस्य प्रयोजनं चिन्त्यम् ॥

व्याख्यानादिति । असम्भवादिति हरदत्तोक्तिर्नादर्त्तव्या । सुहिन्सु इत्यत्र सम्भवादिति भावः ॥ संयोगान्तेति । न चास्मिन् कर्त्तव्ये बहिरङ्गत्वेनातो लोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम् । पदसंज्ञासापेक्षत्वेन संयोगान्तलोपस्यैव बहिरङ्गत्वात् । कथं तर्हि काव्यं कलत्रं शाल्वं वाऽऽचक्षाणे संयोगान्तलोपो नेति प्रागुक्तमितिचेन्न । तत्र 'यणः प्रतिषेधो' 'न वा झलो लोपा'दिति पक्षद्वयेऽपि लोपाभावे निर्णीते तदैकरूप्याय पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमिति ग्रहीतुं युक्तम् । अतिदेशेन लभ्यस्य पदत्वस्य तत्प्रयुक्तलोपस्य च लक्ष्यपूर्वभागे विश्रान्तेः स्पष्टत्वात् । इह तु आद्यपक्षद्वये संयोगान्तलोपस्य स्पष्टतया तदैकरूप्याय बहिर्भूतनि-

---

सोऽयं स इव दृश्यमानस्तमिवात्मानं पश्यतीति भाष्ये उक्तम् । तत्राध्यारोपित प्रेषणपक्षे कर्मकर्तृत्वं, पश्यतीत्यस्य च दर्शयतीत्यर्थ इति स्पष्टमेव । तत्राधिकार्थत्वादज्ञानार्थत्वं बोध्यम । निवृत्तप्रेषणकर्मकर्तर्यपि सौकर्याय व्युत्पत्तिं दर्शयति ॥ **तमिवेमामित्यादि** ॥ अत्र पक्षे कर्मणीत्यधिकारबाधः सामर्थ्यादिति बोध्यम ॥

पूर्वस्य—विसर्गस्थानिकसस्य ।

अस्मिन्—संयोगान्तलोपे । पूर्वपूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्येति भावः । **पदसंज्ञासापेक्षत्वेनेति** । बहिर्भूतसुब्निमित्तकेत्यादिः । तदपेक्षया बह्वपेक्षत्वरूपं बहिरङ्गत्वं प्रबलमिति भावः । **प्रागुक्तमिति** । पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमित्याश्रित्याल्लोपासिद्धत्वेनेत्यादि । **अतिदेशेनेति** । विभक्त्याश्रयस्यैकदेशविकृतन्यायेन लभ्यस्येत्यर्थः । **लक्ष्यपूर्वभागे इति** । काव्यादिशब्दरूपलक्ष्यस्य पूर्वभागे याद्यन्ते इत्यर्थः । **बहिर्भूतेति** । बहिर्भूतनिमित्तापेक्षत्वरूपबहि-

मित्तापेक्षं बहिरङ्गमित्यस्यैव न्याय्यत्वादिति दिक् ।

तक्षिराक्षिभ्यामित्यादि। यत्तु वदन्ति—शुक्लं चक्रं शुक्रं वाऽऽचक्षाणेषु कलोपः। शुल्। शुक्लौ। शुल्भ्याम्। चः। चक्रौ। चभ्र्याम्। शूः। शुक्रौ। शूभ्र्यामित्यादि, तत्सर्वमनेन प्रत्युक्तम्। अयं तु विशेषः तगूरगित्यत्र संयोगान्तलोपो निर्विवादः। तत्र तु सोऽपि दुर्लभ इति। दिधगिति। यत्तु दहेर्डो ढः "षढोः" इति कत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपे ढस्य जश्त्वे दिधडिति नैमिषीयेणोक्तम्। तत्प्रामादिकम्। "दादेर्घ" इति घत्वस्य ढत्वापवादस्य जागरूकत्वात्॥ षान्ताः॥

विद्वानिति। विदेः शतुर्वसुः अदादित्वाच्छपो लुक्। सेदिवानिति। "भाषायां सदवसश्रुव" इति क्वसुः। सेदुष इति। ननु तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति परिभाषया "विदेः शतुर्वसुः" इत्यस्यैव वसोः संप्रसारणं युक्तं न तु क्वसोः। सत्यम्। वसोरुकारानुबन्धकरणं क्वसोः सामान्यग्रहणार्थम्। उगित्त्वस्य स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेः। इह गमिप्रभृतिभ्यः क्वसुर्नोदाहृतश्छान्दसत्वात्। कवयस्तु प्रयुञ्जते। 'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते' 'तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे' इत्यादि छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीति 'मासश्छन्दसि' इति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य कथंचित्समाधेयम्।

पुंसोऽसुङ्॥ विवक्षित इति। तेन परमपुमानित्यत्र परत्वादसुङि कृते समासान्तोदात्तत्वं भवदसुङ एवाकारस्य भवति। परसप्तम्यां तु नैतत्सिद्ध्येत्। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः प्रागेव पुंशब्दोकारस्योदात्तत्वे कृते स्रंसनधर्मिणो हलः स्थाने तद्धर्मिणोऽनुदात्तस्यैवादेशस्य प्रसङ्गात्। न चोकारस्य कृतोऽपि स्वरोऽनन्त्यत्वान्निवर्त्तयिष्यते। असुङश्चान्त्यत्वा-

---

रङ्गत्वस्येत्यर्थः। वस्तुतस्तेषामनभिधानमेव। पूर्वं पूर्वमित्यस्य च पूर्वपूर्वनिमित्तकमित्येवार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्। **दुर्लभ इति**। यण्त्वादझल्त्वाच्चेति भावः।

स्थानिवद्भावेनापि सिद्धेरिति। ङित्त्ववदिति भावः। न च तदनुबन्धपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्। निरनुबन्धकत्वेनापि तत्सिद्धेः। **कथंचिदिति**। तेन 'पद्दन्' इति सूत्रे छन्दसीति निवृत्तिकल्पनया तस्य चारितार्थ्येनैतदर्थज्ञापकत्वासम्भव इति सूचितम्।

प्रागेवेति। अन्तरङ्गत्वादिति भावः। **निवर्तयिष्यत इति**। अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वमेव न प्रवर्तयिष्यते इति भावः। **अन्तरङ्ग इति**।

त् करिष्यत इति वाच्यम् । अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यामुङो ऽसिद्धत्वादिति भावः । एतच्च कैयटहरदत्तादीनामनुरोधेनोक्तम् ।

वस्तुतस्तु परसप्तमीपक्षो ऽपि सूपपादः । अकृतव्यूहपरिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषापवादत्वादित्यवधेयम् । नन्वे॰मसमासे ऽप्यसुङि कृते प्रातिपदिकस्वरेण सति शिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादसुङ उदात्तत्वं स्यात्, इष्यते तुकारस्य । पुमान् पुमांसं परिपात्वित्यादौ तथैव पाठादिति चेत्सत्यम् । डुम्सुनो नित्करणसामर्थ्यात् प्रातिपदिकस्वरो न भवतीति हरदत्तः । नन्वेतत्सुङः । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्येष्वेव फिष इत्यस्य प्रवृत्तेरिति चेत्सत्यम् । क चित्सखण्डेष्वपि प्रवृत्ताविदं लिङ्गम् । यद्यपि असिद्धं बहिरङ्गमित्येवेदं सिद्धं, तथाऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमपि ज्ञापयितुं नित्करणमिति निष्कर्षः । उच्चारणार्थ इति । यत्तु प्राचोक्तमुङाविताविति । यच्च तत्पौत्रेण व्याख्यातमुकार उगित्कार्यार्थ इति तदसङ्गतमिति भावः । हे पुमन्निति । असम्बुद्धावित्युक्तेर्न दीर्घः । पुंस्विति । संयोगान्तलोपे मोऽनुस्वारः । नुम्स्थानिकस्यैवानुस्वारस्योपलक्षणान्नुम्विसर्जनीयेति न षत्वम् । अस्य सम्बुद्धाविति । एतच्च वाचनिकम् । यत्तु दरदत्तादय आहुः—सोऽर्डेति वाच्ये अनङ् साविति वचनेन क्वचिदनङ एव श्रवणस्य ज्ञापितत्वादेतत्सिद्धमिति । तत्तु प्रागेव दूषितम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वा समाधेयम् ।

अदस औ सुलोपश्च ॥ ननु सोरेवौकारो विधीयतां त्यदाद्यत्वेनासाविति सिद्धे किं सुलोपविधानेन मैवम् । असकौ स्त्रीत्यत्र टापि

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । तदेवाह—**कैयटेत्यादि** । भाष्ये ऽप्युपदेशिवद्भाववचनं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । **अकृतव्यूहपरिभाषाया इति** । सत्त्वे इति शेषः । **नन्वेतदिति** । अन्तोदात्तत्ववारणाय नित्करणसामर्थ्याश्रयणमित्यर्थः । फिट्स्वरस्यैवात्र प्राप्तेरिति भावः । इदम् डुम्सुनो नित्त्वम् । **यद्यप्यसिद्धमिति** । नित्त्वाभावे ऽपि फिषोऽन्त इति कर्तव्ये असुङो बहिरङ्गस्यासि[illegible]त्वात्प्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्तत्वे एव स्थिते ततोऽसुङनुदात्त एवेति भावः । **निष्करणमिति** । व्युत्पत्तिपक्षे इत्यादिः । **उङावितावििति** । लोपेतरेत्संज्ञाप्र[illegible]ककार्यार्थमिति भावः । तद् ध्वनयन् तद्व्याख्यामाह—**उगित्कार्यार्थमिति** ।

"प्रत्ययस्थात्" इतीत्वप्रसङ्गात् । अमुक इति । औत्वाभावे त्वदाद्यत्वं सादुत्वम् । अमुक इति त्वसाधुः । सत्वेन मुत्वस्य बाधात् । एवममुकी अमुकशर्मा इत्यादयोऽप्यसाधव एव । अमुका अदकःशर्मेत्यादेरेव न्याय्यत्वात् ।

एत ईद् बहुवचने ॥ पारिभाषिकस्य ग्रहणे अमीभिरित्यादिसिद्धावपि जसि अमी इति न सिद्ध्येत् । न ह्यत्रेकारस्य बहुवचनपरता ऽस्त्यतो व्याचष्टे—बह्वर्थोक्ताविति ।

न मु ने ॥ ने इति विषयसप्तमीत्याह—नाभावे कर्त्तव्ये इति । अन्यथा घेः परत्वाभावान्नाभावो न स्यादिति भावः । नन्वेवमपि कृते नाभावे सुपि चेति दीर्घः स्यात् । दीर्घं प्रति मुत्वस्यासिद्धत्वादत आह—कृते चेति। संनिपातपरिभाषया वा समाधेयम् । अत्रेदमवधेयम् । अधुनेतिवदमुनेति वक्तव्ये न मु न इत्युक्तिर्नेति योगविभागार्था । तेन रामो रामेभ्यं इत्यादि सिध्यति । अन्यथा रोरसिद्धतयोकारस्येत्संज्ञालोपौ कथं स्याताम् । न चानुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ प्रत्यसिद्धत्वं नेति वाच्यम् । तरुमूलमित्यादौ "हशि च" इत्यस्य व्यावृत्तये ऽतो रोरित्यत्रानुनासिकस्यैव निर्देशेन तत्रैव चरितार्थत्वात् । न चाऽतो रोरित्यत्र मास्त्वनुनासिकः प्रतिपदोक्तग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् । एवमपि देव रुहीत्यत्र रुधातोर्दुर्वारत्वात् । राम इत्यादावप्यनुनासिकस्य रोः श्रवणस्यापाद्यमानतया चरितार्थत्वस्य सुवचत्वाच्च । एवं च स्थानिवत्सूत्रस्यापि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गोऽपि लभ्यते । "प्रत्ययः" "परश्च" इत्यादिनिर्देशा यत्वाविधावग्रहणं चेह लिङ्गमिति दिक् ॥

इति हलन्ताः पुंलिङ्गाः ॥

इत्वप्रसङ्गादिति । न चेत्त्वविधायके आआपीति प्रश्लिष्टनिर्देशान्नेत्त्वम् । कारिके इत्यादावपि इत्त्वानापत्तेः । तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशो नात्रेत्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् । एतेन विभक्तावित्यस्य 'त्यदादीनाम' इत्यत्र विषयसप्तमीत्वमपास्तम् । एवं हि विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वं त्यदाद्यत्वे टापि सावदस इत्यन्त्यस्यौत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनाप्त्वादित्वापत्तेः । निर्दिष्टपरिभाषायां सत्यां विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्चेति दिक् । **न्याय्यत्वादिति** । क्वचित्सान्तत्वेन मुत्वाप्राप्तेः । क्व चित्सत्त्वेन बाधादिति भावः ।

न स्यादिति । इनादेशगुणौ च स्यातामित्यपि बोध्यम् । **हशि**-

नद्धो धः ॥ द इत्येव नोक्तम् । तथा हि सति नद्धमित्यत्र "रदाभ्या" मिति नत्वं स्यात् "झषस्तथो:"इति च न स्यात् । अत्रेदमवधेयम् । सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामिति बहुव्रीहौ स्वनड्वानित्यादि पुंवदेव रूपम् । यत्तु गौरादिङीषं कृत्वा स्वनड्वाहीत्युदाजह्रुस्तच्चिन्त्यम् "अनुपसर्जनाद्" इत्यधिकारविरोधात् । गीरिति । गॄ निगरणे शब्दे च । क्विप् । "ॠत इ"-दितीत्त्वम् र्वोरुपधाया दीर्घः । पूरिति । पॄ पालनपूरणयोः । "उदोष्ठ्य-पूर्वस्ये"त्युत्त्वम् । आशिषाविति । आशासः क्वावुपसंख्यानमित्यु-पधाया इत्वम् । "शासिवसी"ति षत्वम् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

चेत्यस्येति । तवर्थमित्यादावतो रोरित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमित्यपि बोध्यम् । तत्रैव चरितार्थत्वादिति । सामर्थ्याच्चोत्वं सर्वादेशः । एवं च—योगविभागेनासिद्धत्वा-भावे च । **अज्ग्रहणं चेति** । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं प्राक् ॥

इति हलन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

ननु संनिपातपरिभाषया नत्वं न स्यादत आह—**झष इति** । धत्वे कृते संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वान्नद्धमित्यादौ जश्त्वं बोध्यम् ॥

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अन्वादेशइति। अयं चाम्येवेति व्याख्यातारः। तस्य लुका लुप्तत्वे ऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणमित्याहुः। वस्तुतस्तु सूत्रे एवैनद्वक्तव्यः। एनम् एनौ इत्यादि तु त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्। क्लीबे ऽमि लुका लुप्ते ऽपि तकारोच्चारणसामर्थ्यादेनदादेशः। न चैवमेतच्छ्रित इत्यत्रापि तदापत्तिः। एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेः।

रोऽसुपि॥ अहर्भातीति। प्राचा तु "अहन्"इत्युपन्यस्तं तदिहानुचितम्। अहोभ्यामित्याद्यर्थतया कथं चिद्योज्यम्। असुवशब्दस्त्विवति। एतच्च क्षीरस्वामिग्रन्थे स्पष्टम्। वहूर्जीति, अन्त्यादिति च वाचनिक-

---

अम्येवेति। औशसादिष्वेनेनैव सिद्धिरिति भावः। त्यदाद्यत्वेनेति। न च येन नाप्राप्तिन्यायेनैनदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते कथं त्यदाद्यत्वम्। न चोपसर्जन एनच्चरितार्थः। त्यदाद्यत्वेन सिद्धमिति भाष्यासङ्गत्यापत्तेः। एनदोऽप्युपसर्जने 'एतदस्त्रतसो'रिति साहचर्येणाप्रवृत्तेः स्वीकारात। न च नपुंसके ऽमि तच्चारितार्थ्यं द्वितीयादिग्रहणस्यैवमप्यचारितार्थ्यादिति वाच्यम्। 'आर्धधातुके' इत्येतत्साहचर्येणास्यापि द्वितीयादिविषये पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्याशयात्। एतत्सर्वं 'भाष्ये यद्येनत् क्रियत'इत्याद्येकदेश्युक्त्या ध्वनितम्। स्वमोर्लुकीति। तद्विषये 'न लुमता'इति निषेधबाधेन चारितार्थ्येन बहिरङ्गलुग्विषये तद्बाधे न मानामिति भावः।

वस्तुत एतत्सर्वमत्रत्यकैयटानुरोधेन। तकारोच्चारणसामर्थ्येन नपुंसकलुकीवात्रापि सामर्थ्यादेवैनत्प्रवृत्तेः। न च बहिरङ्गत्वम्। लुग्विषये बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेः। अत एवैनदादेशे एतच्छ्रितक इति न सिध्येत्, एनच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यं सङ्गच्छते। एनद्विधानेन एतत्सूत्रविषये 'न

(१) एकदेश्युक्त्येति "यद्येनत् क्रियते एनो न वक्तव्यः कथमेनमित्यादि त्यदाद्यत्वेन सिद्धम्"। एवं रूपयेत्यर्थः। वस्तुत इदं भाष्यं नैकदेश्युक्तिः त्यदाद्यत्वविषये तक्रन्यायस्याप्रवृत्त्या, शब्दरत्नोक्तविषयसप्तम्याश्रयणेन वा एनदादेशोऽपि त्यदाद्यत्वेन सिद्धत्वादेनादेशो न कर्तव्यः इति भाष्याभिप्रायस्य स्पष्टत्वात्। त्यदाद्यत्व विषये तक्रन्यायाप्रवृत्तेरेव सः इत्यत्र 'तदोः' इति सत्वे त्यदाद्यत्वं प्रवर्तते। नचोक्तभाष्यस्य यदिगर्भस्थत्वेनैकदेश्युक्तित्वं वाच्यम्। यदिगर्भस्थस्यैकदेश्युक्तित्वनियमाभावेन, उक्तशङ्कायां भाष्ये उत्तरादानेन, भाष्यान्तराविरोधेन च तद्भाष्यस्य सिद्धान्त्युक्तित्वात्।

म् । तथा च वार्तिकम्—'नह्वार्जे प्रतिषेधः' 'अन्त्यात्पूर्वो नुमित्येके' इति । भाष्ये तु अचः परो यो झल् तदन्तस्य नुमित्यर्थमाश्रित्य प्रथमं वार्तिकं प्रत्याख्यातम् । एवं तु उर्द माने, गर्ह गर्हायामित्यादीनामपि क्विबन्तानां नुमा न भाव्यमेव । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यादिति दिक् । अल्लोपस्येति । क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति तु नेहाश्रीयते । तस्य काचित्कत्वात् । क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदित्यस्यैव सार्वत्रिकत्वादिति स्पष्टमाकरे।

अश्वाक्षिभूतानीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः । तथा हि—सौ नवानामन्त्यस्य द्वित्वे ऽष्टादश । औङि चतुर्णां मध्ये पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वे सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति प्रगृह्यत्वात् । जसि जद्वित्वस्यानुनासिकस्य च विकल्पात् द्वादश । सङ्कलनया सप्तत्रिंशत् । एवं द्वितीयायामपि । टायां चतुर्दश । भ्यामि अष्टचत्वारिंशत् । भप्राग्वर्ण–य–मानां द्वित्वात् । भिसि चतुर्विंशतिः । ङयि सप्त । अनुनासिकस्तु नास्ति । एकारस्यानणत्वात् । भ्यसि भ्याम्वत् । ङसौ

लुमता' इत्यस्याप्रवृत्तिरिति तदाशयः । वस्तुत एषामनभिधानमेव । अस्यां शङ्कायां 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति भाष्योक्तेः । विषयसप्तम्यां मानाभावे त्वैनैनतौ पृथग्वक्तव्यौ इत्याहुः ।

अचः पर इति। 'नपुंसकस्ये'ति सूत्रे ऽज्ग्रहणसामर्थ्येनावृत्त्या ऽच इत्यस्य झल्विशेषणत्वम् । अन्यथगन्तानामिकोचीत्येव सिद्ध्या एजन्तेषु नपुंसकह्रस्वत्वेन चाकारग्रहणमेव कुर्यात् । आवृत्तौ मानं च 'दाण्डिनायन'इति सूत्रे हिरण्मयानीतिनिर्देश एव । काष्ठतक्षीत्यादौ झल्त्वजातेरचः परत्वाद्भवत्येव नुम् । ऊर्क्शब्दादौ तु नेति भावस्तदाह—**एवमिति** । एतेन युजशब्दाद् 'नपुंसकस्य'इति 'युजेः'इति च नुमद्वयमित्यपास्तम् । 'युजे'रित्यस्य नित्यत्वात् पूर्वं प्रवृत्तौ अचः परझलोऽभावेन 'नपुंसकस्ये'त्यस्याप्राप्तेः । वस्तुत ऊर्जोदेः क्विपि नपुंसके नुम्विषये ऽनभिधानमेव वार्तिकानुरोधात् । अन्यथा भाष्यवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । **आकर इति** । 'दीर्धीवेवीटा'मिति सूत्रे न पदान्तसूत्रे च भाष्यकैयटयोरित्यर्थः ।

सङ्कलनयेति । तत्कृत्यं मन्दबोधनम् । **चतुर्दशेति** । पूजार्थानां त्रयाणां जद्वित्वात् सप्तानामनुनासिकविकल्पाच्च **चतुर्विंशतिरिति** । भप्राग्वर्तिवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गे तु नानुनासिकः 'अप्रगृह्यस्ये'ति पर्युदासेनाक्षरसमाम्नायिकेष्वेव तत्

ङसादिपञ्चके चतुर्दश। सुपि गत्यर्थे त्रयाणां ककारषकारयोर्द्वित्वेन उकारस्यानुनासिकेन चतुर्विंशतिः। एवं कुक्पक्षे षण्णां ङषयोर्द्वित्वे अनुनासिके च अष्टचत्वारिंशत्। कुगभावे त्रयाणां ङकारद्वित्वे अनुनासिके च द्वादश। सु १८ औ ७ जस् १२ अम् १८ औ ७ शस् १२ टा १४ भ्यां ४८ भिस् २४ ङे ७ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङसि १४ भ्यां ४८ भ्यस् ४८ ङस् ओस् आम् ङि ओस् प्रत्येकम् १४ सुप् ४८। अत्रेदमवधेयम्। पूजायां जसि नुमागमे कृते तस्य पाक्षिके द्वित्वे ञकारत्रयसहितं रूपषट्कम्। एवं शस्यपीति सङ्कलनया द्वादश। तथा च रूपं ग्रहाग्नि ५३९ भूताख्यमिति भाष्यव्यतिरिक्तमते इति दिक्। यत्तु वदन्ति—

ऊह्यमेवं द्वित्वपुनर्द्वित्वलोपविकल्पनैः।
अष्टपञ्चाशतो वृद्ध्या त्रिसप्तत्यधिकं शतम्॥ इति।

तच्चिन्त्यम्। पुनर्द्वित्वस्याप्रामाणिकत्वात् रूपानन्त्यप्रसङ्गाच्च। अष्टपञ्चाशतो वृद्धावुपपत्त्यभावाच्चेति दिक्।

तिरश्ची इति। भत्वादच इत्यल्लोपः। अलोप इति वचनात्तिर्यादेशाभावः। स्वबिति। शोभना आपोऽस्मिन् सरसीति बहुव्रीहिः। "ऋक्पूः"इति समासान्ते प्राप्ते "न पूजनात्"इति निषेधः। यत्त्वनित्यत्वादिति प्राचोक्तं, तत्प्रामादिकम्। "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्य" इति तु न भवति। तत्राप इति कृतसमासान्तस्यानुकरणमिति वक्ष्यमाणत्वात्। सुपुमांसीति। "पुंसोऽसुङ्"इति सूत्रे सुटीति व्याचक्षाणस्य प्राचो मते शसि नैतत्सिद्ध्येत्। औङि चातिव्याप्तिः। अस्माकं तु सर्वनामस्थान इति यथासूत्रं ब्रुवतां सर्वेष्टसिद्धिरिति भावः॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

प्रवृत्तेः। **ङषयोरिति**। षकारद्वित्वं 'शरः खय'इत्यनेन। **भाष्यव्यतिरिक्तमते इति**। भाष्यमते ऽचः परो यो झलित्यर्थेन प्रकृते ऽचः परझल्त्वजातेरभावान्नुमोऽप्राप्तेरेव चैतान्यसाधून्येवेति भावः। **उपपत्त्यभावादिति**। नियमे मानाभावादिति भावः।

प्रामादिकमिति। शास्त्रेणैव सिद्धेरिति भावः॥

इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥

स्वरादिनिपातमव्ययम् ॥ स्वरादयो निपाताश्चेति समाहारद्वन्द्वः । स्वरिति स्वर्गे परलोके च । अन्तरिति मध्ये । प्रातरिति प्रत्यूषे । पुनरिति अप्रथमे विशेषे च । सनुतर् अन्तर्धाने, स्वराद्याः पञ्च रेफान्ताः ॥ उच्चैस् महति । नीचैस् अल्पे । शनैस् क्रियामान्द्ये । ऋधक् सत्ये । वियोगशीघ्रसामीप्यलाघवेष्वित्यन्ये । ऋते वर्जने । युगपदित्येककाले । आराद् दूरसमीपयोः । पृथक् भिन्ने । ह्यस् अतीतेऽन्हि । श्वस् अनागतेऽन्हि । दिवा दिवसे । रात्राविति निशि । सायमिति निशामुखे । चिरमिति बहुकाले । मनाक् ईषत् इमावल्पे । जोषं सुखे मौने च । तूष्णीमिति मौने । बहिस् अवस् इमौ बाह्ये । समयेति समीपे मध्ये च । निकषेत्यन्तिके । स्वयमित्यात्मनेत्यर्थे । वृथेति व्यर्थे । नक्तमिति रात्रौ । नञ् निषेधे । हेताविति निमित्ते । इद्धेति प्राकाश्ये । अद्धा इति स्फुटावधारणयोः, तत्त्वातिशययोरित्येके । सामीत्यर्द्धजुगुप्सयोः । वत् "तेन तुल्यम्"इत्यादिभिर्विहितो वतिप्रत्ययः । यस्तु "उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे"इति विहितः स नेह गृह्यते, 'यदुद्वतो निवतो यासि' । सना सनत् इत्येते नित्ये । उपधेति भेदे । तिरस् अन्तर्द्धौ तिर्यगर्थे परिभवे च । अन्तरेति मध्ये विनार्थे च । अन्तरेणेति वर्जने । ज्योगिति काले भूयस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे सम्प्रत्यर्थे च । कमिति वारिमूर्द्धनिन्दासुखेषु । शं सुखे । सहसेत्याकस्मिकाविमर्शयोः । विनेति वर्जने । नानेत्यनेकविनार्थयोः । स्वस्तीति मङ्गले । स्वधा पितृदाने । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु । वषट् वौषट् श्रौषट् एते हविर्दाने । अन्यदित्यन्यार्थे । अस्तीति सत्तायाम् । उपांश्वित्यप्रकाशोच्चारणरहस्ययोः । क्षमेति क्षान्तौ । विहायसेति वियदर्थे । दोषेति रात्रौ । मृषा मिथ्येत्येतौ वितथे । मुधेति व्यर्थे । पुरेत्यविरते चिरातीते भविष्यदासन्ने च । मिथो मिथस् एतौ रहस्सहार्थयोः । प्रायस् इति बाहुल्ये । मुहुस् पुनरर्थे । प्रवाहुकं समकाले सिद्धार्थे च । प्रवाहिकेति पाठान्तरम् । आर्यहलमिति बलात्कारे । शाकटायनस्तु आर्येति प्रतिबन्धे, हलमिति प्रतिषेधविवादयोरित्याह । अभीक्ष्णमिति पौनः पुन्ये । साकं सार्द्धमेतौ सहार्थौ । नमस् नतौ । हिरुक् वर्जने । धिक् निन्दाभर्त्सनयोः । अम्

इत्यादिभिरिति । आदिना 'तत्र तस्येव' 'तदर्हम्' इत्येके इति ।

शैघ्र्ये ऽल्पे च । आम् अङ्गीकारे । "किमेत्तिङव्यय" इति "कात्प्रत्ययात्" इत्यादिभिश्च विहितः प्रत्ययोऽपीह गृह्यते इत्येके । पपाचतराम् । कारयामास । प्रताम् ग्लानौ । प्रशान् समानार्थे । प्रतान् विस्तारे । मा माङ एतौ शङ्कानिषेधयोः ।

आकृतिगण इति । तेनान्ये ऽपि ज्ञेयाः । तथा हि कामं स्वाच्छन्द्ये । प्रकाममित्यतिशये । भूय इति पुनरर्थे । साम्प्रतमिति न्याय्ये । परमिति किन्त्वर्थे । साक्षात्प्रत्यक्षे । साचि तिर्यगर्थे । सत्यमित्यर्द्धाङ्गीकारे । मङ्क्षु आशु एतौ शैघ्र्ये । संवत् वर्षे । अवश्यं निश्चये । सपदि शैघ्र्ये । बलवदित्यतिशये । प्रादुस् आविस् इति प्रकाशे । अनिशं नित्यं नित्यदा अजस्रं सन्ततं एते सातत्ये । उषेति रात्रौ । रोदसी द्यावापृथिव्यर्थे । ॐ इत्यङ्गीकारे ब्रह्मणि च । भूरिति पृथिव्याम् । भुव इत्यन्तरिक्षे । झगिति झटिति । तरसा इति शैघ्र्ये । सुष्ठु प्रशंसायाम् । दुष्ठु अतिकष्टे । सु पूजायाम् । अह आश्चर्ये । कु इति कुत्सितेषदर्थयोः । अञ्जसा तत्त्वशीघ्रार्थयोः । मिथु इति द्वावित्यर्थे । भाजक् इति शैघ्र्ये । चिराय चिररात्राय चिरस्य चिरं चिरेण चिरात् इत्येते चिरार्थकाः । अस्तमिति विनाशे । आनुषक् आनुपूर्व्ये । अनुषक् अनुमाने । अम्नस् शीघ्रसाम्प्रतिकयोः । स्थाने इति युक्ते । वरमितीषदुत्कर्षे । सुदि शुक्लपक्षे । वदि कृष्णपक्षे । इत्यादि ।

वेति समुच्चयादिषु । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरिवार्थे ऽपि समुच्चये' । हेति प्रसिद्धौ । अहेति पूजायाम् । एवेत्यवधारणे ऽनवक्लृप्तौ च । एवमिति उक्तपरामर्शे । नूनमिति निश्चये तर्के च । शश्वदिति पौनःपुन्ये नित्ये सहार्थे च । युगपदिति एककाल्ये । भूयस् पुनरर्थे आधिक्येच । कूपदिति प्रश्ने प्रशंसायां च । कुविदिति भूत्यर्थे प्रशंसायां च । नेदिति शङ्काप्रतिषेधविचारसमुच्चयेषु । चेदिति यद्यर्थे । चण् अयं चेदर्थे णित् । समुच्चयादौ त्वननुबन्धः । कच्चिदिति इष्टप्रश्ने । यत्रेत्यनवक्लृप्त्यमर्षगर्हाश्चर्येषु । नावकल्पयामि न मर्षये गर्हे आश्चर्ये वा यत्रभवान् वृषलं याजयेत् । नहेति प्रत्यारम्भे । हन्तेति हर्षे विषादे अनुकम्पायां वाक्यारम्भे च । माकिः माकिं नकिरिति त्रयोऽपि वर्जने ।

अत्रारुचिर्बीजं 'किमेत्तिङ' इति विहितस्य 'तद्धितश्च'इत्यनेन सिद्धिः 'कात्प्रत्यया'-

माङ्नञौ स्वरादिषु उक्तौ। इह पाठस्तु निपातत्वार्थः। तेन आद्युदात्तत्वं सिद्ध्यतीति प्राञ्चः। तच्चिन्त्यम्। फिट्स्वरेणापीष्टसिद्धेः। यदप्याहुः–सत्त्ववचनानामपि अव्ययसंज्ञार्थः स्वरादिपाठ इति तदपि चिन्त्यम्। लक्ष्मीवाचकस्यापि माशब्दस्याव्ययत्वापत्तेः। तस्मादुभयत्र पाठे फलं चिन्त्यम्।

यावत् तावत् एतौ साकल्यावधिमानावधारणेषु। साकल्ये-यावत् कार्यं तावत् कृतम्। अवधौ–यावत् गन्तव्यं तावत्तिष्ठ। माने-यावद्दत्तं तावद्भुक्तम्। अवधारणे—यावदमन्त्रं ब्राह्मणानामन्त्रयस्व। त्वै विशेषवितर्कयोः। द्वै वितर्के। न्वै इति पाठान्तरम्। रै दाने अनादरे च। रैकरोति ददातीत्यर्थः। त्वं रै किं करिष्यसि। श्रौषट् वौषट् एतौ हविर्दाने। स्वाहा देवताभ्यो दाने। स्वधेति पितृभ्यः। श्रौषडादीनामनेकाचामुभयत्र पाठः स्वरभेदार्थः। तुमिति तुङ्कारे। गुरुं तुङ्कृत्य हुंकृत्य। तथाहि निदर्शने। खलु निषेधे वाक्यालङ्कारे निश्चये च। किलेति वार्त्तायामलीके च। अथेति मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्याधिकारप्रतिज्ञासमुच्चयेषु। अयं स्वरादिरपि। तेन मङ्गलवाचकस्य सत्त्वार्थत्वे ऽप्यव्ययत्वं सिद्ध्यति। तथा च श्रीहर्षः—

उदस्य कुम्भीरथ शातकुम्भजाश्चतुष्कचारुत्विषि वेदिकोदरे।
यथाकुलाचारमथावनीन्द्रजां पुरन्ध्रिवर्गः स्नपयाम्बभूव ताम्॥

अत्र हि अथ स्नपयाम्बभूवेत्यस्य मङ्गलं स्नपनं चकारेत्यर्थः। निपातस्तु स्वरूपेणैव मङ्गलं मृदङ्गध्वानिवत्। सुष्ठु स्वरभेदार्थः पाठः। स्मेत्यतीते पादपूरणे च। आदहेत्युपक्रमहिंसाकुत्सनेषु।

अवदत्तमिति। इहानुपसर्गत्वात् "अच उपसर्गात्त" इति न भवति। अहमिति सुबन्तप्रतिरूपकम्। एतेन 'गेये केन विनीतौ वा' मिति व्याख्यातम्। युवामर्थे हि वामित्यव्ययम्। अस्तीति तिङन्तप्रतिरूपकम्। एवमस्मीत्यहमर्थे। त्वामस्मि वच्मि। आहेत्युवाचेत्यर्थे। आसेति बभूवेत्यर्थे—इत्यादि।

अ इति संबोधने ऽधिक्षेपे निषेधे च। आ इति वाक्यस्मरणयोः। इ इति

दिति विहितात्परस्य 'आम'इत्यनेन लुक्सिद्ध्या तस्य तत्वे फलाभाव इति। **अनुपसर्गत्वादिति**। अवदत्तं चेत्यादि भाष्ये तकाराकरणेन गुणभूतोपसर्गत्ववा-

संबोधनजुगुप्साविस्मयेषु । ई उ ऊ ए ऐ ओ औ संबोधने । पशु सम्यगर्थे । पशु मन्यमानाः । शुकं शैघ्र्ये । यथाकथाचेत्यनादरे । पाट् प्याट् अङ्ग हे है भो अये एते संबोधने । द्येति हिंसाप्रातिलोम्यपादपूरणेषु । विषु नानार्थे । एकपदे इत्यकस्मादित्यर्थे । पुत् कुत्सायां हेतौ । आत इतोऽपीत्यर्थे । आकृतिगण इति । तद्यथा । यत् तत् इति हेतौ । आहोस्वित् विकल्पे । सिम सर्वतोभावे । कं पादपूरणे । सुकमतिशये । अनुकं वितर्के । शश्वत् अन्तःकरणे आभिमुख्ये च । व पादपूरणे इवार्थे च । दिष्ट्येत्यानन्दे । चटु चाटु प्रियवाक्ये । हुमिति भर्त्सने । इवेति सादृश्ये । अद्यत्वे इदानीमित्यर्थे इत्यादि ।

अत्रेदमवधेयम् । स्वरादिचाद्योराकृतिगणत्वाविशेषे ऽपि येषां निपातस्वरो दृष्टस्ते चादिषु । अन्ये स्वरादिषु । स्वरद्वयभाजस्तूभयत्र बोद्ध्याः । यथा उतशब्दः स्वरादिषु 'ईड्यो नूतनैरुत'इत्यन्तोदात्तप्रयोगात् । यत्तु उतशब्दस्य स्वरादितामुक्त्वा निपातस्वरमाशङ्क्यान्तोदात्तनिपातनमाश्रित्य समादधुस्तद्भ्रमात् । स्वरादेरनिपातत्वात् । अन्तोदात्तत्वनिपातनवैयर्थ्याच्च । यदपि काशिकायामुक्तम् । स्वर शनैस् ऋधक् दिवा वृथा नक्तमित्यादयोऽन्तोदात्ता इति । यच्च सनत् सनात् एवमादय आद्युदात्ता इति । तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवादान्निर्मूलत्वाच्चेति शब्दकौस्तुभे प्रपञ्चितम् ।

तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ॥ सर्वेति । वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः । नेति । किंतु एकवचनमेवोत्पद्यते इति भावः । तद्धितः किम् । एकः द्वौ त्रयः । असर्वेत्यादि किम् । औपगवः ।

कृन्मेजन्तः ॥ जीवसे इति । "तुमर्थे सेसेन"इति असेप्रत्ययः । पिबध्यै इति । तेनैव शध्यैप्रत्ययः "पाघ्रे"ति पिबादेशः । यत्त्वाहुः–कर्त्तरि शबिति । तद्भ्रमात् । अव्ययकृतो भावे इति सिद्धान्तात् । अन्तग्रहणमौपदेशिकत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनेह न । आधये । चिकीर्षवे । लक्षणप्रतिपदोक्तसंनिपातपरिभाषाभ्यां सिद्ध्येतयोरनित्यत्वज्ञाप-

---

धो बोध्यत इति भावः । **यदपीति** । स्वरादीनुपक्रम्यान्तोदात्ताः पठ्यन्त इति काशिकायाम् । **प्रामादिकमिति** । 'न्यङ्स्वरौ स्वरितौ'इति फिट्सूत्रेण स्वरितत्वात् । 'सनाच्च होता नव्यः तिरः पुरूचिदश्विना'इत्यादौ सनात्तिरसोरन्तोदात्तपाठाच्च । **निर्मूलत्वाच्चेति** । अद्युदात्तप्रापकशास्त्राभावादिति भावः ।

नायेदम् ।

त्कातोसुनकसुनः ॥ उदेतोरिति । उत्पूर्वादिणो "भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन्" । विसृप इति । "सृपितृदोः कसुन्" । आम्ग्रहणमिति । तथा च वार्त्तिकम्—अव्ययादापो लुग्वचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादिति । सूत्रस्योक्तिसंभवस्तु "स्त्रियाम्"इति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षं गृहीत्वा बोद्ध्यः । स च न स्थितः । भूतमियं ब्राह्मणीत्यादावतिव्याप्तेः । अलिङ्गत्वे आथर्वणविद्यागतश्रुतिविरोधमाशङ्क्याह–सदृशमिति । लिङ्गकारकेति । विभक्तिवचनशब्दौ कारकसंख्यापराविति भावः । यथा वाचेति । परिगणनमिदमित्येके । अन्ये तूदाहरणमात्रमित्याहुः । वगाह इति आदिरेवाकारो लुप्यते नान्त्यः । अपिना साहचर्यात् ॥

इत्यव्ययानि ॥

सिद्धान्तादिति । व्यत्ययेन यगभाव इति भावः । **अन्तग्रहणमिति** । मेजूभ्यां कृतो विशेषणात्तदन्तलाभे सिद्धे इत्यादिः । **लक्षणेति** । क्वचिद्वर्णग्रहणे ऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः । तत्राप्रवृत्तिज्ञापकं च तदनित्यत्वमात्रज्ञापकमिति भावः । **भूतमिति** । (१)भूतशब्दः चैतन्यवृत्तिर्नित्यनपुंसकस्तत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वात् ह्रस्वे शब्दान्तरसांनिधानोत्तरं टापि लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेन न पुनर्ह्रस्व इति भावः ॥

इत्यव्ययानि ॥

---

(१) एको विष्णुर्महद् भूतमित्यादौ यथा ।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः ॥

खट्वेति । "अशूप्रुषिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्वन्" । पञ्चाजीति । न च तदन्तविधिविरहादेव धनेति वाच्यम् । अमहत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण(१) च स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्तविधिज्ञापनात् । मूषिकेति । "वृश्चिकृषोः किकन्"इत्यधिकारे "मुषेर्दीर्घश्च"इति किकनि इकारमध्यो मूषिकशब्दः । यस्तु मूष स्तेये इति दीर्घोपधात्संज्ञायां क्वुनि मूषकशब्दो माधवेनोक्तस्ततोऽप्ययं टाप् । "प्रत्ययस्थात्"इतीत्वमिति तु विशेषः । यत्तु क्वुन्नन्तोऽसौ अजादिगणे पाठं न प्रयुङ्क्ते । तस्य जातिलक्षणङीष्बाधनार्थत्वात् । संज्ञायाश्चाजातित्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । व्याघ्रीत्यादिवत् संज्ञात्वे ऽपि जातित्वानपायात् ।

भस्त्रफलेति । भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रहः । ङ्यापोरिति । एतच्च फल निष्पत्ताविति धातौ माधवग्रन्थे स्थितम् । भाष्ये तु प्रायेण दीर्घ एव पठ्यते ।

अनुपसर्जनाधिकारेण चेति । तस्य हि बहुकुरुचरा व्यावर्त्या । एवं च 'वनो र च'इत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिरिति भावः । **जातित्वानपायादिति** । क्वुनादिविधौ संज्ञापदेन रूढिरेव गृह्यते न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपं संज्ञात्वं

---

(१) 'शूद्रा चामहत्पूर्वा' इति वार्तिकस्याग्रे प्रत्याख्यास्यमानतयाऽऽह अनुपसर्जनाधिकारेण चेति । नचानुपसर्जनाधिकार आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्ते ङीबादिवारणाय आवश्यक इति वाच्यम् एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तेषां स्त्रियामनभिधानात् । तेन अनडुह् शब्दस्य अशब्देन षष्ठीसमासे तस्मादाचारक्विबन्तात्कर्तरिक्विपि अतो लोपे अनडुह् इत्यादिभ्यो न ङीप् । एवं बहुशब्दस्य उशब्देन समासे ततोऽपि वह्वादिभ्यश्च इति ङीष्वारणाय अनुपसर्जनाधिकारस्यावश्यकत्वाज्ज्ञापकपरभाष्यानुपपत्त्याऽनभिधानं बोध्यम् । पञ्च स्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यत्र टजन्तस्य प्रातिदिकत्वाभावान्न ततो ङीपः प्राप्तिः । एवं आपिशलिना प्रोक्तमधीते आपिशला स्त्री इत्यत्रापि न ङीपः प्राप्तिः प्रोक्तार्थकाणः स्त्रियामवर्तनात् । अध्येत्रर्थकाण् तु लुप्त एव । न च प्रत्ययलक्षणम् अण् योऽकार इति व्याख्यानेन वर्णप्राधान्यात् प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय प्रोक्ताण्निमित्तकस्य तु न प्राप्तिः । स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेन तस्याण एतत्स्त्रीत्वेऽविद्यमानत्वात् । अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना स्त्री इत्यत्रापि नङीप् । तस्माद्बहुकुरुचरेत्येव व्यावर्त्यम् । तस्य च तदन्तविधिज्ञापनं विना व्यावर्त्यत्वासिद्धेः तदन्तविधिज्ञापकताऽऽवश्यिका

प्रत्यक्पुष्पेति । पाककर्णेत्यादिसूत्रस्थभाष्यवार्तिकपर्यालोचनयेदमुक्तम् । तेन सत्प्राक्काण्डेति पाठो नादर्तव्यः ।

शूद्रा चेति । शूद्रशब्दष्टापमुत्पादयति जातिश्चेत् । महत्पूर्वस्तु न । जातिश्चेदितीहापि सम्बध्यते । पुंयोगे त्विति । पुंयोगो दाम्पत्यरूप एवेति न नियमः, किं तु जन्यजनकभावोऽपि । तेन 'वैश्याशूद्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृतौ' इति सिद्धम् । महाशूद्रीति । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समा' इत्यमरः । अत्रेदमवधेयम् । अजादिगणे शूद्रेत्येव पाठ्यम् । जातिरिति व्यर्थम् । मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययाज्जातिलक्षणो ङीषेव बाधिष्यते । पुंयोगे हि गौणी वृत्तिः । अम हदित्याद्यपि व्यर्थम् । महाशूद्रशब्दो हि विशिष्ट एव जात्यन्तरे वर्तते । तत्रावयवस्यानर्थकतया शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वाभावात् टापः प्रसङ्ग एव नास्ति । या तु महती शूद्रा तत्र महाशूद्रेतीष्यत एव । क्रुञ्चेत्यादि । अयोऽमी हलन्ता इत्येके । 'क्रुञ्चानालभेत' 'उष्णिहककुभौ' इत्यादिप्रयोगमुदाहृत्यादन्ता अपि भाष्ये स्वीकृताः । पुंयोगे ऽपीति । यदा ज्येष्ठादयः प्रथमजातादौ वर्तन्ते तदा अदन्तत्वादेव टाप् सिद्धः । यदा तु ज्येष्ठस्य स्त्रीत्यादिविवक्षा तदा पुंयोगलक्षणो ङीष् प्राप्तः सोऽनेन बाध्यत इति सूचयितुमपिशब्दः । मूलान्नञः । नञः किम् शतमूली । अमूलेति । ओषधिजातिरियम् ।

गृह्यते । अत एव 'घ्नः संज्ञायाम्' इत्यादिना व्याघ्रादिसिद्धिरिति दिक् । **गौणी वृत्तिरिति** । लाक्षणिकत्वापरपर्यायं गौणत्वमित्यभिमानेनेदम् । सदृशलाक्षणिकत्वमप्रसिद्धत्वमेव वा गौणत्वम् । गौणमुख्यन्यायश्च पदकार्यविषयो ऽत एवाजस्य स्त्रीत्यर्थे ऽजेत्येवेति सिद्धान्ते तु जातिरित्यावश्यकमिति बोध्यम् । **जात्यन्तर इति** । ब्राह्मणादुग्रजातिकन्यायामुत्पन्ने आभीरजातावित्यर्थः । नृपात् शूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या । न तु शूद्रत्वं तत्रास्ति । अत एव शूद्रसधर्माणस्ते इत्येव स्मृतिषूक्तं न तु शूद्रा इति । **इष्यत एवेति** । अतस्तद्व्यावृत्त्यर्थं नैतदिति भावः । भाष्यवार्तिककारौ तु—शूद्रजातिवृत्तिमत्त्वेन तां जातिं तत्रारोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वादस्त्येव टापः प्राप्तिरित्यमहत्पूर्वेति । शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वे ऽपि शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तु तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकता ऽपि भाष्योक्ता नासङ्गता । अत एव शङ्केन

उगितश्च ॥ भवतीति । सर्वादिषु भवतु इत्युदित्पठितो 'भातेर्डवतु'-रिति व्युत्पादितश्च । शत्रन्तात्तु ङीपि "शप्श्यनोः"इति नित्यो नुम् ।

वनो र च ॥ सुत्वानमिति । सुयजोर्ङ्वनिप् । अतिधीवरीति । दधातेः क्वनिप् । शर्वरीति । शृधातोर्वनिप् । गुणे कृते हशन्तात्परत्वे ऽपि हशन्ताद्विहितत्वाभावात् ङीब्रयोर्निषेधो न । अवावेति । न्यासकारस्तु प्रायिकोऽयं निषेधः । तेन अवावरीत्याह न त्वेतद्भाष्यादौ दृष्टम् । पक्षे डाबिति । तथा च द्विवचने बहुधीवर्यौ बहुधीवानौ बहुधीवे इति रूपत्रयं भवतीति भावः ।

टाबृचि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य ङीपोऽपवादः । असिद्धत्वादिति । कार्यकालपक्षेणेदम् । यदि तु यथोद्देशं षट्संज्ञा यदि वा उपदेशकाले ष्णान्तेति व्याख्यानं तदा असिद्धत्वोपवर्णनं नोपयुज्यत इत्याहुः । वस्तुतस्तु यथोद्देशपक्षे ऽपि असिद्धत्वमुपयुक्तमेव । एकदेशविकृतस्योपसंख्यानं हि स्थानिवत्सूत्रे पठ्यते । आदेशग्रहणसामर्थ्यात् सर्वे सर्वपदादेशा

मातृजात्यारोपेणैव ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यैः क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाः क्षत्रियवैश्यशूद्रा एवेत्युक्तम् । तत्र जातिरित्यस्याभावे पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत् शूद्रशब्देन समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायाममहत्पूर्वेति निषेधेन टाप् न स्यादिति मन्येते इत्यन्यत्र विस्तरः ।

व्युत्पादितश्चेति । न्यासकृतेति शेषः । इदं व्युत्पादनमप्रामाणिकम् भाष्यासंमतेः ।

दधातेः क्वनिबिति । 'घुमास्था'इतीत्वम् । पावान इत्यस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य 'ईत्वमवकारादौ'इत्यस्य तत्रैव भाष्ये प्रत्याख्यानात् 'स्थः क च'इति सूत्रभाष्यस्थे शंस्था इत्यत्र 'अम्बाम्बे'ति सूत्रभाष्यस्थे सव्येष्ठा इत्यत्र च 'स्यसिच्' इत्यतो वाग्रहणं मण्डूकप्लुत्या ऽनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्तदभावः । तत्र विजेवेत्यन्ये । अत एव 'धीङ्ध्यायतेर्दधातेर्वे'ति 'ध्यायतेः संप्रसारण'मिति वार्तिकस्थं भाष्यं सङ्गच्छते । 'घुमास्थे'त्यत्र हलीत्यस्यानजादावित्यर्थात् प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वे ऽपि प्रत्ययलक्षणकार्यं सुलभमिति दिक् । **निषेधो नेति** । 'वनो न हश'इति वार्तिके विहितविशेषणस्येदमेव फलमिति भावः । **न त्वेतदिति** । अतो ऽप्रमाणं तदिति भावः ।

व्याख्यानमिति । 'उपदेश इति वक्तव्य'मिति वदतो वार्तिक-

इत्याश्रित्य आनुमानिकोऽप्यादेशः स्थानिवदिति वा व्याख्यायते। उभयथा ऽपि अल्विधौ न तत्प्रवृत्तिः। एतच्च आकरे स्पष्टम्। बहुयज्वानाविति। "न संयोगात्" इति निषेधाभावायमुपधालोपी तेन "अन उपधालोपिन" इति न प्रवर्तते।

डाबुभाभ्याम्॥ ननु निषेधडापोर्वचनसामर्थ्यात् पर्यायः सिद्धः। सत्यम्। "अन्यतरस्याम्" इति योगो विभज्यते। तत्र "मन" इति निवृत्तम्। अनो बहुव्रीहेर्डाब् वा स्यात्। ङीपा सह विकल्पलाभार्थमिदम्। "अन उपधालोपिन" इति सूत्रं तु नियमार्थम्। अनो योऽसौ विकल्पः स उपधालोपिन एवेति। तथा च सुपर्वेत्यादौ अनुपधालोपिनि निषेधार्थमिदम्। बहुराज्ञीत्यादौ तु "ऋन्नेभ्य" इत्येव ङीप्। तेन बहुधीवरी सिद्ध्यति। "ऋन्नेभ्य" इति हि ङीपमनूद्य तत्सान्नियोगेन विधीयमानो रेफः प्रकरणान्तरस्थेन ङीपि कृते न सिद्ध्येत्। ननु "वनो र च" इति सूत्रमेव ङीब्रौ विधत्तामिति चेन्न। उभयविधौ गौरवात्। किं चैवं ङीपि निषिद्धे

कारस्येति भावः। **आनुमानिकोऽपीति**। 'एरुः' इत्यनेन तेस्तोरनुमानादिति भावः। **एतच्चाकर इति**। अत्रारुचिबीजं तु षट्त्वं नाल्धर्म इति तदाश्रयविधीनां नाल्विधित्वमिति।

सिद्ध इति। एवं चान्यतरस्याङ्ग्रहणं किमर्थमिति भावः। **ङीपेति**। 'ऋन्नेभ्य' इति विहितेन। **अनो योऽसौ विकल्प इति**। 'अन्यतरस्याम्' इति विभक्तसूत्रेण प्राप्त इत्यर्थः। 'अन' इति सूत्रे ऽपि 'अन्यतरस्या' मित्यस्य सत्त्वाद्विकल्पनियमलाभो ऽन्यथा स नित्यार्थो विधिरेव स्यादिति भावः। **स उपधेति**। स उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्य बहुव्रीहेरेवेत्यर्थः। **निषेधार्थमिति**। योगविभागेन पक्षे प्राप्तस्य 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप इत्यर्थः। **इत्येव ङीबिति**। नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरित्यभिमानेनेदम्। **तेनेति**। 'अन उपधे' त्यस्य नियमत्वेनेत्यर्थः। **ऋन्नेभ्य इति**। अस्यान्यथेत्यादिः। 'अन उपधे' त्यस्य विधायकत्वे इति तदर्थः। **प्रकरणान्तरस्थेनेति**। तेनानन्तरत्वं बोधितम्। **गौरवादिति**। मम तु 'ऋन्नेभ्य' इति प्राप्तङीपमनूद्य तत्सांनियोगेन रभावमात्रविधायकं तदिति भावः। ननु 'वनो र चे' त्यस्योभयविधायकत्वे 'अनो बहुव्रीहे' रित्यनन्तरत्वादस्य निषेधकमुत येनेति न्यायेन 'ऋन्नेभ्य' इत्यस्य, नाद्य इत्याह—**किं चेति**। 'अन उपधे' त्यनेन ङीप्यपि रो दुर्लभ एवेति भावः। किं चैवं बहुश्वेत्यत्र 'ऋन्नेभ्य' इति ङीबापत्तिः। किं च 'बहुव्रीहौ वे' ति वार्त्तिकस्याप्यपूर्वविधायकतापत्त्या सुपर्वन्

रोऽपि दुर्लभः । सन्नियोगशिष्टत्वात् । भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितम् । तद्यथा । "अनो बहुव्रीहेः" इत्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु । "अन उपधा" इत्यादि प्रदेशान्तरस्थं सूत्रं डाप्सूत्रे "ऽन्यतरस्यां" ग्रहणं च मास्तु इति ।

अन उपधा ॥ "बहुव्रीहेरूधसो ङीष्" इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणं "संख्याव्ययादेर्ङीप्" इत्यतो ङीप् चानुवर्तते इत्याशयेनाह—अन्नन्तादित्यादि । नियमार्थमिदमित्युक्तम् । न चैवं पूर्वेण विकल्पसिद्धौ इहान्यतरस्यां ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । असति हि तस्मिन् नित्यार्थो विधिरेवायं स्यान्न तु नियमः ।

प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्य ॥ कादित्यकार उच्चारणार्थः । व्यञ्जनमात्रं विवक्षितम् । विशिष्टविवक्षायां तु एतिकाश्चरन्तीत्यादौ अकाचि न स्यादित्याशयेनाह—ककारादिति । वर्णनिर्देशे हि कारप्रत्ययो विहितः । क्वचित्समुदायात् प्रयोगस्तु "उच्चैस्तरां वा वषट्कार" इति निर्देशरूपयत्नसाध्य इति भावः । आपि पर इति । एतच्च अकारस्य विशेषणम् । तत्र सामर्थ्यात् ककाराकाराभ्यां व्यवाये ऽपि भवति । न तु र-

---

शब्दे ङीन्ङ्योरापत्तिः । सिद्धान्ते तु 'अन उपधे'त्येतत्प्रापितङीबनुवादेन रभावस्य तेन विधानान्न दोषः । एतेनान्त्यपक्षो बाध्यसामान्यचिन्तयोभयबाधकमिति पक्षश्च परास्तः । 'बहुव्रीहौ वा' इत्यनेन सुपर्वन्शब्दे ङीन्ङ्योरापत्तेरिति दिक् । **इत्यस्यानन्तरमिति** । अनो बहुव्रीहेर्डाबुभाभ्याम् अनुपसर्जनात् उपधालोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः । यथाश्रुते 'अनुपसर्जना'दित्यस्य सम्बन्धो दुर्घटः । अत एव बहुदामानि पुराण्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीब् न । **ग्रहणं चेति** । चेन 'बहुव्रीहौ ने'त्यस्यापि सङ्ग्रहः । पूर्वोक्तयोगविभागप्रकारस्तु गुरुभूत इति भाष्याशयः ।

इत्युक्तमिति । डाप्सूत्रे 'अन्यतरस्यामि'ति योगविभागकरणपक्षे इदमुक्तमित्यर्थः । **पूर्वेणेति** । उक्तयोगविभागेनेत्यर्थः ।

अकाचि न स्यादिति । तदकारो हि पचतकीत्यादिसिद्धये न प्रयोगसमवायीति भावः । **यत्नसाध्य इति** । एतत्प्रयोगरूपज्ञापकसाध्य इत्यर्थः । **एतच्चाकारस्येति** । संनिहितत्वात् साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्चेति भावः । **तत्र सामर्थ्यादिति** । कात्पूर्वस्येति शास्त्रसामर्थ्यात्ककारेण व्यवधानं सह्यते । आबकारयोस्त्वेकादेशे कृते 'अचः परस्मिन्' इति स्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधाने ऽपि श्रौतमव्यवधानं गृहीत्वा प्रवृत्तिः । अकारशब्देनात्वजातिग्रहणम् । तेनैतिकेत्या-

थकथ्येत्यादौ त्रिचतुरादिव्यवाये । अत एव सार्विकादौ आद्याकारस्य न भवति । तदेतदुक्तम्—अकारस्येकारः स्यादापि पर इति । ककारविशेषणत्वे तु विवक्षिते आप्परात्ककारात् पूर्वस्यात इत्यवक्ष्यत् ।

यत्तु प्राञ्चः–आपीति ककारविशेषणं सर्विकेत्यादौ तु एकादेशस्य स्थानिवद्भावादकारेण व्यवधाने ऽपि वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति । तन्न । रथकट्यादावतिप्रसङ्गात् । व्यवहितस्यापि परत्वानपायात् । न च निर्दिष्टपरिभाषया निस्तारः । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेः । अनूद्यमानस्य विशेषणेष्विति हि तदर्थः । अत्र च "उदीचामात" इति सूत्रे स्थानेग्रहणं लिङ्गम् । फलं तु वृद्धसञ्ज्ञायामिक्परिभाषानुस्थानात् शालीयादिसिद्धिः । यदप्याहुः–आपीति विधीयमानस्येतो विशेषणमिति । तत्स्थवीयः । आपीत्यस्याविशेषणत्वं त्वनाशङ्क्यमेव । रथकट्यापुत्रकाम्येत्यत्रातिप्रसङ्गात् । शकेति । पचाद्यच् । स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम् । ककारमात्रस्य प्रत्ययस्याभावादेव तात्स्थ्यलाभात् । पूर्वस्य किम् । सर्विके-

---

दावकारद्वयसत्त्वे ऽपि न क्षतिरिति भावः । अत एव 'न यासयोः' इति चरितार्थम् । **त्रिचतुरादीति** । श्रौतत्रिचतुरादीत्यर्थः । **आद्याकारस्येति** । इदं च कात्पूर्वस्येत्यंशे ऽप्यनूद्यमानविशेषणत्वाभ्नाव्यवधानांशप्रवृत्तिरिति वादिनां मते बोध्यम् ।

वचनसामर्थ्यादिति । श्रौताव्यवधानमाश्रित्येत्यर्थः । **अनूद्यमानस्येति** । साक्षादनूद्यमानविशेषणतया वा ऽनूद्यमानस्येत्यर्थः । विशेषणेषु, आपीत्यादिषु । **सिद्धिरिति** । अस्य तैरुक्तमिति शेषः । अनेन तत्र सूत्रे एतस्यैव ज्ञापकत्वं वर्णयतोऽत्र चैवं वदतस्तव पूर्वापरविरोध इति भावः ।

यदि त्वन्तरङ्गत्वेन स्थानसम्बन्धलाभ इत्यर्थः 'षष्ठीस्थाने' इत्यत्र भाष्ये स्पष्ट इति स्थानेग्रहणं व्यर्थमेव । तस्य परिभाषालभ्यत्वाभावेन ज्ञापकासम्भवात् । वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषानुपस्थितिस्तु "मालादीनां च" इति ज्ञापकात् । तद्धि 'प्रस्थे ऽवृद्धम्' इति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्यते । अनुवाद इति च निर्मूलम् । यद्वा इक्परिभाषाच्परिभाषयोर्विधीयते इत्यध्याहारात्तत्र तस्या अप्रवृत्तिरनुवादे इति च तद्विषयमेव अत एव 'अल्लोपो ऽन' इत्यत्र यजादिस्वादिपर इत्यस्यान्विशेषणत्वे ऽपि अव्यवधानलाभ इति 'व्यङ' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं सङ्गच्छते इति विभाव्यते तदा संनिहितत्वादिनैवापीत्यस्याकारविशेषणतेति बोध्यम् । **तत्स्थवीय इति** । विधेयस्यासिद्धत्वेन तद्विशेषणासम्भवादिति भावः । **अनाशङ्क्यमेवेति** । श्रुतेनान्वयायोगादिति भावः । लक्ष्यविरोधमप्याह—**रथेत्यादि** । **तात्स्थ्यलाभा-**

त्यादौ टाबेकादेशं बाधित्वा कात्परस्य मा भूत् । "तस्मादित्युत्तरस्य"इति परिभाषणात् । यत्तु वार्णादाङ्गमिति परिभाषया एकादेशो बाध्यते-त्याहुः । तन्न अपवादे परत्वस्यैव उक्तपरिभाषाया अपि निष्फल-त्वात् । वस्तुतस्तु प्रत्ययस्थे कि इति सप्तमीनिर्देश एवोचितः । पूर्व-ग्रहणं च सुत्यजम् । अत इति तपरः किम् । "कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः" । धाका । राका । मामिकेति । "केवलमामक"इत्यादिना सञ्ज्ञाच्छ-न्दसोरेवेति नियमान्न ङीप् । त्यक्त्यपोरिति । "उदीचामातः स्थाने"इति विकल्पस्यापवादः । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे दक्षिणा आ-जन्तः । दक्षिणा भवेति विग्रहः । यत्तु दक्षिणस्यां दिशि भवेति प्राचा विगृहीतम् । तन्न । त्यग्विधावव्ययसाहचर्यादाजन्तस्यैव दक्षिणाशब्दस्य ग्रहणात् । अन्यथा—'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भावापत्तेश्च । यत्तु समासे एव पुंवदिति तन्नेति वक्ष्यते । त्यकि 'किति च"इत्यादिवृद्धौ टाप्, ततोऽज्ञाताद्यर्थे कः"के ऽण"इति ह्रस्वष्टाप् । इहत्यिकेति । अव्ययात्त्यप् ।

न यासयोः ॥ अत्र न्यासकारः । या इत्येतस्य "उदीचामातः स्था-न"इति विकल्पे प्राप्ते निषेधोऽयमिति । तन्न । 'आतः स्थाने' इत्यंशस्येहा-भावात् । या सेति यत्तदोरुपलक्षणमित्याशयेनाह—यत्तदोरिति । स्वरूप स्याविवक्षायां फलमुदाहरति । यका तकामिति । यासयोरित्यपहाय य-त्तदोरित्येव वक्तुमुचितम् । उपत्यकेति । "उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारू-ढयोः" । क्षिपकादीनां च । नेत्यनुवर्त्यते । क्षिपकेति । क्षिपेरिगुपधल-क्षणः कः । ततोऽज्ञातादौ कः । चट भेदने । पचाद्यच् । ततः कः । तारकेति । तरतेर्ण्वुल् । ज्योतिर्नक्षत्रं, नेत्रकनीनिका च । वर्णका प्रावार-

---

दिति । कान्तात्प्रत्ययादिति तु नार्थः । क्षिपकादीनां निषेधस्य व्यर्थत्वापत्तेः । **अपवादे इति** । येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधकविषये तेनैव न्यायेन बाधसिद्धे-रिति भावः । **प्रत्ययस्थे कीति** । प्रत्यये कीत्येव युक्तं 'न यासयोः'इति ज्ञाप-कात् कादौ प्रत्यय इति नार्थ इति बोध्यम् । एवं चाप्परस्य प्रत्ययस्थककारपरस्य चात इदित्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्परस्वांशे ककारव्यवधानं सोढव्यमेवेति भावः । **विग्रह इति** । 'दक्षिणापश्चात्'इति त्यक् । अन्यथा—दिग्वाचकस्यापि ग्रहणे । चेन साहचर्यत्यागे मानाभावः संगृहीतः ।

इहाभावादिति । अकचः सत्त्वादिति भावः । **प्रा-**

विशेषः । तन्तूनां विकारस्तान्तवम् । ओरञ् । अन्यत्र वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषस्य व्याख्या । स्तोत्रकर्त्री च । वर्तयतीति वर्तका, शाकुनौ इत्वं वा । अन्यत्र नित्यमेव । पितरश्च ताः देवताश्च पितृदेवतास्तदर्थं कर्म पितृदेवत्यम् । "देवतान्तात्तादर्थ्ये य"दिति यत् । अश्नन्ति ब्राह्मणा यस्यां सा अष्टका । इष्याशिभ्यां तकन् । अष्टिकान्येति । अष्टौ परिमाणमस्याः । "संख्याया अतिशदन्तायाः कन्" । अर्थगतं स्त्रीत्वमाकारे ऽध्यारोप्य "यकपूर्वाया" इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । तेन स्त्रीप्रत्ययो लभ्यत इत्याशयेनाह-स्त्रीप्रत्ययाकारस्येति । साङ्काश्यिकेति । सङ्काशेन निर्वृत्तं साङ्काश्यम् । बुञ्छणादिसूत्रेण सङ्काशादिभ्यो ण्यः । ततो भवार्थे धन्वयोपधाद्वुञ् । अकादेशः । स च साङ्काश्यभवां स्त्रियमाहेति तदकारस्यापि इत्वं विकल्प्येत, तस्मादात इत्युक्तम् । ननु यथायमकारो नाकारस्थानिक एवं स्त्रीप्रत्ययस्थानिको ऽपि नेति द्व्यङ्गविकलमेतत् । अत्राहुः—सति ह्यात इत्येतस्मिन् स्त्रीलिङ्गनिर्देशबलात् स्त्रीवाचक आकारः स्त्रीप्रत्यय एवेति लभ्यते । असति तु तस्मिन् स्त्रीवाचकस्य योऽकार इत्येतावल्लभ्येत ततः साङ्काश्यिकेत्यत्रापि प्रसज्येतेति । अत्रेदं वक्तव्यम् । यकपूर्वायाः स्थाने इति स्थानेशब्दे जागरूके कथमवयवषष्ठीत्वं गम्यताम् । न च वुञः स्थाने ऽयमिति वाच्यम् । अकेति समुदायस्य तथात्वे ऽपि अकाररूपावयवस्यातथात्वात् । वुञो यकपूर्वत्वाभावाच्च । नहि तस्यामवस्थायां "यस्ये"ति लोपो ऽपि लभ्यते । किं च प्रतिपदोक्तस्य स्त्रीप्रत्ययस्य लाभे भवार्थविहितस्य वुञादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । तस्मादात इति स्पष्टार्थमेव । अश्वकेति । कौमारास्तु भस्त्रादिवाक्ये ऽश्वशब्दमपि पठन्तो ऽस्यापि विकल्पमिच्छन्ति । शुभं यातीति शुभंयाः । विच् । ततः कः । के ऽणः । शुभमिति मान्तो निपातः । सुष्ठु नयो यस्याः सुनया ततः कः ।

वारविशेष इति । वर्णयत्याच्छादयतीति व्युत्पत्तेः । **जागरूके इति** । स्थानेपदाभावे ऽप्यन्तरङ्गत्वात्स्थानसम्बन्धस्यैव लाभ इत्यपि बोध्यम् । **प्रतिपदोक्तस्येति** । स्त्रियामित्यधिकृत्य विहितस्येत्यर्थः । विशिष्य तदनुपादानात् कथं तल्लाभ इति चिन्त्यम् । **इच्छन्तीति** । तद्भाष्यादावदर्शनाद-

भस्त्रैषा ॥ तदन्तेति । आङ्गत्वादिति भावः । एवं चेति । उक्तं च हरदत्तेन—

अत्रातः स्थान इत्येतत्स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥
द्वैषयोः सम्भवो नास्ति नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥ इति ।

इह स्वशब्दस्येत्यस्यानन्तरमत इति शेषो बोध्यः । एतच्च इह मूलेऽपि ध्वनितम् । एवं च 'हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिमिव स्विकाया'मिति श्रीहर्षश्लोके 'भस्त्रैषे'ति वैकल्पिकमित्त्वमिति व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । आत्मीयायामिति । आत्मज्ञातिधनेषु तु स्त्रीत्वमेव नास्तीति भावः । यत्तु ज्ञातिधनयोः स्वका स्विकेति रूपद्वयमाकरे स्थितमित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । तादृशस्याकरस्याप्रसिद्धेः । लिङ्गानुशासनविरोधाच्च । यत्तु स्वका स्विकेति काशिकायामुदाहृतं तत्सञ्ज्ञाविषयकं न तु ज्ञातिधनविषयकम् । यदपि स्वार्थिकाः क्व चित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इति परिजह्रुः । तदपि चिन्त्यम्—उक्तरीत्या कप्रत्ययान्ताट्टाप्सम्भवेऽपि प्रकृतेरस्त्रीलिङ्गतया आतः स्थाने इत्यंशस्य दुरुपपादत्वात् । प्रत्युदाहरणान्युक्त्वा उदाहरणान्याह—

दादन्तेभ्यः क्विपोऽनभिधानाद्विजुक्तः । तत्र हि 'स्त्र्याख्यौ'इति पदे आदन्तलक्षणो विजुक्तो न तु क्विप् इत्याहुः । कैयटस्तु शुभं याति क्विप् । शुभमिति निपातो ऽज्ञातादौ कः "के ऽण" इति ह्रस्व इत्याह ।

मूले ऽपि ध्वनितमिति । स्वशब्दस्यातो विशेषणमित्यादिना भवत्युदाहरणमित्यन्तेन ग्रन्थेनेति भावः । **स्विकायामितीति** । स्वशब्दादत्यन्तस्वार्थिके के इत्वे साधुः । न ह्यकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्याप्यपवादः । **व्याचक्षाणा इति** । अकचमुक्त्वा वैकल्पिकमित्वं व्याचक्षाणा इत्यर्थः । **स्त्रीत्वमेव नास्तीति** ।

'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वो ऽस्त्रियां धने'

इति कोशादिति भावः । **सञ्ज्ञाविषयकमिति** । सञ्ज्ञाया अपि 'सञ्ज्ञापूरण्योश्चे'ति पुंवत्त्वनिषेधेन भाषितपुंस्कत्वबोधनात् 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेन न सिद्धिरिति भावः । अत्यन्तस्वा-

निर्भस्त्रिकेत्यादि । निष्क्रान्ता भस्त्राया निर्भस्त्रा । उपसर्जनह्रस्वः । टाप् । ततोऽज्ञातादौ कः । कृतषत्वेति । सूत्रे विकृतनिर्देशो विवक्षितविषयो न तु 'न यासयो'रितिवदुपलक्षणमिति भावः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादजादयः स्त्रीलिङ्गा एव गृह्यन्ते । तेनेह न । शुभ्रोऽजोऽस्याः शुभ्राजिका । जानातीति ज्ञः । प्रियो ज्ञोऽस्याः प्रियज्ञिकेति ।

अभाषित ॥ विहितविशेषणतया व्याख्यायाः फलमाह—बहुव्रीहेरिति । नित्यमिति । अस्य विकल्पस्याप्रवृत्तेः 'प्रत्ययस्था''दित्युत्सर्ग एव प्रवर्तत इत्यर्थः । परविशेषणत्वे त्वयं विकल्पः स्यादिति भावः । बहुव्रीहेरित्युपसर्जनोपलक्षणं तेनातिखट्वाकेत्यादावपि नित्यमेव । शैषिके कपीति । 'आपोऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वपक्षे इति भावः । अभिव्याप्येति । अत एव बहुयुवा शालेत्यत्र "यूनस्ति"रुपसर्जनत्वान्नेति प्राञ्च आहुः ।

टिड्ढा ॥ इह वृत्तिकृता सूत्रे ख्युनपि प्रक्षिप्तः । औत्सीति । उत्से

र्थिककान्ताविषयं चेत्यपि बोध्यम् । **उपलक्षणमिति** । भस्त्राशब्दसाहचर्येण व्याख्यानेन च श्रुतानुपूर्वीकस्यैवैषाशब्दस्य ग्रहणमत एव 'एषाद्वे नञ्पूर्वे उदाहरण'मिति भाष्ये ऽप्येषेत्येवोक्तम् । अन्यथा एतद्वद्वीत्येव वदेदिति भावः । **शुभ्राजिकेति** । बहुव्रीहेष्टापि ततः स्वार्थिकः क इति भावः । एतेनातः स्थानिकत्वाभावादप्राप्तिरित्यपास्तम् ।

परविशेषणत्वे त्विति । समुदायस्य भाषितपुंस्कत्वे ऽपि तदवयवस्य खट्वशब्दस्यातथात्वेन ततः परत्वात् परविशेषणे दोषः स्यादेवेति भावः । **ह्रस्वपक्षे इति** । बहु जस् खट्वा जस्, इत्यवस्थायां कपि सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात् समाससंज्ञायां 'समासान्ता' इति शास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तान्तसमासरूपप्रातिपदिकाभावाद् 'गोस्त्रियो'रिति ह्रस्वत्वाभावे 'के ऽण' इति ह्रस्वत्वे च 'न कपी'ति निषिद्धे 'आपो ऽन्यतरस्या'मिति ह्रस्वे कपः प्राग्वर्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः । ह्रस्वाभावे तु बहुखट्वाकेतीति भावः ।

प्राञ्च आहुरिति । न च 'स्त्रिया'मित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नात्र दोषः । अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तविधौ स्त्रियामित्यस्य स्त्रीप्रत्ययप्रकृतिविशेषणतायाश्च ज्ञापनेनादोषात् । अत एव धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरीति सिद्ध्यति । प्राधान्येन तद्विशेषणताया न्याय्यत्वाच्च । 'अनुपसर्जना'दिति तु गृह्यमा-

भवा । उत्सादिभ्योऽञ् । न च "शार्ङ्गरवाद्यञ" इति ङीना सिद्धमिद-

---

णस्यैव विशेषणम् । अत एव कौम्भकारेय(१)सिद्धिः । अन्यथा कुम्भकारेयोऽप्याप-द्येत(२) । कुम्भेन समासे ऽपि केवलस्य कारस्य प्रातिपदिकत्वेन तदर्थस्यापि स्त्रीत्वेन योगात्ततो ङीपि कुम्भेनैकार्थीभूतस्यापि विशिष्टस्यापत्येन योगे तस्या-योगस्य वक्तुमशक्यत्वात् तेनापि योगे कदा चित्ततो ढकि विशिष्टस्य तन्नि-रूपिताङ्गत्वाभावेन कुम्भशब्दोकारे वृद्ध्यनापत्तेः । निष्कृष्यैकार्थीभावस्यैव प्रत्ययो-त्पत्तिनिमित्तत्वे न मानम् । समुदायेनैकार्थीभावे ऽवयवेनापि तस्यैव सत्त्वात् । न च समुदायान्ङीप्यपि अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेन कदा चित्का-रीशब्दादापत्तिस्तवापीति वाच्यम् । एतदधिकारसामर्थ्यादेव तदादिनियमाभावेना-धिकस्यैव कार्यं बोध्यते, न तु न्यूनस्येत्यदोषादिति तदाशयो(३) विस्तरस्त्वन्यत्र बोध्यः ।

---

(१) न च कुम्भकारशब्दस्य शिल्पिवाचकत्वेन "सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च" इत्यनेन ण्य एव स्यादिति कथं ढगुदाहियत इति वाच्यम् । हिंसार्थकात्कृधातोः कर्मण्यणि घटघातुकवाचकस्य कुम्भकारशब्दस्योदाहरणघटकत्वेन ण्य-स्याप्राप्तेः ।

(२) ननु प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताप्रयोजकतापर्याप्त्यधि-करणप्रातिपदिकात्प्रत्यया भवन्ति । अत एव राजपुरुषस्यापत्यमित्यर्थे राजपौ-रुषिरिति न भवति । अत एव सूत्रनडस्यापत्यमिति विग्रहे नडादिभ्यः फ-गिति फक् न भवति । तथा प्रकृतेऽपि ङीप्रत्ययनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रका-रतायाः प्रयोजकं पर्याप्त्या कुम्भकारीति, ननु कारीति, तथाच कथं ततो ढ-गापादनमिति वाच्यम् । उक्तपर्याप्तिघटनार्थस्य प्रत्ययोद्देश्यतावच्छेदकक-प्रत्ययविधेयकविध्यतिरिक्ते एव स्वीकारात् । "स्त्रीभ्योढक्" इति ढक्विधिस्तु स्त्रीप्रत्ययनिष्ठोद्देश्यतावच्छेदकताकः प्रत्ययनिष्ठविधेयताकश्च वर्तते इति तत्र न तादृशार्थस्वीकारः । अत एव परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहे परमगा-र्ग्यायण इत्यस्य सिद्धिः । एवं 'अयः शूल' इतिसूत्रभाष्योक्तस्य शिवभागवत इति रूपस्य सिद्धिः । तदर्थं 'भक्तिः' इति सूत्रे मत्वन्तभगवत इति पाठस्य क-ल्पनात् । एवं च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया देवीभागवत इत्यस्यापि सिद्धिः । ग्रन्थे तूपचारात्तत्प्रयोगो बोध्यः ।

(३) विस्तर इति । केचिदत्र अनुपसर्जने तदादिनियमाभावेन कारीश-ब्दाड्ढकः प्राप्तावपि वृक्षप्रचलनन्यायेन समुदायादेव स्यान्नावयवादिति स-मादधुः । तन्न । यत्र समुदायस्य कार्यसम्बन्धेऽवयवस्य तत्सम्बन्धो नाप्राप्तो भवति, अवयवस्य च कार्यसम्बन्धे समुदायस्य तत्सम्बन्धो नाप्राप्तो न भवति तत्रैव तन्न्यायस्वीकारात् । प्रकृते च ढगरूपकार्यस्य अवयवेन कारीशब्देन

मिति वाच्यम् । तत्र "जाते"रित्यनुवृत्तेः । अन्यथा पुंयोगे ऽपि स्यात् । एतेन इह अञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति प्राचो ग्रन्थः प्रत्युक्तः । इहानेकं वाक्यं तत्र अनुपसर्जनमण् योऽकारस्तदन्तादिति व्याख्यानान्नेह । आपिशलमधीते आपिशला ब्राह्मणीति । अत्र हि प्रोक्तार्थेऽण् उपसर्जनम् । अध्येत्रण् तु लुप्तः । वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् । अतष्टाबेव भवति । ताच्छीलिकेति । अयं भावः । "शीलं" "छत्रादिभ्यो ण" इति यो णस्तस्मिन् अण्कार्यं भवति । कार्मस्ताच्छील्ये इति ज्ञापकात् । अनेन हि "अन्"इति अणि विहितं प्रकृतिभावं बाधितुं टिलोपो निपात्यते । चौरीति । चुरा शीलमस्याः ।

हलस्तद्धितस्य ॥ उपधाभूतस्येति । ननु "यस्येति चे"ति यञोऽकारलोपे कृते यकारस्य ईकारपरत्वमस्त्येव किमुपधाग्रहणानुवृत्त्या । न चाल्लोपस्य स्थानिवद्भावः । यलोपे तन्निषेधात् । मैवम् । यलोपे कार्ये ऽल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् । अनपत्येति । यद्यपि 'आपत्यग्रहणं कर्तव्य'मिति वार्तिकं तथा ऽपि अपत्याधिकारविहितपरं तत् । तादृशश्च गर्गादियञेव न तु देवाद्यञ् । तस्यापत्याधिकारात् प्रागेव पाठात् । अत एव भाष्यकृता कञ्करपोऽयञश्चेति, गर्गादिभ्यो ऽय-

---

पुंयोगे ऽपि स्यादिति । इष्यते तु ङीषित्यर्थः । प्रत्युक्त इति अनेनैव सिद्धे तत्राञ्ग्रहणं तूलसस्यापत्यं स्त्रीत्यत्र जातिलक्षणङीष्बाधनार्थमिति बोध्यम् । अत्र हीति । न चैवमुपसर्जनाधिकारस्य चारितार्थ्ये मूलोक्ततदन्तविधिज्ञापकतानुपपत्तिरिति वाच्यम् । लक्ष्यानुसारिव्याख्यानेन स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतया ऽपि तद्वारणसम्भवात् । तस्माद्बहुकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम् । तच्च तदन्तविधिं विना नोपपद्यत इति तज्ज्ञापकत्वं, स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणत्वज्ञापकत्वं चेति बोध्यम् । तत्करणे एतद्व्यावृत्तिरपि अनेनैव उपसर्जनपदेनोभयोरपि ग्रहणमित्याशयात् । अण्कार्यमिति । ङीबित्यर्थः । ताच्छीलिकं इत्युक्तेः 'तदस्यां प्रहरण'मिति णे दाण्डेत्येव ।

अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धे समुदायेन कुम्भकारीशब्देनापि स सम्बन्धो भवति । ढक्प्रयुक्तादिवृद्ध्यादिकार्यस्य समुदायेन सम्बन्धे अवयवस्य कारीशब्दस्य तत्सम्बन्धो न भवतीति न तन्न्यायावकाश इत्यादेर्विस्तर इत्यर्थः ।

ञिति च अकारः प्रश्लिष्टः । यस्कादिभ्यो गोत्रे ऽयञञोश्चेति सूत्रे ऽप्येवम् ।

प्राचां ष्फ ॥ तद्धितग्रहणं प्रातिपदिकसंज्ञार्थम् । ननु तां विना ऽपि षित्करणसामर्थ्यादेव ङीष् भविष्यति । एवं तर्हि तद्धितग्रहणमिञन्तादपि क्व चित् ष्फ इति ज्ञापयति । यञन्ते सवर्णदीर्घेणापि रूपासिद्धौ यस्येति लोपस्यानावश्यकत्वात् । तेन 'आसुरेरुपसंख्यान'मिति वक्ष्यमाणं सिद्ध्यति ।

आयने ॥ फकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । आयनीनोर्नकारस्य नेत्वम् । फिनो नित्करणसामर्थ्यात् ।

कौरव्य ॥ कथं तर्हि 'यथसौ कूपमाण्डूकि तवैतावतिकः स्मय' इति भट्टिः । अत्राहुः—कौरव्यसाहचर्यादपत्यप्रत्ययान्तस्यैव माण्डूकस्येह ग्रहणम् । इह तु मण्डूकस्येयं भार्येति "तस्येद"मित्यण् । कुमारीति । प्रथमेवयोवाची एष शब्दः । न त्वनूढत्वप्रयुक्तः । वृद्धकुमारीति तु गौणः प्रयोगः । त्र्यनीकेति । त्रयाणामनीकानां समाहारः । अत्राजादेराकृतिगणत्वात् टाविति त्र्यनीकाधिकरणे मीमांसकाः ।

पञ्चाश्वेति । नन्वत्र "द्विगो"रिति ङीप् मा भूत् ठगन्तत्वात्तु स्यादेवेति चेत् । न । ठको योऽकार इति व्याख्यानात् । द्विबिस्तेति । सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे इत्यमरः । आचितो दश भारा

अकारः प्रश्लिष्ट इति । तद्वार्तिकप्रत्याख्यानायेति शेषः । 'अभिजिद्विदभृ'दित्यादिसूत्रेऽस्त्रियामित्यनुवृत्तेस्तस्य गोत्रार्थकत्वे ऽपि न तत्र ङीप् सिद्धान्तेऽपीष्टः । 'संघाङ्के'ति सूत्रे एतद्भाष्यप्रामाण्यादेकानुबन्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्या गर्गादियञ एव ग्रहणमिति भावः । **एवमिति** । अकारः प्रश्लिष्ट इत्यर्थः

प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिति । तत्फलं च ङीषिति भावः । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया तत्सिद्धिः, एतत्सूत्रस्थैतत्समाधानार्थभाष्यप्रामाण्येनास्याः स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे ऽनुपस्थितेः । **सामर्थ्यादेवेति** । अप्रातिपदिकत्वे ऽपीति भावः ।

उच्चारणार्थ इति । तेन ढूक आदेशसिद्धिः । **नित्करणेति** । असञ्जातविरोधन्यायसहकृतेत्यर्थः ।

न त्विति अल्पवयस्यूढायामपि प्रयोगादिति भावः । **गौण इति** । पुंसा ऽसंप्रयोगरूपसादृश्यादिति भावः ।

ठगन्तत्वादिति । द्वाभ्यां शताभ्यां क्रीता द्विशतेत्यादौ निषेधश्च-

स्युः । द्विकम्बल्येति । द्वाभ्यां कम्बल्याभ्यां क्रीता । कम्बल्यमूर्णापलशतम् । 'कम्बलाच्च संज्ञाया'मिति यत् । क्रीतार्थस्य ठञो लुक् । द्व्याढकीति । द्वावाढकौ पचतीति 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्'' ''द्विगोष्ठंश्च''ति खठञ्भ्यां मुक्ते प्राग्वतीयष्ठञ् तस्य लुक् । एतेन द्व्याचिता व्याख्याता ।

काण्डान्तात् ॥ षोडशहस्तप्रमाणो दण्डः काण्डम् । यद्यपि विशेषणेन तदन्तविधिः सिद्धस्तथाऽपि अन्तग्रहणे असति क्षेत्र इत्येतत् श्रुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषणं स्यान्न तदन्तस्य । ततश्चेहापि स्यात् । द्वाभ्यां काण्डाभ्यां काण्डप्रमिताभ्यां क्षेत्राभ्यां क्रीता द्विकाण्डी वडवेति । इह तु न स्यात् । द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिरिति । अतोऽन्तग्रहणम् । मात्रच इति । यत्तु प्राचोक्तं द्वयसचो लुगिति । तन्न ।

प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम ।

इति सिद्धान्तात् । द्विकाण्डी रज्जुरिति । तद्धितपरिमाणान्तादिति पूर्वेण निषेधः स्यात् । काण्डशब्दस्यायामपरतया ऽपरिमाणार्थत्वात् । परितः सर्वत आरोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तद्धि परिमाणमाढककुडवादि । न तु यथाकथंचित्परिच्छेदकमात्रम् । यदाहुः—

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥ इति ।

अत एव द्विहस्ता भित्तिरित्यत्र ङीब् न । अत्राहुः— नियमार्थमिदम् । क्षेत्रे एव निषेधो यथा स्यादिति । अतो द्विकाण्डी रज्जुरित्यत्र ङीबेव सूत्रस्य फलमिति ।

रितार्थः । अत्र हि कनो लुक् ।

कम्बल्यमिति । अपरिमाणत्वे ऽप्येतयोर्ग्रहणं नियमार्थमुन्मानस्य चेद्बिस्तकम्बल्ययोरेवेति । तेनान्यत्रोन्माने द्विपली द्विनिष्कीत्यादिसिद्धिः ।

श्रुतत्वादिति । अवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं 'येन विधि'रित्यस्य प्रवृत्तेस्तत्काले श्रुतत्वात्तेनैव सम्बन्धे जाते पश्चात्तदन्तविधावपि पुनर्व्यापारे मानाभाव इति भावः । **इहापीति** । इहैवेत्यर्थः । **सिद्धान्तादिति** । षोडशहस्तप्रमाणदण्डार्थकाण्डशब्दस्तु तिर्यङ्मानमिति न तस्योर्ध्वमानत्वमिति भावः ।

पुरुषात्प्रमाणे ॥ यद्यपि पुरुषशब्दो जातिवचनस्तथा ऽपि द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इति वाक्ये प्रमाणे वर्तत एव । प्रमाणशब्दसामानाधिकरण्यात् । वृत्तौ तु तत्स्वभावादेव । तथा च शुल्बसूत्रम् । "पञ्चारत्निः पुरुष" इति । द्विपुरुषीति । अत्र न्यासकारः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति द्वयसचो लुगित्याह । तन्न । पुरुषशब्दस्य प्रमाणवाचित्वाभावेन 'प्रमाणे ल' इति श्लोकवार्तिकस्य तत्राप्रवृत्तेः । ये हि शमादिवत् प्रमाणत्वेन प्रसिद्धास्तत्रैतत्प्रवर्तते न तु पुरुषशब्दे ऽपि । अन्यथा पुरुषद्वयसमित्यत्रापि लुक् स्यात् । स्पष्टं चेदं "पुरुषहस्तिभ्यामण् चे"ति सूत्रे पदमञ्जर्याम् । न चैवं द्वयसज्दघ्नचावपि नास्मात्स्यातामिति वाच्यम् । ऊर्ध्वमाने मतौ ममेति वचनात् । एवं "पुरुषात्प्रमाणे"इत्यस्यापि सामर्थ्यादेव प्रवृत्तिः । यत्तु तत्रैव सूत्रे द्विगोर्नित्यं लुगिति वृत्तिग्रन्थमुपादाय हरदत्तेनोक्तम्—तस्मादप्राप्त एवात्र लुग्विधीयते इति । तदपि चिन्त्यम् । मुनित्रयानुक्तस्य विधानोक्तेर्व्याहतत्वात् । यदपि प्राचीनप्रक्रियां व्याचक्षाणैरुक्तं "पुरुषहस्तिभ्या"मित्यत्र पठ्यमानेन वार्तिकान्तरेण लुगिति । तदपि रभसोक्तिमात्रम् । उदाहृतसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्पृष्टत्वादित्यास्तां तावत् । वस्तुतस्तु "पुरुषात्प्रमाणे"इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकि इत्यनुवर्तते । तत्सामर्थ्याल्लुगप्याक्षिप्यते । हरदत्तोक्तिरपि कथं चिदेवं परतयैव नेयेति

प्रमाणे वर्तत एवेति । परिच्छेदके वर्त्तत इत्यर्थः । **तत्स्वभावादिति** । वृत्तिस्वभावादित्यर्थः । **द्वयसचो लुगिति** । तस्यायं भावः—आयामो दैर्ध्यं तच्च द्विविधम् । तिर्यगूर्ध्वं च । उन्मानं च तुलादावारोप्य येन मीयते तदिदं च विनिगमनाविरहादिति । **प्रमाणवाचित्वाभावेनेति** । तिर्यङ्मानस्यैव प्रमाणत्वात् । तिर्यङ्मानस्यैवायामपदेन प्रमाणलक्षणे ग्रहणं न तूर्ध्वमानस्य । ऊर्ध्वमानं किलोन्मानमित्युक्तेरिति भावः । द्विगोर्लुगित्यंशे ऽपि प्रमाणे इत्यनुवर्त्तत एवेति तात्पर्यम् । **प्रमाणत्वेन प्रसिद्धा इति** । तिर्यङ्मानत्वेन प्रसिद्धा इत्यर्थः शमादीनामूर्ध्वाधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वे ऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽपि परिच्छेदकत्वात्तत्त्वेन सिद्धिरक्षता । **अन्यथेति** । न च 'प्रमाणे ल' इत्यत्र 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यतो वेत्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिः । आद्यपदयोरननुवर्तनेन वेत्यस्याप्यसम्बन्धात् । **लुक् स्यादिति** । शम इत्यादाविवेति भावः । **सामर्थ्यादिति** । तिर्यगवस्थितवस्त्वपरिच्छेदकत्वे ऽपि सामर्थ्यात्प्रमाणपदस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वमिति भावः । **लुगप्याक्षिप्यत इति** । इदमपि वृत्त्याशयवर्णनमा-

सहृदयैराकलनीयम् । प्रमाणे किम् । द्वाभ्यां पुरुषाभ्यां क्रीता द्विपुरुषा गौः । तद्धितलुकीत्येव । समाहारे पञ्चपुरुषी ।

ऊधसोऽनङ् ॥ नादेशेनैव सिद्धे ऽनङ्करणं "धनुषश्च"इत्येतदर्थम् ।

दाम ॥ बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम् । संख्यादेरिति । स्वरितत्वबलादेकदेश एवानुवर्तत इति भावः ।

केवलमामक ॥ इत्यादीति । अदुध्यस्यां मामकी तनू । मित्रावरुणयोर्भागधेयी । अनिषेव्यास्तन्वः सन्तु पापीः । उतापरीभ्यो मघवा विजिग्ये । समानी व आकूतिः । आर्यकृती । सुमङ्गली । शिवा रुद्रस्य भेषजी । प्रत्युदाहरणं त्विति । यत्तु प्राचा ऽन्तर्वर्ती पतिवतीति प्रत्युदाहृतम् । तदयुक्तमिति भावः । व्यस्ते कथमिति । यत्तु प्राचा समस्ते ऽप्युपचार इति वर्णितं तन्मुधेति भावः ।

पूतक्रतोर च ॥ ऐकार आदेशो न तु प्रत्ययः । उत्तरसूत्रे उदात्त इत्युक्तेः । न त्विति । अन्यथा 'वृषाकपिशब्दो "लघावन्ते द्वयोश्च बहुषो गुरु"रिति मद्ध्योदात्त उदात्तत्वं प्रयोजयति, अग्न्यादिषु त्रिषु "स्थाने ऽन्तरतम" इत्येव सिद्ध'मिति प्राचां ग्रन्था विरुद्ध्येरन्निति भावः ।

उदात्तौकार इति । मनुशब्दो ह्याद्युदात्तः । शृस्वृस्निहीत्यादौ मनेरुप्रत्ययविधायके सूत्रे धान्ये निदित्यधिकारात् । समासनिर्देशेनतद्दर्शयति ।

त्रम् । वस्तुतस्तु द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या इत्यर्थे 'तदस्य परिमाण'मिति टकष्ठञो वा 'अध्यर्द्धे'ति लुकि शास्त्रस्य चारितार्थ्यात् तदाक्षेपे न मानम् । तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधेन परिच्छेदकमात्रग्रहणमिति तत्त्वम् ।

नादेशेनेति । अत एव "ऊधसो नकारो लिङ्गाधिकारे" इति वार्तिककृतोक्तम । एतेन लाक्षणिकत्वादस्यानो 'अल्लोपो ऽन'इति न स्यात् । कुण्डोध्न्यादिभ्य आचारक्विप्यात्मनेपदार्थं च ङकार इत्यपास्तम् । अत्रत्यवार्तिकभाष्यप्रामाण्येनान्ग्रहणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाया आचारक्विबभावस्य च तदन्ते आत्मनेपदाभावस्य वा कल्पनात् ।

तदयुक्तमिति । अन्तर्वतीत्यत्र मतुपो ऽप्राप्तेरिति भावः । **तन्मुधेति** । 'विभाषा सपूर्वस्य' इत्यत्र यज्ञसंयोग इत्यस्यासम्बन्धात् । अत तवाशायाः पतिराशापत्नीति तत्रोदाहृतं भाष्ये । आशापूरकत्वेन कस्याश्चित्तत्पत्तित्वमिति भावः ।

इत्युक्तेरिति । प्रत्ययत्वे हि 'आद्युदात्तश्चे'त्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति

उदात्त इत्यनुवर्तमानं सेवन्यानुदात्तैरैकारेणैव सम्बध्यते न त्वौकारेणापीति । ततश्च यदुक्तं प्राचा ऐकारौकारावुदात्तौ स्त इति तदुपेक्ष्यम् । स्मृतिपदमञ्जर्यादिविरोधादिति भावः । मनावीति । मध्योदात्तम् । इतरद् द्वयमनुदात्तम् । एता—कर्बुरा । वर्णानामिति । एतः, शोणः, शितिः, पृश्निः, पृषत् इत्युदाहरणानि । त्र्येण्येति । अत्र उत्तरपदस्योपसर्जनत्वेऽपि समस्तस्य अनुपसर्जनत्वमिति भावः । सञ्ज्ञात्वाद्णत्वं छान्दसत्वाद्वा ।

क्रमेके इति । अत्र च्छन्दसीति भाष्योक्तेर्लोके ‘गतो गणस्तूर्णमसिक्निकाना’ मित्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु छन्दस्येके इत्यन्वयात् भाषायामपि इति भाष्याभिमतम् । अन्यथा एकग्रहणं न कुर्यात् । न हि ‘छन्दसि पलिक्नीरिघुवतय’ इत्यादिप्रयोगेषु कश्चिद्विप्रतिपद्यते । विशुद्धवाचीति । दैप् शोधने इति स्मरणात् । ‘अवदातः सितो गौर’ इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्यात् प्रयोग उपनिबद्ध इति भावः । लघाविति । अन्ते एकस्मिन् लघौ द्वयोश्च लघ्वोः परतो बहुषो बहुच्कस्य गुरुरुदात्तः स्यात् । अषिति अषः प्राचां सञ्ज्ञा । कृष्णेति । कृषेश्चेति नप्रत्यये कपेश्चेति सौत्राद्धातोरौणादिके इलचि च कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ ।

भावः । न त्वौकारेणेति । ततश्च स आन्तरतम्यादनुदात्त एवेति भावः । इतरद् द्वयम्—मनावी मनुरित्येतत् । समस्तस्येति । एतच्च गृह्यवृत्त्यनुसारेणोक्तम् । ‘टिड्ढाणञि’त्यादाविवात्रापि गृह्यमाणाविशेषणत्वमेवेति “उपमानानी”ति सूत्रभाष्यसंमते पक्षे त्रिषु स्थानेषु एनी त्र्येणीति बोध्यम् । छान्दसत्वाद्वा ङीप् । तद् ध्वनयन्सञ्ज्ञात्वानङ्गीकारे आह—छान्दसत्वाद्वेति । ङीप् णत्वं चेति शेषः ।

प्राञ्च इति । कैयटादय इत्यर्थः । छान्दसेषु सूत्रेषु वाग्रहणवदिदमेक इत्यपीति तेषां भावः । न प्रत्यय इति । दशपाद्यनुसारेणेदम् । तत्र हि नप्रत्ययप्रकरणे “तृषिशुषिरासिकृषेश्च कि”दिति, इलच्प्रकरणे कपेश्चेति पठितम् । कपिः सौत्र इति चोक्तम् । पञ्चपाद्यां “तु कृषेर्वर्णे” इति नक्प्रत्ययः कमेः पश्चेति इलजित्युक्तम् ।

पितृगौरादिभ्यश्च ॥ श्वन्शब्दोऽत्र पठ्यते । तेन "अन्येभ्यो ङीष्"इत्यत्र यत्प्राचा शुनीत्युदाहृतं तत्प्रामादिकम् । यत्तु व्याचक्षते—श्वानमाचष्टे श्वेवाचरतीति वार्थे णिचः क्विपो वा क्वौ उपसर्जनत्वात् ङीषभावे निः-शुनीत्यादिवत् ङीबिति । तन्न । णिचि संप्रसारणटिलोपयोरुक्तं रूपं मुरूपमते दुर्लभम् । अन्यत्र तु आस्तां कथंचित् ।

आवपनं चेदिति । ओप्यते निक्षिप्यते धान्यं यस्मिन् । गोणान्येति । यस्या यादृच्छिकं नाम । अकृत्रिमेति । यथा—"सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्"इति । स्थलान्येति । कृत्रिमा पुरुषेण संस्कृता । यथा स्थलयोदकं परिगृह्णन्ति । श्राणा-पक्का । अयोविकार इति । फाल इति प्रसिद्धः । कुशान्येति । छन्दोगाः स्तोत्रीयागणनार्थान् औदुम्बरान् शङ्कून् कुशा इति व्यवहरन्ति । "अतः कृकमी"ति सूत्रे "हानौ तूपायने"ति (१)व्याससूत्रे 'कुशा वानस्पत्या स्थ ता मा पाते'ति श्रुतौ च प्रसिद्ध एवायम् ।

पठ्यतइति । इदं चासिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । उक्तं रूपमिति । नान्तं रूपमित्यर्थः । णिचि "नस्तद्धित"इति टिलोपे तदभावः स्पष्ट एव । न च 'नस्तद्धित'इति टिलोपो नेष्ठवद्भावेन । 'टे'रिति तु 'प्रकृत्यैकाजि'ति निषिद्धमिति वाच्यम् । अस्य मतस्य नामधातौ दूषयिष्यमाणत्वात् । तद् ध्वनयतोक्तम्—मुरुधमते इति । 'नस्तद्धित'इत्यस्यापि प्रकृतिभाव इति 'षपूर्वे'ति 'प्रकृत्यैकाजि'ति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वेन पूर्वं टिलोपाभावे ऽपि संप्रसारणे 'वार्णादाङ्ग'मिति पररूपात्पूर्वं टिलोप इति तस्य दौर्लभ्यम् । तदुक्तं-संप्रसारणटिलोपयोरिति । अन्यत्र क्विबन्तात् क्वौ 'अनुनासिकस्य'इति दीर्घे ऽपि एकदेशविकृतन्यायेनान्त्वामिति सम्प्रसारणं भवतीति भावः । कथंचिदिति । अनेनारुचिः सूचिता । तद्बीजमेषामनभिधानम् । अन्यथा 'अनुपसर्जना'दिति सूत्रस्य तदन्तविधि ज्ञापकता भाष्योक्ता भज्येत । किं चाचक्षाणकर्त्रादिरूपार्थस्यापि श्वशब्दार्थ-

---

(१) हानौतूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् ॥ इति व्याससूत्रम् । अ० ३ पा० ३ सू० २६ । अत्र कुशा-छन्द-स्तुत्युपगानवदित्युपमाचतुष्टयोपादानम् । तद्यथा भाल्लविनां श्रुतौ 'कुशा वानस्पत्या स्थ ता मा पात' इत्येतस्मिन्निगमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वेन श्रवणेऽपि शाट्यायनिनां श्रुतौ 'औदुम्बराः कुशा'इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रीयन्ते इत्यादि ।

पतिंवरेति । तथा च पाणिग्रहणोत्कण्ठाभिधायित्वाद्गुणवचनोऽय-मिति भावः ।

बह्वादिभ्यश्च ॥ बहुशब्दस्य गुणवाचित्वात् पूर्वेण सिद्धे उत्तरार्थं ग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु बहुशब्दो "नित्यं छन्दसी"त्युत्तरसूत्रं चेति द्वयमपि व्यर्थमेव । सर्वविकल्पानां छन्दसि व्यवस्थितत्वात् ।

पुंयोगादीति । तथा च गौणी वृत्तिरिति भावः । यदा तु मुख्यार्थात् "तस्येदम्"इत्यण् तदा गौपीत्येव भवति । योगश्चेह दम्पतिभाव एवेत्येके । वस्तुतस्तु संकोचे मानाभावाज्जन्यजनकभावोऽपीह गृह्यते । तथा च भट्टिः—

कौशल्यया ऽसावि सुखेन रामः प्राक्केकयीतो भरतस्ततोऽभूत् ॥

इति । केकयदुहिता केकयी । "जनपदशब्दा"दित्यपत्यप्रत्यये तु कैकेयीति स्यात् । न च तस्य "अतश्च"इति लुक् । "न प्राच्यभर्गादि"इति निषेधात् । तथा च कालिदासः—"कैकेयि कामाः फलितास्तवेति" । एतेन देवकी व्याख्याता ।

दुष्टो यवो यवानीति । जात्यन्तरमेवानेनाभिधीयते । अयमेव तस्य दोषः । यदुक्तयवत्वजातेरभावे ऽपि तदाकारानुकृतिः । ङीष् वाच्य इति । इदञ्च तृतीये भाष्ये "इङश्च"इति सूत्रे स्थितम् । कथमिति । यत्तु वदन्ति—दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् आ अनुक् इति पदं विभज्यते । तत्रेन्द्रादीना-

---

त्वेन तस्यानुपसर्जनत्वादस्त्येव ङीषः प्राप्तिः । अभिव्यक्तेति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेति ।

इत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं त्वाकडारसूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि समस्तकृदन्ततद्धितसर्वनामजातिसंख्यासञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तप्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञा कृता । बहुशब्दश्च संख्या । अत्रार्थे बहुग्रहणमपि मानम् । सत्त्वे निविशतइत्यादि गुणलक्षणमपि तदेकवाक्यतापन्नमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । व्यर्थमेवेति । उत्तरार्थमिति वदतां मत इति शेषः ।

गौणी वृत्तिरिति । लक्षणयेत्यर्थः । न त्वेषा गौणी सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वात् ।

इङश्चेति सूत्रे इति । 'अपादाने स्त्रियां घञ उपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्'इति तत्रोक्तम् । उपेत्याधीयते यस्या इति विग्रहः ।

दीर्घोच्चारणेति । न चेन्द्रादिशब्देभ्य आचक्षाणणिचि टिलोप [illegible]ति

मनुक्तैव सिद्धे आकारादेशविधानसामर्थ्यात् क्वचिदन्वतोऽपि विधानमनुमीयते । तेन ब्रह्माणी सिध्यतीति । तच्चिन्त्यम् । अनुकि कृते "अतो गुणे" इति पररूपप्रसङ्गात् । नन्वकारोच्चारणसामर्थ्याद दीर्घो भविष्यति अन्यथा हि नुकमेव कुर्यादिति चेन्न । "अल्लोपोऽन" इत्यस्य बाधेन चरितार्थत्वात् । "पत्युर्न" इति वदादेशे कर्त्तव्ये आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाल्लोपो न भविष्यतीति चेन्न । शर्वशब्दे ककारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति । "न संयोगात्"इति निषेधात् । तस्मात् ककाराकारयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थं दीर्घोच्चारणमावश्यकमिति । एतेनानुक् ह्रस्वादिरेव लाघवाद्वक्तव्य इति हरदत्तोक्तिरपि प्रत्युक्ता । कर्मण्यणिति । तदन्तान् ङीप् "पूर्वपदात्सञ्ज्ञायाम्"इति णत्वम् ।

वस्त्रक्रीतीति । वस्त्र भिस् क्रीत इत्यस्यामवस्थायां प्राक् सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वान् ङीष् । क्वचिन्नेति । "कर्तृकरणे कृता"इति सूत्रे बहुलग्रहणात् क्वचित्सुबन्तेन समासः । तत्र च सुपः प्रागेवान्तरङ्ग-

---

सिद्ध्यर्थं तत् । अदन्तत्वाभावेन तत्राप्राप्तेः । **पदं विभज्यते इति** । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात् श्रुतक्रमानुरोधेन च पूर्वमाकारस्ततोऽनुगिति बोध्यम् । स्पष्टार्थं दीर्घाकार आदेश उक्तः । **प्रसङ्गादिति** । इन्द्रादिशब्दे इति भावः । **अकारोच्चारणेति** । अनुकीति शेषः । **अल्लोपोऽन इत्यस्य बाधेनेति** । 'अल्लोपोऽन'इत्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः "बहुव्रीहेरूधस"इति सूत्रभाष्यसंमततया ऽकाराभावे ऽवश्यप्राप्तस्य 'अल्लोपोऽन' इत्यस्य बाधेनाकारोच्चारणस्य चरितार्थ्यादित्यर्थः । **न भविष्यतीति** । एवं च न तद्बाधनार्थाकारोच्चारणमिति पररूपस्य तेन बाधादिति भावः । **पररूपबाधनार्थमिति** । अल्लोपबाधेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाभावेनेन्द्रशब्दे पररूपबाधायाकारोच्चारणस्यावश्यकत्वेन त्वदुक्तकल्पनानवकाश इति भावः । **ङीबिति** । 'इन्द्रवरुणे'ति सूत्रं त्विन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण च स्वरे न विशेष इति भावः ।

सुबुत्पत्तेरिति । टाबुत्पत्तेश्चेत्यपि बोध्यम् । **बहुलग्रहणादिति** । तत एव 'गतिकारके'त्यादेरानित्यत्वेनाप्रवृत्तिरिति भावः । **सुखादिभ्य इति** । सुखादयश्च 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्'इत्यत्र पठिताः सुखदुःखकृच्छ्रादयः ।

स्वात् टाप्, ततोऽदन्तत्वाभावान्न ङीष् इति भावः ।

तेन बहिति । अयं भावः "बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि" "नञ्सुभ्याम्" "जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः" । इति अदन्तोदात्तताविधायकानि । तत्र जातिपूर्वादित्युक्ते बह्वादिपूर्वकस्यार्थाद्व्युदास इति । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वादिह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमित्याह–ऊरुभिन्नीति । जातान्तादिति । "वर्णादनुदात्ता" दितिवद् बहुव्रीहेरुदात्तादित्येव सिद्धे ऽन्तग्रहणं नित्यत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । "वा जाते" इति तु वैकल्पिक उदात्तो न तु नित्य इति भावः । सुमुखा शालेति । एवं च फलमुखी कारणमुखी चावनस्थेत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका इति बोध्यम् ।

उरः क्रोडेति । स्त्रीलिङ्गोऽयमिति हरदत्तादयः । तत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते ऽदन्तत्वाद् ङीषः प्राप्तिः । अमरस्तु–न ना क्रोडं भुजान्तरमित्याह । रत्नमतिस्तु पुंस्त्वमाह । गणे च क्रोडेति प्रातिपदिकमात्रं पठ्यते न तु टाबन्तमिति गणरत्नमहोदधिकारः । एवं चाविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽप्युदाहरणं बोध्यम् । माधवस्तु तुदादिगणे क्रड निमज्जनइति धातावाह–क्रोडः घञ् । (१)क्रोडादिषु टाबन्तस्यैव पाठाद् भुजान्तरमात्रवचनस्य क्रोडशब्दस्य बहुव्रीहौ स्वाङ्गलक्षणङीष्विकल्पो भवत्येव । कल्याणक्रोडी कल्याणक्रोडा मयूरीति ।

ङीषो ङीबादेश इति । "दिक्पूर्वपदात्"इति पञ्चम्या ङीषिति प्रथमायाः षष्ठी कल्प्यत इति भावः । यदि तु स्वतन्त्रो ङीप् स्यात् तदा प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत । पूर्वोक्तपर्युदासस्य निषेधानां चानुवृत्तौ तु गौरवमिति भावः । वृषलीति । एकस्यां हि व्यक्तौ वृषलत्वे कथिते तदपत्यतत्सहोदरादौ कथनं विना तस्य सुग्रहत्वादिति भावः । औपगवीति । अणन्तलक्षणं ङीपं परत्वादयं बाधते । एवं चापत्याधिकारे औपगवीति प्रतीकमुपादाय "टिड्ढाणञ्" इति ङीबिति

सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यन्तं द्वितीयं लक्षणम् । तत्राख्यातमुपदेश इत्याशयेनाह—**एकस्यामित्यादि** । ब्राह्मणत्वमप्येवं तत्पितृपितामहादौ सुग्रहमिति बोध्यम् । इयं च नाकृतिग्रहणा ब्राह्मणक्षत्रियाद्याकारस्य समत्वादिति बोध्यम् । **बाधते इति** । गोत्राणीति शेषः । **प्रतीकमुपादायेति** ।

---

(१) क्रोडा अश्वानामुरः, टाबन्तोऽयं स्वभावतो विशेषविषयः । इति पाठोऽधिकः क्वचिद् दृश्यते ।

ऽव्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । ब्राह्मणीत्यत्रेति । एवं च प्राचो ङीषुदाहरणं प्रामादिकमिति भावः ।

कुरूरिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया स्वादयः । प्राचा तु "अन्तादिवच्च" इति सूत्रमुपन्यस्यादिवद्भावात्स्वादय इत्युक्तम् । अत्रेदं वक्तव्यम्—परं मस्रादिवद्भावो विधीयते । तथा चेहाप्रत्यय इति प्रतिषेध एव स्यान्न तु स्वादयः । यत्तु व्याचख्युः—आदिः ऊङपेक्षया पूर्वः प्रातिपदिकं, तद्वद्भावात् तदवयवत्वेन ग्रहणात् पूर्वान्तवद्भावादिति यावदिति । तदपि क्लिष्टं स्वपरग्रन्थाविरुद्धम् । उक्तरीत्या हि काण्डे कुड्ये इत्यादावप्येकवचनमुत्सर्गत इति सुः प्रवर्तेत । तद्वारणाय चाप्रत्यय इति प्रसज्यप्रतिषेधाभ्युपगमे प्रकृते दोषः । श्वश्रूरित्यत्रैकादेशाभावाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया एव आवश्यकत्वाच्च । यत्तु तत्र "श्वशुरः श्वश्र्वा" इति निर्देशात्स्वादय इति तन्न । निर्देशस्य शब्दपरत्वात् । "विपराभ्यां जेः" "ङ्यं" इतिवत् ।

श्वशुरस्येति । पुंयोगलक्षणे ङीषि प्राप्ते ऊङ् । तत्सन्नियोगेन च विधीयमानो लोपः सन्निहितत्वादन्तस्यैवाकारस्य न त्वादेः । एतच्च वचनं "श्वशुरः श्वश्र्वा" इति निर्देशसिद्धार्थकथनपरम् । अतोऽपि प्रथमाकारस्य लोपो न शङ्क्यः ।

औपगवीत्यस्य गोत्रानन्तरापत्यसाधारणत्वेन विशिष्य इति तदुक्तिरुपेक्ष्येत्यर्थः । एतेन जातिलक्षणे 'एको गोत्रे' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन पारिभाषिकगोत्रस्यैव ग्रहणम् । अवन्तीत्यादेर्गोत्रत्वारोपेण जातित्वमिति प्राचीनोक्तमदुष्टमित्यपास्तम् ।

लिङ्गविशिष्टेति । यत्तु लिङ्गबोधकप्रत्ययान्तत्वरूपालिङ्गवैशिष्ट्यस्य प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तत्वपरादित्वयोरावश्यकत्वेनोभयत आश्रयणे ऽन्तादिवत्वाभावान्नात्रेयमिति । तन्न । इन्द्राणीत्यसिद्ध्यापत्तेः । तस्मात् प्रातिपदिकत्वोपयोगो न कश्चित् । नापि लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्येति परिभाषायां पठ्यते । तया प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां लिङ्गप्रत्ययाविशिष्टे ऽतिदेशाच्चेति दिक् ।

ननु 'सप्तम्यधिकरणे चे' ति निर्देशेन विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाभावज्ञापनादुत्सर्गस्यासार्वत्रिकत्वाच्च ह्रस्वस्य सत्त्वप्रधाने एव प्रवृत्तेश्च काण्डे इत्यादौ न दोषो ऽत आह—**श्वश्रूरित्यत्रेति** ।

उपमानवाचि पूर्वपदमिति । 'धात्रीकराभ्यां करभोपमोरू'रित्यत्र तु न । करभशब्दस्योपमानवाचित्वे ऽपि पूर्वपदत्वाभावात् । शफौ खुराविति । यद्यपि 'शफं क्लीबे खुरः पुमान्'इत्यमरः । तथा ऽपि शफशब्दस्य पुंस्त्वमपि बहुसंमतम् । शफाविव जर्भुराणेति श्रुतौ "ग्राम्यपशुसंघेषु"इति सूत्रस्य व्याख्यावसरे न्यासहरदत्तादिग्रन्थेषु वाचस्पत्यादिनिबन्धेषु च प्रचुरप्रयोगदर्शनात् । लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भाष्याच्च । 'शफो भुजो गुदं घोणे'ति गणरत्नमहोदधौ क्रोडादिगणे पाठाच्च । 'शफः खुरे गवादीनां मूले विटपिनामपी'ति हेमचन्द्रकोशाच्च । विश्वकोशे च पुन्नपुंसकतोक्ता । वामौ सुन्दरौ ऊरू यस्या इति विग्रहः । इह सर्वत्र उपमानाभावादप्राप्ते विधिः । कथं तर्हि 'पीवरोरु पिबतीव बर्हिण' इति कुमारः । प्रमाद एवायम् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्संबुद्धिगुणो नेत्येके । हितेन सहेति । 'समो वा हिततयो'रिति व्युत्पादितः सहितशब्दस्तु नेह गृह्यते । एकदेशविकृततया संहितग्रहणादेव सिद्धेरिति भावः ।

अञ् योऽकार इति । अञा अकारविशेषणं किम् । शूरसेनी । "जनपदशब्दात्"इत्यञो "अतश्च"इति लुकि जातिलक्षणो ङीष् । शार्ङ्गरवीति । शृङ्गरुशब्दादपत्यार्थे अण् । नृनरयोरिति । नृशब्दाद् "ऋन्नेभ्य"इति ङीपि नरशब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । ननु नरशब्दे ऽलोऽन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । यत्त्वाहुः—अन्त्यस्य यस्येति लोपेनापहारादनन्त्यस्या-

---

वचनमिति । वृत्त्यादिपठितमित्यर्थः । उपमानं सादृश्यं तदभावात् तस्य समासावाच्यत्वादित्यर्थः । यद्वोपमानत्वेन प्रतीत्यभावादित्यर्थः । शफोरूरित्यत्रापि शादृश्यमूलकः शफत्वारोपो न तु तत्प्रतीतिरिति भावः । एवं च करभोरुशब्दे आरोपविवक्षायामूङ् न भवत्येव । एतेन करभोरुभिरिति व्याख्यातम् । एके इति । तस्य भाष्यानुक्तत्वात् साधुत्वे न नियामकतेत्यरुचिरत्र ।

ङीषीति । अत एव 'न प्राच्ये'ति सूत्रे यौधेयादिग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि 'पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ' इति स्वार्थिकाञो 'अतश्च'इति प्राप्तलुको निषेधार्थम् । तत्फलं चाजन्तत्वान्ङीन्यथा स्यात् । ठगन्तत्वान् ङीब् मा भूदिति । नरशब्दादिति । यद्यपि नृशब्देन नारी सिद्धा, नरी च पुंयोगे दुर्वारा, तथा ऽपि नरत्वजातिमात्रप्रतिपादनेच्छायां नरीत्यस्य वारणार्थं नरग्रहणं

ष्यकारस्य वृद्धिर्भवत्यान्तरतम्यात् । गुणे त्वन्याय्यकल्पनेऽलोन्त्यपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वादिति । तन्न । प्रत्ययसन्नियोगशिष्टाया वृद्धेरन्तरङ्गत्वेन परमपि षस्येति लोपं बाधित्वा प्रवृत्त्यौचित्यात् । किं चास्तु कथं चिल्लोपस्तथा ऽपि रेफस्यैव वृद्धिः स्यान्न त्वकारस्य । अन्तरतमपरिभाषापेक्षया ऽचालोन्त्यपरिभाषायाः परत्वात् । अपि चान्तरतमपरिभाषा ऽसदृशमादेशं व्यावर्तयति न तु स्थानिनं नियच्छति । तत्कथं रेफस्य स्थानित्वव्यावृत्तिः । किं च गुणे त्वन्याय्येति न्यायोपन्यसनं स्थवीय एव । परिभाषयोः परस्परं गुणगुणिभावायोगात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । नर इति रान्तलुप्ताकारानुकरणं । नरः अः नरः । ना च नरश्च तयोरिति व्याख्येयम् । यद्वा नरस्य अः नरः कतन्तवत् पररूपम् ना च नरश्च तयोर्नृनरयोः । नरस्य च प्रथम एव अकारो गृह्यते न तु द्वितीयः । प्रश्लेषसामर्थ्यात् । अधिकं शब्दकौस्तुभे बोध्यम् । पुत्रशब्दोऽत्र पद्यते । शैलपुत्री, पुत्रीव हर्षं हृदये तनोति, कुर्वे तदुर्वीपतिपुत्रि सर्वम् । न च पुत्रशब्दः कन्यायां नास्तीति भ्रमितव्यम् । आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्वे इत्यमरोक्तेः । अत एव "प्रत्ययस्था"दितीत्त्वप्रकरणे 'वा सूतकापुत्रिकावृन्दारकाणा'मिति वार्त्तिकं च सङ्गच्छते । यत्त्वत्र हरदत्तेनोक्तम्—केवलपुत्रशब्दः स्त्रियां न वर्तते इति तद्भाष्यादिविरोधादुपेक्ष्य-

---

बोध्यम् । ननु वृद्धिविधानसामर्थ्याल्लोपबाधोऽत आह—**गुणे त्विति** । अलोन्त्यपरिभाषाबाध एव न्याय्य इति भावः । **अन्तरङ्गत्वेनेति** । सामर्थ्याद्बाधो ह्यनुचितः । न्यायप्राप्तबाधस्तूचित एवेति भावः । **कथं चिदिति** । संनियोगशिष्टत्वानङ्गीकारेणेत्यर्थः । **तत्कथमिति** । स्थाने ऽन्तरतमे इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये कुमार्यत्रेत्यादौ यणनापत्त्या दूषितत्वादिति भावः । **परिभाषयोरिति** । तद्व्याख्यातृग्रन्थानुसारेणेदम् । तर्हि अलोन्त्यस्येत्यस्यैव बाधो न त्वन्तरतमपरिभाषाया इति व्याख्यातम् ।

व्याख्येयमिति । नृनरयोरित्यावर्त्तते एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी ताभ्यां ङीन्, नुर्नरोऽकारस्य च वृद्धिरित्यर्थः इति भावः । अत एव वानरशब्दे नातिप्रसङ्गः । यतो नरशब्दान्ङीन् तदीयरेफान्तसम्बन्ध्यकारस्यैव वृद्धिविधानात् वानरे नरस्यानर्थक्यात्ततो न ङीनिति बोध्यम् । तदाह—**अधिकमिति । अमरोक्तेरिति** । तत्र स्त्रीत्वबोध ईकारसमभिव्याहारस्तन्त्र-

म् । इत्वप्रकरणस्थस्वग्रन्थविरोधाच्च ।

इदं तु चिन्त्यम् । "कारे सत्यागदस्य" इति सूत्रे 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा' इति वार्तिकं किमर्थमिति । यत्तु वदन्ति स्वरार्थमिति । तन्न । टित्त्वान् ङीपि कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्ते ङीनन्तेन तत्पुरुषे ऽपि समासस्वरेणान्तोदात्त एवेति स्वरे भेदाभावात् । यदपि शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्दः प्रक्षिप्तो न तु सांप्रदायिक इति । तदपि न । उदाहृतप्रयोगविरोधात् । वा सूतकेत्यादिवार्तिके कैयटहरदत्तादिकृताकारप्रश्लेषविरोधाच्चेत्यास्तां तावत् । आम्बष्ठ्येति । "वृद्धेत्कोसल-" इति यङ् । करीषस्येव गन्धोऽस्य करीषगन्धिः । "उपमानाच्च" इति गन्धस्येदन्तादेशः । तस्य गोत्रापत्यं स्त्री । अण् । "अणिञो" रिति ष्यङादेशः । स च यद्यपि स्त्रियामेव विहितस्तथा ऽपि ङित्करणसामर्थ्यात्तदन्तादप्ययं चाप् । पौतिमाष्येति । पूतिमाषशब्दो गर्गादिः ।

तद्धिताः ॥ बहुवचनमनुक्तानामुपसंख्येयानां संग्रहार्थं, महासंज्ञाकरणं चान्वर्थत्वाय । तेभ्यः प्रयोगेभ्यो हितास्तद्धिता इति तेन यथाऽभिधानमेव

म् । केवलाकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधको ऽत एव स पुत्र इत्यतो न सन्देहः । 'पुमांसं पुत्रमाधेहि' इत्यादौ पुंस्त्वेन विशेषणं त्वतिशयितपुंस्त्वबोधनायेति भावः ।

चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजं तु सूतादिपुंशब्देभ्यः परे ङीनन्ते तत्पुरुषे 'पुत्रः पुम्भ्य' इत्यनेन पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्यादिरुदात्त इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्वम् । पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः सानुबन्धकत्वादतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति । 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य' इत्यस्य पुत्रटि अप्रवृत्तिस्तु न फलम् । एतत्सम्बन्ध्यचः परस्य यर आदिनीशब्दपरत्वासम्भवात् । पुत्रटः स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वे ऽपि 'न षट्' इति निषेधो न । तस्य 'ऋन्नेभ्य' इति ङीब्मात्रबाधकत्वात् टित्त्वसामर्थ्याच्च । इदं च वार्तिकं तत्पुरुषे एव प्रवर्त्तते 'कारे सत्या' इति सूत्रे उपसंख्यानात् तच्चान्यासम्भवात् पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव । एतेन बहुव्रीहौ ङीबर्थमिदमित्यपास्तम् । टित उपसर्जनत्वेन तत्र ङीपोऽप्राप्तेश्चेति दिक् । **ङित्करणसामर्थ्यादिति** । यङश्चेत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थङित्करणसामर्थ्यादित्यर्थः । द्योतकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

अनुक्तानामिति । तेन अल्पार्थे ग्रामटिकादयः साधवः । इदन्तु भाष्ये

स्युः । स्यादेतत् । टापः प्रागयमधिकारोऽस्तु ष्फविधौ तद्धितग्रहणं यस्येति लोपे ईद्ग्रहणं च मास्त्विति चेत् । नैवम् । पट्वीत्यत्र ओर्गुणप्रसङ्गात् । शत्रन्तादिति । यौति मिश्रीकरोति पत्येति व्युत्पत्तेः । के चित्तु बाहुलकात् यौतेरौणादिकं कतिप्रत्ययं वदन्ति । उभयथा ऽपि युवतीनां समूहो यौवतं, त्यन्तात्तु अणि पुंवद्भावात् यौवनमित्येव । भिक्षादिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदिति वृत्तिस्तु भाष्यविरुद्धा । भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानादिति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ।

न दृश्यते । **टापः प्रागिति** । ङीबादिषु ङस्येत्सञ्ज्ञा तु चुटुङ इति सूत्रकरणेन सेत्स्यति, टीबादय एव वा ते सन्तु । तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे ऽपि फिट्स्वरो न । प्रकृतिप्रत्ययविभागशून्ये एव तत्प्रवृत्तेः । पकारषकारभिन्नानुबन्धवैयर्थ्यापत्तेश्च । अत एव सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नात्र फिट्स्वरः । ङीप्प्रत्यये विजातीयङकारानुबन्धश्च न कार्य इत्यपरं लाघवम् । टिलोपस्य 'नस्तद्धित'इत्यनेनैव सिद्धेः । **यस्येति लोपे इति** । औङः श्यामिति वार्तिकस्याप्युपलक्षणम् । **ओर्गुणेति** । न च ईद्ग्रहणं ङीबादिषु तद्धितकार्याभावज्ञापनार्थं तेन पट्वीत्यादौ नोर्गुण इति वाच्यम् । कुरूरित्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तदभावज्ञापने आसुरायणीत्यादौ ष्फे ऽपि यस्येति लोपानापत्तेः । अत एव दण्डिनीत्यादौ टिलोपो नेति दिक् । **मिश्रीकरोतीति** । आत्मानमिति शेषः । **दिगिति** । दिगर्थस्तु-विकाराभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्ध्यादीनामप्यभावापत्तिः । अत एव युवतीकरनिर्मथितं दधीत्यादिप्रयोगसिद्धिः युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्ये सिद्धे ऽत्र 'तद्धिता' इति अधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनार्थ इति दिक् ॥

इति स्त्रीप्रत्ययाः ॥

अथ विभक्त्यर्थाः

मात्रशब्दस्येति । तस्य चावधारणमर्थः । 'मात्रं कात्स्न्र्ये ऽवधारणे' इत्यमरः । प्रातिपदिकार्थादीन्येव तन्मात्रमित्येवकारेणास्वपदविग्रहः । **मयूनीलरूपवदिति** । 'प्रत्ययस्थादि,ति सूत्रस्थेनासुब्व्रत इति भाष्यप्रयोगेण क चिल्लाघवानादरस्यापि सूचनात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयो ऽपि क्व चिदिति ज्ञापना-

---

अथ भट्टोजोदीक्षितमते मूलोक्तो नियतोपस्थितिकपदार्थो निरूप्यते-नियता उपस्थितिर्यस्य स नियतोपस्थितिकः, निपूर्वक यमधातोर्व्यापकत्वमर्थः आश्रयः क्तप्रत्ययार्थः षष्ठ्यर्थो विषयता । तथाच व्यापकताश्रयोपस्थितिविषयत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति शब्दार्थः । तत्र व्यापकत्वस्य व्याप्यांशे नित्यसाकाङ्क्षत्वात् किंनिष्ठव्याप्यतानिरूपितेत्याकाङ्क्षायां उपस्थितत्वात्प्रातिपदिकमेव व्याप्यत्वेन विवक्ष्यते, किञ्च व्याप्यव्यापकयोः सामानाधिकरण्योपपत्तये स्वविषयकश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व— स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वोभयसम्बन्धो व्याप्यतावच्छेदकः समवायश्च व्यापकतावच्छेदको विवक्ष्यत इति तत्तत्सम्बन्धेन श्रोतुरात्मनि व्याप्यव्यापकयोः सत्त्वात्सामानाधिकरण्यम् । व्याप्यतावच्छेदकस्य स्वनिष्ठशक्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमवायित्वसम्बन्धस्य निवेशात् अगृहीतशक्तिकपुरुषात्मनि विस्मृतशक्तिकपुरुषात्मनि वा स्वजन्यश्रावणप्रत्यक्षसमवायित्वसम्बन्धेन प्रातिपदिकसत्त्वेऽपि उपस्थितेरसत्त्वात् कथं व्यापकत्वमिति शङ्कानवकाशः ।

एवं व्यापकताश्रयोपस्थितिविषयत्वमित्यस्योपस्थितिनिष्ठव्यापकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमर्थः, तेन घटपदाद्घटत्वप्रकारकोपस्थितौ पटादेः उद्बोधकान्तरवशात्कादाचित्कभानेऽपि तद्विषयतायां तादृशोपस्थितिनिष्ठव्यापकतावच्छेदकत्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः

नन्वत्रोपस्थितिपदेन स्मृतिर्गृह्यते शाब्दबोधो वा, नाद्यः, तटशब्दाल्लिङ्गत्रयविषयकबोधस्य आकाङ्क्षाद्यभावेन युगपदनुदयेऽपि लिङ्गत्रयविषयकोपस्थितेर्युगपत्सम्भवेन तस्या व्यापकत्वाद् लिङ्गस्यापि उक्तप्रातिपदिकार्थत्वेन ग्रहणाल्लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । नान्त्यः, शाब्दबोधस्य यत्किञ्चिल्लिङ्गविषयकत्वेनोक्तदोषाभावेऽपि घटादिपदशक्तिग्रहवतोऽपि पुरुषस्य योग्यताकाङ्क्षादिज्ञानाभावे घटः, कर्मत्वम् आनयनम्, कृतिः इत्यतो बोधाभावाद्घटादिबोधेऽपि व्यापकत्वस्य दुर्वचत्वात् इति चेन्न, स्वनिष्ठशक्तिज्ञानयोग्यतादिघटितशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य स्वीकारेणादोषात्,

न चैवमपि क्रियाविशेष्यकबोधस्य "सर्वं वाक्यं क्रियया परिसमाप्यत' इति न्यायात् वैयाकरणैर्नियमेनाङ्गीकारात् क्रियानिष्ठविषयतायां तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वसत्त्वात् क्रियायाः प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिर्वाच्या, प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वस्यापि निवेशनीयत्वात् । एवं च स्वविषयक-

रव्यंसकादित्वात्समासः । कृष्ण इति । यद्यपि नीलरूपवत्परोऽयमनियतलिङ्गस्तथाऽपि वासुदेवे भगवति नियतलिङ्ग एवेति भावः । ज्ञानमिति ।

नैतत्प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यम् । **नामार्थयोरिति** । नामार्थश्च नामार्थश्चेत्येकशेषः । **अभेदसंसर्ग इति** । यद्यप्यभेदो न संसर्गः, राहोः शिर इत्यादावौ-

---

श्रावणप्रत्यक्षसमवायित्व—स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाकाङ्क्षायोग्यताज्ञानादिघटितशाब्दबोधसामग्रीसमवायित्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रातिपदिकनिष्ठव्याप्यतानिरूपितोपस्थितिनिष्ठव्यापकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वे सति प्रातिपदिकनिष्ठशक्तिनिरूपकत्वं प्रातिपदिकार्थत्वमिति सिद्धम् ।

ननु हरिपदनिष्ठसूर्यान्यतमयत्किचिदर्थनिरूपितशक्तिज्ञानादिविशिष्टशाब्दसामग्रीसमवायिनः तदन्याविषयकशाब्दानुदयात् चालनीन्यायेन तत्तदन्यसर्वबोधस्यैव तद्व्यापकत्वात्तत्र विषयीभूतस्य कस्याप्यर्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वं न स्यात् । अथ तत्तदर्थविषयकशाब्दसामग्रीसमवायित्वसम्बन्धस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वस्वीकारे तु लिङ्गग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः । तत्पदवाच्यतत्तलिङ्गविषयकशाब्दसामग्रीसमवायिनि तत्तल्लिङ्गविषयकबोधस्य नियतोदयेन तस्यापि प्रातिपदिकार्थत्वेन सिद्धेः इति चेत् । न । उच्चारितप्रातिपादिकप्रयोज्यबोधीयमुख्यविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयाविशेष्यतानिरूपितप्रकारताविशिष्टत्वं तत्त्वमिति विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यं च स्वाश्रयत्व—स्वाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन । तथा च घटादिपदस्थले लिङ्गविशिष्ट एकस्याः शक्तेः स्वीकारेण पुंस्त्वघटत्वोभयनिष्ठशक्तीयप्रकारतायाः घटनिष्ठशक्तीयविशेष्यतानिरूपितत्वेन तदाश्रयत्वात्पुंस्त्वघटत्वयोः, तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयत्वाच्च घटरूपार्थस्य प्रातिपदिकार्थत्वम् । तत्पदस्थले न 'तत्पदाद्बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नो बोद्धव्य'इति शक्तीयविशेष्यता घटादौ तन्निरूपितप्रकारता बुद्धिस्थत्वोपलक्षितघटत्वादौ, इति प्रकारताश्रयतदवच्छिन्नविषयताश्रययोः तत्त्वं सिद्धम् । एवं हर्यादिपदेऽपि तत्तदर्थनिरूपितशक्तिभेदेन तत्तच्छक्तीयप्रकारताविशिष्टस्य तत्त्वं सिध्यति । बोधीयशक्तीयविशेष्यतयोः सामानाधिकरण्यनिवेशाच्च तत्पदवाच्यलिङ्गत्वव्याप्यत्वोपलक्षितपुंस्त्वत्वादिनिष्ठप्रकारताया बोधीयविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयविशेष्यतानिरूपितत्वाभावात्तदाश्रयपुंस्त्वत्वादेः तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयस्य पुंस्त्वादेश्च न तत्त्वम् ।

नन्वेवमपि एवशब्दस्यान्ययोगे व्यवच्छेदे च खण्डशः शक्तिस्वीकारेण बोधीयविशेष्यतासमानाधिकरणशक्तीयविशेष्यतानिरूपितत्वस्य अन्ययोगत्वनिष्ठप्रकारतायामभावेन तदाश्रयस्य अन्ययोगत्वस्य, तदाश्रयावच्छिन्नविषयताश्रयस्य अन्ययोगस्य च तत्त्वानापत्तिरिति चेन्न ।

प्रातिपदिकविशिष्टत्वं प्रातिपदिकार्थत्वम् । वैशिष्ट्यं च स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्व—स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयतावत्त्वोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-

भावे ल्युट् । द्रोण इति । न च प्रातिपदिकमात्रे प्रथमेहास्त्विति वाच्यम् । तथा सति परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावस्य संसर्गविधया भानायोगात्प्रमार्थयोरभेदसंसर्ग एवेति व्युत्पत्तेः । न चाषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्यभिचारः । एका-

पाधिकभेदेन षष्ठ्युपपादनस्य भाष्ये कृतत्वात्तथा ऽपि इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गस्य तेन शब्देनाभिधानान्न दोष इति बोध्यम् । व्युत्पत्तेरिति । नीलमुत्पलमित्यादौ तथा क्लृप्तत्वादिति भावः । अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहाविति । अत्र षष्ठीपदं सप्तम्या अप्युपलक्षणं वीराः पुरुषा यस्मिन्नित्यत्राप्यव्यभिचारात् । एवं च प्राप्तोदकादावित्यर्थः । न च व्यपेक्षावादे ऽपि प्राप्तपदादिविषये पचतीत्यादौ क्लृप्तत्यागस्य प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य वृत्तौ त्यागेन विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यस्य सिद्धतया प्रकारीभूतकर्त्रादिकस्याभेदेनैवान्वयात् क्व व्यभिचार इति वाच्यम् । नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोरेवान्वयः । स चाभेदेनैवेति पदार्थः पदार्थेनेत्येतत्सिद्धो नियम इति नामजन्यप्रतीतिविशेष्ययोस्तथा ऽन्वयनियमस्य व्यभिचार इत्याशयात् । पचतीत्यादौ तिङां द्योतकतया प्रत्ययार्थप्राधान्यत्यागे ऽप्यत्र तत्त्यागे मानाभाव इत्यन्ये । प्राप्तावुदकस्य कर्तृतया ऽन्वयः । क्तस्य कर्मणि लक्षणेति तु न युक्तम् । अन्यपदार्थस्य दुरुपपादत्वात् । एकार्थीभावेति ।

कस्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन । प्रकारतावत्त्वं च स्वाश्रयत्व-स्वनिरूपितावच्छेदकताश्रयत्वान्यतरसम्बन्धेन । सावच्छिन्नविशेष्यताया एव धर्मितापदेन ग्रहणम् । तथा चानियतलिङ्गतटादिपदस्थले प्रतियोगितावच्छेदकोभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकाभावः स्त्रीत्वादौ स्त्रीत्वत्वादौ च नायातीति न तत्र प्रातिपादकार्थत्वम् । नियतलिङ्गघटादिपदस्थले तु पुंस्त्वादौ स्वप्रयोज्यधर्मितानिरूपितप्रकारतावत्त्वसम्बन्धसत्त्वे ऽपि द्वितीयसम्बन्धासत्त्वेनोभयसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽभावः सुलभः इति तत्त्वसिद्धिः । तत्पदस्थले घटादिपदार्थानां स्वनिष्ठशक्तिज्ञानाधीनोपस्थितिप्रयोज्यशाब्दबोधानिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयतावत्त्वस्य चालनीन्यायेन सत्त्वे ऽपि प्रथमसम्बन्धाभावेन, 'एकसत्त्वे ऽपि द्वयं नास्ती'ति प्रतीत्योभयसम्बन्धेनाभावः सुलभः । घटादिपदे एवपदे च प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरुभयसम्बन्धेन प्रातिपदिकाभावः स्पष्ट एवेति सर्वत्र लक्षणसमन्वयः ।

अथैवमपि अश्वबोधतात्पर्येणोच्चरितहरिपदादेन्द्ररूपप्रातिपादकार्थे प्रथमापत्तिः । तथा च प्रकृतिप्रत्ययवाच्ययोरश्वेन्द्रयोराधाराधेयभावेनान्वयादश्वारूढ इन्द्र इति बोधापत्तिः । तथा प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयवत् क्रियाया अपि तत्वात् प्रातिपदिकार्थत्वापत्तिश्चेति चेन्न । स्वनिष्ठशक्तिप्रयोज्यबोधविषयत्वप्रकारकतात्पर्यविशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमिति सम्बन्धस्यापि निवेशनेन सर्वेष्टसिद्धेरित्यलम् ।

र्थीभावाभ्युपगमात् । नापि निपातार्थे । तेषां द्योतकताभ्युपगमात् । न च सिद्धान्ते ऽपि प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभेदान्वयो दुर्लभः । अन्यत्राद्दष्टत्वादिति वाच्यम् । देवतार्थकतद्धितादौ दृष्टत्वादिति भावः । वचनं संख्येति । तथैव प्राचां व्यवहारात् ।

इह सूत्रे ऽर्थे लिङ्गे च प्रथमेत्येतावदेव सुवचम् । इतरत्सर्वं त्यक्तुं शक्यम् । तथा हि । अर्थे प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षायां यस्मात्स्वादिविधिस्तस्येति लभ्यतएव । स्वादयश्च प्रातिपदिका-ल्लिङ्गप्रत्ययविशिष्टाच्च विधीयन्ते । तदर्थत्वञ्च ततो नियतोपस्थितिकत्वमेव ।

एवं चैकैवोपस्थितिर्व्युत्पत्तयश्च भिन्नोपस्थितिविषया इति न दोष इति भावः । एतेन राजपुरुष इत्यादौ व्यभिचारः । राजपदार्थपुरुषपदार्थयोः स्वस्वामिभावेनैवा-न्वयात् । सम्बन्धिलक्षणायां तु न मानमित्यपास्तम् । **नापीति** । घटश्चेत्यादौ समुच्चयस्य घटे भेदसम्बन्धेनान्वयादिति भावः । **द्योतकतेति** । घटपदेनैव विशिष्टस्योपस्थितिरिति तत्रान्वयस्यैवाभाव इति भावः । अत एवानुभूयते इत्यादौ सकर्मकत्वम् । निपातातिरिक्तत्वेन विशेषणाददोष इत्यन्ये । **देवतार्थकेति** । 'आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धित'इति मीमांसकमते इति शेषः । एकार्थी-भाववादिनामस्माकं तु विशिष्टोपस्थित्या तत्रापीदृशान्वयो दुर्लभ एव । द्रोणो व्रीहिमानयेत्यादि त्वनभिधानान्न । सर्पिः कुडवमात्रमित्यादौ षत्वविकल्पोऽपि व्यव-स्थितविभाषया नेति दिक् ।

वस्तुतस्तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति लक्षणैकवाक्यतया परिमाणे-त्यस्य परिमाणे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवार्थः । न च प्रातिपदिकार्थत्वा-त्सिद्धिः । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयद्रव्ययोरेवात्र प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणात् । द्रोणादि-पदानां च द्रोणत्वाद्येव प्रवृत्तिनिमित्तं, परिमाणत्वेन परिमाणं तु लिङ्गवद्विशेष्यान्व-य्येव । द्रोणः परिमाणमिति तु द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवदुपपन्नम् । द्रोणत्वादि चेय-त्ताविशेषावच्छिन्नपलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणो धर्मः । द्रोणः खारी आढकमित्येव तदुदाहरणं भाष्योक्तं साधु । द्रोणो व्रीहिरिति तु सिंहो माणवक इतिवल्लक्षणया साधु । लक्षणा च शक्यतावच्छेदकारोप एव । एवंच प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकाश्चोदाहरणम् । अन्ये सर्वे लिङ्गाद्याधिक्यस्य । परिमाणग्रहणं परिच्छेदकमात्रोपलक्षणम् । तद् ध्वनयन्नाह—**एतावदेव सुवचमिति** ।

एवं च मृद्वानीत्यादौ पुंयोगमहत्त्वादेरपि कथन्तानियतभानेन प्रथमा सिद्ध्यतीति अपरमनुकूलम् । यथान्यासे तु सा न स्यात् । यदि तु अर्थशब्दो वृत्तिविषयपरः । वृत्तिस्तु शक्तिर्लक्षणा च । गौणी तु लक्षणान्तर्भूता ।

नियतोपस्थितिकत्वमिति । तद्वच्च प्रवृत्तिनिमि(१)त्ततदाश्रयरूपम् । परिमाणञ्च प्रातिपदिकांशे । लिङ्गप्रत्ययविशिष्टांशे तु लिङ्गमहत्त्वादिकं च ततो नियतोपस्थितिकमिति तत्सर्वं तदर्थत्वेन गृह्यते । लिङ्गोदाहरणं तटस्तटमिति बोध्यम् । अकारान्तप्रातिपदिकात्कस्यापि नियमेनानुपस्थितेस्तस्य तदर्थत्वाभावात् **सा न स्यादिति** । न च लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धिः । यथान्यासे प्रातिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव ग्रहणेन लिङ्गग्रहणेन तन्मात्राधिक्यस्यैव ग्रहणेन हिमानीत्यादौ महत्त्वस्याधिक्यसत्त्वेन तदसिद्धिरित्याशयात् । द्रोणादिशब्देभ्यः परिमाणस्यापि नियतोपस्थित्या तदपि तदर्थ एवेति तेभ्यः प्रथमासिद्धिः । परिमाणग्रहणस्य मूलोक्तार्थकत्वे तु तथा बोधार्थं तस्यावश्यकत्वेनैतावदेव सुपचमित्युक्तेरसङ्गतिः स्पष्टैव । **लक्षणा चेति** । इदं च स्वरूपकथनं न तु प्रकृतोपयोगि । पदस्य स्वार्थे एवान्वाख्यातस्य पदान्तरसमभिव्याहारे लक्षणेति सिद्धान्तात् । **लक्षणान्तर्भूतेति** । सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्ष-

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणं च पक्षधरमिश्रकृतप्रकाशग्रन्थेऽभिहितम्—वाच्यत्वे सति वाच्यवृत्तित्वे सति वाच्योपस्थितीयप्रकारत्वम् इति । वाच्यत्वनिवेशादाकाशः शब्दाश्रय इति सहप्रयोगदर्शनादाकाशपदप्रवृत्तिनिमित्ते आकाशपदजन्योपस्थितीयप्रकारतावति शब्दाश्रयत्वे नातिव्याप्तिः । तथा वाच्यवृत्तित्वोक्त्या जात्या कृतिव्यक्तयः पदार्थ इति घटादिपदवाच्यावयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ नातिव्याप्तिः ।

तथा वाच्योपस्थितीयप्रकारतानिवेशात् मृत्पदवाच्ये मृत्पदवाच्यकपालवृत्तिके घटे न मृत्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् ।

नन्वत्र लक्षणे घटपदवाच्यत्वादिविशेषणत्रयविशिष्टे पुंस्त्वत्वादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वापत्तिरिति चेन्न । वैयाकरणमते आश्रयत्वादीनामिव पुंस्त्वादीनामपि अखण्डोपाधित्वाङ्गीकारेण तेषां स्वरूपतो भानसम्भवेन पुंस्त्वत्वादौ घटादिपदवाच्यत्वास्वीकारेणादोषात् । नच विशिष्टशक्तिपक्षे पुंस्त्वादौ वाच्योपस्थितीयप्रकारतावत्त्वस्यापि सत्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रकारतानिरूपिकाया वाच्यार्थनिष्ठविशेष्यताया निरवच्छिन्नाया विवक्षितत्वात् । लिङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तावच्छिन्न एवान्वयेन लिङ्गनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः सावच्छिन्नत्वनियमात् । पश्वादिपदवाच्यलोमादीनां लाङ्गूलत्वाद्यवच्छिन्नेऽन्वयेन साक्षात्प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिनिमित्तभूतलोमत्वस्याश्रयत्वेनैव तेषां प्रातिपदिकार्थत्वसिद्धेः । इत्यलम् ।

पृथग्वा ऽस्तु । त्रिकं प्रातिपदिकार्थ इत्याश्रीयते तदा लिङ्गेत्यपि मास्तु । लक्ष्याणां विचित्रत्वे ऽपि न क्षतिः । नियमांशत्यागात् । तथा च अर्थे प्रथमेत्येव सारम् । द्रोणो व्रीहिरित्यपि द्रोणशब्दस्य तत्परिमिते उपचारात्सिद्धम् । गौर्वाहीक इतिवत् । एको द्वावित्याद्यपि न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्येति निषेधादेव सिद्धम् । अनन्वितार्थकप्रयोगापेक्षयाऽनुवादकमात्रप्रयोगस्य न्याय्यत्वात् । एवं मात्रग्रहणमपि व्यर्थम् । "संबोधने चे,,ति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेः ।

यत्तु प्राचोक्तम्—प्रातिपदिकार्थः सत्तेति । यच्च व्याख्यातं

णाया एव गौणीत्वमिति भावः । **पृथग्वेति** । मीमांसकरीत्येदम् । त्रिकम् । स्वार्थद्रव्यलिङ्गानि । इत्याश्रीयते इत्यनेन सूत्रारम्भे ऽस्यानाश्रयणं ध्वनितम् । एवं च लिङ्गस्यापि 'स्वमोर्नपुंसकात्'इत्यादिशास्त्रबलेन प्रातिपदिकार्थत्वात् तत्रापि सिद्धिरिति भावः । **विचित्रत्वे ऽपीति** । क्व चिल्लिङ्गस्य नियमेन भानं क्व चिदनियमेनेत्येवं विचित्रत्वे ऽपीत्यर्थः । तदाह—**नियमांशेति** । नियतोपस्थितिक इत्यत्र नियमांशेत्यर्थः ।

इत्येव सारमिति । प्रातिपदिकग्रहणस्य सूत्रोपक्रमे संख्याविध्येकवाक्यतया ऽव्ययेभ्योऽप्राप्त्या तेभ्यो विधानार्थत्वं वदता 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' 'बहुषु' इत्यादिसूत्रेषु अव्ययेभ्यः प्रकारान्तरेण विभक्तिं साधयता प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्याख्यातं भाष्यकृता । स्वादीनां प्रातिपदिकादेव विधानेन कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षया यस्मात्स्वादिविधिस्तदर्थ इत्यस्य लाभ इति भावः । उपचारात्—द्रोणत्वारोपात् । **इतिवदिति** । अत्र यथा वाहीके गोत्वारोपस्तद्वत् । वचनग्रहणप्रत्याख्यानोपायमाह—**एक इत्यादि** । एतत् 'अनभिहिते'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **न्याय्यत्वादिति** । इदं च यथान्यासे ऽप्यावश्यकम् । अन्यथा एकादिषु वचनविपर्ययो दुर्वारः स्यादिति भावः । **ज्ञापकेनेति** ।

ननु प्रातिपदिकार्थएवेति नियमात्तदाधिक्ये ऽप्राप्तौ किं ज्ञापकेनेति चेन्न । यथा कर्मण्येव द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्य । अत एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादिशक्तिबोधे ऽपि द्वितीया भवति, तथा प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिः स्यान्न तु तत्सत्त्वे एव कर्मत्वादेरिति भावः । न च प्रातिपदिकार्थाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्याप्रसिद्ध्या नियमव्यावर्त्याप्रसिद्धिरिति नियमसामर्थ्यात्तत्समानाधिकरणार्थान्तरस्यापि तेन व्यावृत्तिरिति वाच्यम । प्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न तु

योर्थः सत्त्वेन केवलं भासते न जात्यादिरूपो न लिङ्गसंख्याकारकयोगी स विवक्षितः । यथा ऽव्ययार्थः । यथा ऽव्ययार्थो हि केवलमस्तीति शक्यते वक्तुं न पुनरीदृशस्तादृश इतीति चेन्न । उच्चैर्नीचैरित्यादिशब्दानां सन्नित्याकारकप्रतीतिजनकत्वस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । अस्त्यादिसामानाधिकरण्यस्यापि असत्त्वार्थकेषु दुर्लभत्वात् । न लिङ्गसंख्याकारकयोगीति त्वदुक्तिविरोधाच्च । पदान्तरोपस्थापितस्य अस्तिसामानाधिकरण्यमस्तीति चेन्न । तस्य अव्यावर्तकत्वात् । न पुनरित्यादिवाक्यशेषविरोधाच्च । कृष्णः श्रीरित्यादावव्याप्तेश्च । न च लिङ्गग्रहणात्तत्सिद्धिः । मात्रशब्देनाधिकव्यवच्छेदात् ।

यदपि प्राचा व्याख्यातं यत्रार्थान्तरानपेक्षया शब्दप्रवृत्तिः स सर्वः प्रातिपदिकार्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति यावत् । यथा उच्चैर्नीचैरिति अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलं जात्यादिनिरपेक्ष स्वार्थमाहतुरिति तदपि न । प्रवृत्तिनिमित्तमिह प्रकारीभूय भासते तथा च तन्मात्रबोधोऽसंभवी । यदि सो-

---

निरर्थके इति तद्व्यावृत्तेरेव फलत्वात् । तत्सत्त्वे तु कर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकत्तद्रहितस्वार्थे इत्यर्थान्न दोषः । संख्याधिक्ये तु भवत्येव 'द्व्येकयो'रित्यादिभिरस्यैकवाक्यत्वात् । वार्त्तिककृता तु अर्थनियममाश्रित्य मात्रग्रहणं 'सम्बोधने च'ति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणं च प्रत्याख्यातमिति दिक् ।

जात्यादिरूप इति । जात्यादिना रूप्यतइति व्युत्पत्त्या जात्यादिधर्मविशिष्ट इत्यर्थः । ननूच्चैरादीनामप्याधारतात्वविशिष्टाधारताशक्तिर्वाच्येति तदप्रसिद्धिरित्यतस्तद् व्याचष्टे—**न लिङ्गेति** । **ईदृशस्तादृश इति** । अमुकलिङ्गादिरित्यर्थः । ननु सन्नित्याकारकप्रतीत्यभावे ऽपि अस्तिसामानाधिकरण्यं स्यादत आह—**अस्त्यादीति** । **विरोधाच्चेति** । सन्नित्यनेन सामानाधिकरण्ये कारकत्वस्य दुर्वारत्वादिति भावः । **वाक्यशेषविरोधाच्चेति** । तत्सत्त्वे लिङ्गादेरपि सम्भवेन तद्विरोध इति भावः । **अव्याप्तेश्चेति** । ततः सन्नित्याकारकप्रतीतेरभावादिति भावः । **अधिकव्यवच्छेदादिति** । कृष्णत्वादेः सत्तालिङ्गाभ्यामधिकस्य भानादिति भावः ।

अलिङ्गेति । अलिङ्गसंख्यावेतौ केवलमनाश्रितं निरपेक्षं लिङ्गादिनिरपेक्षं स्वार्थं जात्याद्याहतुरित्यन्वयः । **असम्भवीति** । प्रकारताया विशेष्यतानिरूपितत्वात् । कारकादीत्यादिना लिङ्गम् ।

ऽपीष्टस्तर्हि घटादिशब्देभ्योऽपि स्यादिति संख्याकारकाद्यनन्वय एव स्यात् ।

यदपि द्रोणपरिमिते व्रीह्यादौ द्रोणशब्दः सोऽयमित्यभिसंबन्धात्प्रवर्तते । तत्र गौणमुख्यन्यायान्न प्राप्नोतीति परिमाणग्रहणमिति । तन्न । पदकार्येष्वयं न्यायो न प्रातिपदिककार्येष्विति सिद्धान्तात् । अन्यथा सिंहो माणवक इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च ।

यदप्याहुः—द्रोणादयः शब्दा लौहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरन्ति, परिमेयं तु व्यभिचरन्त्येव । अतस्तस्य प्रातिपदिकार्थत्वाभावादप्राप्तेः परिमाणग्रहणमिति । तदपि न । गौणलाक्षणिकेषु सिंहो माणवको मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिष्वव्याप्त्यापत्तेः । तत्र विशेष्यस्य माणवकादेर्भेदेऽपि सिंहसदृश इत्यर्थो गौण्यां नियतोपस्थितिक एवेति यदि । तर्हि व्रीह्यादेर्भेदेऽपि द्रोणपरिमितो नियतोपस्थितिक एवेति तुल्यम् ।

संबोधने च ॥ मात्रग्रहणात्संबोधनाधिक्ये न प्राप्नोतीत्यारम्भः । इह संबोधनं प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यं, क्रियां प्रति विशेषणमिति सिद्धान्तः । उक्तं च—

संबोधनपदं यच्च तत् क्रियायां विशेषणम् ।
व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥ इति ।

एवं च राम मां पाहीति वाक्यस्य रामसंबन्धिसंबोधनविषयो मत्कर्मकरक्षणमर्थः ॥

इति प्रथमा ॥

सिद्धान्तादिति । ओत्सूत्रे कैयटे स्फुटमेतत् । इदमेव युक्तं विशिष्टरूपोपादानाभावादस्या अत्राप्रवृत्तेर्द्रोणादिशब्दानां लाक्षणिकत्वेऽपि गौणत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् ।

सम्बोधनपदमिति । अत्र पुञ्जराजः 'आख्यातं सविशेषणं वाक्यमिति वाक्यलक्षणं तत्रास्य क्रियाविशेषणत्वाभावे वाक्यत्वं न स्यादिति समानवाक्ये इति प्रकृत्य विहितो निघातो न स्यादिति भाव' इति । वस्तुतस्तु एवं सति नद्या यत् कूलं तत्र तिष्ठतीत्याद्यर्थके नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य क्रियायां विशेषणत्वाभावात्तद्घटितस्य वाक्यत्वानापत्तौ समर्थसूत्रभाष्यसम्मतनिघातस्य तत्रानापत्तिः । तस्मात् सविशेषणमित्यस्य

कर्तुरीप्सिततमं कर्म॥ कर्तुरिति "क्तस्य च वर्तमाने" इति कर्तरि षष्ठी। आप्नोतेः सन्नन्तात् "मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च" इति वर्तमाने क्तः। मतिरिच्छा न तु बुद्धिः। पुनर्बुद्धिग्रहणात्। एवं च कर्त्रा आप्तुमिष्यमाणं कर्मेत्यर्थः। कर्ता च धातूपात्तव्यापाराश्रयः। स च केनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायां विशेषणीभूतेन व्यापारेणेत्यर्थाल्लभ्यते। तदेतदाह–क्रिययेति। क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितम्(१)। तेन कटं कृतवान् कटं करिष्यतीत्यादि सिद्ध्यति।

साक्षादन्यद्द्वारा वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। एतेन यतः पदात्परस्य पदस्य निघातादय क्रियन्ते तयोः परस्परान्वयनियम इत्यपास्तम्। वस्तुतो व्रजानि देवदत्तेत्यादौ जानीहीति शेषस्तत्र व्रजनस्य कर्मत्वेन देवदत्तस्योद्देश्यत्वेनान्वयान्न दोषः। प्राप्तकाले ऽत्र लोट् इति दिक्॥

इति प्रथमा॥

आप्नोतेरित्यादि। अनेन व्याख्यानात् क्रियाशब्द एवात्रेप्सितशब्दो न त्वभिप्रेतपरो रूढ इति सूचयति। **आप्तुमिति**। संबन्द्धुमित्यर्थः। केनेति करणाकाङ्क्षाप्रदर्शनम्। **विशेषणीभूतेनेति**। कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेनेत्यर्थः। उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थितकल्पने मानाभावादिति भावः। **लभ्यत इति**। एवं चेप्सितपदेन कर्तृव्यापारप्रयोज्यफलाश्रय उच्यते यथा तण्डुलं पचतीति। फलस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन फलाश्रयत्वात्कर्मत्वम्। अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ कर्मत्वसिद्धिः। **वाक्यं भित्त्वेति**।

---

(१) क्तप्रत्ययेनोपस्थितं वर्तमानत्वं नेह विवक्षितमिति। ननु 'क्तस्य च वर्तमाने' इति सूत्रस्य वर्तमानार्थबोधतात्पर्योच्चरितक्तप्रत्यययोगे षष्ठीत्यर्थसत्त्वेन प्रकृते वर्तमानत्वाविवक्षायां कथं षष्ठीति चेत् अत्रोच्यते—कर्मपदवाच्यत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मसंज्ञाविधायकशास्त्रजन्यबोधीयविशेष्यतावच्छेदकत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वसत्त्वेऽपि कर्मपदवाच्यतावच्छेदकत्वेन पाणिनितात्पर्यविषयत्वं वर्तमानत्वस्य नास्तीति तदाशयेन षष्ठी प्राप्तेर्निर्वाधत्वात्। भवति हि क्वचित् उद्देश्यविशेषणतयोपस्थितधर्मे विधेयान्वयितावच्छेदकत्वं क्वचिन्न न। यथा घटपदात्सुटो बोद्धव्य इत्यत्रोद्देश्यविशेषणघटत्वे विधेयस्य बोधविषयत्वस्याश्रयतावच्छेदकत्वंभवति। चन्द्रसूर्यौ पुष्पवन्तपदाद्बोद्धव्यौ इत्यादौ तु उद्देश्यविशेषणतयोपस्थिते द्वित्वेसाहित्ये च न विधेयबोधविषयतावच्छेदकत्वं भवतीति।

कारकमिति । एतच्च कारके इत्यधिकाराल्लभ्यते । तत्र हि व्यत्ययेन प्रथमार्थे सप्तमी । प्रतिसूत्रं वाक्यं भित्त्वा कारकसञ्ज्ञा विधीयते । तद्यथा । अपाये ध्रुवं कारकसंज्ञं स्यात् । ततः अपादानम् । उक्तं कारकमपादानसंज्ञं स्यात् । पुनः कारकशब्दानुवृत्तिसामर्थ्यात् विशेषसंज्ञाभिः सह समावेशः । अन्वर्था चेयं संज्ञा करोतीति कारकमिति । तेन क्रियानन्वयिनो न भवति ब्राह्मणस्य पुत्रं पन्थानं पृच्छतीति । इह हि ब्राह्मणः पुत्रविशेषणं न तु क्रियान्वयि ।

यद्वा कारकशब्द क्रियापरः । करोति कर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति व्युत्पत्तेः । तथा च अपादानादिसंज्ञाविधौ क्रियायामित्यस्योपस्थितत्या क्रियान्वयिनामेव तत्तत्संज्ञा विधीयन्ते । "कारकाद्दत्तश्रुतयो"रित्यादौ तु

योगविभागेनेत्यर्थः । **सञ्ज्ञा विधीयते इति** । तदुक्तं भाष्ये 'किमिदं कारक इति सञ्ज्ञानिर्देश' इति । वाक्यभेदं दर्शयति—**अपाये** इत्यादिना । नन्वेवमप्येकसञ्ज्ञाधिकारात्पर्यायापत्तिः । न च क्रियाजनकानां सञ्ज्ञिनामाक्षेपेण तेषां योगविविभागानुवृत्तिभ्यां विना ऽपि कारकसञ्ज्ञाविधानेन पर्याये सिद्धे योगविभागेनानुवृत्त्या प्रतिवाक्यं सञ्ज्ञाविधानं समावेशार्थमिति वाच्यम् । आक्षेपे क्रियाजनकमात्रस्य सञ्ज्ञापत्तौ नटश्रुतमित्यादौ स्वरवारणाय 'कारकाद्दत्त' इत्यादौ स्वरितपाठाद्याश्रयणे ऽधिकगौरवादित्यत आह—**पुनः कारकेति** । विभक्तेष्वपादानमित्यादिषु तदनुवृत्त्या तदनुवादेन विशेषसञ्ज्ञाविधानादित्यर्थः । समावेशफलं तु ग्रामेवास इत्यादावधिकरणत्वात्सप्तमी कारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरश्चेति बोध्यम् । **करोतीति** । क्रियाञ्जनयतीत्यर्थः । तज्जनकं च प्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वेति । **क्रियानन्वयिन इति** । तदन्वयप्रयोजकतज्जनकत्वाभाववत इत्यर्थः । **ब्राह्मणस्य पुत्रमिति** । अत्राकथितं चेत्यनेन पृच्छिकर्मपुत्रनिमित्तस्य कर्मत्वापत्तिः । क्रियाजनकत्वं तु न तस्य । पुत्रेणान्यथासिद्धेः । 'अकथितं च'त्येतत् प्राप्तापादानत्वाद्यविवक्षायां सर्वथा तदप्राप्तौ च प्रवर्त्तते । अत एवास्य न क्रियान्वय इत्याह—**न त्विति** ।

करोतीति । स्वजनकत्वेनैतान् व्यपदेशान् करोतीत्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये 'यावद् ब्रूयाद् क्रियायामिति तावत्कारके इति' । क्रियायां विषय इत्यर्थः । विषयत्वं च जनकत्वेनेति बोध्यम् । **क्रियान्वयिनामिति** । क्रियान्वययोग्यतावच्छे-

कारकशब्दः स्मर्यते । तेनैतदधिकारोक्तं कर्त्रादिषट्कमेव गृह्यते । अस्मिन् पक्षे वृत्तावपि कारकमित्यस्य क्रियान्वयीत्यर्थः । आद्यपक्षे तु कारकसंज्ञा स्यात् । तच्च कारकं कर्मसंज्ञं स्यादिति व्याख्येयम् ।

अनभिहित ॥ ननु बहुपटुरित्यादौ बहुचा उक्तार्थत्वाद्यथा कला-

दकक्रियाजनकत्ववतामित्यर्थः । **गृह्यते इति** । अत एव नटश्रुतमित्यादौ न दोषः । **क्रियान्वयीत्यर्थ इति** । तदन्वययोग्यतावच्छेदकक्रियाजनकत्ववदित्यर्थः । यथाश्रुतं तु न युक्तं(१) कारकाणां भावनान्वय इति वाक्यस्य घटत्ववतां घटत्ववतेति तुल्यतापत्तेः । अत एव भाष्ये क्रियाजनकत्वमेव कारकत्वमुक्तम् । तज्जनकत्वं चैषां तत्क्रियोपयोगिक्रियाश्रयत्वेनेति चोक्तम् । अत तवैषां क्रियान्वयः । क्रियाजनकमिति ज्ञाते का सा क्रियेत्याकाङ्क्षोदयेन क्रियाया जनकाकाङ्क्षया च तत्रैवान्वयस्यौचित्यात् । अविद्यमानस्य संप्रदानस्यापि स्वज्ञानद्वारा क्रियाजनकत्वमित्यलम् ।

---

(१) यथा श्रुतं तु न युक्तमिति । अत्र दीक्षितानामयमाशयः— करोति- स्वसम्बन्धेन क्रियायां विशेषरूपतां सम्पादयतीति व्युत्पत्त्ये महासंज्ञया क्रियान्वयित्व (क्रियासम्बन्धित्व) मेव कारककर्मादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकम् । कारकपदस्य क्रियापरत्वमिति भाष्योक्तद्वितीयपक्षेऽपि शीघ्रोपस्थितिकत्वादन्वयीत्यध्याहारेण तदन्वयित्वस्यैव कर्मादिसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्व लाभः । तथा च तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । रूढ्यर्थतावच्छेदकं तु संकेतसम्बन्धेन कारकपदवत्वं तज्ज्ञाप्यशक्तिमत्त्वं वा । तथा च कारकाणां भावनान्वय इति प्रयोगस्य नासङ्गतिः । घटं करोति इत्यादौ घटादेः अविद्यमानसंप्रदानादेश्च क्रियान्वयित्वसत्वादाञ्जस्येन कारकत्वोपपत्तिरिति न तदर्थं ज्ञानद्वारारोपेण वा कारकत्वोपपादनापेक्षा । अधिकरणस्यापि कर्तृकर्मघटितसम्बन्धेन साक्षादेव क्रियान्वयात्कारकत्वसिद्धिः । अक्षशौण्ड इत्यादौ शौण्डादिपदस्यासक्तशौण्डादौ लक्षणया समासोपपत्तिरिति ।

शब्दरत्नकृतां त्वयमभिसन्धिः-करोतीति कारकमिति व्युत्पत्त्या क्रियाजनकत्वस्यैवाञ्जस्येन लाभात्तदेव कारकत्वम् । अधिकरणस्य कर्तृकर्मद्वारा क्रियान्वयेऽपि तज्जनकत्वरूपकारकत्वमस्त्येवेति लक्षणां विनैवाक्षशौण्डादौ समासोपपत्तिः । अत एवाक्षविषयकशौण्डत्ववानिति विवक्षितबोधोदयस्ततो भवति । अक्षशौण्डस्य धनमादत्ते इत्यादौ तु अगत्या लक्षणाश्रयणम् । तत्र शौण्डत्वस्याविधेयत्वेन 'नविधौपरः शब्दार्थः' इति न्यायविषयाभावेन लक्षणायां बाधकाभावादिति ।

वादयो न ,एवं क्रियते कट इत्यादावपि तिङादिभिरुक्तार्थत्वाद्द्वितीया न भविष्यति, किं च कटं करोतीत्यादौ सावकाशा द्वितीया कृतः कट इत्यादिषु प्रथमया बाधिष्यते निरवकाशत्वात् । न च वृक्ष इत्यादिरवकाशः । तत्रापि प्रतीयमानामस्तिक्रियां प्रति कर्तृत्वेन तृतीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्यके अस्तिक्रियाया अनावश्यकत्वात् प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे तर्हि विप्रतिषेधात् प्रथमा ऽस्तु । एवं चानभिहिताधिकारो वृथेति चेत् ।

मैवम् । संख्या विभक्त्यर्थ इति पक्षे सूत्रारम्भात् । तथा चानभिहिते कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमित्यर्थः । सूत्रानारम्भे च कर्मणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनम् इति हि वाक्यार्थः । तथा सति कृतः कट इत्यादौ च क्तेन कर्ममात्रोक्तावपि तदेकत्वस्यानुक्ततया अम् दुर्वारः । परत्वात्प्रथमेत्यपि न । कर्तव्यः कट

तिङादिभिरिति । तैरेव तस्याः शक्तेरुक्तौ कटादिप्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्ताववृत्तेः कर्मणि वर्त्तमानात्प्रातिपदिकादित्यर्थेऽपि तदनापत्तिरिति भावः अनभिहितसूत्रमपि अभिधानविषये प्रातिपदिकस्य उद्भूततच्छक्तौ वृत्त्यभाव इत्यत्रैव तात्पर्यग्राहकमिति बोध्यम् । **सावकाशेति** । मात्रग्रहणेन कर्माधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्तेरिति भावः । **प्रतीयमानामिति** । अत एव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमेति वार्तिकन्यासः सङ्गच्छते । **अनावश्यकत्वादिति** । तदभिमानादित्यर्थः ।

सङ्ख्येति । द्व्येकयोः, कर्मणि, स्वौजसित्यादेरेकवाक्यतया ऽन्वये कर्मणीति-सप्तम्या द्व्येकयोरिति सूत्रोपात्तैकत्वाद्यपेक्षत्वात्कर्मणि यदेकत्वं तत्रामित्यर्थे हि सा विभक्त्यर्थ इति पक्षः । न च गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायेन कर्मणि एकत्वे चामित्येवार्थ उचितः, सङ्ख्याया आश्रयापेक्षायां प्रत्यासत्त्या कर्मादेरेव तत्त्वमित्युक्तार्थोऽसंगत इति वाच्यम् । सङ्ख्यासङ्ख्येययोर्नियमतः साकाङ्क्षत्वेनेदृशे विषये गुणयोरपि परस्परान्वयाङ्गीकारात् । स्पष्टं चैदमत्रैव कैयटे । **तदेकत्वस्येति** । प्रधानप्रत्ययार्थस्येत्यर्थः । एवं चाप्रधानकर्मादिविशेषणार्थमावश्यकं सूत्रमुक्तार्थानामिति न्यायश्च प्रधानार्थविषय एवेति भावः(१) । **कर्त्त-**

---

(१) उक्ता ऽनामिति न्यायश्च प्रधानार्थ विषय एवेति। तत्तत्सूत्रजबोधे यत्कि चिदिष्ट प्रकारतानिरूपितविशेष्यतया भासमानो योऽर्थः स चेत्पदान्तरेणोक्तस्तदा तस्मिन्नर्थे पदान्तरं शास्त्रेण न साधुत्वेन बोध्यत इति तन्न्यायार्थसत्वात् ।

इत्यादौ ततोऽपि परत्वेन कृद्योगलक्षणषष्ठीप्रसङ्गात् । कारकं विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु सूत्रं प्रत्याख्यातमाकरे । हरिं भजतीति भजनक्रियया हरौ प्रीते रुत्पादात् प्रीतिविशिष्टतया क्रियाव्याप्यत्वेन हरिः कर्म । तद्विशिष्टं भजनं वाक्यार्थः । हरिः सेव्यते इत्यत्राप्येवमेव । क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तात् । धातूपस्थिता क्रिया तिङर्थं प्रति विशेष्या न तु कृदर्थं

व्यः कट इति । न चात्र द्वितीयातः परत्वात्प्राप्तायाः षष्ठ्याः कृत्यानामिति विभक्तसूत्रेण निषेधापत्तिस्तदधिकाराभावे उभयप्राप्तेः सत्त्वादिति वाच्यम् । अधिकाराभावे सर्वत्रैवोभयप्राप्तिविषयत्वसत्त्वात्कर्मण्येव षष्ठ्यापत्तौ 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रस्थ कर्तृग्रहणस्यो'भयप्राप्ता'विति सूत्रस्य च वैयर्थ्यापत्त्या 'ऽऽत्ममाने खश्चे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन चोभयोः प्रयोग एवोभयप्राप्तेर्वाच्यतया प्रकृते नोभयप्राप्तिरित्याशयात् । आक्रष्टव्या ग्रामं शाखेत्यत्र 'कृत्याना'मिति विभक्तसूत्रस्थभाष्योदाहरणे आश्चर्यपदकर्तृपदे अध्याहृत्योभयप्राप्तिर्निरूप्या । **इत्यादाविति** । आदिना भवतो लाभोऽश्वः क इत्येतत् । **कारकमिति** । संख्यायाः सर्वत्र विशेषणतया भानादेकत्वे यत्कर्मेत्यर्थः । वृक्षे शाखेतिवदेकत्वे इति सप्तमी आधेयास्याधारत्वविवक्षया । एवं चैकत्वविशिष्टे कर्मणीत्यर्थः इति भावः । **प्रत्याख्यातमिति** । न्यायेनैव सिद्धेरिति भावः । अनेन पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे ऽप्यावश्यकता सूचिता । तत्र यथा प्रातिपदिकेनोक्ते कर्मत्वादौ भवति तथा तिङादिभिरुक्ते ऽपि स्यादतस्तद्वारणार्थमिदम् । एवं संख्यातिरिक्तं चतुष्कं प्रातिपदिकार्थः । संख्यामात्रं विभक्त्यर्थ इति पक्षे ऽप्यावश्यकं तत् । एवं च कारकस्य विभक्त्यर्थत्वं यत्र यत्र पक्षे तत्र तत्रानावश्यकमिति सूचितम् । **प्रीतेरिति** । तत्प्रीतिरेव च शुभफलजनिकेति भावः । **क्रियाव्याप्यत्वेनेति** । क्रियासंबन्धित्वेनेत्यर्थः । तज्जन्यफलाश्रयत्वं हि तत्त्वम् । **एवमेवेति** । धात्वर्थ एव विशेष्य इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषस्तत्र फलांशो विशेष्यः कर्त्तरि तु व्यापारांश इति । अत एव 'सुप आत्मन' इति सूत्रे भाष्यमिष्यते पुत्र इत्यर्थे पुत्रीयतीति न प्रयोगो भिन्नार्थत्वादिति । यदा क्रियाफलस्य प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव व्यापारप्राधान्ये तु क्यजिति कैयटश्च । यद्यप्ययमर्थः प्रतीकान्तरे कैयटेनोक्तस्तथा ऽप्यत्रापि स एवार्थ उचितः । अत्रैव वेत्यन्यत्र विस्तरः ।

ननु न्यायादिग्रन्थे प्रथमान्तविशेष्यकबोधस्यैवानुभवप्रदर्शनात्तथैव युक्तमित्यत आह—**क्रियाप्रधानमिति** । इदं च रूपप्सूत्रे भाष्ये । क्रियेति

प्रतीत्र विशेषणमिति हि तस्यार्थः । अत एव पाचको व्रजतीतिवत् पचति व्रजतीति नैकं वाक्यम् । पाककर्तृकर्तृकं गमनं हि पाचक इत्यादेरर्थः । एककर्तृका पचिक्रिया गमिक्रिया च पचतिव्रजत्योः पृथगेवार्थः । एवं च प्रथमान्तविशेष्यको बोध इति नैयायिकोद्घोषो भाष्याद्यनुसारिभिर्नादर्तव्यः । यास्कोऽप्याह—'भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि'। पश्य मृगो धावतीत्यादौ तु मृगकर्तृकं गमनं दृशिक्रियायां कर्म । प्रधानं दृशिक्रियैव । उक्तं च ।

धात्वर्थशिद्वयस्यापि क्रियात्वेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । **तस्यार्थ इति** । आख्यातशब्देनात्र नियमेन जनकाकाङ्क्षविभक्त्यन्त'माख्यातमाख्यातेने'त्यादौ तथा प्रतीतेः । रूपप्सूत्रे कैयटो ऽपि आख्यातात्कालसंख्यासाधनाद्यवयवभाने ऽपि तस्य क्रियाप्रधानत्वमिति । नामान्याख्यातजानीति शाकटायनोक्तौ आख्यातावयवधातुजानीत्यर्थः । अत एव सर्वं नाम धातुजमाहेति तत्समानार्थकमुणादय इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । **नैकं वाक्यमिति** । साधु इति शेषः । प्रथमान्तविशेष्यके बोधे तु तत्वं दुर्वारमिति भावः । एवं च । अस्य साधुत्वापत्तेश्च । **भावप्रधानमिति** । भावकालकारकसंख्याश्चत्वारोऽर्था आख्यातस्य तत्र भावः प्रधानमिति तदर्थं तद्भाष्यकार आह । **नामानीति** । नामपदेन सुबन्तमिति च तद्भाष्ये स्पष्टम् । तच्चाव्ययातिरिक्तमित्यन्यत्र निरूपितम् । नमन्त्याख्यातार्थं प्रति विशेषणीभवन्तीति नामानीति तद्व्युत्पत्तिर्निरुक्तभाष्ये दर्शिता । किं चैतन्निरुक्तोत्तरं यत्रोभे भावप्रधाने भवत इति निरुक्ते उक्तम् । यत्रोभे नामाख्याते भवतो वाक्ये तत्र ते भावप्रधाने क्रियाप्रधान इत्यर्थकतया च तद्भाष्ये तद् व्याख्यातम् । अतः पूर्वनिरुक्तस्य व्याख्यानान्तरं नादरणीयम् । किं च कर्तृविशेष्यकबोधेऽपचदोदनं देवदत्तं पश्यतीति प्रयोगः शतृविधायकभाष्यकैयटयोरापादितः । यद्यप्यन्तरङ्गा प्रथमा तथा ऽपि प्रधानानुरोधिनी द्वितीया भवतीति तदाशयः तदनुसारेणाह—**पश्येति** । मृगस्य कर्मत्वे प्रधानानुरोधिनी द्वितीयैव स्यादिति भावः । **उक्तं चेति** । हरिणेति शेषः । तिङन्तसुबन्तशब्देन तदर्थक्रियादिः । पचिक्रिया भवतीत्यर्थ इति स्पष्टं भूवादिसूत्रे भाष्ये । योऽश्व मेधेन यजते स ब्रह्महत्यां तरतीत्यादौ यत्कर्तृका यागक्रिया तत्कर्तृका तरणक्रियेत्येव बोध इत्यन्यत्र विस्तरः ।

सुबन्तं हि यथा ऽनेकं तिङन्तस्य विशेषणम् ।
तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम् ॥ इति ।

एवं पचति भवतीत्यस्य पाकक्रिया भवतीत्यर्थः ।

अयं तु विशेषः । तिङन्तोपस्थितायाः क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति विशेषणत्वे ऽपि शब्दाद्ध्याहारवादे कर्मत्वं संसर्ग एव, न तु प्रकारः । अपदार्थत्वात् । अर्थाध्याहारवादे तु प्रकारत्वे ऽपीष्टापत्तिः । पचतीत्यादौ धातूपात्तफलस्यापीत्थमेव मतभेदेन व्यवस्था । अत एव तत्समानाधिकरणे शोभनं पचतीत्यादौ द्वितीयैकवचनोत्पत्ति, रग्निष्टोमेन यजेतेत्यादौ तृतीयोत्पत्तिश्च सङ्गच्छते । न च दृष्टान्ते विशेषणसमर्पकादार्ष्टान्तिके विशेषणसमर्पकाच्च कर्मत्वादिवाचिकायाः सुब्विभक्तेः प्रयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । धातुतिङन्तयोरप्रातिपदिकत्वात् । नैयायिकानां तु स्यादेष दोषः । तथा हि—धावन्तं मृगं पश्यतीतिवत् धावति मृगमित्यपि स्यात् । न चाप्रथमासामानाधिकरण्ये शतृशानचोर्नित्यत्वान्नैवं प्रयोग इति वा-

---

अपदार्थत्वादिति । तन्मये पदजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रकारत्वविशेष्यत्वस्वीकारात् पदाध्याहारस्यात्रासम्भवादिति भावः । **प्रकारत्वे ऽपीति** । अपिना सर्वपक्षे विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमिति समर्थसूत्रषष्ठीसूत्रभाष्योक्तः सिद्धान्तः सूचितः । शब्दोपस्थितस्यापि संसर्गत्वं षष्ठ्यां सर्वैरङ्गीकृतमेव वृद्धैः । **फलस्यापीति** । अपिना पक्व इत्यादौ व्यापारस्य सङ्ग्रहः । तत्र तस्य फलं प्रति विशेषणत्वात् । **इत्थमेव** । कर्मत्वभानविषये उक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः । **व्यवस्थेति** । सर्वसम्मतेति शेषः । तद्वत्प्रकृते ऽपीति भावः । वस्तुतस्तत्रापि संसर्गतैव घटपदे घटघटत्वयोः समवायस्येव उपस्थितिपूर्वकं पृथगाकाङ्क्षाया अदर्शनेनाध्याहारस्योक्तिसम्भवाभावादिति ध्येयम् । **अत एव** । फलस्य कर्मत्वादेव । **तृतीयेति** । तत्र तस्य करणत्वेनान्वयादिति भावः । **दृष्टान्ते इति** । शोभनं पचतीत्यादौ । तत्र नव्यनैयायिकवैयाकरणयोरुभयोरपि मते फलव्यापारयोः परस्परान्वयस्य सत्त्वेन तस्य दृष्टान्तत्वौचित्यात् । पश्य मृग इत्यादौ धावनदर्शनयोरन्वयस्य नैयायिकासम्मततया साध्यत्वेन न दृष्टान्तत्वमिति बोध्यम् । **दार्ष्टान्तिके** । पश्य मृगो धावति, पचतीत्यादौ । **विशेषणसमर्पकादिति** । अन्वयबोधकाले इत्यादिः । **दुरुपपादत्वादिति** । एवं च तथा प्रयोगविलय एव स्यादिति भावः ।

च्यम् । एवमपि द्वितीयानुत्पत्तेर्दुरुपपादत्वात् । ननु तत्र वाक्यभेद एव पश्येत्यत्र तमिति कर्माध्याहारात् । पचति भवतीत्यादि तु पाको भवतीत्याद्यर्थे ऽनिष्टमेवेति चेत् ।

मैवम् । अध्याहारे गौरवात् । तस्य च मुनिवचनविरोधेनाप्रामाणिकत्वात् । त्वदीयानिच्छामात्रस्याकिंचित्करत्वात् । अपि च आपाक्षीद्देवदत्तोऽवेहि इत्यादौ शत्रादेः प्रसङ्ग एव नास्ति । एकवाक्यत्वं च भाष्यवार्तिकादिसकलसंमतम् । न च तिङन्तस्थले क्रियाविशिष्टक्रियान्तरबोधो न जायत एवेति वाच्यम् । तथैव व्युत्पन्नानां तादृशबोधस्य दुर्वारत्वात् । ईदृशेऽर्थे साधुत्वं नेष्टमित्यपि न । साधुत्वानुशासनार्थं प्रवृत्तैरेव तस्य स्वीकारात् । धातुसंबन्धाधिकारव्युत्पादिते 'पुरीमवस्कन्दे'त्यादौ तस्यावश्यकत्वाच्च । ननु सिद्धान्ते आख्यातवाच्यक्रियाया अपि कर्तृत्वकर्मत्वस्वीकारे तस्या असत्त्वरूप-

---

* **गौरवादिति** । एकवाक्यतया ऽन्वये संभवति अध्याहारेण वाक्यभेदे गौरवादिति भावः । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह—**तस्य चेति** । शतृसूत्रस्थेन भूवादिसूत्रस्थेन च मुनिवचनेन विरोध इति बोद्धव्यम् । **अकिंश्चित्करत्वादिति** । ऋषीणामेकवाक्यतया बोधे साधुत्वस्येच्छासत्त्वे इत्यादिः । **नास्तीति** । एवं च तत्र द्वितीया दुर्वारेति भावः । न चेदृशे स्थले विशिष्टस्य देवदत्तमृगादेः कर्मत्वं, विशिष्टवाचकं च न प्रातिपदिकमिति न दोषः । श्रुत्वा ममैतन्माहात्म्यं तथा चोत्पत्तयः शुभा इतिवदिति वाच्यम् । नीलत्वविशिष्टघटस्य कर्मत्वे प्रतिपादनीये नीलं घटमित्यादौ द्वितीयानापत्तेः । श्रुत्वेत्यादि त्वार्षमित्यलं मुनिविरुद्धविचारेण । क्रियाप्रधानमित्यत्र क्रियायाः प्राधान्यमाख्यातघटकप्रत्ययार्थापेक्षयैव बोद्धव्यते ऽतो दृश्यादिकं प्रति धावनादेर्विशेषणत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् । **भाष्येति** । भुवादिसूत्रस्थं भाष्यं पच्यादयः क्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति तत्रोक्तम् । **वार्त्तिकम्**—शतृविधायकस्थम् । **तस्य**—क्रियाविशिष्टक्रियाबोधस्य । **कर्मत्वस्वीकारे इति** । क्रियान्तरनिरूपिततत्—स्वीकारे इत्यर्थः । **कारकस्य** । कारणादिकारकशक्तेः । हरिं नमेच्चेत्सुखं यायादित्यादौ हेतुहेतुमद्भावेनान्वयो न क्रियाकारकभावेनेति न दोषः । स्ववाचकधात्वर्थं प्रति तु कर्मत्वान्वयः करणत्वान्वयश्च नासत्त्वरूपताप्रतिबन्धकः शोभनं पचति,

त्वं भज्येतेति चेन्न । लिङ्गसङ्ख्ययोः कर्तृकर्मेतरकारकस्य(१) चाभावमात्रेण तथात्वोपपत्तेः । कर्मत्वस्य प्रकारतया ऽनभ्युपगमाद्दिगन्यत्र विस्तरः । अभिहिते त्विति । नन्वेवं पक्वमोदनं भुङ्क्ते इत्यत्रापि द्वितीया न स्यादिति चेत् । नैवम् । इह हि पचिभुजिनिरूपिते द्वे कर्मत्वशक्ती । तत्र प्रधानक्रियानिरूपितामनभिहितां शक्तिमादाय द्वितीयोत्पत्तेः । उक्तं च हरिणा ।

प्रधानेतरयोर्यत्र द्रव्यस्य क्रिययोः पृथक् ।
शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमनुरुध्यते ॥
प्रधानविषया शक्तिः प्रत्ययेनाभिधीयते ।
यदा गुणे तदा तद्वदनुक्ता ऽपि प्रतीयते ॥ इति ॥

ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ दर्शनात् । **अन्यत्रेति** । कर्मत्वस्य सर्वत्र संसर्गतैवेति भाष्यसंमतपक्षे त्वाद्यमेव सारम् । **अभिहिते त्विति** । तिङादिभिः कर्मादिशक्तेरभिधाने प्रातिपदिकस्योद्भूततच्छक्तिकेऽर्थे वर्तमानत्वाभावाद् द्वितीयादेः कर्मादिशब्देभ्य इवाप्राप्तिरिति भावः । **न स्यादितीति** । पचधातूत्तरनिष्ठया ऽभिधानादिति भावः । गुणाश्रया—गुणनिरूपिता । प्रधानम्—प्रधानक्रियानिरूपितां शक्तिम् । अनुरोधमेव विशदयति । **प्रधानविषयेति** । गुणे ऽनुक्ता ऽपि तद्वदुक्तवत् प्रतीयते । तुल्यन्यायाद्गुणनिरूपिताउक्तापि प्रधाननिरूपितानुक्तशक्तिवत्प्रकाशत इति । अत एव प्रासादे आस्ते इत्यादौ सदिनिरूपिताधिकरणत्वस्योक्तत्वे ऽप्यासिनिरूपितस्यानभिधानेनानभिहितत्वात्सप्तमीसिद्धिः । इदं च ''स्वादुमिणमुलि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्रत्यभाष्यार्थानुवादिन्यौ चेमे हरिकारिके इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । एवमुभयनिरूपितशक्तेरनभिधाने गुणक्रियानिरूपितशक्तेरप्यभिधायिनी विभक्तिर्भवति । यथा ग्रामाय गन्तुमिच्छतिग्रामं गन्तुमिच्छतीति च । इष्यते ग्रामो गन्तुमित्यादौ प्रधानेषिक्रियानिरूपितशक्तेरभिधाने गुणनिरूपिताया अप्यभिधानान्न कदापि चतुर्थीद्वितीये । गमेर्ग्रामः कर्म इषेस्तूभे कर्मणी इति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं चोभयत्राप्यावृत्त्या शाब्दोऽन्वयः प्रतीयते । अत्र प्र-

---

(१) तदुक्तं हरिणा-क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः ॥ इति लिङ्गं च क्रियानाधारकारकाणि चेति द्वन्द्वः । क्रियानाधारकारकाणि च कर्तृकर्मेतराणि ज्ञेयानि ।

अत एव पक्त्वौदनो भुज्यते इत्यत्र भुजिप्रत्ययेनाभिहिते प्रथमैव पचेरप्राधान्यात् । वस्तुतस्तु पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ कर्मणः पचिभुजिभ्यां न युगपच्छाब्दोऽन्वयः किं त्वन्यतरेण शाब्दोऽपरेणार्थः । तत्र च प्रथमाद्वितीये व्यवस्थिते एव । तद्यथा पक्त्वा भुज्यते ओदनः । किं पक्त्वा अर्थादोदनम् । यदा तु ओदनं पक्त्वा भुज्यत इति प्रयुज्यते तदा भुज्यत इत्यत्रार्थादोदन इति गम्यते । एवं च विवक्षाभेदेन पूजयितुं शक्यते हरिर्हरिं वेत्युभयं साधु । प्राप्तानन्द इति । आनन्दकर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थः ।

यदुक्तं प्रायेणेति तस्य फलमाह—क्वचिदिति । विषवृक्ष इति । यदि तु वर्त्तिचिच्छब्दयोरन्यतरेण सह कर्मतया ऽन्वयो विवक्ष्यते तदा द्वितीया स्यादेवेति ध्येयम् । तृणं स्पृशतीति । यथा स्पृश्यमानस्य गङ्गादेरीप्सितस्य क्रियया योगस्तज्जन्यसंयोगादिफलाधारत्वात् तथैवानीप्सितस्य तृणादेरपीति भावः ।

योगे गमिक्रियापेक्षे द्वितीयाचतुर्थ्यौ न कदाऽपि भवत इति कैयटात् । एवं चैतद्विरोधादोदनं पक्त्वेत्यपास्तमेवेति यत्केन चित् प्राचीनेन वस्तुतस्तु पक्त्वेत्यादिना साध्वित्यन्तेनोक्तं तदतितुच्छमिति बोध्यम् । स्वरूपव्याक्रियैव च पराक्रियेति न्यायेन तथैवानुवदति—वस्तुतस्त्वित्यादिना । अत एव 'स्वादुमी'ति सूत्रे भाष्ये तुमुन्क्त्वाणमुलादयःस्वान्वयिना समभिव्याहृतेनानुप्रयुज्यमानेन समानाधिकरणे तद्वाच्यकारके वक्तव्याः । तेन पक्त्वौदनो भुज्यत इत्यादावोदने द्वितीया न । अन्यथा कृच्छब्दस्य कर्त्तर्यापत्तौ पचिक्रियाकर्मत्वस्यानभिधानात्सा स्यादेव युक्त्वा न वक्तव्यमव्ययकृतां भावे विधानादित्युक्तम् । अनेन हि भाष्येणोभयत्र शाब्दान्वय एव लभ्यते । तत्र वचनारम्भ एषां प्रयोगाणामुपपत्त्यभावात् प्रत्याख्यानेऽपि हर्युक्तरीत्या सनादिसूत्रस्थभाष्यसम्मत्या ऽभाव एवोचितः । एवं च कैयटोक्तं क्षुधं प्रतिहन्तुं शक्यमित्यप्यसाध्वेव वचनारम्भे ऽसिद्धेः । तुमुनाद्यन्वयिक्रियानिरूपितशक्तेरयं स्वभावो यत्स्वसमानाधिकरणगुणभूततुमुन्नादिप्रकृत्यर्थनिरूपितशक्तेः स्ववदभिहितत्वेनानभिहितत्वेन वा प्रकाश इति सुधियो विभावयन्तु ।

अन्यतरेण सहेति । इदं प्रागुक्तवस्तुतस्त्वित्यादिरीत्योक्तं तद्वदेवेति बोध्यम् ।

स्यादेतत् । धातूपस्थाप्यफलशालि कर्मेत्येवाऽस्तु । किमीप्सितानीप्सितयोः पृथक्कथनेनेति चेत् । मैवम् । अग्नेर्माणवकं वारयतीत्यत्र 'वारणार्थाना'मिति सूत्रेण माणवकस्यापादानत्वं प्राप्तं तद्बाधनाय 'कर्तुरीप्सिततम'मिति वक्तव्यमेव । एवं च द्वेष्योदासीनयोः संग्रहार्थं 'तथा युक्त'मित्यस्याप्यावश्यकत्वात् । अनीप्सितग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव न त्वावश्यकम् ।

इदं त्ववधेयम् । ईप्सितानीप्सितयोः शाब्दबोध एकरूप एव । ईप्सानीप्सादेरभिशीङादिवत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तावुपयोगे ऽपि द्वितीयावाच्यकोटावप्रवेशात् । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । कर्मणि द्वितीयेति सूत्रे हि तत्तत्सूत्रैर्यावतां कर्मसञ्ज्ञा विहिता ते सर्वे तेन रूपेणोपस्थिताः । तेषु च विधीयमाना द्वितीया आधारवाचिका लाघवात् । क्रियाया धातुना कर्तुश्च

मैवमिति । ग्रामं गच्छतीत्यादौ ईप्सिततमत्वोपलक्षितमुद्देश्यत्वं भासते । एतत्सूत्रबोध्यकर्मत्वशक्तेरुद्देश्यतासमानाधिकरणत्वात् । अत एव 'कर्मणा यमभिप्रैती'ति सूत्रे कर्मणेत्यस्याभावे गां ददातीत्यत्र गोरप्युद्देश्यतया तत्रैव पर्यायेण संप्रदानसञ्ज्ञा स्यादिति भाष्यकैयटोक्तं संगच्छते । चतुर्थ्या उद्देश्यत्वं वाच्यं तत्समानाधिकरणशक्तिर्वेति सर्वसंमतमिति भावः । फलान्तरमप्याह—**अग्नेरिति** । ईप्सिततमपदाभावे वारणार्थानामित्यस्यैव तदपवादत्वापत्तेः । न चाग्नौ तच्चरितार्थम् । तस्यापि तदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् । वारयतेश्च संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः । तत्रापीप्सितशब्दः क्रियाशब्द एव ईप्सिततममित्युक्तौ ईप्सितमात्रे सावकाशस्य परत्वादीप्सिततमेऽनेन बाधः । ईप्सिततमत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वम् । अत एवाग्नेर्नोद्देश्यत्वप्रतीतिस्तत्रेति भावः । **न त्वावश्यकमिति** । द्वेष्यसंग्रहोऽपि व्याख्यानादेव भविष्यतीति भावः । तस्यापीप्सिततमभिन्नत्वात् ।

एकरूप एवेति । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वभानकृतवैरूप्यरहित इत्यर्थः । तदाह—**ईप्सानीप्सादेरिति** । इच्छाविषयत्वानिच्छाविषयत्वयोः । आदिना ईप्सागतप्रकर्षस्येत्यर्थः । **उपयोगे ऽपीति** । स्वरूपतः सत्तयेति भावः । तदुपलक्षितमुद्देश्यत्वादिकं तु भासत एव तदाह—**अनन्यलभ्यस्यैवेति** । भासमानोद्देश्यत्वतदभावाभ्यामर्थत इच्छाविषयत्वादिलाभादिति भावः । **आधारवाचिकेति** । इदमुपलक्षणं दिवो योगे करणवाचकत्वात् । आधारपदेन

देवदत्तादिशब्दैर्लाभात् । इष्टतमत्वादेस्तु मानाभावात् । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोश्चाभेद इह संसर्गः । तथा च हर्याधारिका या प्रीतिस्तदनुकूलो व्यापारो वाक्यार्थः । यद्यपि कर्मणि कर्त्तरि अधिकरणे च विहितानां द्वितीयादीनामाधारोऽर्थ इति तुल्यम् । तथाऽपि तन्निरूपकं फलं, व्यापारः, स्वाश्रयद्वारा तदुभयं चेति फलीभूते शाब्दबोधे वैलक्षण्यं सङ्गच्छते । न चाधारतैव वाच्येति मन्तव्यम् । तन्निष्ठधर्मस्य वाच्यतावच्छेदकतापत्त्या ऽतिगौरवात् । 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिसूत्रस्वरसभङ्गापत्तेश्च । अत एव भाष्यकार आह—'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः संख्या चैव तथा तिङा'मिति । न च तिङो ऽपि धर्ममात्रमर्थः । कर्तरि कृत्, लः कर्मणि च, तयोरेव

चात्राधारताशक्तिमानुच्यते कर्तुरीप्सिततममिति लक्षणे विशिष्टस्य प्रवेशादप्रामाणिकं गुर्वेव शक्यमस्त्वित्यत आह—**क्रियाया इति** । फलस्य व्यापारस्य चेत्यर्थः । **देवदत्तादिशब्दैरिति** । आदिना तिङन्तम् । नन्वेवमाधारस्य धर्मिणोऽपि प्रकृत्या लाभः । आधारत्वेनालाभ इत्यस्याधारत्वं न लभते इत्यत्रैव पर्यवसानात्तस्यैव शक्तिविशेषरूपस्य वाच्यत्वं युक्तं तस्य धर्मिसाकाङ्क्षत्वाद् विशेषणत्वञ्च युक्तमिति चिन्त्यम् । **अभेद इति** । विशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थः । वाक्यार्थ इति । हरिं भजतीत्यत्रेति शेषः । **फलमिति** । कर्त्तुरित्यादिविहितकर्मसञ्ज्ञकविषये फलमित्यर्थः । **व्यापार इति** । कर्तृविषये । **स्वाश्रयेति** । स्थाल्यां पचति तण्डुलमित्यत्र कर्मद्वारा ऽधिकरणं भूतले देवदत्तः पचतीत्यादौ कर्त्तृद्वारा ऽधिकरणम् । **फलीभूते इति** । पदजोपस्थितावविशेषे ऽपि तत्फलभूते शाब्दबोधे इत्यर्थः । इदमुपलक्षणं संज्ञयार्थस्य निमित्तत्वे तत्तत्सञ्ज्ञाप्रकारिकैवोपस्थितिरिति कमत्वादिनैवोपस्थितेस्तत्रापि वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यत्र विस्तरः । **तन्निष्ठधर्मस्येति** । आधारेतरावृत्तित्वे सति सकलाधारवृत्तित्वरूपस्येत्यर्थः । आधारता तु शक्तिविशेषरूपा ऽखण्डैवेत्याशयः । नन्वाधारतैव निरूपकाश्रयसंबन्धभेदेन भिन्ना आश्रयतात्वमखण्डमिति न गौरवमत आह—**कर्मणीति** । लोके कर्मादिपदानां धर्मिपरताया दृष्टत्वेन सूत्रे ऽपि तत्परतैवौचितेति भावः । आधारस्य शक्यत्वेनानन्ताधारतानामाधारतात्वेनानुगमान्न शक्त्यानन्त्यमिति बोध्यम् । **कर्मादयोऽपीति** । अपिना संख्या । सूत्रवदेवात्रापि कर्मपदस्य धर्मिपरता । ...कैरप्येतर्धर्म्यभेदमा-

कृत्यक्तखलर्था, इति सूत्राणां वैरूप्यापत्तेः । पाचको देवदत्तः, पक्व ओदन इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन धर्मिवाचकतास्वीकाराच्च । तस्मादिह घटादिशब्दानामिव विशिष्टमेव वाच्यम् । आकृत्यधिकरणाभ्युपगमे तु कृत्स्वपि धर्ममात्रं सर्वथा ऽपि नैयायिकमीमांसकाद्यभ्युपेतमर्धजरतीयं हयमेव । न हि तिङ्कृतोर्वैलक्षण्यं सूपपादम् । प्रपञ्चितश्चैतच्छब्दकौस्तुभे ऽस्माभिरित्यलमियता ।

परिगणनमिति । तेन नटस्य शृणोतीत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । गां दोग्धीति । गोसम्बन्धिपयःकर्मकं दोहनमर्थः । स्यादेतत् । कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं चानीप्सित, मिति सूत्राभ्यां गतार्थमतत् तथा हि । त्यजनोपसर्जनं त्याजनं दुहेरर्थः । दापनमङ्गीकरणं च याचेः । विक्लेदनं पचेरित्यादि । एवं च धातूपात्तव्यापारविषयीभूतं यत् त्यजनदानाङ्गीकारादि तदाश्रयत्वं गवादीनां स्पष्टमेव अत एव हि अगौ कर्तुर्णौ कर्मत्वस्य न्यायसिद्धतया गत्यादिसूत्रं नियमार्थमिति प्राचां सिद्धान्तः । अत एव चाकडारसूत्रे 'अपादानमुत्तराणि' । गां दोग्धि पय

पत्नैवोच्यतइति बोध्यम् । **संख्या चेति** । चेन कर्तृकर्मणी । **वैरूप्यापत्तेरिति** । कृद्विषये धर्मिपरता तिङ्विषये धर्मपरतेति वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । कृतां धर्मिवाचकत्वे बीजमाह—**पाचक इत्यादि** । **स्वीकारादिति** । कृतामिति शेषः । **प्रपञ्चितमिति** । लादेशशत्रादेस्तिङां च वैषम्यं सर्वथा दुरुपपादमित्यादीति भावः ।

तेन नटस्येति । अपादानादिविशेषैरविवक्षा च प्रसक्तस्य बुद्धिपूर्वमविवक्षा सर्वथा ऽप्रसक्तस्याविवक्षा वेत्युभयथा ऽपि गृह्यते । प्रकृते चान्त्या । गीतद्वारा च तस्याख्यातोपयोगइति शास्त्रक्लृप्तक्रियाजनकत्वम् । न च तस्य कर्मयुक्त्वाभावः । तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात् । न च नटान्निस्सरन्तं शब्दं गृह्णातीत्यर्थात्प्राप्तापादानत्वाविवक्षैवात्रेति वाच्यम् । 'आख्यातोपयोग'इति सूत्रउपयोगग्रहणेनानुपयोगे आख्यातुरीदृशलक्षणयापादानत्वस्यानिष्टत्वबोधनादिति भावः । **गोसम्बन्धीति** । गोकर्मकं पयःकर्मकं चेत्यर्थः । तत्र पयस एवेप्सिततमत्वे आह—**तथा युक्तइति** । **त्यजनोपसर्जनमिति** । गौः पयस्त्यजति । गवा पयस्त्याजयतीति प्रतीतेरिति भावः । **न्यायसिद्धतयेति** । व्यापारद्वयार्थत्वेनोक्तसूत्रद्वयसिद्धतयेत्यर्थः । प्राचाम्—'हेतुमति चे'ति सूत्रे

इत्यत्र परत्वात्कर्मसंज्ञेति भाष्यं सङ्गच्छते । पञ्चकं प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे त्ववधित्वफलाश्रयत्वयोर्युगपद् विवक्षायां चेदम् । अवधिभूता या गौस्तन्निष्ठो यः पयःक्षरणानुकूलव्यापारस्तद्विषयिणी गोपनिष्ठा प्रेरणेत्यर्थात् । तथा चाकथितं चेति सूत्रं व्यर्थमिति चेत् । अत्रोच्यते । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायां न माषाणामश्नीयादितिवत् षष्ठी प्राप्ता तां बाधितुमिदं सूत्रम् । तथा चेह षष्ठीवत्सम्बन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति स्थि-

---

भाष्यकृताम् । **परत्वादिति** । ग्रामादायातीत्यादौ सञ्ज्ञान्तराप्राप्तावपादानत्वं सावकाशम् । कर्मसञ्ज्ञा तु ग्रामं गच्छतीत्यादौ । **भाष्यमिति** । तच्च भाष्यं नाकथितं चेत्येतद्विषयम् । अस्यापादनत्वाविवक्षायां प्राप्त्या परत्वादित्युक्त्यसंगतेस्तद् ध्वनयन्नाह—**पञ्चकमित्यादि** । **अवधित्वेत्यादि** । अ-(१)पादानत्वकर्मत्वशक्त्योरित्यर्थः । ईदृशे च विषये आकडारसूत्रतद्भाष्यबलादुभयोरपि द्वितीयैव बोधिकेति भावः । **इति स्थितमिति** । प्राचां ग्रन्थे इति शेषः ।

अत्रारुचिबीजं तु यदा पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापार एव धात्वर्थस्तदाऽपादानत्वाविवक्षायामन्येनासिद्धेः कर्मत्वार्थमिदमावश्यकमेवमन्येष्वपि । किं च

(१) अपादानत्वकर्मत्वशक्त्योरिति । अत्रशब्दरत्नकृतामयमाशयः-अवधित्वादपादानत्वं, फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादिप्रतीत्या फलाश्रयत्वाद्यपेक्षया भिन्नं कर्मत्वादिकं शक्तिरूपमस्तीति ज्ञायते। तादृशशक्तिमत्त्वपुरस्कारेणैव द्वितीयादिविभक्तितो बोधो भवतीति न 'दिवः कर्म च,अधिशीङ्स्थासांकर्म, 'कर्तुरीप्सिततमंकर्म, इत्यादिसूत्रविहित कर्मसंज्ञकार्थकादिपदोत्तरद्वितीयादिभ्यां वैरूप्येण-बोधोदय इति । तथा चेह षष्ठीवत्संबन्धमात्रं द्वितीयार्थ इति दीक्षितोक्तिर्द्वितीयादिभ्यो वैरूप्येणापि बोधोदयमापादयमानाऽसंगतेति मत्वा स्वमतेन सूत्रावश्यकतां दर्शयति-अत्रारुचिबीज'मित्यादिना ।

दीक्षितानां त्वयमाशयः-द्वितीयादिविभक्तिभ्यो वैरूप्येण बोधो भवत्येव । उद्देश्यतावच्छेदकीभूतफलाश्रयत्वादिव्यतिरिक्ता कर्मत्वशक्तिर्नास्त्येव मानान्तराभावात् । फलाश्रयत्वात्कर्मत्वमित्यादौ तु कर्मत्वादिपदस्य तत्तत्संज्ञापरत्वेन पुनरुक्त्यभावः इति ॥ यदपि संबन्धार्थकत्वे दूषणमुच्यते' किंच कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवादएव तदभावे तद्विषयेऽपि षष्ठ्या एवप्राप्तेः । अतस्तदपवादत्वमात्रेण नसंबन्धत्वेन बोधकतोचितेति' तदपि न । कर्तुरित्यादि सूत्रसत्वे-कर्मत्वादिना विवक्षायां शेषत्वाभावेन षष्ठ्यप्राप्त्या तत्रसंबन्धार्थकत्वासंभवेऽपि, अकथितच' इतिसूत्रे सत्यपि अत्र षष्ठीप्राप्तिसत्वेनापवादत्वस्य स्पष्टतया संबन्धार्थकत्वकथनस्योचितत्वात् ।

तम् । अपादानत्वमात्रविवक्षायां तु पञ्चम्येव । गोः क्षीरविशेषणत्वे तु षष्ठी । तेन गोः पयो दोग्धीत्यपि प्रयोगः साधुरेव । एवमग्रेऽप्यूह्यम्(१) । यत्तु प्राचोक्तम् ।

दुह्याच्यर्थकृषिमच्छिधिमूशासुजिकर्मयुक् ।

कर्तुरित्यपि षष्ठ्यपवाद एव । तदभावे तद्विषयेऽपि षष्ठ्या एव प्राप्तेरतः षष्ठ्यपवादत्वमात्रेण न सम्बन्धत्वेन बोधकतोचिता । तस्मादत्रापि क्रियाजनकतासमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैव बोध इत्येवोचितम्(२) ।

व्यापारद्वयार्थत्वे 'कर्तुरीप्सिततम'मित्यनेनापि द्विकर्मकत्वमस्त्येव यथाप्रयोगं बहूनां धातूनाम् । तत्र ये व्यापारद्वयार्थत्वेन द्विकर्मकास्तेषां प्रधानकर्मणि लादयः(३) ।

---

(१) एवमग्रेऽप्यूह्यमिति । अत्रायमूहः–अकथितसूत्रेऽकथित शब्दोऽसंकीर्तितपर्यायो नाप्रधान पर्यायः । एवंच पूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकं तदविवक्षायां, सर्वथा पूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति सर्वसंमतम् तत्राद्योदाहरणं गां दोग्धि पय इत्यादि । द्वितीयोदाहरणं याचिपृच्छिभिक्षियोगे बलिं याचते वसुधामित्यादि ॥ तत्र प्रथमस्योदाहरणेषु गोर्दोग्धि पयो, गां पयो दोग्धीत्यादि प्रयोगद्वैविध्यसंभवेऽपि द्वितीयप्रकारोदाहरणेषु बलिं याचते वसुधा मित्यादिषु न तादृशप्रयोगद्वैविध्यमिति । अत एवात्र कैयटेनोक्तम्—"असंकीर्तितपर्यायाकथितग्रहणे गां दोग्धि गोर्दोग्धि इति च । याचिपृच्छिभिक्षियोगे कर्म संज्ञैवेत्येषा व्यवस्थेति" ।

(२) फलाश्रयत्वातिरिक्ता कर्मत्वशक्तिरित्यभिप्रायेदम् । तद्बीजं तु प्रागुल्लिखितमेव ।

(३) प्रधानकर्मणि लादय इति–प्रधानकर्मण्याख्येये लादीना हुर्द्विकर्मणाम् ॥ अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥ १ ॥ इति भाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः । ननु 'अप्रधाने दुहादीना'मिति स्पष्टमुक्ते व्यापारद्वयार्थत्वकल्पे दुहादीनां प्रधानकर्मणि लादय इति कथं संगच्छतामिति चेत् । उच्यते 'अकथितंच'इति सूत्रस्यस्वं ममासिकृत्य तद्भाष्यस्य प्रवृत्तेः । तथाहि दुहादीनां पयोनिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरूपैकव्यापारार्थकत्वकल्प एव तत्सूत्रारम्भात् दुहादिकर्मीभूतगवादीनां कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वरूपप्रधानकर्मत्वाभावात् तत्र लादिसिध्यर्थं 'अप्रधाने दुहादीनां' इत्यस्यावश्यकता ।

यदा तु पयआदिनिष्ठविभागानुकूलगवादिनिष्ठव्यापारानुकूलव्यापारादिर्दुहादेरर्थस्तदा गवादीनां 'कर्तुरीप्सित' इत्यनेनैव कर्मसंज्ञाविधाना-

प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणामित्युक्तेः । प्रधानकर्मत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानधात्वर्थव्यापारमात्रविशेषणफलाश्रयत्वम् । ण्यन्तविषये ईदृशमाधान्यस्यैव ग्राह्यत्वम् । गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामित्यादौ गर्गाणामेव तत्त्वमिति तत्रैव कर्मणि लादयः । उद्देश्यत्वरूपमार्थप्राधान्यं तु शतस्येत्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतावृत्तिरिति न वृद्धिसूत्रस्थभाष्यविरोधः ।

एकव्यापारार्थकदुहादियोगे त्वप्रधानकर्मणि । अप्रधानत्वं चात्रोक्तप्रधानकर्मभिन्नत्वम् । तच्च तत्रार्थे गवादीनामेव फलाश्रयत्वाभावात् । एवं च भाष्यानुक्तानां परिगणने(१) पाठो ऽयुक्तः । अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति चायुक्तम्(२) । एवं द्व्यर्थत्वेन द्विकर्मकत्वातिप्रसङ्गस्त्वनभिधानेन वारणीय इति दिक् ।

अपादानत्वमात्रेति । विभागानुकूलव्यापारमात्रार्थकत्वविवक्षायामिति भावः । **गोः क्षीरेति** । न च क्रियान्वयेऽपि शेषत्वाविवक्षायां सेति वाच्यम् । षष्ठ्यन्तार्थकस्य स्वान्वययोग्यार्थकनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयव्युत्पत्तेः । अत एव तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादौ द्व्यर्थश्चैव पचिर्विकारयोगे

त्तस्य चोक्तप्राधान्यविशिष्टत्वात् 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्' इत्यस्य विषयत्वमबाधितमेव ॥

न च भाष्य उक्तकारिकामुपन्यस्योत्तरार्धोपात्ता दुहादिण्यन्तबुद्ध्याद्यर्थातिरिक्ता द्विकर्मकाः के इति प्रश्ने 'नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च ॥ द्विकर्मकेषु ग्रहणं द्रष्टव्यमिति निश्चयः ॥ २ ॥ इति परिगणितरूपेणोत्तरदानात्कथं तदतिरिक्तानां दुहादीनां द्विकर्मकपदेन ग्रहणमिति वाच्यम् । परिगणितरूपेणोत्तरोक्तितुल्यत्वेऽपि न्यादिग्रहणस्य त्वया कृष्युपलक्षणार्थत्वाङ्गीकारवत् मया न्यादिग्रहणस्य सकलव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणार्थत्वाङ्गीकारेण 'यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि तादृशः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥ इति न्यायेन तादृशपर्यनुयोगस्यायोग्यत्वात् ॥

(१) परिगणने इति । 'आख्यातोपयोगे' इति सूत्रोक्ते 'दुहियाचिरुधिप्रच्छि भिक्षिचिञामिति' इति परिगणने इत्यर्थः ॥

(२) अर्थनिबन्धनेयं संज्ञेति चायुक्तमिति । अत एव 'आख्यातोपयोग' इति सूत्रस्थपूर्वोक्तपरिगणनपरभाष्ये याचेः पृथग् भिक्षिग्रहणं संगच्छते । अन्यथा परस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभयानुकूलव्यापारार्थकस्य, (इदमवश्यं करोमीति प्रतिज्ञावाक्यप्रयोगजनकज्ञानविशेषरूप) स्वीकारानुकूलव्यापारार्थकस्य चेत्युभयस्य याचेस्तत्र ग्रहणेन प्रथमार्थकयाचिग्रहणेनैव गतार्थत्वाद्भिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः स्यात् ।

नीहृकृष्मन्थवहदण्ड्ग्रहमुष्यच्कर्मभाक् ॥ इति ।

अत्रेदं वक्तव्यम् । ग्रहेः पाठो निर्मूलः । जग्राह द्युतरुं शक्रमित्युदाहरणमप्ययुक्तम् । इतरेषां तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि प्रामाणिकं तथाऽपि संदर्भाशुद्धिः । तथा हि । दुह्यादीन् न्यादींश्च द्वैराश्येनेह पठित्वा भावकर्मप्रक्रियाशेषे लकृत्यक्तखलर्थाः किं द्विकर्मकेभ्यो मुख्ये कर्मणि स्युर्गौणे वेत्याकाङ्क्षायां स्वयमेव पठितम् ।

न्यादयो ण्यन्तानिष्कर्मगत्यर्था मुख्यकर्मणि ।
प्रत्ययं यान्ति दुह्यादिर्गौणे ऽन्ये तु यथारुचि ॥ इति ।

एवं च दण्डिमन्थिभ्यामपि मुख्ये स्यात् । तथा च गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति भाष्यं विरुध्येत । शतं ह्यत्र प्रधानं न गर्गाः । अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीति वाक्यशेषात् । दण्डिश्चेह ग्रहणार्थो न तु निग्रहार्थः । अत एव ह्यत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिः । गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरसम्भवात् । तथा मन्थेरपि प्रधाने स्यात् । इष्यते तु गौणे । तथा च भारविः "येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे" इति । अत्रामृतं मुख्यम् । उद्देश्यत्वात् । अम्बुनिधिस्तु गौणः ।

यदपि व्याख्यातार आहुः—द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति । तद्भ्रमसात् । तथा हि । कर्मवत्कर्मणेति सूत्रे 'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयो'रिति वार्तिके तद्भाष्ये च पचेर्द्विकर्मकता लभ्यते कैयटहरदत्ताभ्यां तत्रैव

षष्ठी तण्डुलविकारमोदनं पाकेन निर्वर्त्तयती'त्युक्तं भाष्ये न तु पाकान्वये षष्ठीत्युक्तमिति दिक् । **निर्मूल इति** । अपादानत्वाद्यविवक्षायां तत्सम्बन्धिनः कर्मत्वे मूलं नास्तीति भावः । द्विकर्मत्वं तु यदीष्टं तर्हि व्यापारद्वयार्थतया बोध्यम् । **उदाहरणमप्ययुक्तमिति** । शक्रात् द्युतरुं जग्राहेत्येव प्रतीतेः । पराक्रमातिशयद्योतनाय जहार द्युतरुमित्यस्यैवोचितत्वाच्चेति भावः । **द्विकर्मकत्वमिति** । अकथितसूत्रविषयतयेत्यर्थः । कैयटमाधवादिसंमतत्वादिति भावः । अतस्तद्रीत्यैव दूषणमाह—**एवं चेत्यादिना** । **प्रधानमिति** । उद्देश्यत्वादिति भावः । तस्योद्देश्यत्वे मानमाह—**अर्थिनश्चेति** । **न तु निग्रहार्थ इति** । शारीरदण्डाद्यर्थ इत्यर्थः । तस्मादेव वाक्यशेषादिति भावः । एतत्सर्वं माधवादिरीत्या लाद्युत्पत्तिनियामकम् । यदि प्रागुक्तं प्रधानकर्मत्वं तदेदं सर्वमसंगतमित्युक्तदिशोह्यम् ।

द्विकर्मकेष्विति । अकथितसूत्रविषयेष्वित्यर्थः । पचेरप्रामाणिकत्वदू-

स्फुटीकृता । माधवोऽप्याह । जयतेः कर्षतेमन्थेर्मुषेर्दण्डयतेः पचेरित्यादि । उदाजहार च–तण्डुलानोदनं पचतीति ।

यत्त्वकथितञ्चेति सूत्रे हरदत्तेनोक्तम्–अकथितशब्दो यद्यप्रधानार्थो गृह्येत तदा पाणिना कांस्यपात्र्यां दोग्धि पय इत्यत्र पाणिकांस्यपात्र्योरपि स्यात् । करणाधिकरणयोस्तु पचत्यादिरवकाशः । न हि तत्रास्य प्रसङ्गो दुहादिपरिगणनादिति । तन्मतान्तराभिप्रायेण । अन्यथा उदाहृतस्वपरग्रन्थविरोधादित्यास्तां तावत् । शतं जयतीति । जि अभिभवे । यत्तु जि जय इति व्याख्यातं तन्न । तस्याकर्मकत्वात् । यद्यपि जयत्यादयो भाष्ये न पठितास्तथा ऽपि चकारेण संगृह्यन्त इति कैयटः ।

अर्थनिबन्धनेति । न तु स्वरूपाश्रया । 'अहमपीदमचोद्यं चोद्ये' इति तद्राजसूत्रभाष्ये पृच्छिपर्यायस्य चुदेरपि द्विकर्मकत्वदर्शनादिति भावः । तथा च भट्टिः–स्थास्नुं रणे स्मेरमुखो जगाद मारीचमुच्चैर्वचनं महार्थम् । कालिदासोऽपि–शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः प्रीत्या तमेवार्थमभाषतेव । भारविश्च–उदारचेता गिरमित्युदारां द्वैपायनेनाभिदधे नरेन्द्र इति । एवं च नाथत्यादयो बहवो द्विकर्मका बोध्याः । देश इति । कुरुपञ्चालादिरेव गृह्यते । तेनाधिशीङ्स्थासामित्यादेर्न वैयर्थ्यम् । गोदोह इति । न चेह कालत्वाप्तिसिद्धिः । लोके कालत्वेन प्रसिद्धस्य मासादेरेव ग्रहणात् ।

षणं कैयटाद्यनुरोधेनेति ध्वनयन्नाह—**कैयटेति** । अत्रारुचिबीजं तु पचेर्व्यापारद्वयार्थत्वे कर्तुरीप्सिततममिति कर्मणो वृक्षस्यैकव्यापारपरित्यागेन कर्तृत्वविवक्षया ऽपि भाष्यस्य सूपपादत्वेनैतत्सूत्रविषयत्वे न मानमिति ।

तन्मतान्तरेति । पूर्वोपपादितभाष्यसंमतमतान्तरेत्यर्थः । भाष्यानुक्तानां ग्रहणमप्रमाणमित्यनेन सूचयति । उदाहृतस्वपरग्रन्थाश्च यथाश्रुतकैयटानुसारेणेति च ध्वनितमित्यन्यत्र विस्तरः । **कैयट इति** । अत्रारुचिबीजमुक्तम् ।

इति भाव इति । अर्थनिबन्धनेयं सञ्ज्ञेति वदतां कैयटादीनामित्यादिः । द्विकर्मकत्वं तु व्यापारद्वयार्थत्वेन सिद्धमिति तत्त्वम् । **कुरुपाञ्चालादिरिति** । व्याख्यानात्तथैव भाष्योदाहरणाच्चेति भावः । **न वैयर्थ्यमिति** । शीङादेरपि शयनपूर्वके व्यापने वृत्त्या कर्तुरित्येव कर्मत्वस्याऽऽस्यादियोग इव सिद्धत्वादिति भावः । एवं चैवं कल्पनयोक्तदेशादीनामेव कर्मत्वेनान्येषामनभिधानादिति सूचयति । **प्रसिद्धस्येति** । क्रियायाः कालोपाधित्वमेव प्रसिद्धमिति भावः । **तेनेति** । देशादीनां ग्रहणेनेत्यर्थः । यत्तु मासादेरेव ग्रहणेनेत्यर्थ इति । तन्न । ज-

तेन घटमास्ते इत्यादि न भवति । यत्तु प्राचोक्तम् । अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालाध्वभावेभ्यो द्वितीयेति केचित् । नदीमास्ते इत्यादि । अत्रेदं वक्तव्यम् । कर्मसञ्ज्ञाया अनुक्तत्वात्कर्मणि लादयो न स्युः । आस्यते मास इति यथा । केचिदित्यप्यसंगतम् । द्वितीयाया भाष्यसंमतत्वात् । नदीमित्युदाहरणमप्यसङ्गतम् । ग्रामसमूहकुर्वादिरेव देशो न तु प्रदेशमात्रम् । तेन ग्रामं स्वपितीत्यत्र न भवतीत्याकरात् । अध्वेति च न्यूनम् । अध्वानं स्वपितीति प्रसङ्गात् । अत एवाकरे अध्वा गन्तव्यत्वेन विशेषितः । गन्तव्यत्वेन प्रसिद्धो नियतपरिमाणः क्रोशादिरिति व्याख्यातम् ।

गतिबुद्धि ॥ प्रत्यवसानं भक्षणम् । शब्दकर्मकाणामिति । शब्दः कर्म कारकं येषां तेषामित्यर्थः । न त्विह 'कर्तरि कर्मव्यतिहार' इतिवत् कर्मशब्दः क्रियापरः । कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययात् कर्मग्रहणसामर्थ्याच्च । अन्यथा 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणा'मित्येवावक्ष्यत् । नियमार्थं चैतत्सूत्रमिति प्राञ्चः । णिजर्थेनाप्यमानस्य यदि भवति तर्हि गत्याद्यर्थानामेव कर्तुरिति । तेन पाचयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यत्र प्रयोज्ये प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वस्यैव निरपवादत्वेनावस्थानात् तृतीया सिद्ध्यति । उक्तं च ।

गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात् प्रेषणे कर्मताङ्गतः ।
नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते ॥ इति ।

कर्तुः स्वधर्मेण तृतीययेत्यर्थः । ननु णिजर्थं प्रति कर्मत्वं बाधित्वा प्रकृत्यर्थं प्रति कर्तृत्वं परत्वादेव सिद्धम् । अन्तरङ्गत्वाच्च । स्वकारकविशिष्टा हि क्रिया णिजर्थेन संबद्ध्यते । हेतुमति णिज्विधानात् । कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वात् । अत एवोपजीव्या ऽपि कर्तृसञ्ज्ञा । एवं च ।

न्यमात्रस्य कालोपाधित्वेऽपि कालत्वाभावात् । यदि तु जन्यमात्रस्य कालत्वमिति मतमास्ति तदा घटत्वादिना न तस्य कालता किं तु मासत्वादिनैवेति भाव. । एतच्च नापूर्वं वचनमित्याकरे स्पष्टम् । **अध्वानं स्वपितीति** । स्वापमात्रार्थकोऽत्र स्वपितिः ।

कार्यसंप्रत्ययादिति । कार्यसंप्रत्ययस्यौचित्यादित्यर्थः । ननु कर्त्तरि कर्मेति सूत्रे क्रियाया अपि कृतिकर्मत्वोक्तेरिदमसङ्गतमत आह—**कर्मेति** । **प्राञ्च इति** । 'हेतुमति चे'त्यत्र भाष्यकृत इत्यर्थः । गुणक्रियायाम्–णिच्प्रकृत्यर्थक्रियायाम् । स्वातन्त्र्यादित्यस्य स्वधर्मेणाभिधाने हेतुत्वं, कर्मसञ्ज्ञानियमस्य च । प्रेषणे–ण्यर्थे । **तृतीययेति** । स्वधर्मेणेत्यस्य स्वकार्येणेत्यर्थः । विशिष्टक्रियायाः सं-

परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च ।
प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विधितोचिता ॥ इति चेत् ।

अस्त्वेवम् । लक्ष्यस्य निर्बाधत्वात् । नियमसूत्रमिदमिति ग्रन्थानां का गतिरिति चेत् । शृणु । णिजर्थस्य शाब्दं प्राधान्यं पुरस्कृत्य प्रधानानुरोधिन्याः कर्मसञ्ज्ञायाः प्राबल्याद् विप्रतिषेध एव नास्ति । अन्तरङ्गोपजीव्यत्वे अपि प्रधानं प्रति न प्राबल्यं प्रयोजयत इत्याशयेन ग्रन्थानामुक्तिसंभवः । अर्थप्राधान्यपुरस्कारे तु विधायकत्वमेवोचितमिति ध्येय-

---

बन्धे हेतुमाह—**हेतुमन्तीति । अन्तरङ्गत्वादिति** । एवं च परत्वादित्यभ्युच्चयः । अस्य विधित्वमित्ययं पक्ष आकडारसूत्रे भाष्ये ध्वनित इत्याभिमानः । तत्र हि परं कार्यमिति पाठे गत्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसञ्ज्ञमपि प्राप्नोति, आरम्भसामर्थ्यात्कर्मसञ्ज्ञा परंकार्यत्वाच्च कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीत्युक्तम् । तत्रारम्भसामर्थ्यादित्यस्य गत्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थं मन्यते ।

पुरस्कारे त्विति । तुनाऽरुचिः सूचिता । प्रयोजकव्यापारेऽन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य शाब्दप्राधान्यस्य च सत्त्वेनोद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यस्य प्रयोज्यव्यापारानिष्ठस्य पुरस्कारो न युक्त इति । किं च कर्तृग्रहणं धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयरूपस्वतन्त्रोपलक्षणं न तु तत्सञ्ज्ञकपरम् । अत उपजीव्यत्वं दुरुपपादम् । आकडारसूत्र(१)स्थस्यारम्भसामर्थ्यादित्यस्यैतन्नियमारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः ।

---

(१) आकडारसूत्रस्थस्येति-तत्र सूत्रे हि 'आकडारादेका संज्ञा' इत्येवं सूत्रमस्तु अथवा 'प्राक्कडारात्परं कार्यमिति' इति भाष्यम् । अत्र कैयटः-एका संज्ञेत्यस्मिन् पाठे क्वचित्संज्ञासमावेशार्थों यत्नः कर्तव्यः । परं कार्यमिति पाठे तु समावेशः सिध्यति । अत्र हि पाठेऽयमर्थः-प्राक्कडारात्संज्ञाख्यं कार्यं परं भवतीति । संज्ञाप्रकरणाच्च संज्ञैवात्र कार्यशब्देन विवक्षिता । तत्र यस्याः संज्ञायाः परस्याः पूर्वया बाधः प्राप्नोति सा पराऽनेन भाव्यते इति विध्यर्थं सूत्रमिदं भवति न नियमार्थम् । एतदेव च परसंज्ञाविधानं ज्ञापकं 'अत्र प्रकरणे संज्ञानां बाध्यबाधकभावोऽस्तीति' । तेन परयाऽनवकाशया सावकाशा पूर्वा बाध्यते । द्वयोश्च सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वा बाध्यते । विप्रतिषेधाभावे त्वर्थादेव समावेश इतीह वस्तुतत्त्वमिति ।

तत्राद्यकल्पे 'अङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोरसमावेशः, कर्मधारयत्वे तत्पुरुषग्रहणम् 'तत्पुरुषत्वे द्विगुचग्रहणं' 'गति दिवः कर्म हेतुमत्सु चग्रहणम्' 'गुरुलघुसंज्ञे नदीघिसंज्ञे' परस्मैपदसंज्ञा पुरुषसंज्ञा' इति दूषणान्युक्त्वा द्वितीयकल्पे दूषणमुक्तम्-परवचने सिति पदंभम् । गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञम् इति वार्त्तिककृता । अत्रभाष्यम्-गतिबुद्ध्यादीनां ण्यन्तानां कर्म कर्तृसंज्ञमपि प्राप्नोति ।

म्। शत्रूनिति। स्वर्गकर्मकं शत्रुनिष्ठं यद्गमनं तदनुकूलो यन्निष्ठो व्यापारः स श्रीहरिर्मे गतिरित्यर्थः। नन्विह कथं स्वर्गस्य कर्मत्वं कर्तुरीप्सिततमं हि कर्म, न च शत्रवः कर्त्तारः। तेषां गत्यादिसूत्रेण कर्मत्वादिति चेत् मैवम्। कर्मसञ्ज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रस्योपलक्षणम्। स्वातन्त्र्यं च धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वमेव। तच्च प्रयोजकसंनिधाने ऽपि प्रयोज्यस्यास्त्येव। न चोपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः। 'प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधाने दुहादीना'मित्युक्त्वा 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण' इति वदतो भाष्यकृत एव तत्र प्रमाणत्वात्। न हि लक्षणां विना णिजन्तानां द्विकर्मकता लभ्यते येन ण्यन्ते कर्तुरिति वचनं सावकाशं स्यात्। ननु स्वतन्त्रे संकेतितस्य तत्रैव लक्षणा कथमिति चेत्सञ्ज्ञान्तरानुपहिते संकेतितस्य

किं च परं कार्यमिति पाठे विरोधाभावात्सर्वत्र सञ्ज्ञाद्वयप्राप्तावस्य नियमार्थतैवोचिता। एषां कर्मसञ्ज्ञैवेति नियमस्तु न। 'प्राक् कडारा'दिति शास्त्रबाधापत्तेः। स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे(१)। **नन्विह ति**। तथायुक्तमित्यनेनापि न। तस्यानीप्सितत्वाभावात्। तत्रापि कर्तुरित्यनुवृत्तेश्च। **लक्षणां विनेति**। कर्तृपदस्य स्वतन्त्रे लक्षणां विनेत्यर्थः। अत एव सार्थाद्धीयते इत्यत्र कर्तुरपादानत्वे ऽपि कर्मत्वप्रयुक्तलकारसिद्धिरिति सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे कैयटे स्पष्टम्। 'तत्प्रयोजको हेतु'रिति सूत्रे ऽप्येव-

---

आरम्भसामर्थ्याच्च कर्मसञ्ज्ञा परं कार्यत्वाच्च कर्मसंज्ञा प्राप्नोति नैष दोषः आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न कर्मसंज्ञायां कर्तृसंज्ञा भवतीति। यदयंहृक्रोरन्यतरस्यामित्यन्यतरस्यांग्रहणं करोति इति।

(१) तत्र ह्येवं कैयटः—एकसंज्ञाधिकारे गत्यादिसूत्रं कर्मसंज्ञायां सिद्धायां नियमार्थम्। तथाहि प्रयोज्यः स्वव्यापारे स्वतन्त्रः प्रयोजकव्यापारेण चाप्यते इति संज्ञाद्वयप्रसङ्गे एकसंज्ञाधिकारादन्यतरया भाव्यम्। तत्र प्रत्ययार्थप्राधान्यात्तत्प्रयुक्तया कर्मसंज्ञया प्रवर्त्यम्। गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धकार्ये न प्रयुज्यते। ततश्च सिद्धायां प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञायां गत्यर्थादीनामेवाण्यन्तानां कर्ता ण्यन्ते कर्मसंज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति कर्मसंज्ञा न भवति। प्रधानप्रयुक्तकर्मसंज्ञाभावे च गुणक्रियानिमित्ता कर्तृसंज्ञा प्रवर्तते।

यदा तु परंकार्यमिति पाठस्तदाऽविरोधात्सर्वत्र संज्ञाद्वयप्रसङ्गे गत्यर्थादीनामेवेति नियमेन ण्यन्तधात्वन्तरप्रयोज्यात्कर्मसंज्ञा व्यावर्त्यते। गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य तु संज्ञाद्वयप्रसङ्ग इत्यर्थः॥ अग्रे च 'यदय'मिति भाष्यप्रतीकमादाय कैयटः—यदि तु गत्यर्थादिप्रयोज्यस्य संज्ञाद्वयं प्रावर्त्स्यत्तत्रैव सूत्रे हृक्रावकरिष्येतां, नाकरिष्यतान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः। इति।

तदुपहितसाधारणे स्वतन्त्रमात्रे सेत्यवधेहि ।

नीवह्योरिति । यद्यप्यनयोः प्रापणमर्थो न गतिस्तथाऽपि गतिरपि विशेषणीभूय प्रापणमध्ये प्रविष्टेत्येतावन्मात्रेण प्राप्तिं मत्वा प्रतिषेध उक्तः। नियन्त्रिति । नियन्ता पशुप्रेरको न तु सारथिरेव । तेन वाहयति बलीवर्दान् यवान् इति सिद्ध्यति । अनिषेध इति । प्रयोज्यः कर्मेति वक्तव्यमिति फलितार्थः । सूत इति । नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः । आदयतीति अकर्त्रभिप्राये फले शेषात्कर्त्तरीति परस्मैपदम् कर्त्रभिप्राये तु णिचश्चेत्यात्मनेपदमेव । तदपवादस्य 'निगरणचलनार्थेभ्यश्चे'त्यस्य 'अदेः प्रतिषेध' इति निषिद्धत्वात् । सस्यमिति । क्षेत्रस्थानां यवानां भक्ष्यमाणानां हिंसा द्रष्टव्या, तस्यामवस्थायां तेषां चेतनत्वात् । स्मारयतीति ।

यत्तु णेरणाविति सूत्रे स्मरयत्येनं वनगुल्मस्स्वयमेवेत्युदाह्रियते तत्र भाष्यप्रयोगादेव कर्मत्वं बोद्धव्यम् ।

मेवात एव णिच्सिद्धिः । अवधेहीति । किं च प्रयोजककर्तृव्यापारप्रयोज्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वेनाक्षतं कर्मत्वम् । किं च णिजुत्पत्तेः प्रागेव स्वर्गादीनां कर्मत्वप्रवृत्तिस्तस्यामवस्थायां कर्त्तृत्वसत्त्वात् ।अकृतव्यूहा इति त्वनित्या। नास्त्येव वा ।

प्रापणमिति । उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारो हि तत् । तथाऽपीति । अत एव प्रतिषेधाद्यथाकथंचिद् गत्यर्थानामप्यत्र ग्रहणमिति भावः । प्राप्तिं मत्वेति । न वेति सूत्रे भाष्ये हृक्रोरित्यस्योभयत्र विभाषात्वमुक्त्वा प्राप्ते ऽभ्यवहरातिमुदाहृत्याप्राप्ते हरति भारं देवदत्तो हारयति भारमित्युदाहरणात् । विपूर्वो हरतिर्गत्यर्थो ऽभ्यवपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तत्रत्यकैयटाच्च । न गतीतिसूत्रभाष्ये 'हृवह्योरप्रतिषेधः' सम्प्रहरन्ते राजान इति हिंसार्थे एव भाष्ये उदाहरणाच्च । तत्रैव वहिर्न गत्यर्थः, देशान्तरप्रापणं हि वहेरर्थ इति भाष्येण प्रापणस्य गतित्वाभावबोधनाच्च न गत्यर्थत्वेन तेषां ग्रहणम् । प्राप्तिश्च सम्बन्धमात्रं न संयोग एव । सुखं प्राप्तो, धनं प्राप्तो, भूःप्राप्तेत्यादिव्यवहारात् । आदिकर्मणि च कर्तरि क्तः । देशान्तरप्राप्तेः परं गतिं विना ऽनुपपत्त्या क्व चिन्नान्तरीयकया गतिप्रतीतिरस्त्येव तादृशमपि गत्यर्थकत्वमभिमत्य वार्तिकारम्भः । वस्तुतोऽप्राप्तिरेवेति अनेन सूचितम् । हिंसेति । हिंसाङ्गे भक्षणे च भक्षयतेर्वृत्तिर्बोध्या । भाष्यप्रयोगादेवेति । आध्यानार्थकघटादिभिन्नस्मरतेरेव योगे तद्भाष्यप्रामाण्यात्कर्मत्वाभावो घटादेस्तु भवत्येव कर्मत्वमिति भावः ।

शब्दायतेरिति । शब्दं करोतीत्यर्थे 'शब्दवैरे'त्यादिना क्यङ् । ततो हेतुमण्णिच् । धात्वर्थेति । एतेन शब्दाययति सैनिको रिपूनिति कर्म प्रयुञ्जानाः परास्ताः । यत्तु प्राचा अय, क्रन्द, शब्दाय, ह्वेञां नेत्युक्तम् । तत्रायतेरुक्तिस्तावन्निर्मूलैव । क्रन्दह्वेञोस्तु शब्दक्रियत्वमात्रेण प्राप्तिसम्भावना । वस्तुतस्तु नासौ सूत्रार्थ इत्युक्तम् । यदपि श्रु,ग्रह,दृशा,मिति कर्मत्वमुक्तम् । तत्र दृशिग्रहणं प्रामाणिकमेव । शृणोतेस्तु शब्दकर्मकत्वात्सिद्धम् । ग्रहेस्तु द्विकर्मकत्वं यद्यपि सुधाकरादीनां संमतं तथाऽपि बहूनामसंमतम् । अत एव अजिग्रहत्तं जनको धनुस्तदिति भट्टिप्रयोगमजिग्रहत् बोधितवानिति व्याचख्युः । तथा अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यत्र ग्राहयितुमुद्वाह्यत्वेन बोधयितुमिति । युक्तं चैतत् । ग्राहेर्द्विकर्मकत्वे हि जायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्यामित्यत्र क्तेन प्रयोज्याया धेनोरभिधानं स्यात् । ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मण इत्युक्तेः । ततश्च जायया गन्धमाल्ये प्रतिग्राहितामिति स्यात् । सिद्धान्ते तु प्रतिग्राहिते गन्धमाल्ये ययेति विग्रहः । जायानिष्ठप्रेरणाविषयीभूतं गन्धमाल्यकर्मकं यत्प्रतिग्रहणं तत्कर्त्रीमित्यर्थः ।

परास्ता इति । इदं च कैयटानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतः शब्दक्रियाणामिति पक्षे भाष्ये ह्वाययति, शब्दाययति, क्रन्दयतीनां निषेध उक्तो न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे । एवं च तत्र पक्षे शब्दायतौ प्रतिषेधानुक्त्या ऽकर्मकशब्दायतिसत्त्वे न मानम् । शब्दस्य धात्वर्थेन संगृहीतत्वे ऽपि बहिर्भूतपुत्रादिकर्माभावे न मानमिति बोध्यम् । व्याचख्युरिति । तेन बोधनातिरिक्तार्थस्य न द्विकर्मकत्वम् । अन्यथा ऽप्रसिद्धार्थपरिग्रहो व्यर्थ एव स्यादिति भावः । ग्राहेः—बोधनातिरिक्तार्थग्राहेः । ततश्चेति । एवं व्यधिकरणत्वादन्यपदार्थाभावाच्च बहुव्रीहिर्न स्यादिति भावः । प्रतिग्राहिते इति । अस्य जाययेत्यादिः । तत्र जायाप्रतिग्राहितशब्दयोस्तृतीयातत्पुरुषं कृत्वा बहुव्रीहिः कार्य इति भावः । बहुव्रीहिणा तृतीयातत्पुरुषस्तु दुर्लभो विधायकाभावात् । अवयवेन सामर्थ्ये ऽपि समुदायेन तृतीयान्तस्यासामर्थ्याच्च । तदाह—जायानिष्ठेति । ननु द्विकर्मकत्वे ऽपि धेनुरूपप्रयोज्यकर्मणः कर्मत्वविवक्षायां गन्धमाल्यरूपकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिरिति चेन्न । णिजुत्पत्त्यर्थं प्रयोजकजायाया हेतुत्वावश्यकत्वेन हेतोश्च कर्तृप्रयोजकरूपत्वेन प्रयोज्याया धेनोः कर्तृत्वार्थं तन्निष्ठप्रेरणविषयीभूतव्यापाराश्रयत्वविवक्षाया आवश्यकत्वेनेदृशार्थस्यैवैतत्कर्मसञ्ज्ञानिमित्तकोटौ प्रवेशेनेदृशविषये कर्मत्वाविवक्षाया उपपादयितुमशक्यत्वात् । कर्मत्वशक्तेरपि तत्समानियतत्वेनाविवक्षाया असम्भव इत्यभिमानात् ।

अन्यपदार्थान्तर्भावेणेव विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येनैवैकार्थीभावकल्पनात् । अभिवादिदृशोरिति । अभिवादयतेरप्राप्ते दृशेस्तु प्राप्ते विभाषेयम् ।

अभिनि ॥ नेरल्पाच्तरत्वेन पूर्वनिपाते कर्तव्ये विपरीतोच्चारणं तादृशसमुदायविवक्षार्थमित्याह—संघातपूर्वकस्येति । तेनेह न । निविशते यदि शूकशिखा पदे इति । क्वचिन्नेति । 'एतदर्थेऽभिनिविष्टाना'मिति भाष्यप्रयोगश्चेह मानम् । उपपदविभक्तिमाह-उभसर्वतसोरित्यादिना । उभसर्वयोस्तसौ उभसर्वतसौ तदन्तयोर्योगे द्वितीया कार्येत्यर्थः । अत्र प्राञ्चः—उभशब्देनोभयशब्दो लक्ष्यते । अन्यथा तसोऽसम्भवादित्याहुः । वस्तुतस्तु वृत्तिविषये अयच्प्रवृत्तावपि उभशब्दाद्विहितो यस्तस् तदन्तमस्त्येवेति यथाश्रुतं साधु । धिगित्यविभक्तिको निर्देशो गवित्ययमाहेतिवदिति प्राञ्चः । तन्न । तथा सति अपदान्ततया दृष्टान्ते 'लोपः शाकल्यस्ये'त्यस्येव दार्ष्टान्तिके भश्त्वस्यापि अप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चायं गकारान्त एवेति भ्रमितव्यम् । 'कस्य च द' इति सूत्रे धकिदित्युदाहरणस्यासङ्गतिप्रसङ्गात् । तस्माद् धिगिति विभक्त्यन्तमेव । प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्सुपो लुक् । उभयतः कृष्णमिति कृ-

---

न च निवृत्तप्रेषणप्रतिग्रहधातोर्णिजिति गन्धमाल्यकर्मण्येव क्ते इष्टसिद्धिर्जायापदेन षष्ठीसमास इति वाच्यम् । प्रकृत्यैव तदर्थलाभाण्णिजुपादानस्यापुष्टतापत्तेः । ननु गवादिपदानां विग्रहे स्वार्थमात्रपराणां समासे ऽन्यपदार्थपरत्वमिव प्रतिग्राहितशब्दस्य धेनुपरत्वे ऽपि वृत्तौ गन्धमाल्यपरत्वं भविष्यतीत्यत आह—**अन्यपदार्थेति** । तदन्तर्भावेणैकार्थीभावस्य सूत्रव्युत्पत्त्यादिबलेनाङ्गीकारे ऽप्यन्यान्तर्भावेण वृत्तस्वीकारे मानाभाव इति भावः । **अभिवादयतेरिति** । वदि अभिवादन इति ण्यन्तस्येत्यर्थः । व्याख्यानात् सङ्घातग्रहणे स्थिते व्याख्याने बीजाभावं दर्शयति—

पूर्वनिपातेति । **निविशत इति** । अत एव सत्त्वे निविशते इति भाष्यप्रयोगः संगच्छते । भाष्यप्रयोग इति समर्थसूत्रस्थ इति शेषः । **उभसर्वयोस्तसाविति** । उभांशे उभशब्दघटितसमुदायोद्देश्यकत्वं षष्ठ्यर्थ इति बोद्ध्यम् । उभशब्दस्य शब्दपरत्वाद् वृत्तिविषये ऽपि नायच् वार्त्तिके । उदाहरणे तु अन्तरङ्गत्वात् पूर्वमेवायचि तत उभयशब्दान्तस्यापि तद्घटितसमुदायोद्देश्यकत्वमस्त्येवेति न दोषः । **वृत्तिविषय इति** । वृत्तौ कृतायामित्यर्थः । प्राचीनैर्हि 'उभौ साभ्यासस्ये'ति निर्देशेन वृत्तिघटके परत एवायजिति व्याख्यातं तदाह—**उभयशब्दादित्यादि** । एवं च तेषां लक्षणाश्रयणं व्यर्थमिति भावः । **अविभक्तिक इति** । अनुत्पन्नविभक्तिक इति व्याख्यातारः । दृष्टान्तबलेन तथैव लाभादित्यभि-

णस्य पार्श्वद्वये ऽर्थीत्यर्थः । आद्यादित्वात्तसिः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । एवमुपपदविभक्तौ सर्वत्र बोध्यम् ।

नाम्नो द्विधैव सम्बन्धः सर्ववाक्येष्ववस्थितः ।
सामानाधिकरण्येन षष्ठ्या वा ऽपि क्व चिद्भवेत् ॥

इति वृद्धोक्तौ षष्ठीग्रहणं तदपवादविभक्तेरप्युपलक्षणम् । द्विधेत्युक्तिः सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां निर्वाह्या । षष्ठीतदपवादयोरेककोटितया वा । धिक् कृष्णाभक्तमिति । तस्य निन्द्यतेत्यर्थः । कथं धिङ्मूर्खेति सम्बोधनपदस्य क्रियान्वय इति प्रागेवोक्ततया धिक्शब्दयोगाभावात् । क्रियापदं च क्व चिच्छ्रुतं क्व चिदाक्षिप्तमित्यन्यदेतत् । तथा च मूर्खसंबोध्यकं निषिद्धाचरणादि निन्द्यत इति वाक्यार्थः । एतेन हा तात हा देवि धीरा भवेत्यादि व्याख्यातम् ।

• यत्त्वाहुः । उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति संबोधने प्रथमैव भवति संबोधनपदस्य कर्तृकारकवाचित्वादिति । तन्मन्दम् । संबोधनपदस्य कर्तृकारकत्वे उक्तिसंभवाभावात् । देव प्रसीदेत्यादौ वस्तुगत्या देव एव कर्तेति चेत् नैतावता कारकविभक्तित्वं लभ्यते । किं च देव त्वां भजे त्वां भजन्तीत्यादौ संबोध्यस्य वास्तवमपि न कर्तृत्वमित्यास्तां तावत् । उपर्युपरीति । कथं तर्हि 'उपर्युपरिबुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः' । उच्यते । उपरिबुद्धिनामुत्तानबुद्धीनामुपरि चरन्तीत्यर्थः । एवं च आम्रेडितत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा प्रतिपदोक्तस्योपर्यध्यधसः सामीप्य

प्रेत्याह—**जसत्वस्येति** । **अतिदेशादिति** । अतिदेशनाव्ययत्वादित्यर्थः । **आद्यादित्वादिति** । कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागता इत्यर्थे पञ्चम्यास्तसिलित्यन्ये । सामानाधिकरण्येन—विना ऽपि सम्बन्धं विशेष्यविशेषणभावेन । **षष्ठ्येति** । भेदसम्बन्धपूर्वकविशेष्यविशेषणभावेनेत्यर्थः । नाम्नोरित्यनेन क्रियाकारकयोः क्रियाकारकभावरूपकारकविभक्त्यर्थसम्बन्धेनान्वय इति सूचितम् । **वैयधिकरण्येति** ! षष्ठ्या वेत्येतद्वैयधिकरण्योपलक्षणमिति भावः । **क्रियान्वय इति** । बोधनीयक्रियान्वय इत्यर्थः । **धिक्शब्दयोगाभावादिति** । संबोधनस्य क्रियान्वयात् क्रिययैव धिको योगो न तेनापीति भावः । **व्याख्यातमिति** । तातेत्यादेर्हाशब्देन न योग इति भावः । हापदस्य चाध्याहृतत्वामित्यनेन वा ऽन्वय इति तात्पर्यम् । **कारकविभक्तित्वमिति** । कर्तृकारकविभ-

इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम् । तेन वीप्सायां द्विर्वचन सत्ति नास्य प्रवृत्तिः । अन्यत्रापि दृश्यत इत्युक्तं तद्दर्शयति—अभितः परित इति । प्रतिभातीति । एष प्रतिशब्दः क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गः । न तु कर्मप्रवचनीयः । अन्तरा त्वां मामिति । तव मम च मध्ये इत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अत एव हेतुत्वपर्यन्तमपि शाब्दबोधे विषय इति स्वीक्रियत इति भावः । नदीमन्विति । द्वितीयायाः सम्बन्धोऽर्थः । स चेह (१)साहित्यरूप इत्यनुना द्योत्यते ।

लक्षणेत्थम् ॥ वृक्षं प्रतीति । वृक्षसम्बन्धि द्योतनमर्थः । सम्बन्धश्च लक्ष्यलक्षणभाव इति प्रत्यादयो द्योतयन्ति । भक्तो विष्णुं प्रतीति । विष्णोर्भक्तेश्च विषयविषयिभावः प्रत्यादिद्योत्यः । लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीरूपस्य भागस्य हरिणा सह स्वस्वामिभावः । वृक्षं वृक्षमिति । (२)इह वीप्सा द्विर्वच-

---

क्तित्वमित्यर्थः । संबोधनपदार्थस्य देवस्य त्वमित्यनेन सहाभेदेऽपि शब्दतः क्रियाश्रयत्वादिप्रतीतेरुपपादनस्याशक्यतया कर्त्तृत्वं दुर्लभम् । वास्तवक्रियाश्रयत्वमादाय कर्त्तृत्वे तु बहूपप्लव इति भावः । **नास्य प्रवृत्तिरिति** । अत एव 'सर्वेषामयमम्लानामुपर्युपरि वर्त्तत' इत्यादौ न द्वितीया। अत्र ह्युपर्युपरीत्यस्यातिशयोऽर्थो न सामीप्यम् । वीप्साद्विर्वचनं चात्रेति बोद्ध्यम् । **उपसर्ग इति** । बुभुक्षितान्वितप्रत्यर्थसम्बन्धस्य क्रियागतत्वात् बुभुक्षितस्य न भातीत्यन्वय इति भावः । **मद्ध्य इति** । अन्तरा इति हि मद्ध्ये इत्यर्थकम् ।

लक्ष्यलक्षणेति । वृक्षप्रकाशेन विद्युद्विद्योतज्ञानात् वृक्षो लक्षणं विद्युद्वि-

---

(१ साहित्यरूपइति अत्र हि 'तृतीयार्थे' इत्यत्रत्येन तृतीयापदेन सान्निधानात् 'सहयुक्तेऽप्रधान' इतिसूत्रोपात्तस्तृतीयानिमित्तभूतः सहशब्दो लक्ष्यते । तदर्थः साहित्यं समानकालिकक्रियागुणकत्वरूपं । तदेवात्र कर्मप्रवचनीयसंज्ञानिमित्तं नतु सहशब्दार्थभूतं सादृश्यादिकमपि तन्निमित्तम् । एतदर्थमेव सहार्थे इत्यनुक्त्वा तृतीयार्थे इति सूत्रितम् । तृतीयानिमित्तभूतसाहित्यमेव यथा लभ्येतेति ।

(२)अत्रायंभावः, पर्यादिशब्दानां स्वातन्त्र्येण वीप्सावाचकत्वे 'अव्ययं विभक्ती'त्यनेन वीप्सारूपयथार्थवाचकत्वान्नित्यसमासापत्तिः । वीप्साद्योतकत्वपक्षे तु द्वित्वसत्वे एव पर्यादेर्वीप्साद्योतकत्वज्ञानाद्वित्वाभावे वृक्षं परि सिञ्चतीत्यादौ तदज्ञानाद्वित्वमेव मुख्यं वीप्साद्योतकमिति न पर्यादेस्तद्द्योतकत्वाङ्गीकारे मानमित्याशयेनाह-इहवीप्सा द्विर्वचनेनैव द्योत्यते परिशब्दस्तु क्रियया सम्बन्ध्यते इति । एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे इति च । एवंच वीप्सायां द्वित्वसत्त्वे एव पर्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्रसङ्गः । वीप्सा च व्यापकत्वबोधनेच्छा । तन्निमित्तद्वित्वं 'नित्यवीप्सयो'रित्यनेन पद-

नेनैव द्योत्यते । परिस्पन्दस्तु क्रियया संबध्यते । कर्माणि द्वितीया । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया बाधात् षत्वं न । एतदर्थमेव लक्षणादयो विषयतयोपात्ता इति व्याख्यातमाकरे । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति तु न भवति । वर्जनार्थेनापेत्यनेन साहचर्यात् । ममाभिष्यादिति । मम भागः स्यादित्यर्थः । मामभिष्यादित्यपि प्राञ्चः प्रत्युदाहरन्ति । तत्र मां प्राप्नुयादित्यर्थः । उपसर्गवशेन अस्तेः सकर्मकत्वान्मामिति द्वितीया । अत्र च मम भाग इत्यर्थतः पर्यवसानात् । अभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे निषिद्धे 'उपसर्गप्रादुर्भ्या'मिति षत्वम् । पूजायां चेति । 'सुः पूजाया'मिति पूर्वसूत्रात् पूजाग्रहणमनुकृष्यते ।

द्योतनं लक्ष्यम् । **कर्मणीति** । वृक्षपदार्थस्य सेचनं प्रति कर्मत्वात् । अत एव वृक्षस्य प्रतिसेचनमित्यादौ षष्ठीति भावः । **विषयतयेति** । अन्यद्योत्याया अपि वीप्सायाः सञ्ज्ञां प्रति निमित्तत्वादिति भावः । इतरे लक्षणादयस्तु द्योत्या एवेति बोध्यम् । **इति तु न भवतीति** । विशिष्टक्रियासम्बन्धे विशेषणेनापि सम्बन्धात्प्राप्तिरिति भावः । एतत्सर्वं हरदत्तानुरोधेन । (१)कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थे सञ्ज्ञाया आवश्यकत्वात् । किं च परेः क्रियाविशेषकत्वे ऽन्वर्थत्वेन कर्मप्रवचनीयत्वस्यैवानापत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वत्रार्थे भागाप्रतीत्या कथं निषेधोऽत आह—**अत्र चेति** । अर्थतो भागे पर्यवसानमादाय निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ।

संज्ञके एव प्रवर्तते । तत्र पदं द्विरुच्चारणीयत्वेन विवक्षितनिष्ठपदसंज्ञाप्रयोजकविभक्त्यर्थसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकतानिरूपितव्याप्यताशाल्यर्थवाचकं गृह्यते । अत एव कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वविवक्षया वृक्षो वृक्षः सिञ्चतीति न प्रयोगः । सुप्रत्ययस्यकर्मत्वार्थकत्वाभावात् । वृक्षो वृक्षः सिच्यते इत्यत्र तु सुप्रत्ययेन तिङोक्तकर्मत्वशक्तिरनुद्भूतरूपेणोच्यते इति कर्मत्वसम्बन्धावच्छिन्नव्यापकत्वविवक्षया द्वित्वं भवत्येव । एवं च यत्किञ्चिदर्थे विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरमेव पदसंज्ञायां कृतायां वीप्सायां द्वित्वे च कृते वीप्सायां विषयभूतायां पर्यादेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाप्राप्तिसंभवेन नात्र द्वितीयोत्पत्तिः संज्ञाफलम् किं तूपसर्गादिसंज्ञाबाध एवेति ।

(१)कर्मत्वाविवक्षायामपि द्वितीयार्थमिति, वस्तुतो नेदं संघटते इत्युक्तमेव । अपि च तथात्वाङ्गीकारे वृक्षो वृक्षः प्रतिसिच्यत इत्यादावपि प्रातिपदिकार्थे प्रथमां बाधित्वा द्वितीयापत्तिः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां वृक्षस्य वृक्षस्य परिसिञ्चतीत्यादौ षष्ठीश्रवणानापत्तिश्च स्यादिति ऊहनीयम् ।

नच संप्रति क्रियाविशेषकत्वे अन्वर्थकर्मप्रवचनीयसंज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । पूर्वकालिकक्रियाविशेषकत्वमात्रस्यान्वर्थबललभ्यत्वेन सम्प्रति क्रियाविशेषद्योतकत्वस्य तेनालाभात्संज्ञाप्राप्तौ बाधकाभावात् ।

कालाध्वनोः ॥ अन्तं विराममतिक्रान्तोऽत्यन्तः स चासौ संयोगो निरन्तरसंनिकर्ष इत्यर्थः। द्वितीया स्यादिति। श्रुतत्वात् कालाध्ववृत्तिभ्यामेव। मासस्येति। 'कृत्वोऽर्थप्रयोगे काले ऽधिकरण' इति षष्ठीत्याहुः। तन्न। तत्र शेषग्रहणानुवृत्त्या द्विरह्नो भोजनमिति कृदन्तेन सह समासाप्रवृत्तेरेव फलत्वात्। तस्मादिह 'षष्ठी शेष' इतिसूत्रेणैव षष्ठीति तत्त्वम् ॥ इति द्वितीया ॥

स्वतन्त्रः कर्ता ॥ प्रधानीभूतधात्वर्थं प्रति आश्रयत्वं स्वातन्त्र्यम्। आह च—धातुनोक्तक्रिये नित्यंकारके कर्तृतेष्यत ॥ इति।

साधकतमं करणम् ॥ प्रकृष्टेति। यद्व्यापारादनन्तरं क्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। उक्तं च—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।
विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम् ॥ इति।

विवक्ष्यत इत्यनेन स्थाल्यादीनामपि वैवक्षिककरणत्वमस्तीति ध्वनयति। आह च—

कालाध्वेति। येन कालेनाध्वना वा ऽत्यन्तसंयोगस्तद्वृत्तिभ्यामित्यर्थः। तस्मादिति। अन्तरङ्गत्वाच्चेत्यपि बोध्यम्। एतेन शेषग्रहणाननुवृत्तौ तेनैवेति परास्तम्। ॥ इति द्वितीया ॥

प्रधानीभूतेति। प्राधान्यं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे(१) धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। धातुनोक्तक्रिये कारके नित्यं कर्तृतेष्यते इत्यन्वयः।

यद्व्यापारादिति। अनन्तरशब्दयोगे 'दूरान्तिकार्थै' रिति सूत्रेण पञ्चमी। यत्र येषां कारकाणां मध्ये इत्यर्थः। वस्तुन इति। वस्तुनीत्यर्थः। सार्वविभ-

(१) कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे इत्यस्यानुपादाने देवदत्तेनौदनः पच्यत इत्यादौ फलमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधाङ्गीकारेण देवदत्तवृत्तिधात्वर्थव्यापारेऽव्याप्त्यापत्तिरतस्तद्वारणार्थं तदुपादानम्। नचैवं देवदत्तो यज्ञदत्तेन पाचयतीत्यत्र पचधातोरेव विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारवाचकत्वेन प्रयोज्यव्यापारस्य प्राधान्यानापत्तिरिति वाच्यम्। तत्र णिचोऽपि वाचकत्वाङ्गीकारेण पचधातोर्विक्लित्त्यनुकूलव्यापारमात्रवाचकत्वेन प्रयोज्यवृत्तिव्यापारस्यप्राधान्येन पचनिरूपितकर्तृत्वस्य प्रयोज्ये सुलभत्वात्। प्रयोजकस्य तु पाचिधातुनिरूपितं तदिति न दोषः। नचैवं प्राधान्यलक्षणे कर्तुः प्रविष्टत्वात्कर्तृलक्षणे च प्राधान्यज्ञानस्यापेक्षितत्वादन्योन्याश्रय इति वाच्यम्। तृच्प्रत्ययसमभिव्याहारे इतिनिवेशेन दोषाभावादिति दिक् ॥

वस्तुतस्तदनिर्देश्यं न हि वस्तु व्यवस्थितम् ।
स्थाल्या पच्यत इत्येषा विवक्षा दृश्यते यतः ॥ इति ।

अयं भावः । कारकत्वं तद्व्याप्यकर्तृत्वादिषट्कं च वस्तुविशेषे विशेषणविशेष्यभाववन्न व्यवतिष्ठते । न हि गौस्सर्वं प्रति गौरेव न तु किंचित्प्रत्यगौरितिवत् विशेषणं विशेषणमेवेति सुवचम् । तथा च कयाचित् धातुव्यक्त्या उपस्थापितेऽर्थे किं कर्त्रादिकमिति प्रश्ने प्रकृतव्यक्त्युपात्तव्यापाराश्रयतया विवक्षितः कर्ता । व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयः कर्म । कर्तृकर्मद्वारकसम्बन्धेनाश्रयोऽधिकरणम् । पच्यर्थो व्यापारश्चानेकधा । एवं च पचेरधिश्रयणतण्डुलावपनैधोपकर्षणादितात्पर्यकत्वे तदाश्रयो देवदत्तः कर्त्ता । ज्वलनतात्पर्यकत्वे एधाः कर्त्तारः । तण्डुलधारणादिपरत्वे स्थाली कर्त्री । अवयवविभागादिपरत्वे तण्डुलाः कर्तारः । स्थाल्या पचतीत्यत्र तृतीयोपात्तव्यापाराश्रयापि स्थाली करणमेव न तु कर्त्री । देवदत्तादिव्यापारस्यैव तद्धातूपात्तत्वात् । तथा । आदिखादिभ्यामुपात्तेऽर्थे प्रयोज्यः कर्ता । तस्मिन्नेवार्थे भक्षयतिनोपात्ते कर्म । अधिपूर्वैः शीङादिभिरुपात्तेऽर्थे आधारः कर्म, केवलैरुपात्ते अधिकरणमित्यादि । एतेन ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वे कर्तृकर्मविरोध इत्यादि परास्तम् । शब्दविशेषोपाधिकस्य कर्तृत्वादेः

त्तिकस्तसिः । तत्कर्तृत्वादिकमनिर्देश्यम् । इदं वस्तु कर्तैवेत्यादिक्रमेण न निर्देश्यमित्यर्थः । हि यतो वस्तु तत्तद्रूपेण न व्यवस्थितम् । तामेवाव्यवस्थां दर्शयति— **स्थाल्येत्यादि । कारकत्वमिति** । विशेषणत्वादि यथा खञ्जकुब्जादावव्यवस्थितमेवं कारकत्वं तद्व्याप्यमधिकरणत्वादिकं चेत्यर्थः । तण्डुलानोदनं पचतीत्यत्र कारकस्यापि तण्डुलस्य तण्डुलानामोदनं पचतीत्यादावोदनपदार्थान्वयेन षष्ठ्यन्ततादर्शनात्कारकत्वस्य व्यभिचारो द्रष्टव्यः । **प्रकृतव्यक्त्युपात्तेति** । प्रकृतधातुव्यक्तीत्यर्थः । अनेकधात्वमेव दर्शयति—**एवं च पचेरिति** । **तण्डुलधारणादिपरत्वे इति** । आदिना आपाकसमाप्तिधारणम् । **अवयवविभागादीति** । आदिना रेटिकाद्यवयवमेलनम् । **तण्डुलाः कर्तार इति** । कर्मकर्तरीत्यर्थः । संप्रदानापादानयोस्तु न कर्तृत्वविवक्षा शब्दशक्तिस्वाभाव्यात्तद्व्यापारे धातोरवृत्तेरिति बोध्यम् । उपात्ते—उक्ते इत्यर्थः । स्वप्रकाशत्वे—ज्ञानविषयत्वे । **कर्तृकर्मविरोध इति** । अभेदे आधाराधेयभावस्य विषयविषयिभावस्य चाभावादिति भावः । शब्दविशेषोपाधिकस्य—शब्दविशेषनिमित्तस्य । कर्तृकर्मशब्दयोराश्रयविषयोपलक्षकत्वे, स्वप्रकाशत्वे इत्यस्य स्वप्रकाशपदव्यवहार्यत्वे इत्यर्थे

प्रत्यक्षादौ उक्तिसम्भवाभावात् । एतेन परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वं चेत् अपादाने ऽतिव्याप्तिमाशङ्क्य धात्वर्थतावच्छेदकफलशालि कर्मेति परिष्कुर्वन्तो ऽपि प्रत्युक्ताः । ग्रामं गमयति देवदत्तमित्यादौ गन्तर्यव्याप्तेः । तन्मते गमनस्य प्रकृत्यर्थत्वे ऽपि तथात्वानवच्छेदकत्वात् । तत्र णिचो व्यापारार्थकत्वं न प्रकृतेः । तत्त्वे वा पाचयत्यादिप्रयोज्यकर्तर्यतिव्याप्तेः । पारिभाषिकमनुशासनोपयोगि कर्मत्वं वचनबलाद् व्यवस्थितमिति चेत् । अपादाने ऽपि तर्हि तत्रास्तीत्यवधेहि । एकसञ्ज्ञाधिकारे ऽनवकाशया सावकाशाया बाधात् । अत एवात्मनात्मानं हन्तीत्यादौ परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाबाधमाशङ्क्याहङ्कारादिविशिष्टात्मभेदमाश्रित्य समाहितं भाष्ये ।

रामेणेति । इह यद्यपि विभक्त्युपस्थितानां कारकाणां क्रियां प्रति विशेषणतैव तथा ऽपि कृदुपस्थितानां विशेष्यतैव । सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः । धातूपस्थाप्ययोः फलव्यापारयोरपि कर्मकृत्समभिव्याहारे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः । तथा च रामनिष्ठो यो व्यापारस्तद्विषयीभूतबाणव्यापारसाध्यप्राणवियोगाश्रयो बालीति वाक्यार्थः । यत्तु

वा लक्षणैव दोष इति बोद्धव्यम् । परेति । कर्मत्वाभिमतापेक्षया परेत्यर्थः । गम्यादिकर्तर्यतिव्याप्तिवारणायेदम् । अपादाने इति । प्रयागात् काशीं गच्छतीत्यादौ तस्यापि क्रियाजन्यविभागाश्रयत्वादिति भावः । धात्वर्थतावच्छेदकेति । संयोगस्यैव तथात्वं न तु विभागस्येति भावः । तत्त्वे वेति । ण्यन्तधात्वर्थतावच्छेदकत्वे वेत्यर्थः । वचनबलात् । गत्यादिनियमबलात् । ननु विभागस्य तत्त्वेन 'कर्तु'रिति 'तथायुक्त'मिति च प्राप्नोति अपादानप्रकरणे ऽवध्यन्वयिनो विभागस्य धात्वर्थताया वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह—एकसञ्ज्ञेति । सावकाशाया इति । विषं भुङ्क्ते इत्यादौ सावकाशाया इत्यर्थः । 'कर्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञा त्वपादानसञ्ज्ञायाः परत्वाद् बाधिका । अत एव ग्रामं त्यजतीत्यादौ द्वितीयासिद्धिरिति तात्पर्यम् । अपादाननिष्ठविभागीयसम्बन्धस्य फलतानवच्छेदकत्वान्न दोष इत्यपि बोध्यम् । अत एव—एकसञ्ज्ञाधिकारे सञ्ज्ञयोर्बाध्यबाधकभावादेव । अहंकारादीति । आदिना शरीरम् । विभक्त्युपस्थितानामिति । विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वमते तदन्तोपस्थितानामित्यर्थः । व्यत्यास इति । तद्व्यत्यासेनैव धातुतस्तदुपस्थितिरित्यर्थः । तत्र व्यापारजन्यफलमेव धात्वर्थ इति भावः ।

वाजपेयाधिकरणे मीमांसकैरुक्तं काष्ठैः पाचक इत्यपि स्यादिति तदिष्टापत्तिग्रस्तम् । 'कर्तृकरणे कृता बहुलं' 'कर्तृकर्मणोः कृती' त्यादिसूत्राणां कृत्प्रकृत्यर्थेन कारकान्वयं विनोक्तिसम्भवस्यैवाभावादिति सुधीभिराकलनीयम् ।

अनभिहिते किम् । हरिः करोति । जीवन्त्यनेन जीवनः । शाब्दिकः । शब्ददर्दुरं करोतीति ठक् । कृतं विश्वं येन कृतविश्वः विश्वकर्मककृत्याश्रय इत्यर्थः । अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ व्युत्पत्त्यन्तरस्वीकारात् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यते । प्रकृत्यादिभ्य इति । आकृतिगणोऽयम् । तेन 'नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्त' इत्यादि बोध्यम् । द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोणम् । पात्रादित्वात्स्त्रीत्वाभावः । द्रोणद्वयसम्बन्धिधान्यमित्यर्थः । चादिति । करणशब्दानुवृत्त्या 'परिक्रयणे संप्रदान'मित्युत्तरसूत्रस्थान्यतरस्यांग्रहणापकर्षेण वा सञ्ज्ञयोः पर्याये लब्धे समावेशार्थश्चकारः । तेन मनसादेव इत्यत्र कर्मण्यण्, करणे तृतीया चेत्युभयं सिध्यति । 'मनसः सञ्ज्ञाया'मित्यलुक् । किं चाक्षैर्देवयते यज्ञदत्तेनेत्यत्र सकर्मकत्वादणि कर्तुर्णौ कर्मत्वं न । 'अ-

---

तदिष्टापत्तीति । तत्प्रकृत्यर्थक्रियायामपि कारकाणामन्वयादिति भावः । तत्रैव मानमाह—**कर्त्रित्यादि** । यत्तु भवतिक्रियायां प्राथमिकान्वयेन तत्तद्विभक्तौ कृदन्तेन पार्ष्णिकान्वयात् तेषां चारितार्थ्यमिति । तन्न । भवतिक्रियायां कर्तृत्वेनान्वये कर्तुरुक्तत्वातृतीयानापत्त्या हरिणा त्रात इत्यसिद्ध्यापत्तेः । करणत्वेनान्वये पार्ष्णिकस्यापि हरिकर्तृकत्राणकर्मणो बोधानापत्तेः । कर्तृतृतीयान्तेन समासविधायकासङ्गतेश्च । यत्कर्तृककृतिकर्म विश्वमिति विग्रहवाक्यजबोधाद्भिन्नबोधस्वीकारे न मानमत आह—**अषष्ठ्यर्थेति** । **आकृतीति** । इदं च यथायथं सर्वविभक्त्यपवादः । **नाम्नेति** । नामसम्बन्धितीक्ष्णत्ववानित्यर्थः । **करणशब्दानुवृत्त्येति** एकसंज्ञाधिकारेण चेति बोध्यम् । ननु मनसादेव इत्यसङ्गतं कृद्योगलक्षणषष्ठीप्राप्तेः । न च कर्तृसाहचर्यात्तत्र मुख्यव्यवहारेण धात्वर्थाश्रयस्यैव कर्मणो ग्रहणम् । अतः स्तोकं पाक इत्यादौ षष्ठी नेति वाच्यम् । धात्वर्थे भेदेनान्वयिकर्मग्रहणेनैव तदुपपत्तावत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । ध्वनितं चेदमाकडारसूत्रे कैयटे । तादृशसञ्ज्ञात्वे दृढतरमानाभावश्चेत्यरुचेराह—**किं चेति** । **कर्मत्वं नेति** । न च वैकल्पिकत्वेऽप्यत्यन्ताविद्यमानकर्मकत्वाभावात् कर्मत्वाभावः सिद्ध इति वाच्यम् । तत्रात्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणे

णाकर्मका'दिति परस्मैपदं च नेति सिद्धान्तः । यत्तु प्राचा-'कर्मसञ्ज्ञं वा स्यादिति व्याख्यातम् । तदाकरविरोधादुपेक्ष्यम् ।

स्यादेतत् । करणसञ्ज्ञाया अवकाशः । देवना अक्षाः । करणे ल्युट् । कर्मसञ्ज्ञायास्तु दीव्यन्ते अक्षाः । कर्मणि लट् । अक्षैर्दीव्यतीत्यत्र तु सञ्ज्ञाद्वयप्रयुक्तकार्यद्वयप्रसङ्गे परत्वात् तृतीयैव स्यान्न तु द्वितीयेति चेत् । अत्राहुः—कार्यकालपक्षे कर्मणि द्वितीयेत्यत्र यदस्योपस्थानं तस्यानवकाशत्वाद् द्वितीयेति । ननु दीव्यन्ते अक्षा इत्यत्र कर्मण्यभिहिते ऽपि करणत्वस्यानभिधानात् तृतीया स्यात् । तथा देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणस्याभिधाने ऽपि कर्मणोऽनभिधानात् द्वितीया स्यात् । मैवम् । एकैव ह्यत्र शक्तिः सञ्ज्ञाद्वययोगिनी । तथा च उभयत्राप्यभिधानमेव न त्वनभिहितत्वम् ।

सहयुक्ते ॥ पुत्रेणेति । पितुरत्र क्रियासंबन्धः शाब्दः । पुत्रस्य तु आर्थ इति तस्याप्राधान्यम् । अप्रधानग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । न चैवं पितुरपि तृतीयापत्तिः । तत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे अन्तरङ्गत्वात्प्रथमो-

---

मानाभावस्यान्यत्र निरूपितत्वादिति भावः । फलान्तरमाह—**अणाविति** । दीव्यते ऽक्षैर्देवदत्तेनेति भावे लकाराभावः फलमित्यपि बोध्यम् । करणत्वाच्च तृतीयेति समावेशफलम् । **द्वितीयेतीति** । अक्षान् दीव्यतीत्यत्राक्षपदस्याक्षजेये धने लक्षणा । न च तदा करणत्वमक्षैरित्यर्थे ऽक्षानिति न भवतीत्यन्ये । **एकैव ह्यत्र शक्तिरिति** । दिवधात्वर्थनिरूपितसाधकतमत्वशक्तिरित्यर्थः ।

सहयुक्ते । अत्राप्राधान्यं नाम शाब्दगुणाद्यन्वयित्वाभाव इत्याह—**पितुरत्रेति । आर्थ इति** । पुत्रसाहित्यवान् पिता आगत इति बोधे साहित्यस्य पुत्रेणागमनसंबन्ध एव संभव इति पश्चात्तस्यापि मानसस्तत्संबन्धबोध इति भावः । शाब्दत्वं च विवक्षानिबन्धनमेवं चैषु शाब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावः । सहैव पुत्रैर्दशभिर्भारं वहतीत्यादौ विद्यमानतावाचिसहशब्दयोगे क्रियाद्यन्वयित्वरूपविशेष्याभावकृतो विशिष्टाभावो दशानां पुत्राणां विद्यमानत्वे ऽपीत्यर्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । **अन्तरङ्गत्वादिति** । प्राचीनैरन्तरङ्गत्वमूलकतयोक्तादुपपदविभक्तेरिति न्यायादित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु तद्वाचनिकमेवेत्यन्तरङ्गत्वं तन्न्यायोपलक्षणं बोध्यम् । प्रथमायाश्च कारकविभक्तित्वमनभिहितपादे भाष्ये बहुशः स्पष्टमन्यत्र प्रपञ्चितं च । अन्तरङ्गत्वं तु न युक्तम् षष्ठ्यपवादत्वमिव प्रथमापवादत्वमित्यस्याप्युपपदविभक्ती-

त्पत्तेः । पितुरागमनमित्यादौ कारकविभक्तेः प्राबल्याच्च ।

येनाङ्गविकारः ॥ अङ्गशब्दोऽर्श आद्यजन्तस्तदाह—अङ्गिन इति । येनेति सर्वनाम्ना प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव एव गृह्यते सन्निधानात् । सप्तार्था-द्विकृत एव । न ह्यविकृतेनावयवेन शरीरस्य विकारः सम्भवति । तदेतदा-ह—येनाङ्गेन विकृतेनेति । संजानीत इति । 'सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' । इति तङ् कृद्योगे परत्वात् षष्ठी पितुः सञ्ज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्—आध्याने परत्वात् 'अधीगर्थे' इति षष्ठी मातुः संजानातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् ।

द्रव्यादीति । उक्तं च—

द्रव्यादिविषयो हेतुः कारकं नियतक्रियम् ॥ इति ।

अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्तं हेतुरिष्यते ॥ इति च ।

फलमपीति । एतच्च 'प्रत्यय' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । एवं च ताद-र्थ्यचतुर्थ्या सहेयं तृतीया विकल्प्यते । अध्ययनार्थं वसति । अयं तु विशेषः

नामापत्तेः । अनन्तरस्येति न्यायेन च प्रथमापवादत्वस्यैव वा ऽऽपत्तेः । उपपदवि-भक्तेरिति न्यायेन वाचनिके सर्वतो बलवत्त्वे कारकविभक्तेर्बाधितेऽर्थाच्छेषषष्ठ्यप-वादत्वमुपपदविभक्तीनामवतिष्ठते । किं च उपपदविभक्तेः पदान्तरनिमित्तकत्ववत् कारकविभक्तेः क्रियानिमित्तकत्वात्तत्वं दुरुपपादम् । न च सम्बन्धस्य क्रियाकारक-भावमूलकत्वेन तत्प्रयुक्तं कार्यं बहिरङ्गं पुत्रे ऽपि तृतीयानापत्तेरेकक्रियाकर्तृत्वात्सा-हित्यस्य । क्रियायाः प्राधान्यात्तन्निमित्तिका विभक्तिः प्रबलेत्यपि न युक्तम् । अप्र-धानक्रियायामपि कारकान्वयदर्शनात् । तदेव ध्वनयन्नाह—**इत्यादौ कारक-विभक्तेरिति** । अत्रादिना पुत्रेण सहागतः पितेत्यस्य सङ्ग्रह इत्यलम् ।

अर्श आद्यजन्त इति । व्याख्यानादिति भावः । अन्यथा येन गुणेन करणत्वादिना ऽवयवस्य विकारो लक्ष्यत इत्यर्थापत्त्या ऽक्षि काणमस्ये-त्यादौ प्रथमां बाधित्वा गुणवचनात्काणशब्दादेरेव स्यात्, अक्ष्णा काण इत्यादौ तु षष्ठ्येव स्यादिति बोध्यम् । **प्रकृत्यर्थेति** । अर्शआद्यच्प्रकृतेरित्यर्थः । शरीरस्ये-त्यवयव्युपलक्षणम् । **संभवतीति** । लक्ष्यः संभवतीत्यर्थः । **द्रव्यादीति** । आदिना गुणक्रिये । एवं च त्रितयसाधारणं हेतुत्वम् । नियतक्रियमिति क्रियया नियतमित्यर्थः । क्रियामात्रविषयमिति यावत् । हेतुकरणयोर्वैषम्यान्तरमप्याह—**अनाश्रिते त्विति** । एवं च करणत्वहेतुत्वविषयकशाब्दबोधाय सूत्रद्वयमि-त्यर्थः । **विकल्प्यत इति** । तदर्थत्वेन विवक्षायां चतुर्थ्या, हेतुत्वेन विवक्षायां तृतीयायाश्च प्राप्तेर्विवक्षाभेदेन विभक्तिद्वयमित्येतावता तयोर्विकल्पव्यवहार इति

अध्ययनस्य फलेन सहाभेदः संसर्गः । उपकारकत्वेन सह तु निरूपकतात । गम्यमानेति । न तु श्रूयमाणेत्याग्रह इति भावः । साधनेति । साध्यमित्यत्र प्रकृतिभागस्यार्थं प्रतीति भावः । 'मा चापलायेति गणान् व्यनैषी'दित्यत्र तु यतध्वमिति शेषः । अशिष्टेति । एतच्च 'दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे' इत्यनेन ज्ञाप्यते ॥ इति तृतीया ॥

अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेनाह । दानस्येति । तेन अजां नयति ग्रामं, हस्तं निदधाति वृक्ष इत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति भावः । दानं चापुनर्ग्रहणाय स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनम् । अत एव रजकस्य वस्त्रं ददातीत्यादौ न भवति । तत्र हि ददातिर्भाक्तः । एतच्च वृत्तिमतम् ॥ भाष्यमते तु नान्वर्थतायामाग्रहः(१) । खण्डिकोपाध्यायस्तस्मै चपेटां ददातीति प्रयोगात् । रजकस्य वस्त्रं ददातीति तु शेषत्वविवक्षायां बोध्यम् । न चैवमजां नयति ग्राममित्यत्रापि प्रसङ्गः । यमभिप्रैतीत्युक्त्या हि यमिति निर्दिष्टस्य शेषित्वं कर्मणश्च शेषत्वं लभ्यते । ग्रामस्य अजां प्रति शेषित्वं नास्ति । दानीय

बोध्यम् । **फलेन सहेति** । तच्च फलं फलत्वेन तृतीयार्थ इत्येके । हेतुत्वेनैवेत्यन्ये । अध्ययनहेतुको वास इति बोधस्तृतीयायाम् । चतुर्थ्यामध्ययनोपकारको वास इति बोध इति मते इदम् । अध्ययनोपकार्यको वास इति बोधश्चतुर्थ्यामिति मते तत्राप्यभेदभानमेवेति बोध्यम् । **गम्यमानेति** । श्रमेणेत्यादिपदजबोधविषयेत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सहयुक्त'इत्यत्र भाष्ये तदाह—न तु **श्रूयमाणेति** । श्रूयमाणस्वमात्रवाचकपदजन्यबोधविषयेत्यर्थः । **ज्ञाप्यत इति** । चतुर्थ्यर्थविहिततृतीयायुक्ताद्दाण आत्मनेपदमिति तदर्थः । सा चेदित्यनेन तस्याः काचित्कत्वं ज्ञाप्यते । तेनाशिष्टव्यवहार इत्यंशोऽपि सिद्ध इति भावः ॥ इति तृतीया ॥

अपुनर्ग्रहणायेति । इदं च स्वत्वनिवृत्तेर्वाच्यतास्वीकारफलप्रदर्शनं न तु धात्वर्थनिविष्टमिति बोध्यम् । **भाक्त इति** । अधीनीकरणरूपेऽर्थे इत्यर्थः । 'न शूद्राय मतिं दद्या'दित्यत्र मतिं तज्जनकं शास्त्रं नोपदिशेदित्यर्थः । **आग्रह इति** । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्त्तव्य'मिति वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । भाष्यान्तरमाह—**खण्डिकेत्यादि** । चपेटां ददातीत्यत्र संयोगोऽर्थः । शेषित्वमुद्देश्यत्व-

---

(१) किंच दाधातोः क्रियामात्रोपलक्षकत्वादन्यधात्वर्थकर्मयोगेऽपि चतुर्थी भवति तेन पुत्राय पत्रं प्रेषयतीत्यादिप्रयोगाः सङ्गच्छन्ते । अत एव 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वार्तिकं प्रत्याख्यातं भाष्ये ।

इति । बाहुलकात् संप्रदाने अनीयर् ।

रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ॥ प्रीञ् तर्पणे । अस्मात् कर्मणि लट् । हरये रोचते इति । हरिं प्रीणयतीत्यर्थः । कर्मसञ्ज्ञायां प्राप्तायां वचनम्(१)। प्रीयमाणः किम् । देवदत्ताय रोचते मोदकः पथि । अत्र पथो मा भूत् ।

श्लाघह्नुङ् ॥ श्लाघा स्तुतिः । कृष्णाय श्लाघते कृष्णं स्तौती-

---

म् । शेषत्वमप्रधानत्वरूपम् । **शेषित्वं नास्तीति** । यद्यपि ग्रामसंस्कारार्थमजानयने तदपि ग्रामस्यास्ति, तथाऽप्यजाया इव परत्वात् 'कर्तु'रिति कर्मसञ्ज्ञया बाधान्न दोष इति तत्त्वम् ।

अस्मात्कर्मणीति । क्र्यादेश्चुरादेर्वेत्यर्थः । प्रीङ् प्रीताविति दैवादिकादित्यपि कश्चित् । **हरिं प्रीणयतीति** । 'प्रीयमाण' इति निर्देशेन प्रीधात्वर्थकर्मणः संप्रदानत्वाभावज्ञापनादत्र न संप्रदानत्वमिति भावः । **अत्र पथ इति** । न च तदभावे सूत्रस्य शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन परत्वात्तया बाधासिद्धिरिति वाच्यम् । देवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेः(२) ।

कृष्णं स्तौतीति । स्तुत्या परस्मै कृष्णं कथयतीत्यर्थः । ज्ञीप्स्यमानपदेन

---

(१) वस्तुतस्तु रुचधातोः विषयतासंबन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलः प्रीतिसमानाधिकरणव्यापारो वाच्यः । तत्र विषयतारूपफलतावच्छेदकसंबन्धेन प्रीत्याश्रये भक्त्यादौ कर्मसंज्ञायाः कर्तृसंज्ञया परत्वाद्बाधान्न सकर्मकत्वमिति हर्यादेः समवायसंबन्धेन प्रीतावन्वयविवक्षायां षष्ठीप्राप्तावनेन संप्रदानत्वं विधीयते । प्रीधातोस्तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रीत्यनुकूलप्रीतिव्यधिकरणो व्यापारो वाच्यः । तत्र हरेः समवायात्मकफलतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रीतिरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वम् । सकर्मत्वाच्च कर्मणि शानचा प्रीयमाण इति रूपस्य निर्देशोपपत्तिः । एवं च प्रीधातुयोगे हर्यादेः कर्मसंज्ञाविषयत्वादेतद्विषयतैव नास्तीति निर्देशस्य ज्ञापकत्वोपवर्णनं मास्तु । कर्मसंज्ञायां प्राप्तायां वचनमिति मनोरमोक्तिस्तु धात्वोरेतादृशार्थविभागानाश्रयणेन, हरिं प्रीणयतीत्यस्य निर्देशज्ञापनेन सिद्ध्यभिप्रायेण च प्रवृत्तेति बोध्यम् ।

(२) देवदत्तं रोचत इत्यस्याप्यापत्तेरिति । केचित्तु अत्र कारकाधिकारात् क्रियाजनकत्वमवश्यमेष्टव्यम् । तथाच कर्मत्वादिरूपव्याप्यशक्त्यभावेऽपि क्रियाजनकत्वरूपकारकत्वविवक्षाया 'आख्यातोपयोगे'इत्यत्रोपयोगग्रहणान्नटस्य गाथां शृणोतीत्यादौ नटादेः सत्त्वेऽपि प्रकृते देवदत्तादेः शेषत्वविवक्षायां कारकत्वसत्त्वे मानाभावात्तत्र सूत्रस्य चारितार्थ्योक्त्यसम्भवात् । तत्तद्व्याप्यशक्तिविवक्षायां तु सर्वत्र तत्तत्संज्ञया बाधप्राप्तौ इदं बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वस्यापवादः स्यादिति पथिन्शब्दे चतुर्थ्योपत्तिरेव दोषः । किञ्च तथात्वाङ्गीकारे प्रीयमाणग्रहणे सत्यपि क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायामेतस्य चारितार्थ्येन कर्मत्वविवक्षायां हरिं रोचते भक्तिरिति प्रयोगो दुर्निवार एव स्यात् इत्याहुः ।

सर्थः। अन्ये त्वाहुः। कृष्णायात्मानं परं वा श्लाघ्यं कथयतीत्यर्थ इति। तत्राद्ये पक्षे कर्मत्वे प्राप्ते द्वितीये तु कारकशेषत्वात् षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्। ह्नुतइति। सपत्नीभ्यः कृष्णं ह्नुवाना तमेवार्थं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। यस्य कस्य चित् ह्नुतइति वा। तिष्ठत इति। स्थित्या स्वाभिमायं बोधयतीत्यर्थः। प्रकाशनस्थेयाख्ययोरिति तङ्।

धारेरुत्तमर्णः॥ षष्ठ्यां प्राप्तायां वचनम्।

स्पृहेरीप्सितः॥ परत्वादिति। तेन परस्परेण स्पृहणीयशोभं, स्पृहणीयगुणैर्महात्मभि' रित्यादि सिद्धम्। यदा तु शेषत्वविवक्षा तदा षष्ठी। तेन 'कुमार्य इव कान्तस्य त्रस्यन्ति स्पृहयन्ति चे'ति सिद्धम्। एतच्च सर्वं हरदत्तादिरीत्योक्तम्। वाक्यपदीयहेलाराजग्रन्थयोस्तु स्पृहयतियोगे कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्च बाधिकेयं सम्प्रदानसञ्ज्ञेति स्थितम्। तन्मते स्पृहणीयमित्यत्र दानीय इतिवत् सम्प्रदाने कृत्यः। कुमार्य इवेत्यत्र तु विभक्तिविपरिणामेन कान्ताय स्पृहयन्तीति व्याख्येयम्।

क्रुधद्रुह॥ क्रुध कोपे, द्रुह द्रोहे, ईर्ष्य ईर्ष्यायाम्। असूयेति कण्ड्वादियगन्तः। एषामर्थ इवार्थो येषां धातूनामित्यर्थः। तत्र क्रोधोऽमर्षः। द्रोहोऽपकारः। ईर्ष्या असहनम्। असूया तु गुणेषु दोषारोपः। क्रुधद्रु-

---

प्रथमोपस्थितत्वाण्णिच्प्रकृत्यर्थकर्मैव ग्राह्यम्। तस्यापि ज्ञापनाविषयेच्छाविषयत्वाच्छानजुपपत्तिरिति भावः। ह्नुङादेरपि ह्नुत्यादिना बोधनमर्थ इति बोध्यम्। **अन्ये त्विति**। प्राधान्यात् ज्ञीप्स्यमानपदेन ण्यर्थकर्मण एव ग्रहणमिति तदाशयः। तदेवाह—**कृष्णायेति**। **कारकशेषत्वादिति**। 'कर्मणा यमभिप्रेती'ति संप्रदानत्वाविवक्षया शेषत्वादित्यर्थः। **सपत्नीभ्य इति**। तत्र ह्नुवानेत्यन्तमार्थिकार्थकथनम्। स्वाभिप्रायं कृष्णं बोधयतीत्यर्थः। एवं शपते इत्यपि व्याख्येयम्।

सिद्धमिति। स्पृहणीये कर्मण्यनीयरिति भावः। **यदा त्विति**। कर्मणः शेषत्वेन विवक्षेत्यर्थः। **इति स्थितमिति**। शेषत्वविवक्षायां चारितार्थ्येन कर्मसञ्ज्ञाबाधकत्वायोगोऽत्रारुचिः। **संप्रदाने इति**। बाहुलकादिति भावः। **व्याख्येयमिति**। षष्ठ्यपवादत्वाच्छेषत्वविवक्षा कर्तुमशक्येत्यभिमानः।

अमर्ष इति। वाक्चक्षुरादिविकारानुमेयः प्ररूढकोप इत्यर्थः। **अपकार इति**। अपकारविषयेच्छेत्यर्थः। असहनम्—उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलो

होरकर्मकत्वात् तद्योगे षष्ठी प्राप्ता, अन्ययोः सकर्मकत्वाद् द्वितीया प्राप्ता।

राधीक्ष्योः ॥ कारकमिति । कर्मकारकमिति तु प्राचः प्रमादः एकसञ्ज्ञाधिकारात् । न च प्राथमिकप्राप्तिमात्राभिप्रायेण कर्मत्वव्यपदेशः कृष्णसम्बन्धि शुभाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थाभ्युपगमेन षष्ठ्या एव प्राप्तेः ।

अनुप्रति ॥ गृण इति इनान्तस्यानुकरणात् षष्ठी । होत्रे इति । कर्मत्वे प्राप्ते ।

परिक्रयणे ॥ क्रयो धनाद्यर्पणेनात्यान्तिकस्वीकरणम् । तस्य समीपं परिशब्द आचष्टे । तच्च नियतकालं ततो न्यूनत्वादिति व्याचष्टे—नियतेति । भृत्या—वेतनादिना । तादर्थ्यइति । तस्मै कार्यायेदं तदर्थं कारणम् । तस्य भावस्तादर्थ्यम् । ष्यञा उपकारकत्वरूपः सम्बन्धोऽभिधीयते । 'कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिमानं भावप्रत्ययेने'ति सिद्धान्तात् । उपकारकत्वं चानेकधा । तेन ब्राह्मणाय दधीत्यादावपि भवति । भक्तिर्ज्ञानायेति । ज्ञानात्मना परिणमत इत्यर्थः । प्रकृतिविकृत्योर्भेदविवक्षायां विकृतिवाचकाच्चतुर्थी । अभेदविवक्षायां तु परत्वात्प्रथमैव । भक्तिर्ज्ञानं

व्यापारः । गुणेषु—गुणविषये । दोषारोपः—दोषत्वारोपानुकूलो व्यापारः । **अकर्मकत्वादिति** । क्रोधजन्यस्य फलस्य देवदत्तादौ सत्त्वे ऽपि तस्य धात्ववाच्यत्वादिति भावः । **छिनत्तीति** । तत्प्रयोजिका कर्मसञ्ज्ञेत्यर्थः ।

प्राथमिकेति । राधीक्ष्योः प्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः, तत्र प्रश्नविषयरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः । **इत्यर्थाभ्युपगमेनेति** । तस्य प्रधानीभूतधात्वर्थाप्रयोज्यत्वेन तदप्राप्तिरिति भावः ।

कर्मत्वे प्राप्ते इति । शंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापारलक्षणं प्रोत्साहनं तयोरर्थः । शंसितुः प्रोत्साहने कर्मतया ऽन्वयः । होतुश्च शंसितर्यभेदान्वयः । एवं च कर्मसामानाधिकरण्यात् कर्मत्वप्राप्तिरिति भावः ।

धनादीति । आदिना दुर्भिक्षे ऽन्नम् । **अनेकधेति** । साक्षात्परम्परया चेत्यर्थः । ब्राह्मणाय दधीत्यादौ तद्भोजनोपकारकत्वेन तदुपकारकत्वं बोध्यम् । **ज्ञानात्मनेति** । आत्मशब्दस्तद्वृत्तिधर्मपरो ज्ञानत्वेन परिणमत इत्यर्थः । एवं च तस्य विकृतिवाचकत्वाभावान्न चतुर्थी, किन्तु प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । ज्ञानत्वविशिष्टरूपान्तरप्राप्तिर्भक्तिकर्तृकेति यावत् । रूपान्तरप्राप्तिर्हि परिणाम इति भावः । **प्रथमैवेति** । भक्त्युपादानको ज्ञानरूपः परिणाम इति तदा बोधः ।

कल्पत इति । यदा तु 'जनिकर्तु'रिति भक्तेरपादानत्वं विवक्ष्यते तदा ज्ञानस्याभिहितकर्तृत्वात्प्रथमैव । भक्तेर्ज्ञानं कल्पते । 'क्लृपी'त्यर्थग्रहणमित्याशयेनाह–सम्पद्यत इत्यादि ।

उत्पातेनेति । प्राणिनां शुभाशुभसूचको भूतविकार उत्पातः । तेन ज्ञापितेऽर्थे वर्त्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः । वातायेति । वातस्य ज्ञापिकेत्यर्थः । हितेति । समासविधानाज्ज्ञापकादिति भावः । एवं सुखयोगे ऽपि बोद्ध्यम् । 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थाया'मिति सूत्रमहिम्ना क्रियार्थकमुपपदं क्रियावाच्येव फलतीत्याशयेनाह–क्रियेति । क्रियाफलकम् । क्रियावाचकप्रकृतिकमित्यर्थः । तुमुनिति ण्वुलोऽप्युपलक्षणम् । फलेभ्यो यातीत्यस्य फलान्याहरक इत्यपि विवरणे बाधकाभावात् । कर्मणीति । तथा च द्वितीयापवादोऽयमिति भावः ।

यत्तु प्राचा व्याख्यातमप्रयुज्यमानस्यैव कर्मणि यथा स्यात्, प्रयुज्यमानस्य मा भूदिति नियमार्थं सूत्रमिति । तन्न । अप्राप्तस्य नियमायोगात् । न च तादर्थ्ये इति प्राप्तिः । न हि फलार्था यानक्रिया किं त्वाहरणार्था । आहरणं तु फलकर्मकमित्यन्यदेतत् । तुमुनो भाव एव विधानात्तदर्थस्य भाववचनत्वे सिद्धे पुनर्भाववचनग्रहणं सूत्रविशेषपरिग्रहार्थमित्याह–इति सूत्रेणेति । न च तादर्थ्ये इत्येव गतार्थता शङ्क्या । भाववचनेनैव तुमुनेव तादर्थ्यस्य द्योतिततया प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाप्रसङ्गात् ।

यत्तु प्राचोक्तम्–भाववचनादेव यथा स्यात् पाचको व्रजतीति ण्वुलन्तान्मा भूदिति नियमार्थमिदं सूत्रमिति । तन्न । ण्वुलन्ते कर्तुः प्रा-

---

समासविधानादिति । 'चतुर्थी तदर्थे'ति हितसुखयोगे समासविधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः । तदाह—**एवमिति** । वृत्तावाशीरर्थाप्रतीतेर्न 'चतुर्थी चाशिषी'ति चतुर्थ्या हितयोगे निर्वाहः । आशीरर्थयोगे आशीर्विषयस्य विधेयत्वं तदाश्रयस्योद्देश्यत्वं च प्रतीयते । न च वृत्तौ तथा ऽन्वयो व्युत्पन्न इति हरदत्त इति दिक् । **न हि फलार्थेति** । यद्यपि ब्राह्मणाय दधीत्यादौ ब्राह्मणाय भोजनोपकारकमपि दधि तद्द्वारा ब्राह्मणोपकारकं तथा ऽपि फलेनाहरणद्वारा न कोऽपि यानक्रियोपकार इत्याशयः । **तुमुनेवेति** । भाववचनघञादीनां तुमुनपवादतया तत्समानार्थत्वात् । एवं च प्रथमापवाद इति भावः । 'द्विषां विघाताय विधातुमिच्छत' इत्यत्र विघातायेति तादर्थ्ये चतुर्थी, विघातार्थं यद्विधानं तदर्थेच्छा-

धान्यात् कर्तारं प्रति च तादर्थ्यप्रभावात् गुणीभूतयानस्य च विभक्त्यर्थानन्वयात् । ननु षष्ठ्यपीति कुतः षष्ठ्येवास्तु । अलंशब्दस्तु पर्याप्तीतरार्थक एव गृह्यतामित्याशङ्क्याह—तस्मै प्रभवतीति ।

न त्वां तृणमित्यादि । ननु तृणादिवत् युष्मच्छब्दादपि पक्षे चतुर्थ्या भाव्यम् । मैवम् । अनादर इति हि कर्मणो(१) विशेषणम् । अनादरद्योतकं यत्कर्मेति । तादृशं तृणमेव न तु युष्मदर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥

ध्रुवमिति । ध्रु गतिस्थैर्ययोः । अस्मात्कुटादेः पचाद्यच् । ध्रुव स्थैर्ये इति पाठे तु इगुपधलक्षणः कः । ध्रुवं स्थिरम्—प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयः । तच्चार्थादवधेरेवेत्याह—अवधिभूतमिति । धावत इति । इह क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्य प्रकृतधातूपात्तक्रियां प्रत्यवधित्वं न विरुध्यते । परस्परस्मान्मेषावपसरत इत्यत्र तु सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपादानाद् एकनिष्ठां गतिं प्रतीतरस्यापादानत्वं न विरुध्यते । उक्तं च ।

अपाये यदुदासीनं चलं वा यदि वाऽचलम् ।
ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

वत इत्यर्थः । एतेनात्र तुमुना तादर्थ्यस्योक्तत्वात्कथं चतुर्थीत्यपास्तम् । उत्तरक्रिययोस्तद्द्योतने ऽपि पूर्वक्रिययोस्तदद्योतनात् । **कर्त्तुः प्राधान्यादिति** । एवं च तादर्थ्यचतुर्थ्यास्तत्राप्राप्तेर्नियमासंभव इति भावः । **विभक्त्यर्थेति** । तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थे इत्यर्थः ॥ इति चतुर्थी ॥

प्रकृतेति । कर्त्तर्यतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अन्यथा कर्तृसञ्ज्ञाया इयमपवादः स्यात् । कर्त्तृसञ्ज्ञा तु पचत्यादियोगे चरितार्था । कर्मणि ग्रामे ऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यम् । **अवधित्वं न विरुध्यत इति** । तदुपात्तक्रियानाश्रयत्वादिति भावः । **न विरुध्यते**—तदनाश्रयत्वादिति भावः । **अतदावेशादिति** । तद्धातूपात्तगत्यनावेशादित्यर्थः । तदावेशादिति पाठे तन्मात्रावेशाद्

(१) मन्यकर्मणो विशेषणमिति । अनादर इत्यत्र नञोऽसुर इत्यादाविव विरुद्धार्थवाचकत्वादादरविरुद्धतिरस्काररूपार्थलाभः । तद्द्योतकं कर्म गृह्यते इति न युष्मदादिशब्देभ्यस्तत्प्राप्तिरित्यर्थः । तिरस्कारोऽपि व्याख्यानबलादपकृष्टनिष्ठोपमानतानिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूपोऽत्र गृह्यते न तूपमेयेऽपकृष्टसादृश्यरूपोऽपि । तादृशतिरस्कारप्रतीतिश्च नञ्समभिव्याहार एवेति न त्वां तृणायेत्यादि नञ्प्रयोगे एव तदुदाहरणोक्तिः । 'तृणाय मत्वा रघुनन्दनोऽपि' इति भट्टिप्रयोगे ऽपि नञमध्याहृत्य चतुर्थी उपपादनीयेति बोध्यम् ।

पततो ध्रुव एवाश्वो यस्मादश्वात्पतत्यसौ ।
तस्याप्यश्वस्य पतने कुड्यादि ध्रुवमिष्यते ॥
मेषान्तरक्रियापेक्षमवधित्वं पृथक् पृथक् ।
मेषयोः स्वक्रियापेक्षं कर्तृत्वं च पृथक् पृथक् ॥ इति ।

पर्वतात्पततोऽश्वात्पततीत्यत्र तु पर्वतावधिकपतनाश्रयोऽश्वस्त-दवधिकं देवदत्तादिनिष्ठपतनमर्थः । पञ्चम्यर्थेऽवधौ अभेदेन संसर्गेण प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । प्रत्ययार्थस्तु क्रियायां, स च धर्मी न तु धर्ममात्रम् । विभक्त्यर्थे विहितस्य बहुव्रीहेर्धर्मिपरतया निर्विवादत्वात् । उद्धृतौदना स्थालीत्यत्र हि ओदनकर्मकोद्धरणावधिभूतेत्यर्थः । जुगुप्सेति । भाष्यकारास्तु जुगुप्सादीनां तत्पूर्वकनिवृत्तिलक्षकतामाश्रित्य सूत्रेण तत्सिद्धिमाहुः । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ।

भीत्रा ॥ कथं तर्हि "कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति रामायणम् । अत्राहुः—कस्य संयुग इति । न चैवं संयुगस्यैवापादानसञ्ज्ञापत्तिः । परयाऽधिकरणसंज्ञया बाधात् । अधिकरणत्वाविवक्षायां त्विष्टापत्तिः । अध्ययनादिति । अध्ययनसम्बन्धिनी ग्लानिरित्यर्थः ।

जनिकर्तुः ॥ जननं जनिरुत्पत्तिः । 'इञजादिभ्य' इति जनेर्भावे इञ् । 'जनिघसिभ्यामिण्'इत्युणादिसूत्रेण इण् वा । 'जनिवध्योश्चे'ति वृद्धिप्रतिषेधः । तस्याः कर्तेति शेषषष्ठ्या समासः । तथा च धात्वन्तरयोगेऽपि भवति 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसी'ति यथा । तदेतदाह—जायमानस्येति । एतेन 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे'इति इका निर्देशोऽयमित्याश्रित्य 'गमहने'त्युपधालोपप्रसङ्ग, मर्थासङ्गति, समासानुपपत्तिं, चोद्भावयन्तो मीमांसावार्त्तिककाराः

विभागमात्रावेशादित्यर्थः । **विशेषणमिति** । वस्तुतोऽवध्यवधिमद्भावरूपविभक्त्यर्थसंबन्धेनावधिक्रिययोरन्वय इत्यन्यत्र निरूपितम् । सा च क्रिया विभागरूपा । कालिकसम्बन्धेन फलाश्रयेऽतिप्रसङ्गवारणाय फलतावच्छेदकसबन्धस्य कर्मलक्षणे निवेशान्न तदाश्रयस्य कर्मत्वं विभागजन्यसंयोगस्य धात्वर्थत्वाद्वेत्यन्यत्र विस्तरः । **निवृत्तीति** । विश्लेषेत्यर्थः ।

इष्टापत्तिरिति । शेषत्वविवक्षया कस्येति षष्ठीत्यन्ये । **संबन्धिनीति** । तज्जन्येत्यर्थः ।

अर्थासङ्गतिमिति । न हि धातुं प्रति कर्तृत्वं किं तु तद्वाच्यक्रियां प्रत्येवेत्यर्थः । समासानुपपत्तिः 'तृजकाभ्या'मिति निषेधात् । उपधालोपप्रसङ्गस्तु 'गमे-

समाहिता इति भावः । इह सूत्रे प्रकृतिग्रहणं हेतुमात्रपरमिति वृत्तिकृन्मतम् । पुत्रात्प्रमोदो जायत इत्युदाहरणात् । उपादानमात्रपरमिति तु भाष्यकैयटमतम् । तदुभयसाधारणमुदाहरणमाह—ब्रह्मण इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । स च हेतुरेव न तूपादानम् । किं च ब्रह्म मायाशबलम् । तद्धि सर्वकार्योपादानमिति(१) वेदान्तसिद्धान्तः ।

भुवः ॥ भवनं भूरिति । सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । पूर्वसूत्रे समासानिर्दिष्टमपि कर्तृग्रहणमनुवर्तते स्वरितत्वादित्याह—भूकर्तुरिति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । ल्यब्लोप इति । ल्यबन्तस्य गम्यमानार्थकत्वादप्रयोग इत्यर्थः । यतश्चेति । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वनः कालस्य वा निर्माणं परिच्छेदः प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः । तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारा युक्ताभिर्मीयमाणाध्ववाचिनः प्रथमासप्तम्यौ स्तः । कालादिति । तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते । प्रपञ्चार्थमिति । न च इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यमरोक्तेर्नीचार्थकस्येदं ग्रहणमिति वाच्यम् । अस्मात्तारो मन्दो वेत्यादाविव 'पञ्चमी विभक्ते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ।

यत्तु इतर इति निर्दिश्यमानप्रतियोगिक एव प्रयुज्यते । तद्यथा । चैत्रः शूरः, इतरः कातर इति । अतो नायमन्यार्थ इति । तन्म-

---

रिडि'त्यादाविव'जनिघसिभ्या'मित्यादाविव चानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न कृत इत्यन्ये। सौत्रत्वादिति परे । **भाष्यकैयटेति** । इदमेव युक्तम् । प्रकृतिशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धेः । प्रत्याख्यानपरभाष्यसंमतत्वाच्च । किं च वृत्तिमते कारक इत्यधिकृतस्य कारणसामान्यवाचिनो निर्धारणसप्तम्यन्तस्यान्वयो ऽसम्भवी न हि कारणानां मध्ये उपादानकारणमितिवत्कारणानां मध्ये कारणमिति सम्भवति ।

भावे क्विपिति । व्याख्यानाज्जनिसाहचर्याच्चेति भावः । **प्रभवतीति** । प्रभवनमत्र प्रथमप्रकाशः । सूत्रे भवनमप्येतदेव । **अप्रयोग इति** । तदन्तशब्दाज्ञाने ऽपि तदर्थज्ञाने इत्यर्थः । यथा प्रविश पिण्डीमित्यादौ'इग्यण' इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या वाक्यैकदेशप्रयोगस्तस्यैव च पदस्य वृत्त्या संपूर्णवाक्यार्थबोधकता तथा प्रकृते ऽपीति बोध्यम् । एवं फलेभ्यो यातीत्यादावपि । **अर्थद्वारा युक्तादिति** । तदर्थपरिच्छेद्यादित्यर्थः । **सिद्धत्वादिति** । अन्यार्थयोगे तु न

---

(१) वेदान्तसिद्धान्त इति । 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात' अ० १-पा०४-सू० २३ इति व्यासमहर्षिप्रणीतसूत्रेण ब्रह्मण एवाभिन्ननिमित्तोपादानत्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति भावः ।

न्दम्। प्रतियोग्याकाङ्क्षाया उभयत्र तुल्यत्वात्। उदाहृतकोशविरोधाच्च। ऋते कृष्णादिति। कथन्तर्हि 'पुरुषाराधनमृते' इति। प्रमादोऽयमित्येके। अन्ये तु 'उभसर्वतसो'रित्यत्र दृशिग्रहणात् चैत्रं यावज्जीतमित्यादाविव ऋतेयोगे द्वितीयापि साधुरित्याहुः। युक्तं चैतत्। 'ऋते द्वितीया च'ति चान्द्रसूत्रात्। प्रभृतियोगइति। (१)प्रभृत्यर्थैर्योगइत्यर्थः। तथा च कार्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यं विवृण्वन् कैयटः प्रायुङ्क्त तत आरभ्येत्यर्थ इति। वचनग्रहणादिति। सामर्थ्यादवधिमात्रं विवक्ष्यते। तेन विनेति विशेषणांशस्तु नेति भावः। यद्वा मर्यादेति शब्द उच्यते ऽस्मिस्तन्मर्यादावचनम्। 'आङ्मर्यादाभिविध्यो'रिति सूत्रं' तत्र य आङ् दृष्टः स उक्तमञ्ज्ञ इत्यर्थः। परि हरेरिति "परेर्वर्जने वा वचनम्"इति वार्त्तिकात्पक्षे द्विर्वचनाभावः। परिरत्रेति। अत्र पञ्चमीविधौ वर्जनार्थेनापेन साहचर्यादिति भावः।

प्रतिनिधिप्रतिदाने च॥ अस्मादेव निर्देशादाभ्यां योगे पञ्चमीत्याहुः। मुख्यस्याभावे तत्सदृश उपादीयते स प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनं प्रतिदानम्।

तेन सिद्धिः। निर्धारणप्रयोजकीभूतधर्मानभिधानात् परस्परप्रतियोगिकभेदस्य परस्परवृत्तित्वेनानिर्धारकत्वात्। तुल्यत्वादिति। तद्वदन्यः कातर इत्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। कैयट इति। मेरुपृष्ठादारभ्येति पातञ्जलभाष्यप्रयोगोऽपि बोद्ध्यः। आरभ्येति। (२)अवधिमादायेत्यर्थकं तत। आदिप्रकारार्थप्रभृतिशब्दयोगे तु न पञ्चमी मानाभावादित्यन्यत्र विस्तरः। विशेषणांशस्तु नेति। तेन विनेति मर्यादा, तेन सहेत्यभिविधिरिति वृद्धोक्ताविति भावः।

अस्मादेव निर्देशादिति। यत्त्वनेन सूत्रेणैवेति। तन्न एतद्घटकीभूतप्रत्योः प्रतिनिद्ध्याद्यर्थकत्वाभावेन कर्मप्रवचनीयत्वाभावात्। उपादीयते इत्यस्य य इत्यादिः। दत्तस्य तत्तुल्यमूल्यादेः प्रतिनिर्यातनं परावृत्त्य दानम्।

---

(१) प्रभृत्यर्थै र्योग इति। 'अपादाने पञ्चमी'इतिसूत्रस्थेन 'यतश्चाध्वकालनिर्माणं ततः पञ्चमी कार्तिक्या आग्रहायणी मासे'इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय प्रवृत्तेन 'इदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणी मासे'इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेऽपि तदर्थसत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थस्य बोधितत्वात् 'प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी'ति वचनं सिध्यतीति भावः।

(२) अवधिमादायेत्यर्थकमिति। आरभ्यशब्दस्य गृहीत्वा इत्यर्थस्यापि सत्त्वेन अर्वाचिमारभ्य मेरुपृष्ठपर्यन्तं भूलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे तदर्थकारभ्यशब्दयोगे द्वितीया साधुरिति बोध्यम्।

अकर्तरि ॥ पञ्चमी स्यादिति । तृतीयापवादोऽयम् । शतेनेति । शतमिह उत्तमर्णाय धार्यमाणत्वात्करणम् । 'तत्प्रयोजको हेतुश्चे'ति चकारेण कर्तृसंज्ञा च । योगविभागादिति एतच्च 'हेतुमनुष्येभ्य' इति सूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । स्त्रियां चेति । 'बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टे'रिति वार्त्तिकनिर्देशोऽपीह ज्ञापकः ।

पृथग्विना ॥ समुच्चयार्थमिति । निपातानामनेकार्थत्वादिति भावः । पञ्चमीति । तत्र मण्डूकप्लुत्या पञ्चमी । द्वितीया तु सन्निहितैव । दूरं दूरेण चेति । इह सप्तम्यपि वक्ष्यते । किं च 'दूरान्तिकार्थेभ्य'इति सूत्रस्योत्तरत्राप्यनुवर्त्तनादधिकरणे ऽप्येभ्यो विभक्तिचतुष्टयं बोद्ध्यम् । तथा च प्रयुज्यते 'दूरादावसथान्मूत्र'मिति । आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्त्वेति । सत्त्ववचनत्वं च तद्विशेष्यकत्वम् । एवं च सामानाधिकरण्येन प्रातिपदिकार्थविशेषकं व्युदस्यते । तदाह—दूरः पन्था इति । एतेन 'करणे च स्तोके'ति सूत्रे 'करणे किम्—क्रियाविशेषणे कर्मणि मा भूत् स्तोकं पचति, क्रिया न द्रव्य'मिति प्राचां ग्रन्थो व्याख्यातः । यत्तु तमनूद्य क्रियाया विशेष्यत्वेन द्रव्यत्वावश्यंभावाच्चिन्त्यमित्यूचुस्तदेव चिन्त्यम् । धातुवाच्यायाः क्रियाया असत्त्वरूपस्याकरे प्रसिद्धत्वात् । न च विशेष्यत्वे

तृतीयेति । हेतुतृतीयेत्यर्थः । हरदत्तग्रन्थेति । भाष्ये तु न दृश्यते । इह—अगुणे स्त्रियां चेत्यत्र ।

सन्निहितैवेति । (१)उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति बोद्ध्यम् । सप्तम्यपीति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति शेषः । तद्विशेष्यकत्वमिति । सत्त्ववचनप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वमित्यर्थः । 'दूरान्तिकार्थेभ्य'इत्यस्योदाहरणे क्रियाविशेषणत्वेनासत्त्ववाचिता बोध्या । 'सप्तम्यधिकरणे चे'त्यत्र तु नास्य संवन्धो व्याख्यानादिति बोद्ध्यम् । क्रिया न द्रव्यमिति । एवं च तत्समानाधिकरणविशेषणत्वादत्र स्तोकशब्दस्याद्रव्यवाचित्वमिति भावः । तमनूद्येति । प्राचां ग्रन्थ-

---

(१) उभयोः समुच्चयस्तु व्याख्यानादिति । अन्ये तु अत्र द्वितीया न समुच्चीयते । विना वातं विना वर्षं इत्यादौ द्वितीयायाः 'क कर्म प्रध्वस्तं फलति पुरुषाराधनमृते' 'चैत्रं यावत् शीतम्' इत्यादाविव 'ततोऽन्यत्रापि दृश्यते' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । अत एव भाष्ये द्वितीयासमुच्चयो नोक्तः । अत एवोत्तरत्र 'करणे च स्तोके'ति सूत्रेण तृतीयापञ्चम्योरेव विधानं, नतु द्वितीयाया अपि । अन्यथा अत्र द्वितीयायाः समुच्चये उत्तरत्रापि तदनुवृत्तिः पञ्चम्या इव स्यात् । द्वितीयानुवृत्त्यभावे तु पञ्चम्यपि नानुवर्त्तेत सन्नियोगशिष्टत्वादिति प्राहुः ।

तदनुपपत्तिः । कृदभिहितभाववल्लिङ्गसङ्ख्याद्ययोगित्वमात्रेण तदुपपत्तेः । यद्यपि हतशायिकाः शय्यन्त इत्यादौ भाष्ये संख्यान्वयः स्वीकृतः । पचति भवतीत्यादौ कर्तृत्वकर्मत्वान्वयश्च तथाऽपि लिङ्गस्य कारकान्तरस्य चाऽभावो निर्बाध एव । उक्तंच—

क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकैः ।
असत्त्वरूपता तस्या इयमेवानधार्यताम् ॥ इति पञ्चमी ॥

राज्ञः पुरुष इति । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति प्राधान्यादप्रधानादेव षष्ठी, तदर्थश्च पुरुषे विशेषणम् । प्रधानात्तु न षष्ठी । उक्तन्यायविरोधात् । शेषत्वाभावाच्च । पुरुषशब्दो हि यथायथं प्रातिपदिकार्थमात्रवृत्तिः कारकार्थको वा । यदा तु नैवं तदा पुरुषशब्दादपि षष्ठी भवत्येव । यत्त्वप्रधानं शेष इति तन्न । प्रातिपदिकार्थमात्रे शुक्लो घट इत्यादौ विशेषणे षष्ठीप्रसङ्गात् । न च प्रथमया बाधः । तस्याः प्राधान्ये चरितार्थत्वात् । कर्मादीनामपीति । यथा विशेषाविवक्षायां रूपवानितीति तद्विवक्षायां तु नीलः पीत इत्यादि प्रयुज्यते तथेदमपि न्यायसिद्धमिति भावः ।

मनूद्येत्यर्थः । तदनुपपत्तिः—असत्त्वानुपपत्तिः । **कृदभिहितभाववादिति** । वैधर्म्ये दृष्टान्तः । यद्वा पक्त्वा पक्तुमित्यादिकृदभिहितभावेत्यर्थः । **इत्यादाविति** । इदमुपलक्षणं पचतीत्यादावपि कारकगतसंख्यां क्रियायामारोप्य तत्रैव तदन्वयस्य ङ्याप्सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । **भवतीत्यादाविति** । पश्य मृगो धावतीत्यादिशब्दार्थः । **लिङ्गस्येति** । तन्निरूपितविशेष्यतायामेव द्रव्यत्वमिति भावः । **क्रियानाधारेति** । धात्वर्थानाधारेत्यर्थः । करणत्वादिभिरिति यावत् । स्वातिरिक्तपदान्तरवाच्यक्रियानिरूपितकरणत्वादिभिर्न युज्यते इत्यर्थः । इयमेव—लिङ्गकरणत्वादिभिरसम्बन्धरूपैव । असत्त्वरूपतेत्येतदपेक्ष्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ॥ इति पञ्चमी ॥

प्रत्ययार्थस्य—संबन्धस्य । **प्रकृत्यर्थम्**—राजार्थम् । **प्राधान्यादिति** । संसर्गविशेष्योभयनिरूपितत्वस्य प्रकारतायां स्वीकारादिति भावः । **तदर्थश्च**—प्रकृत्यर्थश्च । विशेषणम्—षष्ठ्यर्थसंबन्धेनेति भावः । यत्तु तदर्थशब्देन प्रत्ययार्थः संबन्ध इति । तन्न । तस्य संसर्गविधयैव भानस्य भाष्यादिसंमतत्वात् । **उक्तन्यायेति** । प्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थं प्रति प्राधान्यापत्तेरित्यर्थः । राजसबन्धी पुरुष इत्येव बोधादिति भावः । शेषत्वाभावमुपपादयति—**पुरुषशब्द इति** । **इदमपि**—कर्मादीनां संबन्धसामान्येनान्वयविवक्षणमपि । **नापूर्वमिति** । 'षष्ठी शेष' इति सूत्रेण सिद्धत्वादिति भावः । **अष्टसूत्रीति** । 'कृत्वोर्थे'ति सूत्रं वृत्तिरीत्या

सतामिति । एवं च 'नपुंसके भावे क्तस्य योगे शेषत्वविवक्षायां चे'ति 'तृप्त्यर्थानां करणे षष्ठी वे'ति च माधवे ग्रन्थे पठ्यमानं नापूर्वं वचनमिति भावः । सर्पिष इति । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे, अधीगर्थदयेशां कर्माणि, कृञः प्रतियत्ने, रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः, आशिषि नाथः, जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम्, व्यवहृपणोः समर्थयोः, कृत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे, इत्यष्टसूत्री तु नेह व्याख्याता, तस्याः समासनिवृत्तिफलकत्वात् । तथा हि—तत्र शेष इत्यनुवर्तते । शेषत्वेन विवक्षिते च करणादौ षष्ठी सिद्धैव । तदयमर्थः । इह षष्ठ्येव न तु तल्लुक् । तथा च लुकः प्रयोजकीभूतः समास एव नेति । तथा च वार्त्तिकम्— प्रतिपदविधाना चेत्यादि । हरिश्चाह—

कारकैर्व्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुनः ।
प्रोक्ता प्रतिपदं षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ इति ।

तेन शेषत्वाविवक्षायां सर्पिषो ज्ञानं मातुः स्मरणमित्यादीन्यसमस्तान्येव साधूनि । हरिस्मरणमित्यादीनि तु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या समासे बोध्यानि । तत्र च कारकपूर्वकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । शेषषष्ठ्या समासे त्वन्तोदात्तत्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथा च स्वरार्थेयमष्टसूत्रीति परमनिष्कर्षः । किं च मातुः स्मृतमित्यादौ समासाभावोऽपि फलम् । न हि तत्र कारकषष्ठी लभ्यते । 'न लोके'ति निषेधात् । आह च—

धृतम् । वस्तुतस्तत्र शेषग्रहणं नानुवर्त्तेत मध्ये विच्छेदादित्यन्ये । तेषां समसूत्रीति बोध्यम् । **अनुवर्त्तत इति** । अत एव 'अधीगर्थे'ति सूत्रे 'शेष'इति वर्त्ततइति भाष्ये उक्तम् । तद्बलाल्लुगभावोऽस्तु समासाभावः कुत इत्यत आह । **तथा चेति** । प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत इति वार्त्तिकबलात्तथा कल्पनेति भावः । वस्तुतो निषेधवार्त्तिके ऽनुवादागमानि सूत्राणीति बोध्यम् ।

स्मरणमिति । करणे ल्युट् । **कृद्योगषष्ठ्येति** । अत एव समासनिषेधप्रकरणे एतानि नोक्तानि । तथा सति कर्माद्यर्थकषष्ठ्यामपि समासनिषेधापत्तेः । 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यत्र 'कर्मणी'त्यस्य कर्त्तव्यतापत्तेश्च । ननु शेषत्वाविवक्षायां कृद्योगषष्ठ्या वैकल्पिकसमासाङ्गीकारे 'ऽधीगर्थे'त्यादीनां वैयर्थ्यमेवेत्यत आह—**तत्र चेति** । करणल्युडन्तस्मरणादिशब्दैः कृद्योगषष्ठ्या समासे 'ऽनो भावकर्मवचन'इत्यस्याप्राप्तिरिति भावः । **मातुः स्मृतमिति** । आदिकर्मणि कर्त्तर्यत्र क्तः । प्रशब्दं विना ऽपि अनुदात्तादौ आदिकर्मबोधवदत्रापि

निष्ठायां कर्मविषया षष्ठी च प्रतिषिध्यते ।
शेषलक्षणया षष्ठ्या समासस्तत्र नेष्यते ॥ इति ।

एवं स्थिते वृत्त्यादिबहुग्रन्थेषु इह प्रकरणे उदाहरणं प्रत्युदाहरणं च यद्यत्किञ्चित् दृश्यते तत् सर्वमुपलक्षणतया नेयमिति हरदत्तादयः ।

सर्वनाम्नस्तृतीया च ॥ इह सर्वनाम्न इति षष्ठी । तदाह–सर्वनाम्नः प्रयोगे इति । पञ्चम्यां तु हेतुशब्दात् षष्ठीतृतीये न स्यातामिति भावः । निमित्तपर्यायेति । पर्यायग्रहणस्य फलमुदाहरति–एवमित्यादिना । प्राचा तु किमर्थमित्युदाहृतं तत्र किमः क्लीबत्वं दुर्लभम् । सामान्ये नपुंसकतां समासं चाश्रित्य कथं चिद्वा नेयम् । असर्वनाम्न इति । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति वार्तिकं हि वृत्तिकारेण यद्यपीहोक्तं तथाऽपि भाष्यकृता 'हेतौ' इत्यत्र पठितं तेन सर्वनामाप्रयोगेऽपि प्रवर्त्तते किं तु प्रायग्रहणात्तत्र तृतीयादय एवेत्यर्थः । वर्द्धमानस्तु प्रथमामपीच्छति ।

षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ॥ पञ्चम्या इति । कथं तर्हि ततः पश्चादिति । ततः पश्चात्स्रंस्यते ध्वंस्यते चेति भाष्यप्रयोगात्पश्चाद्योगे पञ्चम्यपि । प्रत्ययग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।

एनपा ॥ कथं तर्हि 'तत्रागारं धनपतिगृहादुत्तरेणास्मदीय'मिति । उत्तरेणेति तृतीयान्ततोरणेनेत्यनेन समानाधिकरणं बोध्यम् ।

प्रकरणादिना तद्बोधसम्भवः । एतेन 'अत्र कर्मणि क्ते कर्मण उक्तत्वादधीगर्थेत्यस्य विषय एव न । भावे तु क्तो दुर्लभः सकर्मकत्वात् । गत्याद्यर्थकत्वाभावाच्च कर्त्तरि स दुर्लभ' इत्यपास्तम् । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षायामविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकतया भावे क्तस्य सुलभत्वाच्च । **षष्ठी चेति** । चस्त्वर्थे । एवं च तत्र समासाभावोऽपि फलमिति भावः । **दुर्लभमिति** । अर्थशब्दस्य द्वितीयान्तत्वे तु कमर्थमित्युचितम् । प्रथमान्तत्वे ऽर्थशब्दस्य पुंस्त्वान्नपुंसकत्वं दुर्लभमिति भावः । **कथं चिदिति** । आद्ये क्लिष्टमन्त्ये लक्षणाभावोऽर्थासङ्गतिश्च । कोऽर्थः किमर्थमिति समासे सामान्ये नपुंसकत्वाश्रयणं चेति भावः ।

तेनेति । यत्तु सर्वनामसूत्रशेषे भाष्ये भवतः सर्वनामत्वे तृतीया प्रयोजनं 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति । तत्तु यथाश्रुतसूत्रमते । अत एव सूत्रोपन्यासः । न तु तद्बलादिदं सर्वनामविषयम् । कैयटादिविरोधात् 'हेतौ' इत्यत्रोपन्यासस्य निर्बीजत्वापत्तेश्चेति बोध्यम् ।

पञ्चम्यपीति । अत्र सार्वविभक्तिकः पञ्चम्यन्तात्तसिरित्यन्ये । **चिन्त्यप्रयोजनमिति** । इदमत्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । **समानाधिकरणं बोध्य**

दूरान्तिकार्थैः ॥ अन्यतरस्यांग्रहणं(१) समुच्चयार्थम् । तेन च विप्रकृष्टापि पञ्चमी समुच्चीयते व्याख्यानात् । न तु षष्ठीद्वितीयातृतीयाः । तदेतदाह—पञ्चमी चेति ।

दिवस्तदर्थस्य ॥ तच्छब्देन व्यवहृपणौ परामृश्येते तौ च द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च तुल्यार्थौ पूर्वसूत्रे गृहीतौ इत्याशयेनाह—द्यूते इति । कर्मणीति । 'इह शेष'इति न सम्बध्यते उत्तरसूत्रद्वयारम्भादिति भावः ।

मिति । 'स्त्र्यधिकारात्परेण वासरूपविधिर्ने'त्यत्र परेणेति तृतीया । ततः परेण शास्त्रेण वा सरूपसंबन्धो नेत्यर्थः । ततः परेण नायमनुवर्त्तते इत्यत्र सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिरिति बोध्यम् ।

समुच्चीयत इति । अतः षष्ठीपञ्चम्योरेवात्र विधानमित्यर्थः । न तु षष्ठीति । विधीयन्त इति शेषः । षष्ठीद्वितीयातृतीया अत्र न विधीयन्त इत्यर्थः । तत्राद्योपात्ता अन्त्ये समुच्चेये इति बोध्यम् । समुदायविधानाभावे तात्पर्यम् ।

उत्तरसूत्रद्वयेति । अयं भावः । अत्र 'शेष'इत्यस्य संबन्धे 'विभाषोपसर्गे'इत्यत्र 'शेष'इति संबध्यते, उत न । नाद्यः । 'दिवस्तदर्थस्ये'त्यनेनैव समासाभावस्य सिद्धत्वेन सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । न च पक्षे 'षष्ठी शेष'इत्यस्य प्रवृत्त्या पक्षे समासप्रवृत्तिः फलम् । नोपसर्ग इति न्यासेन 'दिव' इत्यस्य निषेधे शेषषष्ठ्यां समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतयाविभाषाग्रहणस्य तथापि वैयर्थ्यात् । नान्त्यः । वेदेऽपि 'विभाषोपसर्गे'इति सूत्रेण कर्मणि द्वितीयायाः सिद्धत्वादापाद्यरूपस्य तत्राभावाच्च 'द्वितीया ब्राह्मणे'इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । न च तन्निरुपसर्गे द्वितीयार्थमिति वाच्यम् । कर्मत्वाविवक्षायां 'दिव' इत्यस्याप्रवृत्त्या 'कर्मणि द्वितीये'त्येव सिद्धत्वेन वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न च 'द्वितीया ब्राह्मणे'इति सूत्रे शेषे इत्यनुवर्त्तते तेन कर्मत्वाविवक्षायां द्वितीयार्थमिति वाच्यम् । विच्छिन्नत्वेनानुवृत्तेरयुक्तत्वात् । वक्ष्यमाणोदाहरणे कर्मत्वस्यैव प्रतीतेश्च । कृति त्विदं न प्रवर्त्तते इति पुनर्विधानं समासाभावायेत्यपि न वाच्यम् । अत एव 'द्वितीया ब्राह्मणे'इति सूत्रे भाष्यम् । किमुदाहरणम्—गां प्रतिदीव्यन्ति । पूर्वेणाप्येतत् सिद्धम् । इदन्तर्हि गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुरिति । 'दिवस्तदर्थस्ये'ति नित्यं षष्ठी प्राप्नोति इति कैयटश्चेति ।

(१) पृथग्विनेति साहचर्यात् अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । तत्रान्यतरस्यांग्रहणेन मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तपञ्चम्याः समुच्चयादत्रापि तस्या एव समुच्चयः । सान्निहितत्वात् पृथग्विनेत्यत्रत्यतृतीयायाः समुच्चये तु अत्रत्यं पुनरन्यतरस्यांग्रहणं व्यर्थं स्यात् । षष्ठीचेति न्यासेनैव सन्निहिततृतीयायाश्चकारेणानुवृत्तिसम्भवात् इति हरदत्तकृतपदमञ्जर्यां स्पष्टम् ।

अत एवेह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति ।

प्रेष्यब्रुवोः ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं 'प्रेष्य'इति । तत्साहचर्यात् ब्रुवेरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ गुणेति । तदुक्तम्—

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अविवक्षितकर्मकतया भावे क्तः । सुप्सुपेति समासः । 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति कर्तरि इनिः । तद्विधौ 'श्राद्धमनेने'ति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । अथ कथं 'धार्यैरामोदमुत्तम'मिति भट्टिः । अत्राहुः—अनित्यमिदम् । 'तदर्ह'मिति निर्देशात् । स्त्रीप्रत्यययोरिति । कथं तर्हि 'सुट्तिथो'रिति सूत्रे सुटा सीयुटो बाधो नेति वृत्तिः । करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण ।

त्रिसूत्र्यामिति । तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पाद्यन्तस्य तु न प्रैषे प्रयोग इति भावः । उभयथा—षष्ठीतदभावौ । इदं चाकार्थितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

अविवक्षितेति । तद्धितवृत्तेः पूर्वमाविवक्षितेत्यर्थः । पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोद्धव्यम् । अयं च प्रकारस्तद्धितविषय एव । तेन घटं क्रियते इत्यादि न । नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकेभ्य एव । भ्रान्तं देशमित्यादि तु 'गत्यर्थाकर्मके'ति क्तेन निर्बाधम् । तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्च न ते । तस्य भावे विधानादित्यन्यत्र विस्तरः । धार्यैरामोदमुत्तममिति । दधातेः 'ददातिदधात्योर्विभाषे'ति णः । 'आतो युगि'ति जयमङ्गला । धर्यैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात् । उत्तमपुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थाभिमानेन प्रश्नः । यदि त्वामोदं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाव्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काप्यनुपपत्तिः । निर्देशादिति । अयं भावः । तत्रेव, तस्य अर्ह,मिति सूत्रत्रयं कार्यम् । अर्हमित्यत्र योग्यताबलात्कर्मणि षष्ठीति 'तस्य भाव' इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् । एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः । एतेन सूत्रे कर्मोपपदादण्प्रत्यये उपपदसमासो, अजन्तस्य कर्मषष्ठ्या वा समास इति निरस्तम् । अत एव द्वितीयासमर्था-

न लोकाव्ययनिष्ठा ॥ उश्च उकश्च ऊकौ, लश्च ऊकौ चेति विग्रहः । उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह— हरिं दिदृक्षुरलङ्करिष्णुर्वेति । शेषे षष्ठी स्विति । एतेन 'इक्ष्वाकूणां दुरापे ऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः' 'अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मय'मित्यादि व्याख्यातम् ।' यद्वा इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयः । न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयः । न तु वागाधिपस्य दुर्वचमिति ।

तुल्यार्थैः ॥ कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति कालिदासः । 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुने'ति माघश्च । उच्यते । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । 'स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्येव तुलाभिलाषिण' इत्यत्र यथा । उक्तं हि—विनापि तद्योगं तृतीयेति । व्याख्यानादिति । सूत्रे ऽर्थशब्दोऽपि पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥

आधाराद्विधेति । एतच्च 'संहितायाम्'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । चतस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः । किं च 'दूरान्तिके'ति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादधिकरणे ऽप्येता बोध्याः । क्तस्येति । इन् इअन्तः शब्दो विषयो वृत्तिर्भूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः । हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् । सीमेत्यादि । एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणो-

---

दिति व्याख्यायते । राजानमर्हतीति च विगृह्यते । तत्फलं त्वनित्यत्वबोधनमेवेति । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति बोध्यम् ।

ऊकौ चेति । अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम् । **तदन्तविधिरिति** । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम् । ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न । तत्प्रत्याख्याने त्वनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये सा न । अत एव 'पूरणगुणे'ति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह—**यद्वेति** । **सहयुक्ते इति** । स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ॥ इति षष्ठी ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रे इति । 'सप्तम्यधिकरणे च'इति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्ताश्च नियः । इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्परस्या अपि प्रथमाया बाधिकेति भावः । **वृत्तिर्भूमिर्यस्येति** । यत् क्तान्तनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्रय-

अत एवेह त्रिसूत्र्यां तिङन्तमुदाहरति शतस्य दीव्यतीति ।

प्रेष्यब्रुवोः ॥ इष्यतेर्दैवादिकस्य गत्यर्थस्य लोण्मध्यमपुरुषैकवचनं 'प्रेष्य'इति । तत्साहचर्यात् ब्रुविरपि तथाभूत एव गृह्यते । अत एवेह शेषग्रहणं न सम्बध्यते तिङन्तेन सह समासस्याप्रसक्तत्वात् ।

कर्तृकर्मणोः कृति ॥ गुणेति । तदुक्तम्—

प्रधाने नियता षष्ठी गुणे तूभयथा भवेत् ॥ इति ।

कृतपूर्वीति । कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहः । पूर्वं कृतवानित्यर्थः । अविवक्षितकर्मकतया भावे क्तः । सुप्सुपेति समासः । 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति कर्तरि इनिः । तद्विधौ 'श्राद्धमनेने'ति सूत्रादनेनेत्यनुवृत्तेः । अथ कथं 'धार्यैरामोदमुत्तम'मिति भट्टिः । अत्राहुः—अनित्यमिदम् । 'तदर्ह'मिति निर्देशात् । स्त्रीप्रत्यययोरिति । कथं तर्हि 'सुद्वितियो'रिति सूत्रे सुंटा सीयुटा बाधो नेति वृत्तिः । करणत्वविवक्षायां तृतीयेति गृहाण ।

त्रिसूत्र्यामिति । तृतीयस्य वैदिक्यामुपन्यासो द्रष्टव्यः ।

अप्रसक्तत्वादिति । कल्पाद्यन्तस्य तु न प्रैषे प्रयोग इति भावः ।
उभयथा— षष्ठीतदभावौ । इदं चाकथितसूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

अविवक्षितेति । तद्धितवृत्तेः पूर्वमाविवक्षितेत्यर्थः । पश्चात्तु कर्मयोगो भवत्येवेति बोद्ध्यम् । अयं च प्रकारस्तद्धितविषय एव । तेन घटं क्रियते इत्यादि न । नपुंसके भावे क्तोऽकर्मकेभ्य एव । श्रान्तं देशमित्यादि तु 'गत्यर्थाकर्मके'ति क्तेन निर्बाधम् । तत्सूत्रोपात्तधातुभ्यश्च न ते । तस्य भावे विधानादित्यन्यत्र विस्तरः । धार्यै रामोदमुत्तममिति । दधातेः 'ददातिदधात्योर्विभाषे'ति णः । 'आतो युगि'ति जयमङ्गला । धर्यैरिति ह्रस्वपाठो लेखकप्रमादात् । उत्तमपुष्पादिसम्बन्ध्यामोदं धारयद्भिरित्यर्थाभिमानेन प्रश्नः । यदि त्वामोदं गृहीत्वा मादृशां दुःखस्य पोषकैरित्यर्थो जयमङ्गलाव्याख्यातरीत्या स्वीक्रियते तदा न काप्यनुपपत्तिः । निर्देशादिति । अयं भावः । तत्रेव, तस्य अर्ह,मिति सूत्रत्रयं कार्यम् । अर्हमित्यत्र योग्यतावलात्कर्मणि षष्ठीति 'तस्य भाव' इत्यत्र च तस्येति न वाच्यम् । एवं सिद्धे तदिति निर्देशोऽसमस्तद्वितीयान्तत्वबोधनार्थः । एतेन सूत्रे कर्मोपपदादणूप्रत्यये उपपदसमासो, अजन्तस्य कर्मषष्ठ्या वा समास इति निरस्तम् । अत एव द्वितीयासमर्था-

न लोकाव्ययनिष्ठा ॥ उश्च उकश्च ऊकौ, लश्च ऊकौ चेति विग्रहः । उकारेण कृतो विशेषणात्तदन्तविधिस्तदाह—हरिं दिदृक्षुरलङ्करिष्णर्वेति । शेषे षष्ठी स्यादिति । एतेन 'इक्ष्वाकूणां दुरापे ऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः' 'अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मय'मित्यादि व्याख्यातम् । यद्वा इक्ष्वाकूणां सिद्धय इत्यन्वयः । न तु इक्ष्वाकूणां दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मयमित्यन्वयः । न तु वागाधिपस्य दुर्वचमिति ।

तुल्यार्थैः ॥ कथं तर्हि 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति कालिदासः । 'स्फुटोपमं भूतिसितेन शम्भुने'ति माघश्च । उच्यते । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीया । 'स्वबालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः समं चमर्येव तुलाभिलाषिण' इत्यत्र यथा । उक्तं हि—विनापि तद्योगं तृतीयेति । व्याख्यानादिति । सूत्रे ऽर्थशब्दोऽपि पृथङ्निमित्तम् । तथा च द्वन्द्व एव । न तु अर्थशब्देन बहुव्रीहिरिति भावः ॥ इति षष्ठी ॥

आधारात्त्रिधेति । एतच्च 'संहितायाम्'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । च तस्र इति । प्रातिपदिकार्थमात्रे इति भावः । किं च 'दूरान्तिके'ति सूत्रस्य इहाप्यनुवर्तनादधिकरणे ऽप्येता बोध्याः । क्तस्येति । इन् इन्नन्तः शब्दो विषयो वृत्तिर्भूमिर्यस्य क्तस्येत्यर्थः । हेतुतृतीयेति । तादर्थ्ये चतुर्थीत्यपि बोध्यम् । सीमेत्यादि । एतच्च दुर्गवाक्यप्रबोधे कुलचन्द्रेणो-

---

विति व्याख्यायते । राजानमर्हतीति च विगृह्यते । तत्फलं त्वानित्यत्वबोधनमेवेति । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते इति बोध्यम् ।

ऊकौ चेति । अव्ययं चेत्यादेरुपलक्षणमिदम् । तदन्तविधिरिति । व्यपदेशिवद्भावेन तस्यापीति बोध्यम् । ननु नपुंसके भावे क्तस्येति भाष्ये वार्तिकात्कारकषष्ठीनिषेधविषये शेषत्वविवक्षा न । तत्प्रत्याख्याने त्वनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये सा न । अत एव 'पूरणगुणे'ति सूत्रे सद्ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यरुचेराह—पक्षेमि । सहयुक्ते इति । स्फुटोपममित्यत्रोपमाशब्दो भावसाधनः ॥ इति षष्ठी ॥

प्रातिपदिकार्थमात्रे इति । 'सप्तम्यधिकरणे च'इति सूत्रेणाधिकरणे सप्तम्याः सिद्धत्वाच्चकारेणान्तरङ्गप्रातिपदिकार्थमात्रे सप्तमी विधीयते । प्रागुक्तश्च निरासः । इयं च सप्तमी निरवकाशत्वात्पराया अपि प्रथमाया बाधिकेति भावः । वृत्तिर्भूमिर्यस्येति । यत् क्तान्तनिरूपितपरार्थाभिधायकत्वाश्रय-

कम् । मेदिनीकारोऽप्याह—

सीमाघाटास्थितिक्षेत्रेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति ।

अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षपणकीलयोः ॥ इति च ।

हरदत्तादयस्तु पुष्कलकः शङ्कुः सीम्नि सीमज्ञानार्थं हतो निहतो निखात इत्याहुः ।

यस्य च ॥ निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालायाः क्रियायाः कालपरिच्छेदकत्वाल्लक्षणम् । तदाश्रययोः कर्तृकर्मणोर्बोधकादियं सप्तमी । तत्र ब्राह्मणेष्वधीयानेषु गत इति कर्तर्युदाहरणम् । कर्मण्याह— गोष्विति । इह अधीयानानां ब्राह्मणानां दुह्यमानानां गवां च प्रतीयमानलक्षकत्वं विशेषणीभूतयोरध्ययनगोदोहनक्रिययोर्विश्राम्यति । भेद एवेति । न तु शब्दान्तरोपात्तसामान्यरूपाक्रान्ततेति भावः । माथुरा इति । न ह्यत्र गवां कृष्णेत्यादाविव सामान्यविशेषभावः । किं तु शब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्विरोध एव । निपुणो राज्ञ इति । साधुशब्दप्रयोगे त्वर्चां विना ऽपि सप्तमी भवत्येव । "साध्वसाधुप्रयोगे च"इति वार्त्तिकात् । प्रसित इति । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमरः । मूलेनेति । नक्षत्रेण युक्तः काल इत्यणो 'लुबविशेषे' इति लुप् । पर्यायेणेति । ईश्वरशब्दो भावसाधनः । यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्येकं व्याख्यानम् । य-

---

इन्नन्तः शब्द इत्यर्थः । अत्रेनो विषयस्येनः प्रकृतेः क्तान्तस्येति षष्ठीतत्पुरुषोऽपि वक्तुं शक्यः । तादर्थ्ये इति । फलस्य हेतुत्वेन विवक्षणात्फलार्थत्वाच्च करणस्येति भावः ।

ननु ज्ञाप्यज्ञापकभावरूपलक्ष्यलक्षणभावो भूयो दर्शनाश्रयो दृष्टस्ततश्चोदिते आदित्ये तमो नष्टमित्यादावेव स्यान्न तु प्रकृते, कदा चिद्धि गोषु दुह्यमानास्वसौ गत इत्यत आह—निर्ज्ञातकालेति । कालो देशस्याप्युपलक्षणं तदुदाहरणं सति गुणे द्रव्यत्वमस्तीति । तदाश्रययोरिति । क्रियाश्रययोरित्यर्थः । विशेषणीभूतयोरिति । शिखी ध्वस्त इत्यादौ शिखायां ध्वंसप्रतियोगित्वविश्रान्तिवद्विशिष्टवेषेणैव तस्य लक्षकत्वात् । न त्विति । गवां कृष्णेत्यादौ गोत्वाद्याक्रान्तता यथेति भावः । तदाह—न ह्यत्रेति । वार्तिकादिति । साधु भृत्यो राज्ञ इति तु राज्ञो भृत्येनान्वये साधु । प्रत्यासत्त्या च राजविषयमेव साधुत्वं गम्यते न तु शब्देन तत् स्पृश्यते । अर्चायां प्रतियोगिनिषेधार्थं त्वत्र साधुग्रहणमिति तत्त्वम् । तत्परे इति । रूढत्वादेतदर्थस्यैव ग्रहणम् । तेन प्रकर्षेण

स्येति स्वं निर्दिश्यते । यस्य स्वस्य ईश्वर उच्यते इत्यपरम् । एवं च व्याख्याभेदात्पर्यायेण विभक्तिः । सा च विशेषणात् षष्ठीवदिति भावः ॥ इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितविरचितायां प्रौढमनोरमायां कारकप्रकरणम् ॥

क्षित इत्यर्थे न ॥ इति सप्तमी ॥

इति श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितपौत्रहरिदीक्षितविरचिते प्रौढमनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्ने कारकप्रकरणम् ॥

अथाव्ययीभावः ।

समर्थाश्रित(१) इति । सूत्रे समर्थशब्दो लाक्षणिक इति भावः । कतिपयेति । यद्यपि उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासो नित्याधिकारे वार्तिककृतोक्तः । तथा ऽपि नासौ नियतः । य आनयत्, अभिप्रभरधृषते, इत्यादौ समासादर्शनात् । अत एव भाष्यकृता 'सह'इति योगविभागेनायं साधितः । यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति भावः । स चेति । एतदपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादेव लभ्यते । एतच्च सम्प्रदानसञ्ज्ञासूत्रे पदमञ्जर्यां स्पष्टम् । यदि हि लोके ऽपि स्यात् तर्हि अभिप्रैति इत्यादौ समासान्त्वादयः स्युः । पचतिकल्पमित्यादौ तद्धितान्तापत्तिश्च तथा । न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताभ्युपगमेन निर्वाहः । प्रकुरुते इत्यादौ ह्रस्वापत्तेः ।

नित्याधिकारे इति । उपपदमतिङित्यत्रेत्यर्थः । **नियत इति** । अप्रतिबद्धप्रसरो नित्य इत्यर्थः । एवं चाधिकारप्राप्तमपि नित्यपदं तदंशे न संबध्यत इति भावः । **योगविभागेनेति** । तस्य च वैकल्पिकत्वं वक्ष्यति । **एतदपीति** । छन्दस्येवेत्येतदित्यर्थः । एतदुत्तरं छन्दस्येवेति प्रतीकपाठो लेखकप्रमादा-

---

(१) सूत्रे समर्थशब्दस्य सामर्थ्यविशिष्टरूपार्थबोधकस्य पदविधिशब्देन सह साक्षात्सामानाधिकरण्यासंभवादाह—समर्थाश्रित इति । समर्थशब्दो लाक्षणिक इति च । अत्र च 'सङ्गतार्थं समर्थम्' इति भाष्योक्तं समुदाय' शक्त्या एकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावसामर्थ्यं गृह्यते नतु व्यपेक्षारूपं व्याख्यानात् । ननु पृथगर्थानां समुदायनिष्ठशक्त्या एकोपस्थितिजनकत्वमिति एकार्थीभावस्य लक्षणे सति घटपदस्यापि घटत्वघटरूपार्थयोः घट इति समुदायनिष्ठशक्त्याऽभिन्नोपस्थितिजनकत्वात्तत्रापि तत्त्वापत्तिरिति चेन्न । यत्किञ्चिच्छक्तिविशिष्टत्वं तत्त्वमिति परिष्कारेणादोषात् । वैशिष्ट्यं च स्वग्रह प्रयोज्यग्रहविषयीभूतशक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वम्-स्वपर्याप्त्याधिकरणघटितत्वं—स्वनिरूपकपदार्थेतरपदार्थनिरूपितशक्तिपर्याप्त्यधिकरणघटितत्वमिति त्रितयसंबन्धेन । यथा राजपुरुष इत्यादौ राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्तिग्रह प्रयोज्य शक्तिग्रह विषयीभूत—राजसंबन्धि पुरुषत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्ति—पर्याप्त्य धिकरणत्वं, राजत्वावच्छिन्ननिरूपितशक्ति पर्याप्त्यधिकरण राजपद घटितत्वं, राजत्वावच्छिन्ननिरूपित शक्ति निरूपक राजपदार्थेतर पुरुषत्वावच्छिन्न रूपपदार्थ निरूपित शक्तिपर्याप्त्यधिकरण पुरुषपद घटितत्वं चास्तीति लक्षणसमन्वयः । घटपदे तु प्रथमसंबन्धाभावान्नातिव्याप्तिः । द्वितीयतृतीयसंबन्धौ चात्र स्वरूपपरिचायकौ न कस्यचिद्व्यावृत्ति फलकौ । एवं वाक्येऽपि विशिष्टे शक्त्यभावेन प्रथम संबन्धाभावादेव नाति व्याप्तिः । क्विबन्तस्थले तु लिह् क्विप् इत्यवस्थायामेव विद्यमानस्यैकार्थीभावस्य लिट् इत्यादावारोपान्नाव्याप्ति रिति बोध्यम् ।

प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च । निर्देशादिति । अन्यथा हि प्रथमानिर्दिष्टत्वाविशेषे ऽपि उपसर्जनसञ्ज्ञाया अन्वर्थत्वेन पूर्वशब्दस्यैव पूर्वनिपातः स्यादिति भावः ।

इवेनेति । अयमपि समासः पूर्ववत्काचित्क एव । तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । उद्बाहुरिव वामन इत्यादौ व्यस्तप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते ।

गोस्त्रियोः ॥ उपसर्जनं य इति । यत्तु प्राचा गोऽन्तस्त्रीप्रत्ययान्तयोरुपसर्जनयोरित्युक्तम् । तन्न । चित्रगुरित्यादौ गोशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्यातथात्वात् । गौरीपतिरित्यादौ अतिप्रसङ्गाच्च । कथं सुगोकुलं राजकुमारीपुत्र इति चेत् । शृणु । उपसर्जनस्य ससम्बन्धिकतया यस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वो विधीयते तदर्थं प्रति उत्तरपदयोर्गोस्त्रियोर्गुणीभावस्तदैव ह्रस्वत्वम्(१) । दिशयोरिति । दिशोरिति हलन्तेन विग्रहे ऽप्येतदेव

त् । एनश्चेति । उक्तच्छान्दसत्वामित्यर्थः । निर्वाह इति । शयितव्यमित्यादेः क्रियावाचकस्यापि नपुंसकत्ववदस्यापि प्रातिपदिकत्वे तत्त्वेन लुका तदश्रवणादित्यर्थः । अन्यथेति । सुबन्तमित्यनेनान्यतरस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादिति भावः । पूर्वशब्दस्यैवेति । तस्य कालवाचकत्वेन क्रियायां विशेषणत्वादिति भावः । काचित्क इति । कादाचित्क इत्यपि बोध्यम् । योगविभागसिद्धत्वात् तदनुवादेन विभक्त्यलोपस्यैवानेन विधानमिति भावः । व्यस्तप्रयोग इति । समासे हीवस्य परनिपातः स्यादिति भावः । अयं लोपश्च प्रत्यासत्त्या समासावयवविभक्तेरेव । तेन समासादुत्पन्नस्य 'अव्ययात्' इति लुग्भवत्येव ।

ननु गोपदार्थस्येव चित्रगो इति समुदायार्थस्य चित्राभिन्नगोरूपस्यान्यपदार्थोपसर्जनत्वमेवेत्यरुचेराह—गौरीपतिरिति । राजकुमारीपुत्रे स्त्रीप्रत्ययान्तस्य

---

(१) तदुक्तं भाष्ये 'अप्रधानमुपसर्जनमिति संबन्धिशब्दावेतौ तत्र संबन्धादेतद्गन्तव्यं यं प्रति यदप्रधानं तस्य चेत्सोऽन्तो भवति" इति यत्-समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टं । तस्य—तद्घटितसमासस्य । सः-अप्रधानशब्द इत्यर्थः ।

अत्र उपसर्जनपदेन 'प्रथमानिर्दिष्ट' इत्यादि शास्त्रीयमेवोपसर्जनत्वं गृह्यते 'इद्गोण्या' इतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् । तत्र हि 'गोण्या न' इत्येव वक्तव्यं किमर्थमित्वं विधीयते, पञ्चगोणिरित्यादौ 'लुक्तद्धितलुकि' इति लुकि अनेन प्रतिषिद्धे 'एक विभक्ति' इत्यनेनोपसर्जनत्वात् गोणीशब्दस्य ह्रस्वत्वं सेत्स्यतीति किमर्थमित्वविधानमित्याशङ्क्य गोणीमात्र मिदं गोणिः इत्यत्र शास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावात् ह्रस्वो न स्यात् । अत इत्वविधिरावश्यक इत्युक्तम् । तेन शास्त्रीय-

रूपम्। दिश्शब्दस्य शरदादित्वाट्टच्।

वचनसामर्थ्यादिति। विभक्तीत्यनेन हि येन सुबन्तेन सह समासस्तद्घटकीभूतैव विभक्तिर्गृह्यते सन्निधानात्। तदर्थद्योतकश्चाधिरिति भावः। परिशिष्टे तु प्रथमान्तेनायं समासः, षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि पक्षद्वयं स्थितम्। यत्तु प्राचोक्तं हरौ अधिकृत्येति विग्रहे हरावधीति स्थिते इति। तन्न। नित्यसमासत्वेन विग्रहायोगात्। यदाहुः—अविग्रहो नित्यसमास इति। नन्वस्वपदविग्रहोऽपि स्वीक्रियते। कुम्भं करोतीति यथा। अयमपि तथाऽस्तु अधिकृत्येति ल्यबन्तस्य समासाप्रविष्टस्य सत्त्वादिति चेन्न। समासार्थलेशमपि अबोधयतस्तस्य विग्रहे प्रवेशस्यैवासम्भवात्।

यत्तु व्याचख्युः। विग्रहः इव विग्रहः अर्थकथनमात्रम्। तेनाविग्रहत्वान्नित्यसमासत्वमविरुद्धम्। अत एव समासप्रकृतिभूतमलौकिकं वाक्यान्तरं दर्शयति। हरौ अधीति स्थित इतीति। अत्रेदं वक्तव्यम्—विग्रह इवेत्यसङ्गतम्। अर्थकथनवाक्यस्यैव विग्रहत्वेन ततो भेदाभावात्। अर्थकथनमात्रमित्यपि न। ल्यबन्तेन समासार्थाऽसंस्पर्शात्। यच्च हरौ अधीति अलौकिकमित्युक्तम्। तदपि न। तत्र हरि ङि इत्यस्यैव प्रवेशात्। अन्तरङ्गानपीति न्यायात्। अन्यथा समासे हरिशब्देकारस्य दुर्लभत्वापत्तेश्च।

प्रातिपदिकत्वलाभाय समस्तस्य पूर्वपदत्वकरणम्। उत्तरपदभूतयोरिति स्वरूपकथनम्। उत्तरपदस्यैव तथात्वसंभवात्। **टजिति**। यतष्टच् अत एतदेव रूपमित्यन्वयः। **संनिधानादिति**। उपस्थितत्वादित्यर्थः। **परिशिष्टे त्विति**। अत्रारुचिः स्पष्टैव। द्योतकसमभिव्याहारे षष्ठ्या अप्राप्तेश्च। वाचकत्वे ऽपि संनिधानत्यागे न मानमिति। **विग्रहायोगादिति**। एवं च विग्रहे इति तदुक्तिरसंगतेति भावः। **प्रवेशस्यैवेति**। एवं च तादृशविग्रहस्वरूपकथनमसंगतमिति भावः। **असंस्पर्शादिति**। एवं च तत्रार्थकथनत्वस्यैवाभावेन तन्मात्रत्वोक्तिरसंगतेति भावः। **दुर्लभत्वापत्तेरिति**। कृतात्वेन कृतैकादेशौकारस्यैव लुकापहारेणेति भावः। वैकल्पिकेडादिविषये सेद्धेत्यादावलौकिकत्ववारणाय **नित्येति**।

स्यैवोपसर्जनत्वस्यात्र ग्रहणं बोध्यते। अतएव कुमारीमिच्छन् ब्राह्मणः कुमारी, गोबक्कयणीत्यादौ च कुमारीबक्कयण्योः लौकिकोपसर्जनत्वेऽपि न ह्रस्वः। शास्त्रीयोपसर्जनत्वं तु 'पोटायुवती'त्यत्र प्रथमानिर्दिष्टजातिवाचकगोशब्दस्यैवास्ति' किन्तु तस्यान्तत्वाभावान्न ह्रस्वः।

यदपि कथाचक्रयुः—अलौकिकत्वादेवाधिशब्देनाभिहिते ऽपि सप्तमी अन्यथा सा न स्यात् अनभिहिताधिकारादिति । तदप्यापाततः । अलौकिकत्वं हि नित्यविध्यन्तरप्राप्तिविषयत्वेनापरिनिष्ठितत्वम् न त्वेतावन्मात्रेणाननुशिष्टायाः सप्तम्यास्तत्र प्रवेशः सूपपादः । अतिप्रसङ्गात् । यत्तु तत्पौत्रेण व्याख्यातम्—तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनादधिना ऽभिहिते ऽपि सप्तमीति । तन्न । परिगणनस्याकरे प्रत्याख्यातत्वात् । 'कर्मणि द्वितीया'इति सूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तत्वात् । 'क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स' इत्यादिप्रयोगविरोधाच्च ।

द्वितीयापञ्चम्योरिति । एतच्च रक्षितग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु

आकरे—अनभिहितसूत्रे भाष्ये । परिगणनफलस्य भीष्मं कटमित्यस्यान्यथासिद्धिस्तत्रोक्ता ।

रक्षितग्रन्थे इति । अत्रारुचिबीजं तु मध्यार्थकसमयायोगे द्वितीयाविधानस्य दूरार्थकाराच्छब्दयोगे पञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यमिति(१)। प्रागुक्तरी-

---

(१) चारितार्थ्यमिति । तस्मात् समया–निकषाऽऽराच्छब्दानामधिकरणशक्तिप्रधानतया समीपमात्रवाचित्वाभावाञ्च तैः समास इति समाधानं वक्तव्यम् । अभक्षन्यायेन विभक्त्यर्थे समीपसमृद्ध्यादिमात्रवृत्त्यव्ययस्यैव 'अव्ययं विभक्ती'त्यनेन समास विधानात् । उपशब्दस्तु तन्मात्रवाची उपकृष्णं गोपा इत्यादौ कृष्णसामीप्यवन्तो गोपा इत्यर्थप्रतीतेरिति शब्दरत्नाशयः ।

वस्तुतस्तु मध्यार्थकसमयाशब्दयोगे द्वितीयैव न भवति, निकषाशब्द साहचर्येण समीपार्थकसमयाशब्दयोगे एव तद्विधानात् । नन्वेवं द्वितीयाविधानसामर्थ्यात्समयाग्रामं निकषालङ्कामित्यादौ समासवारणेऽपि आराद्वनादित्यादौ समासः स्यादेव दूरार्थकाराच्छब्दयोगे 'अन्यारादितरर्ते' इति पञ्चमीविधानस्य चारितार्थ्यात् । समीपार्थे विशिष्य तद्विधानाभावाच्चेति चेन्न । 'अभ्यूत्तरपदाजाहिभिः । इति तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे युक्ग्रहणात्तद्युक्तमात्रे पञ्चमीविधानसामर्थ्येन समीपार्थेऽपि विशिष्य पञ्चम्या विधानलाभेन तत्सामर्थ्यात्तत्र समासस्य सुपरिहरत्वात् । अतएव 'अव्ययम्' इति विभक्त योगेनाप्यत्र समासो न । अभक्षन्यायेन वारणे तु उक्तविभक्तयोगेन समासः स्यादेव । अपिच अभक्षन्यायेन पदान्तरसमभिव्याहारे समासवारणेऽपि तदसमभिव्याहारे तद्वारणं न स्यात् । अधिकरणत्वस्य संसर्गरूपस्य पदान्तर समभिव्याहारे एव प्रतीतिसंभवात् । तदसमभिव्याहारे तु प्रातः कल्पमित्यादौ वृत्तिविषये अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दादेः अधिकरणताविशिष्ट बोधकत्वस्येव समयादिशब्दानां अधिकरणताविशिष्टसमीपमात्रार्थस्यैव बोधकत्वेन समासापत्तेस्तदवस्थत्वात् । तस्मात्तत्तद्विभक्तिविधानसामर्थ्यादेव वारणं साध्विति विभावनीयम् ।

वदन्ति चैत्रस्य वनादारादित्यादौ सापेक्षत्वादसमासे चरितार्थत्वाद्विधानसामर्थ्यं नास्तीति । तच्चिन्त्यम् । नित्यसमासस्य न्याय्यत्वे सति चैत्रस्येत्यादिविशेषणप्रयोगस्यैवासम्भवात् । उक्तं हि भाष्ये—'वृत्तस्य विशेषणयोगो ने'ति । ननु 'सविशेषाणानां वृत्तिर्ने'त्यपि भाष्ये उक्तमिति चेत्सत्यम् । अनित्यसमासविषयं तत् । नित्यसमासस्यापि सविशेषणेष्वप्रवृत्तौ महतः कुम्भस्योप इत्याद्यापद्येत । यत्तु प्राचा कृष्णस्योपेत्युक्तम् । यच्च व्याचख्युरीदृशे प्रक्रियावाक्ये स्थिते इति । तदुभयमपि प्रागुक्तरीत्या प्रामादिकमेव । सम्प्रति नेति । सम्प्रतीत्यव्ययमिदानीमित्यर्थे ।

एतर्हि सम्प्रतीदानीमधुना साम्प्रतं तथा ॥ इत्यमरः ।

तच्चाधिकरणशक्तिप्रधानत्वात्क्रियापदेनैवान्वयार्हम् । निषेधोऽपि क्रियाया एव । तदेतदाह—युज्यते इति । असम्प्रतीति । समासवृत्तौ तु युजिक्रियान्तर्भवति । दध्योदन इत्यत्र सेकक्रिया यथा । यत्तु प्राचोक्तम्—असम्प्रतीति सम्प्रत्यभाव इत्यर्थः । अनेनोपभोग्यवस्तुनो यो वर्तमानः कालस्तस्यैव निषेधः क्रियते इति । तन्न । अधिकरणस्य निषेधं प्रति प्रतियोगित्वेनान्वयस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । न हि भूतले घटो नास्तीत्यनेन भूतलं निषिध्यत इति कश्चिदभ्युपैति, न वा युक्तिसहमित्यास्तां तावत् । इति हरीति । स्वरूपपरेण षष्ठ्यन्तेन हरिशब्देन सह प्रकाशार्थस्येतिशब्दस्य समासः । प्रतिशब्दस्येति । यस्त्वाहुः-ग्रामस्य वृक्षं प्रतीत्यत्र सापेक्षत्वेन समासाभावे द्वितीयाविधानं सावकाशमिति । तत्प्रागेव दूषितम् ।

हरदत्तस्त्वाह—अर्थमर्थं प्रतीति भाष्यकारप्रयोगाद् वाक्यमपि साधु । यद्वा नात्राव्ययं वीप्सावृत्ति किं तर्हि कर्मप्रवचनीयत्वात् सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीप्सा तु द्विर्वचनद्योत्येति ।

सह पूर्वाह्णमिति । साकल्ये ऽव्ययीभावः । गुणभूतेऽपीति । यदि सादृश्य इति नोच्येत ततो यत्र सादृश्यं प्रधानं तत्रैव स्यात् । अव्ययार्थप्राधान्य-

---

न्या—अधिहरीत्यत्रोक्तया । **अधिकरणशक्तीति** । कालवाचकत्वादित्यपि बोध्यम् । **क्रियापदेनैवेति** । कर्तृकर्मद्वारेति भावः । **निषेधोऽपीति** । अत्यन्ताभावार्थकनञः क्रियान्वयित्वव्युत्पत्तेरिति भावः । **न वा युक्तीति** । उक्तव्युत्पत्तिविरोधादिति भावः । ततो भूतलाधारकघटाभावप्रतीतिस्त्वार्थीति बोध्यम् ।

भाष्यकारेति । सञ्ज्ञा तु प्रतिस्थानमित्यादौ षत्वाभावार्थेति तदाशयः ।

स्याव्ययीभाव औत्सर्गिकत्वादिति भावः । अन्त इति । इदानीमेतावान्प्रदेशोऽध्येतव्य इति यावतः प्रदेशस्य परिग्रहः कृतस्तदपेक्षया समाप्तिरिहान्तो विवक्षितः । स चासकले ऽप्यध्ययने भवतीति साकल्यात् पृथगुच्यते । अग्निशब्दस्तदर्थे ग्रन्थे वर्तते स तृतीयान्तः समस्यते । यद्यप्यग्निना सहेति प्रयोगाईमेव तथा ऽपि साहित्यमात्रे तथा । अन्तत्वविवक्षायां तु समासो नित्यः । अत एवाग्निग्रन्थपर्यन्तमित्यस्वपदविग्रहो दर्शितः । यत्तु अग्निरन्तोऽस्येति प्रथमान्तेनाग्नेरन्तत्वमिति षष्ठ्यन्तेन वा विग्रह इति प्रथमान्तेन षष्ठ्यन्तेन वा समास इति । तन्न । सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावात् । अन्तत्वस्य तु सुतरामलाभात् । तस्याध्ययने ऽनन्वयाच्च । सहयुक्ते तृतीयाया न्याय्यत्वाच्च । सतृणमत्तीत्यत्र साकल्यस्येव साग्नीत्यत्रान्तत्वस्यापि साहित्यद्योत्यतया तत्र तृतीयान्तेन समासं स्वीकृत्येह तत्परित्यागस्य निर्मूलत्वाच्च । यावच्छ्लोकमिति । यावदित्यव्ययं समस्यते विग्रहस्तु तद्धितेनेत्यस्वपदत्वं बोध्यम् ।

अत्र—अर्थमर्थं प्रतीति वाक्ये । प्रतिशब्दस्येत्यादि मूलं तु रक्षितानुसारीति बोध्यम् ।

साकल्ये इति । पूर्वोक्तमपरित्यज्येत्यर्थ इति भावः । **औत्सर्गिकत्वादिति** । उन्मत्तगङ्गमित्यादौ व्यभिचारादिति भावः । नन्वग्निग्रन्थादग्रे ऽप्यध्ययनमस्तीत्यत आह—**इदानीमिति**। तदर्थे—तत्प्रतिपादके । अन्तत्वविवक्षायाम्—तस्यापि विवक्षायामित्यर्थः । **ग्रन्थपर्यन्तमिति** । तदन्तमित्यर्थः । **अन्तत्वस्य सुतरामिति** । प्राधान्येनेत्यर्थः । **तस्येति** । अन्तत्वस्येत्यर्थः । ननु सहशब्दस्यान्तवाचकत्वाभावे तेन समासो न स्यात् अग्निग्रन्थपर्यन्तमिति विग्रहप्रदर्शनेन भवता ऽपि तस्य स्वीकारात् । अग्निरन्तो यस्येत्यस्य त्वदुक्तविग्रहसमानार्थत्वादत आह—**सहयुक्त इति** । एवं च प्रथमान्तेन समास इत्यसङ्गतम् । साहित्यं च सहशब्दार्थः । तत्र च सूत्रे विनिगमनाविरहादधिकार्थकसहशब्दस्य ग्रहणमिति भावः । **साकल्यस्येवेति** । यस्तृणानि भक्षयेत् स कथमन्यत्परित्यजेदिति प्रतीतेरिति भावः । एवं च यत्र 'न त्वत्र तृणभक्षणे तात्पर्य'मिति ग्रन्थसूचितं साहित्यप्रतीतौ न तात्पर्यं तत्रापि चेत्तृतीया तर्हि यत्र तदपि भासते तत्र कथं न तृतीयेति तात्पर्यम् । **साहित्यद्योत्यतयेति** । साहित्यवद् द्योत्यतया बोध्यतयेत्यर्थः । मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समासः । यथाश्रुते तु ग्रन्थद्वयस्य सहाध्ययने ऽपि साहित्यप्रतीतिर्जायते न त्वन्तत्वप्रतीतिरिति तस्य

विभाषा ॥ एतदिति । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमिदम् । घिसु-भादिसञ्ज्ञानामिव समाससञ्ज्ञाया अपि नित्यप्राप्तत्वाद्वचनं विना विकल्प-न्तराणामिव सञ्ज्ञानामपि विकल्पालाभात् ।

स्यादेतत् । 'सुप्सुपा' इत्यपि तर्हि नित्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । अपसिद्धा-न्तात् । तथा हि—चरट्सूत्रे वृत्तिकृतोक्तं पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । सुप्सुपेति समास इति । तथा शाकलसूत्रे 'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेध' इत्यत्र 'नित्यग्रहणेन नार्थ इदमपि सिद्धं भवति वाप्यामश्वो वाप्यश्व' इति भाष्ये कैयटो व्याख्यत्—वाप्यश्व इति सुप्सुपेति समासः । 'सञ्ज्ञायाम्' इति समासस्य नित्यत्वात्सि-द्धः प्रतिषेध इति । तथा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' 'असिद्धवदत्र' इत्यादिसूत्रेष्व-पि कैयटे स्पष्टम् । अत आह—सुप्सुपेतीति । समासेति । योगविभागेनैव सिद्धे समासे उत्तरसूत्रैः पुनर्विधानं प्राचीनस्य काचित्कतां ज्ञापयति । एवं च इवेन समासस्यापि काचित्कत्वादुद्बाहुरिव वामन इत्यादि सि-द्धम् । इवेनेति वार्तिकं तु यद्यपि कुगतीसत्र पठ्यते तथाऽपि सुप्सुपेत्य-त्रत्यमेव नित्याधिकारे स्मारितमिति कैयटः । एवं स्थिते इवेन समासस्य छान्दसत्वं कल्पयन्तः प्रत्युक्ताः । जीमूतस्येवेत्यत्र बह्वृचैः समासाभ्यु-पगमेऽपि तैत्तिरीयैर्व्यस्तस्यैव पाठादिति दिक् ।

अपपरिबहिः ॥ अत एव ज्ञापकाद्बहिर्योगे पञ्चमी । ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र । 'तेन करस्य करभो बहि' रिति सिद्धम् । आबालमिति । यत्तु आ परमाणोः आच भूगोलकमिति किरणावल्यां प्रयुक्तं तत्प्रामादिकम् । समासमध्ये चकारप्रयोगासम्भवात् । आभूगोलकादिति तु पाठ्यम् । यं

तद्द्योत्यतोक्तिरसङ्गतैव स्यादिति दिक् ।

न्यायसिद्धत्वमेवाह—**वचनं विनेति** । विकल्पबोधकशब्दं विनेत्यर्थः । **नि-त्यत्वादिति** । वाक्येन सञ्ज्ञानवगमाश्रित्यसमाससदृशत्वेन नित्यत्वादित्यर्थः । **पुन-र्विधानमिति** । समाससञ्ज्ञाया इति भावः । अन्यथा तद्विहितसमाससञ्ज्ञानुवा-देनाव्ययीभावादिसञ्ज्ञामेव विदध्यात् । अत्र च व्याख्यानमेव शरणं वृद्धानाम् । न च तत्सञ्ज्ञाविधानमव्ययादीनां समासशास्त्रप्रथमानिर्दिष्टत्वसंपादनेनोपसर्जनसञ्ज्ञार्थं चरितार्थमिति कथं ज्ञापकमिति वाच्यम् । तत्र सूत्रे समासे इत्यस्य समासत्वव्या-प्यसञ्ज्ञाविधौ प्रथमानिर्दिष्टमित्यर्थे बाधकाभावादिति दिक् । इवेन समासस्य का-चित्कत्वे हेतुमाह—**जीमूतस्येवेति** ।

अत एव ज्ञापकादिति । बहिर्योगे पञ्चम्या समासविधानाज्ज्ञाप-

पदार्थमिति । सूत्रे यदिति सामान्ये नपुंसकम् । 'अव्ययं विभक्ति' इत्यनेन सिद्धे विभाषार्थं सूत्रम् । तेन पक्षे वनस्यानु इत्युदाहार्यम् । अनुगङ्गमिति । इहाऽऽयामो लक्षणत्वं चानुना द्योत्यते । लक्ष्यं तु समासार्थः । अत एव वाराणस्याः सामानाधिकरण्यम् । एवं स्थिते फलितमाह—गङ्गादैर्घ्येति । वाराणसीति । वरं च तदनश्च वरानः, श्रेष्ठोदकं, तस्यादूरभवा । 'अदूरभवश्च' इत्यण् । आदिवृद्धिः । 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञाया'मिति णत्वम् । अणन्तत्वान्ङीप् ।

नदीभिश्च ॥ स्वरूपस्य सञ्ज्ञाया नद्याश्च नेह ग्रहणं बहुवचननिर्देशात् । किं त्वर्थस्य । न च तस्य समासः सञ्ज्ञा भवति । अतस्तद्वाचिनायं समासः । ते च न केवलं विशेषशब्दा एव । किं तु सामान्यशब्दोऽपि । नित्यसमास इति । एतच्च वृत्तौ स्पष्टम् । शाकलसूत्रे कैयटस्वरसोऽप्येवम् । नन्वेवं न्यायसाम्याद् बहुव्रीहेरपि नित्यसमासत्वं स्यादिति चेन्नैवम् । यस्येत्यादिपदान्तरसमभिव्याहारेणान्यपदार्थप्रतीतेः । अत एव सञ्ज्ञानवगमात् इत्युक्तं न त्वन्यपदार्थाऽनवगमादिति । सञ्ज्ञायां किम् । शीघ्रगङ्गो देशः । अथाऽव्ययीभावे ऽसाधारणान् समासान्तानाह—

कादित्यर्थः । लक्षणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तेन संबन्धेनान्वयस्तदाह—अव्ययमिति । अनोः समीपार्थत्वादिति भावः । वनस्यान्विति । कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा तु नात्र । तद्द्योत्येन लक्ष्यलक्षणभावेनेतरत्रान्वयाभावात् । वनसमीपमित्येव बोधादिति भावः । तेन संबन्धेनान्वये तु वनमन्वित्येव बोद्ध्यम् अग्निमर्भातिवत् । अनुना द्योत्यत इति । दीर्घगङ्गासदृशीति वाच्योऽर्थः । गङ्गादैर्घ्येत्यादिः फलितोऽर्थः । द्योत्यार्थस्य विशेषणताया एव सर्वसंमतत्वात् । यद्वा द्योत्यते इत्यस्य बोध्यते इत्यर्थः । स च शक्त्यैवेति बोद्ध्यम् । लक्षणत्वं च वस्तुसदेव निमित्तम् । एवं चात्रापि तेन संबन्धेनान्यत्रान्वयाभावान्न कर्मप्रवचनीयत्वप्रयुक्ता द्वितीया । सादृश्यायन्तर्भावश्चैकार्थीभावबलात् । उपलक्षितेत्यस्य विशिष्टेत्यर्थः । गङ्गादैर्घ्यसदृशेत्यादिबोधोत्तरं नियमेन मनसा तद्गतज्ञापकत्वबोधात्तस्यानुद्योत्यतोक्ता । यथा प्रारभ्यत इति क्रियाव्याहारकतया ऽथशब्दस्य प्रारम्भद्योतकता इति बोद्ध्यम् ।

सामान्यशब्दोऽपीति । तेन पञ्चनदं सप्तगङ्गमित्यादिसिद्धिः । पदान्तरसमभिव्याहारेणेति । तद्घटितमेव तत्र वाक्यं न केवलवर्त्तिपदार्थघटितमिति भावः ।

समासस्येति । इदं च 'समासान्ता' 'अन्त' इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । समासार्थोत्तरपदस्य वेति । अयं पक्षः सरूपसूत्रे कैयटे स्पष्टः । परं तु

अव्ययी ॥ समासान्त इति । समासस्य समासार्थोत्तरपदस्य वा चरमावयव इत्यर्थः। तेनोपशरदमित्यत्र 'नाव्ययीभावात्'इत्यम् द्विपुरीत्यादौ 'द्विगोः'इति ङीप् च सिद्ध्यति। जराया इति गणसूत्रम्। प्रतिपरेति। अक्ष्णः परमिति। अविषय इत्यर्थः। वृत्तिविषये ऽक्षिशब्द इन्द्रियमात्रपरः।

चिन्त्यः। समासपदस्य तदर्थोत्तरपदलक्षणायां मानाभावात्। तदर्थवाक्यस्योपचारेण समासपदेन ग्रहणमित्यर्थस्यैव 'गोस्त्रियो'रिति भाष्ये उक्तत्वाच्च। 'अन्त' इति सूत्रस्थभाष्येणोत्तरपदावयवत्वपक्षस्य विरोधाच्च। सरूपसूत्रस्थभाष्यं (१)तु समासावयवत्वपक्षे ऽपि सुयोजं सुधियाम्। तद् ध्वनयन्नाद्यपक्षे एव फलद्वयमाह- तेनेति। अदन्ताव्ययीभावत्वप्रयुक्तोऽम्, अदन्तद्विगुत्वप्रयुक्तो ङीप् चेत्यर्थः। न च द्विधुरीत्यादावकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वं कथं स्यादिति वाच्यम्। लिङ्गानुशासनसूत्राणां लोकसिद्धालिङ्गानुवादकत्वेनाविधायकत्वेन चात्रत्यद्विगौ स्त्रीत्वाभावनियामकत्वाभावात्। तदुक्तं 'लिङ्गमाशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये'ति 'समासान्ता'इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये। न चोत्तरपदावयवत्वे ऽपि अवयवावयवस्य समुदायावयवत्वेनोक्तप्रयोगयोः

---

(१) सरूपसूत्रस्थं भाष्यमिति। एवं हि तत्र भाष्यम्—कृतद्वन्द्वानां विभक्तौ परत एक शेष इति पक्षे "ऋक् च ऋक् च ऋचौ असारूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति" इति'॥ समासान्तानां समासावयवत्वेऽपि तत्प्राग्भागस्य विभक्तिपरकत्वाभावः, तद्विशिष्टस्य तु न सरूपत्वमिति हेतोरेकशेषो न प्राप्नोतीति भङ्ग्या तद्भाष्यं सुयोजं सुधियामिति भावः।

वस्तुतस्त्वेवं तद्भाष्यलापने समासान्तविशिष्टस्य द्वितीयऋचशब्दस्यानर्थकत्वेन एकशेषाप्राप्तिरूपदोषस्य भाष्येऽनुद्भावनान्नायं प्रकारो भाष्यसंमतः। नच द्वन्द्वावयवानामर्थवतामेवैकशेष इत्यत्र मानाभावान्नायं दोष उद्भावनार्ह इति वाच्यम्। सहविवक्षायामेकशेषप्रवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन समुदितार्थविषयकबोधतात्पर्येणोच्चरितानामेव सरूपाणामेकशेषोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात् समुदितार्थबोधकत्वरूपव्याप्यधर्मेण व्यापकस्यावयवार्थत्ववरूपधर्मस्यावश्यसत्ताबोधकानुमितेरेव प्रमाणत्वेन मानाभावाभावात्। तस्मादुत्तरपदावयवत्वं समासान्तानां आश्रित्यैव तद्भाष्यं सुयोजम्। तेषामुत्तरपदावयवत्वादेव च काक्ष इत्यत्र अक्षिशब्देन बहुव्रीहौ षच् प्रत्यये तस्योत्तरपदावयवत्वेन अक्षशब्देन ग्रहणात् लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्च 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इत्यत्र तत्पुरुषग्रहणसामर्थ्येनास्मिन् प्रकरणेऽप्रवृत्तिज्ञापनस्याभियुक्तैरुक्तत्वात् 'का पथ्यक्षयोः' इत्यनेन कोः कादेशः, द्वीपम्, अन्तरीपमित्यादौ 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' इति ईदादेशश्च सिध्यति। अन्यथाऽनर्थकत्वान्न स्यादिति विभावनीयं सुधीभिरित्यलम्।

समसमिति । अक्ष्णो योग्यम् ।

नदी ॥ इह स्वरूपस्यैव ग्रहणं न सञ्ज्ञायाः पौर्णमास्याग्रहायण्योः पृथग्ग्रहणात् । उपनदीति । टजभावे नपुंसकह्रस्वः । इदं त्ववधेयम् । 'नदीभिश्च'इति सूत्रे विशेषाणामिव स्वरूपस्य ग्रहणं, विशेषाणामेवेत्यत्र मानाभावादित्युक्तम् । तेन पञ्चनदमिति सिद्ध्यति । अत्र च नित्योऽच् । तदुक्तम्—

गोदावर्याश्च नद्याश्च सङ्ख्याया उत्तरे यदि ॥ इति ।

एतच्च 'अचप्रत्यन्वव'इत्यत्राजिति योगविभागात्सिद्धम् । पूजार्थमिति । अन्यतरस्याङ्ग्रहणस्य प्रकृतत्वादिति भावः ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

सिद्धिरिति वाच्यम् । 'अन्त' इति सूत्रे समासस्यान्तोदात्तत्वमुत्तरपदस्य वेति विकल्पे आद्ये इदंप्रथमका इत्यादौ कपोऽन्तोदात्तत्वापत्तिमुक्त्वा अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्येत्युक्त्वा तत्पक्षे ऽनृच इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धि(१)रितीत्यर्थपरभाष्यविरोधेन तत्पक्षस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादित्यलम् । **इन्द्रियमात्रपर इति** । बाह्येन्द्रियेत्यर्थः । सर्वबाह्येन्द्रियाविषये परोक्षत्वव्यवहारादिति भावः ।

न सञ्ज्ञाया इति । तत्सञ्ज्ञकस्येत्यर्थः । **नपुंसकह्रस्व इति** । उपलक्षणमेतत् उपसर्जनह्रस्वस्यापि । **तदुक्तमिति** । माधवादिभिरिति भावः । 'नदीभिश्च'इत्यत्र कैयटोऽप्येवम् । परन्तु योगविभागसिद्धस्य सामान्यत्वेन विशेषण 'नदीपौर्णमासी'त्यनेन बाधः कथं नेत्यत्र दृढं मानं फलं च चिन्त्यं तदेतत्तदुक्तमित्यनेन ध्वानितम् ॥

इत्यव्ययीभावः ॥

---

(१) इत्यत्रान्तोदात्तत्वासिद्धिरिति । इत्युक्त्वा उभयोरपि प्रकरणेन लक्ष्यानुसारात्क्वचिदुत्तरपदान्तस्य क्वचित्समासान्तस्योदात्तत्वम् इति भाष्ये समाहितमिति बोध्यम् ।

इत्यव्ययीभावः ।

